

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ, ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ КАФЕДРАСЫ
КАФЕДРА ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ, ИСТОРИОГРАФИИ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

«ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

19 - 20 қараша 2015 ж.

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции

«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ»

19 – 20 ноября 2015 года

MATERIALS

International scientific-theoretical conference

«ACTUAL PROBLEMS OF WORLD HISTORY»

November 19 - 20st, 2015

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

Председатель редакционной коллегии
Г.М. Мутанов – доктор технических наук, академик, ректор
Казахского национального университета имени аль-Фараби

Члены редколлегии
проректор по научно-инновационной деятельности профессор Т.С. Рамазанов
декан факультета истории, археологии и этнологии, к.и.н. А.К. Жумадил
зав.кафедрой всемирной истории, историографии и источниковедения, д.и.н., профессор,
К.Т. Жумагулов

Ответственный редактор

Зав.кафедрой всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ имени аль-Фараби д.и.н., профессор **К.Т. Жумагулов**

«Дүниежүзі тарихының өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 19-20 қараша. 2015 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 254 б.
ISBN 978-601-04-1594-2

Ғылыми жинаққа «Еуразияшылдықтың тарихи тамырларын тарих ғылымындағы жаңа әдістемелік тұрғыларға сай және қазіргі заманғы өзекті мәселелерге қатысты зерттеу», «Түркі әлемі (орта ғасырлар, жаңа және қазіргі замандағы мәдени-гуманитарлық ықпалдастығы)», «Қазіргі заманғы жаһандану және интеграция жағдайындағы әлемдік қауымдастық және Қазақстан» атты секцияларда талдау жасалған баяндамалар мен тарих ғылымының түрлі аспектілеріне арналған зерттеулер топтастырылды.

Научный сборник включает доклады участников конференции по различным проблемам исторической науки по секциям «Исследование исторических истоков евразийства в контексте актуальных проблем современности в соответствии с новыми методологическими подходами в исторической науке», «Тюркский мир (культурно-гуманитарная интеграция в средние века, новое и новейшее время)», «Тюркский мир (культурно-гуманитарная интеграция в средние века, новое и новейшее время)».

Г.М. МУТАНОВ,

доктор технических наук, академик, ректор
Казахского национального университета имени аль-Фараби

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Уважаемые участники Международной научно-теоретической конференции, гости и коллеги! Позвольте открыть работу Международной научно-теоретической конференции «Актуальные проблемы всемирной истории», которую проводят Научно-исследовательский центр по изучению всемирной истории и кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения исторического факультета КазНУ имени аль-Фараби.

Сегодня подготовка кадров историков широкого профиля осуществляется на кафедре Всемирной истории, историографии и источниковедения КазНУ им. аль-Фараби, являющейся признанным центром нашей страны в области подготовки конкурентоспособных кадров по истории зарубежных стран. Кафедра под руководством профессора К.Т. Жумагулова установила научные и коллегиальные контакты с рядом университетов и научных организаций Германии, Италии, Австрии, Дании, Швейцарии, США, Польши. Налажены стабильные связи с рядом посольств стран дальнего зарубежья: США (Информационное агентство США), Канады (университет Торонто), Франции, Германии, Японии, Ирана, Польши и др. Научно-исследовательская работа на кафедре ведется по общей теме: «Актуальные проблемы древней, средневековой, новой и новейшей истории зарубежных стран». Кафедра проводит работу в плане изучения проблем исторических связей Запада и Востока, начиная с эпохи Великого переселения народов в IV-V вв. н.э. в Евразии и, заканчивая современными проблемами глобализации, интеграции и модернизации. Привлекаются источники на латинском, немецком, английском, арабском языках, используются новейшие данные археологии, этнологии, лингвистики, антропологии, а также междисциплинарные изыскания. В изучении проблем социально-политической истории стран используются архивные и статистические источники, материалы международных организаций и др.

В плане трансформации в исследовательский университет, на базе кафедры в 2013 году создан Научный Центр по изучению всемирной истории. Здесь принимают участие учёные кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения. Сюда привлечены учёные Тюбингенского, Геттингенского, Вестфальского, Амстердамского, Гарвардского университетов, а так же Ла Сапиенза (Италия). Это реальное воплощение программы интернационализации образования и усиления междисциплинарной подготовки. Аналогично этому будут разрабатываться новые образовательные программы по наукоёмким направлениям. В течении ряда лет совместно с Гёттингенским университетом Германии разрабатывается тема «Исторические корни евразийства, его роль в мировой истории».

Отрадным моментом является то, что в тематике конференции отражены вопросы, связанные с научным центром по линии МОН РК «Изучение всемирной истории» (научный руководитель профессор К.Т. Жумагулов).

Желаю Международной конференции успешной работы во благо науки Казахстана!

ЖУМАДИЛ А.К.

**к.и.н, доцент, декан факультета истории, археологии и этнологии, КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан**

АКТИВИЗАЦИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ОЙРАТОВ В КАЗАХСТАНЕ В 30-90-Х ГОДАХ XVII ВЕКА

В 1635 г. произошла первая война Жунгарского ханства против казахов. Объединение ойратских племен в единое государство под главенством ханов из дома Чорос привело к усилению внешнеполитической активности западных монголов. При этом острие их внешней политики после общемонгольского съезда 1640 г. повернулось в сторону Казахстана. Приход к власти в Джунгарии Батура-хунтайджи по времени почти совпал с началом правления в Казахстане предприимчивого и энергичного сына Есима Джангира (1629-1680).

Образование Жунгарского ханства и одержанные в это время ойратскими армиями победы в Казахстане, Монголии, Восточном Туркестане подняли международный авторитет Батура-хунтайджи, сделали его стан одним из важнейших политических центров Центральной Азии.

Зимой 1643 г. ойратские владетельные князья, примкнувший к ним сын Алтын-хана Омбо-Эрдэни, во главе с ханом двинулись в Казахстан, ограбив по дороге кочевья киргизов. Узнав об этом, Жангир с небольшим по численности отрядом, по сведениям Г. Ильина 600 человек, двинулся навстречу. Как разворачивались события дальше, свидетельствуют показания очевидца «...И Янгир де, покопав шанцы меж камнем, и в шанцы посадил 300 человек с вогненным боем, а сам с тремястами став в прикрытье за камнем. И кои де тайша с воинскими людьми приступил к шанцам и ис шанцов де у контайши побили многих людей. И с другую де сторону на него ж контайшу приходил с воинскими людьми сам Янгир и побил де у контайши на тех двух боях людей с тысяч десять» [1, С. 207].

Вскоре к казахам пришло подкрепление в лице известного правителя Самарканда Ялантуша с 20 тысячами войска. Батуру-хунтайджи с огромной 50-тысячной армией пришлось отступить.

Обстоятельства требовали срочных действий. Жангир направился в Жунгарский Алатау, в местность Орбулак. Здесь казахские воины решили устроить засаду, чтобы приостановить продвижение джунгаров. У султана Жангира насчитывалось всего 600 вооруженных всадников, зато это была отборная дружина. По преданиям среди них – батыры Шапрашты Карасай, Аргын Агынтай, Алшын Жиёмбет, Канглы Сарбук, Найман Коксерек, Дулат Жаксылул, Суан Елтинды и другие.

Столь малочисленное по количеству войско Жангира, может быть, объясняется двумя причинами. Во-первых, власть Жангира еще не успела окрепнуть, и он не мог призвать под свое знамя большое войско. Причем, это были дни перед выборами хана. Во-вторых, чрезвычайные обстоятельства вынуждали даже с небольшим войском выступить навстречу стремительно продвигающемуся по родной земле врагу. Жангир разместил половину своих людей в ущелье, построив укрепления, или редуты. В узкой горловине среди скал джунгары потеряли тысячи людей.

Через несколько дней битва повторилась, но уже на пересеченной местности. Жунгары уже начали было праздновать полную победу, когда к немногочисленным казахским воинам успело подойти большое подкрепление. Таким образом, когда речь идет об Орбулакской битве, надо помнить, что она состояла из двух сражений. Первое – в горах, когда 600 казахских батыров противостояли тысячекратно превосходящей силе противника. И второе – на ровной местности с участием большого количества войск. После них Жангир получил в народе прозвище "Салқам", то есть "Внушительный".

Битва, в которой казахские воины во главе с Жангиром в местечке Орбулак сражались против жунгарских завоевателей, – лишь один из многих эпизодов более чем двухсотлетней войны казахов с жунгарами-ойратами-калмыками. И за этой войной следили не только Россия и Китай, но и западные специалисты военного дела.

В 1647 году Батур-хунтайджи предпринял новый поход на земли казахов, пытаясь отомстить за свое прежнее поражение. Война шла с переменным успехом. Однако ойратам удалось захватить и удержать за собой небольшую восточную часть Семиречья, ранее принадлежавшую казахам. Так

было положено начало территориальным захватам ойратов в Казахстане. Этот поход на казахов был одним из последних в годы правления в Жунгарии Батура-хунтайджи. Трудно определить, с какой стороны исходила инициатива мирных переговоров, тем не менее, они состоялись и между двумя наиболее сильными кочевыми государствами Центральной Азии на некоторое время воцарился мир. Ойратский посол Хорохай Далдин в 1647 г. сообщал томским властям, что «была де у контайши война с черными ж колмаками с Кунделенем-Убашой. Да он же бился с Казачьей ордою и после де с ними помирился докаместа от них задору не будет» [1, С.238].

Возможно, что определенное давление на Батура оказал Хунделен-тайша, связанный узами дружбы с Джангиром.

Смерть Батура-хунтайджи, последовавшая в период 1653-1655 гг., ослабила напряженность во взаимоотношениях Жунгарского ханства с Казахским ханством.

В начале 1658 г. ойратские войска нанесли тяжелое поражение армии Бухарского ханства. Битва произошла на р. Талас. По сведениям, собранным А.М. Позднеевым в начале 1658 г. бухарский военачальник Абаду-Шукур с 38-тысячным войском прибыл на р. Талас. В юго-западных районах Жунгарии кочевал хошоутский князь Галдама. Собрав 3000 воинов, ойратский князь неожиданно напал на противника в урочище Хулан-Чжили и разбил его, взяв при этом в плен одного из бухарских военачальников Шак-Хозо, «который во главе 300 богатырей стоял отдельным лагерем» [2, С.186].

Так вновь начались вторжения ойратов в Казахстан. Мир, заключенный между Жангиром и Батуром-хунтайджи, оказался недолговечным. По некоторым данным, во время возобновившихся жунгарско-казахских столкновений и взаимных набегов казахи захватили одного из сыновей Батура – Ончона, считавшегося претендентом на ханский престол в Жунгарии. Они вылечили его от оспы и через три года возвратили в Жунгарию.

Картина изменилась после появления в Жунгарии Галдан-Бошокту-хана (1644-1697 гг.), родного брата Сенге, который, опираясь на казахских владетелей, разгромил своих соперников и был объявлен жунгарским хунтайджи. Жунгария вернула себе утраченную в результате междоусобиц славу, которая была при его отце Батор-Хонь-Тайцзи. Новый хунтайджи "пополнил степное уложение, изданное отцом его: составил новую систему феодального разделения земель, которым нарочито ограничил и власть, и силу прочих трех ханов ойратских" [3, С. 88-89].

Опираясь на материальные ресурсы Восточного Туркестана, покоренных к тому времени ойратами народов Сибири, Галдан в начале 80-х гг. начал военные действия против Казахского ханства.

«Со второй половины XVII в. – отмечал советский исследователь истории народов Средней Азии П.П. Иванов, – связано продвижение новой волны калмыков на северо-восточные окраины Средней Азии, что вызвало за собой общее продвижение кочевого населения по направлению к центральной полосе среднеазиатского района» [4, С. 40].

Общая численность воинов, которых могли выставить среднеазиатские владения, прежде всего Бухара и Казахское ханство, превышала численность армии жунгар. В русских источниках отмечалось, что «в Бухарской земле собирается ратных людей с туркестанцы, каракалпаки и с казаки с полтораста тысяч и больше, а балховского царя збирается ратных людей меньше бухарского вполы. А конные бухарские и балховские ратные люди к бою незаобычны и плохи, а надежные люди к бою в Бухарской земле туркистанские казаки и подданные бухарскому царю царевичи каракалпацкие. А збирается каракалпаков и казаков с пятдесят тысяч. А ходят на помочь к бухарскому царю пополам, по что опасают улусов своих от черных калмык, что по китайским городом» [5, С. 61]. Численность ойратской армии исследователи определяют в 100 тыс. воинов.

В начале 80-х гг. ойратская армия под командованием Галдана вторглась в Семиречье и Южный Казахстан. В одном из сражений погиб казахский хан Жангир. Согласно ойратским преданиям, он погиб в единоборстве с хошоутским тайшой Галдамой. Несогласованность в действиях казахских, бухарских и киргизских владельцев, стремительность и сила жунгарского вторжения привели к разгрому целого ряда казахских улусов, захвату некоторых полисов бассейна р. Сыр-Дарьи.

Сопrotивление жителей Сайрама, поднявших восстание и убивших оставленных Галданом наместника и небольшой отряд воинов привело к повторному вторжению ойратской армии в Южный Казахстан в 1684 г., взятию и разграблению Сайрама. Часть уцелевших жителей была уведена в Жунгарию и Восточный Туркестан. Именно со времени этого погрома Сайрам потерял значение политического и экономического центра Казахстана и Средней Азии и стал приходить в упадок.

Это вторжение по своему характеру отличалось от всех предыдущих. Ойратские феодалы пытались укрепиться и собирать дань с жителей городов Средней Азии и Казахстана.

В 1686 г. Галдан смог мобилизовать большие силы ойратов и повторить свой поход против казахов, а через год направился в Монголию.

В марте 1691 г. послы Галдана Аюка-Кашка и Очин-Кашка рассказывали иркутскому воеводе Л.И. Кислянскому о причинах войны их повелителя с казаками, следующее: «Посылал де Бушухтухан в Казачью орду, чтоб они съединачались с ним, калмыцким Бушухту-ханом и с оными орды в одного их ламу, оттого де с ними учинилась и ссора, потому что они не похотели по калмыцки в Далай-ламу веровать и за то де у них были бои великие...» [6, С.153].

Из этих сообщений видно, что объединительная и законотворческая деятельность нового казахского хана Тауке вызвала серьезную обеспокоенность жунгарского хана Галдана, попытавшегося вооруженным путем не допустить укрепления Казахского ханства. Вполне достоверным является свидетельство о том, что Галдан пытался побудить казахских владетелей и население принять ламаизм.

Войсками Галдана были захвачены девять городов, ранее признававших власть казахского хана Тауке, среди них «кроме де Ясу другой город Сайрам, третьей Менкент, четвертой Харасман, пятой Чимыгэт, шестой Текек, седмой Бабан Елган, осмой Харамурол, девятой Ташкент, десятой Чинак, за одиннадцатому де городу зов забыли, а стоит де на реке Цырцект...» [7, С. 57].

Осаде не подверглись лишь города Ясы (Туркестан) и Ташкент. Туркестан – в результате того, что там находился с основными войсками сам хан Тауке, а Ташкент – потому, что жители его добровольно признали власть ойратского хана. «Те де вышеописанные девять городов, – сообщали Аюка-Кашка и Очин-Кашка, – и в городех дворы разбиты все и люди развоеваны от Бушухту-хана их, а ис тех де десятой городок Ташкент остался в целости для того, что де учинились они, того городка люди, Бушухту-хану в подданство и дали с себя ясак» [7, С.61].

Кроме того, по сведениям, жунгары взяли в плен одного из сыновей Тауке по имени Солтон (возможно, это не имя, а звание султана), которого отправили в Лхасу к Далай-ламе. Это доказывает серьезность намерений Галдана распространять среди казахов ламаизм.

Захватив обширные районы Южного Казахстана и часть Средней Азии, Галдан не двинул свои войска вглубь Средней Азии. Это дало основание автору «Муким-ханской истории» заявить: «Калмыцкий народ по численности больший чем муравьи и саранча, более дерзкий и бесстрашный, чем лев и тигр, выступив против нас понес наказание». [8, С.144].

Вовсе не мифическим поражением от бухарского хана Субханкули (1680-1702) объясняется уход ойратских войск из занятых городов. Галдан решил активно вмешаться в события, разыгравшиеся в первой половине 80-х годов в Халхе, связанные с возникновением феодальных усобиц между Дзасакту-ханом Цэнгуном и Тушету ханом Чихунь-Доржи.

Сразу же после ухода Галдана в Халху в Жунгарии произошли важные события, в известной мере предопределившие исход борьбы Галдана с Цинской империей.

Во-первых, Жунгария была атакована казахским ополчением, разорившим ряд приграничных ойратских кочевий, во-вторых, произошел захват власти в стране племянником Галдана – Цэван-Рабтаном.

Таким образом, факты свидетельствуют, что образование Жунгарского ханства повлекло за собой усиление ойратского давления на Казахстан. От обыкновенных в период средневековья грабительских набегов ойратские ханы перешли к территориальным захватам казахских земель и включению их в состав Жунгарского государства. После похода Галдана в Казахстан в начале 80-х гг., подчеркивал В. В. Бартольд, «власть калмыков в Семиречье, насколько известно, никем не оспаривалась и многочисленные войны их с казаками, монголами и китайцами не имели отношения к этой области» [9, С. 98].

В период правления Галдана ставка хана и основные кочевья были перенесены с Иртыша в бассейн р. Или при впадении в нее р. Текес.

С другой стороны, в противостоящем ойратам лагере предпринимались попытки создания антижунгарской конфедерации. К союзу между казаками и киргизами начали присоединяться владетели Бухары, в результате чего, например, было отражено вторжение войск Батура-хунтайджи в 1643 г. Однако такого рода союзы были недолговечными и непрочными, что позволяло ойратским ханам разбивать своих противников поодиночке.

---

1. Русско-монгольские отношения / Сборник документов. – М.: Изд. вост. литературы, 1959.

2. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. – М.: Наука, 1983. – 333 с.

3. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. – СПб., 1834.

4. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Труды института востоковедения. – М.: Л., 1935.

5. Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юргенч. 1669 // Русская историческая библиотека. – СПб., 1894. – Т.15.

6. Иванов П.П. К вопросу об исторической топографии старого Сайрама // В.В. Бартольд – туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927.
7. Кычанов Е.И. Повествование об ойратском Галдане-Бошокту-хане. – Новосибирск, 1980. – 192 с.
8. Мухамед-Юсуф-Мунши. Мукум-ханская история / Пер. с тадж. А.А. Семенова. – Ташкент, 1956.
9. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. – Собр.соч. – М., 1961. – Т.2. – Ч.1.

ЖУМАГУЛОВ К.Т.

Директор РНИЦ по изучению Всемирной истории, Почетный академик НАН РК,
доктор исторических наук, профессор
г. Алматы, Республика Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОЧНИКОВ ВАТИКАНА В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИИ ТЮРКСКОГО МИРА

Одним из крупных суперэтносов рубежа античности и средних веков были тюрки – выходцы из глубин Центральной Азии. Ранняя история Казахстана – это часть глобальной тюркской истории. Здесь очень важно подробно изучать историю тюрков – гуннов, поскольку именно они стояли, начиная со второй половины IV в. во главе эпохального процесса в Азии и Европе, который называется Великим переселением народов. Оно явилось переломным этапом во всемирной истории в целом. С этого времени происходил синтез, интеграция общественных отношений, культур и традиций племен и народов, населявших евразийское пространство.

В Ватикане, в книгохранилищах и фондах Ватиканской Апостольской библиотеки (Biblioteca Apostolica Vaticana), занимающей первое место в Европе по древности и богатству манускриптов (рукописей) и библиографических редкостей в 2014-2015 гг., мною проделана значительная научно-поисковая работа. Так, выявлены новые источниковые материалы по истории Гуннской империи, Аварского и Тюркского каганатов, а также государственных и племенных образований на территории Центральной Азии и Казахстана в эпоху средних веков. Большая часть этих источников представлена исключительно на латинском языке.

Редкими источниками являются папская переписка, хроники, рассказы и записки путешественников, миссионеров и другие нарративные свидетельства, содержащие ценные сведения по истории гуннов, Тюркских каганатов, Дешт-и-Кипчака, Алтын Орды, интеграции Востока и Запада.

Эти материалы я выявил в собрании манускриптов в зале рукописей Vaticanani Latini (Латинское собрание). Касательно тюрков-гуннов и их взаимоотношений с Римской империей есть сведения в письмах папы Римского Льва I Великого (440-461). Он призывал Восточно-Римскую империю (Византию) к совместной борьбе против гуннов в противостоянии за гегемонию в Европе. В письме от 23 апреля 451 года понтифик писал: “nam inter principes Christianos spiritu dei confirmante concordiam gemina per totum mundum fiducia roboratur, quia profectus caritatis et fidei utrorumque armorum potentiam insuperabilem facit, ut propitiato per unam confessionem deo simul et haeretica falsitae et barbara destruat hostilitas...” [1].

В ходе Великого переселения народов апогей столкновений гуннов со сверхдержавой того времени Римской империей падает на середину V в. Сразу же через несколько месяцев после знаменитой Каталаунской битвы 451 г. (Галлия), в которой ни одна из сторон не добилась перевеса, гунны, начиная с весны 452 г. заняли всю Северную Италию.

В 452 г. после того как вся Северная Италия была взята гуннами, их путь в Рим был недолог. Все более очевидным становилось, что Западно-Римская империя не может остановить натиск гуннов, и Аттила был близок к мировому господству. Держава гуннов, состоявшая из 4-х частей, на северных рубежах простиралась от королевства гуннов до Германии (Skythica et Germanica regna). Армия Римской империи не в состоянии была противостоять натиску гуннов, она была парализована их успехами. И тут Римская империя – сверхдержава тогдашнего мира, прибегает к приему: делегировать посольство к правителю гуннов Аттиле. Посольство возглавил сам папа Лев I: “...et tot nobilium provinciarum lattissima eversione credita est saevitia et cupiditas hostilis explenda, nihilque inter omnia consilia principis ac senatus populi que Romani salubrius visum est, quam ut per legatos pax truculentissimi regis expeteretur. Suscepit hoc negotium cum viro consulari Avieno et viro praefectorio Trygetio beatissimus papa Leo auxilio dei fretus, quem sciret numquam piorum laboribus defuisse nec aliud secutum est quam praesumpserat fides, nam tota legatione dignanter accepta ita summi sacerdotis praesentia rex gavisus est, ut bello abstinere praeciperet et ultra Danuvium promissa pace discederet” [2].

И то, что властитель огромной Гуннской державы, данниками которой к середине V в. были обе Римские империи, остановился перед капитулирующим городом Римом, внимая просьбам посольства

во главе с папой, – говорит о мудрости Аттилы. Он остановил буйство своего войска, отказываясь, по существу от бессмысленных разрушений и жертв...

Тем самым указанные латинские источники позволяют объективно воссоздать облик правителя Аттилы, как крупного государственного деятеля, совершавшего великие деяния. С полным основанием могу утверждать, что Аттилу следует считать самой выдающейся личностью I тысячелетия. При нем военное искусство гуннов особенно продемонстрировало себя в ходе победных сражений с обеими Римскими империями.

Аттила отличался от своих современников, предпринимавших походы на Рим. Он проявил уважение к христианской религии и римскому папе. Поэтому не случайно и сейчас в главном христианском храме мира – соборе Святого Петра в Риме можно увидеть изображения великого правителя Гуннской империи. Это барельеф XVII века, выполненный скульптуром Алессандро Альгарди. На нем изображена историческая встреча Льва I с Аттилой в 452 г. Этот же сюжет запечатлен Рафаэлем в станце Элиодор.

Итак, в главном христианском храме – соборе Св. Петра в Риме есть две уникальные по своей сути вещи, символизирующие бессмертие Аттилы, вот уже в течении ряда столетий.

В связи с этим хочу особо подчеркнуть, что мною обнаружено впервые очень важное по счету теперь уже третье изображение Аттилы в Ватикане, которое не встречается до сих пор ни в одном издании, посвященном истории Гуннской империи и Рима. И это изображение ранее не было в научном обороте и описаниях. Речь идет об одной из галерей, входящей в состав музеев Ватикана. Эта галерея расписана 40 картами, на которых изображены бывшие владения Католической церкви. И особый интерес представляют здесь росписи на потолке галереи – фрески, являющиеся картинами с историческими сюжетами, переплетающиеся с историей папства и международных отношений.

Ближе к центру зала галереи среди множества рисунков я обнаружил картину, изображающую указанную выше встречу 452 г. правителя гуннов Аттилы с папой Львом I.

Эту фреску довольно сложно увидеть среди множества других красочных картин на потолке. В отличие от приводимой в ряде изданий общеизвестной фрески Рафаэля в Станце Элиодор (Stanza di Eliodoro), «Встреча Льва Великого с Аттилой», – на этой фреске Аттила предстает перед нами сидящим на белом коне с золотой королевской короной на голове. Во всем его облике проглядывается победитель, покоривший Северную Италию. И тут мы просматриваем почтительное отношение папского престола к личности Аттилы.

Фреска выполнена в XVI веке ближайшими учениками Рафаэля. Снизу надпись «S. Leo Pont. Max. Attila. Furrentem. Reprimit», что означает в переводе с латинского: «Папа Лев Великий останавливает грозного Аттилу».

Это изображение Аттилы, найдено мною. Как историк-медиевист не могу не сказать здесь и о том, что именно после этой исторической встречи на Амбурейском поле Аттилы и Льва I начинается подъем авторитета самой церкви и папства. Папа Лев I был прозван Львом Великим (Leo Magnus), поскольку он смог уговорить Аттилу не идти на Рим и остановить его в тот грозный час.

Для папства и всей средневековой Европы эта встреча имела объективно огромное значение в смысле роста политического влияния пап и клира на протяжении всего средневековья и последующей истории. Папство превращается постепенно в активную силу, способную вершить светскими делами.

После Гуннской империи на Западе на историческую арену приходит Аварский каганат тюрков VI-VIII вв. Авары – это центрально-азиатские племена тюрского происхождения. В латинских источниках Ватикана они называются *Avari*, *Avares*.

Теперь о кипчаках. Одним из стержней древнего этноса Центральной Азии – казахов являлись кипчаки. Они имели свою государственность и границы, которые назывались Дешт-и-Кипчаком. Это обширный регион: на Западе – Сырдария, на Востоке – Иртыш, на Юге – Семиречье, на Севере – Едил (Волга).

В библиотеке Ватикана особое внимание я уделю сведениям европейских путешественников на Восток – Центральную Азию и земли восточнее от нее, т.е. Монголию и Китай. Это особый тип исторических источников, проливающий яркий свет на историю международных отношений, а также хозяйство и быт, социально-политические отношения, религию и нравы.

Всего я указываю на наличие 126 имен (установленных мною), совершавших путешествия в Восточную и Центральную Азию, начиная с середины XIII и до середины XV века. Например, можно привести здесь следующих: *Balduin von Hennegau*, *Odorico da Pordenone*, *Isachus Venerio (Venier)*, *Jacobus von Florenz*, *Paschalis Hispanus de Victoria*, *Gottifredo Morosini*, *Giovanni Querini* и целый ряд других путешественников и миссионеров [3].

Итальянские путешественники, например, отмечали те пути, по которым можно пересекать земли Центральной Азии и каганат кипчаков (*Khanat Kiptschak*). В данном случае определение «каганат»

совпадает со словом «государство». Тюркский термин «каганат» по своему содержанию совершенно идентичен термину «государство». В материалах Ватиканской библиотеки есть немало сведений об Алтын Орде, государстве Чагатаидов, о правлении тех или иных ханов и т.д.

Как уже отмечалось, о каганате кипчаков повествуется в источниках как об отдельном политическом и государственном образовании. Так, например, во времена Хубилай хана было анахронизмом утверждать что ему также подчинялись каганат Чагатаидов, каганат Кипчаков или Персия.

Особую ценность для истории Казахстана, тюркского мира и Центральной Азии представляют переписка римских пап и ханов Золотой Орды. С содержанием отдельных манускриптов мне удалось ознакомиться. Однако эту работу следует продолжить и далее.

Таково в основных чертах содержание моего доклада, посвященного латинским источникам, повествующих об истории тюркского мира.

---

1. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Vaticani Latini (Vat. lat. 541, f. 67-68 R). См. также: BAV, Vat. lat. 1319, f. 96, Vat. lat. 544, f. 183-184R

2. Prosper Tiro. Epitoma de Chronicon, 1367, p. 482.

3. Odorico der Pordenone. Liber de mirabilibus mundi. – Sinica Franciscana, p. 413-495; Isachus Venerio. Diplomatarium Veneto-Levanticum I, ed. G.M. Thomas. Venetiis 1880; Gottifredo Morosini. Memorie stor. – cronol. spettanti ad ambasciatori della Repubbl. di Venezia Donazollo.

ХАНКЕЛДІ ӘБЖАНОВ,

т.ғ.д., профессор Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ОРТАҚ ТҮРКІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

1. Ғылым нәтижесі – методологиядан

Тарихқа құштарлық әркімге тән. Қазақстанда да солай. Біреуді Маңғыстаудағы әулиелер әулетінің шежіресі қызықтырса, басқаның ой-санасын Египет пирамидаларының құпиясы билеуі бек мүмкін. Уақыты мен кеңістігі әр алуан осынау және басқа құбылысты ғылым тұрғысынан дөп басып тану үшін басшылыққа алатын әмбебап амал-тәсілдің аты – методология.

Тарихи зерттеу методологиясы дегеніміз – нақты мәселеге (тақырыпқа, жобаға) қатысты деректер мен айғақтарды біліктілікпен айна қатесіз табу әрі солардың байланысы мен қисынын талдау негізінде тарихи үдеріс пен оқиғаның бастау көзін, барысын, ірілі-ұсақты нәтижесін, себептері мен салдарын, қысқасы, барша болмыс-бітімін, құпиясы мен жұмбағын халықтың һәм мемлекеттің өз дәуірі мен кезеңіндегі мүддесі биігінен, тұлғаның әрекетімен, жаһандық ахуалды ескере, ғылыми тиянақтау – жаңалық ашу, ақиқатты айту амал-тәсілдері.

Әр нәрсенің тарихы бар. Жандыда бір клеткалы амеба мен туфелкадан тартып, жансызда көк тіреген тау мен тасқа дейін ешбіреуі тарихсыз аспаннан түсе қалған жоқ. Біздің қозғайтын тақырыбымыз адамдар қауымына ғана, соның ішінде ұлттық және ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясына ғана қатысты.

Сонымен, адамзат тарихының құрамдас бөлігі – түркілер мен Қазақстан тарихы қаншалықты кешенді әрі күрделі құбылыс болса, оны зерттеу методологиясы соншалықты жауапты әрі өзекті. Методология қияс кетсе, зерттеу объектісінің бейнеленуі ақиқаттан мүлде алыстағанына қоса ақпараттық-деректік база, тарихнама жартыкеш түзіліп, оқу-тәрбие жұмысы, тарихи сана шатқаяқтайтынын кеңестік жылдардың тәжірибесі, яғни тарихқа формациялық көзқарас толық дәлелдеді.

Одан әріге, тарих ғылымы кәсіби биікке көтерілмеген ғасырларға көз жіберсек, ұлт тарихы шежіре тарқатумен баяндалғанын аңғарамыз. Осы дәстүрмен түзілген тарихнамада – Әбілғазының, Қ. Қосымұлының, Шәкәрімнің, Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында тарихи үдерістегі тағдыр анықтағыш басымдық адамға, тұлғаға, олардың қайраткерлігіне, интеллектуалдық қарымына берілді. Орта ғасырлар мен Жаңа заманнан жеткен түркілік тарихи шығармалардың бәріне дерлік тән сипат бұл.

XIX-XX ғасырларда Ресей ғалымдары түркі және шығыс халықтарының тарихын зерделеуге көп күш жұмсады. Отарлауды және социалистік идеяны жүзеге асыруды көздеген империялық саясат пен жақтастары бұл орайда аянып қалған жоқ. Біреуі білмей тарихи сананы шатастырды. Мәселен, XIX ғасырдағы орыс тарихшысы С.М. Соловьевтің позициясын XX ғасырдағы орыс ғалымы А.М. Сахаров бүкпесіз былайша суреттейді: «История Крыма и Казани интересовала С.М. Соловьева лишь

постольку, поскольку они являлись объектом внешнеполитической деятельности правителей Московского царства. В соответствии с общей великодержавной концепцией своего труда С.М. Соловьев не интересуется историей народов Сибири, так же как и историей народов Поволжья...». Енді біреулері, кеңестік ресми идеологияның сойылын соққан астамшыл тарихшы ғалымдар, еуразияның сайын даласынан Батысқа қарай әлеуметтік ілгерілеу емес, қирату, бүлдіру, қасірет қана келді деген ойды дәлелдеумен әуреленді. Қаптаған бұрмалаулардың ішінен академик Б.Рыбаковтан ғана үзінді келтіруді жөн көрдік: «Рыцарственная Русь и тревожная недобрая степь, разлившаяся безбрежным морем от Волги до Дуная... Степь полна топота и ржания конских табунов, дыма становищ, скрипа телег, рыщут волки, кружатся над полем хищные птицы, тут и там идут несметные войска половецких ханов, распугивая антилоп и туров. Духами зла и смерти, вдоль русской границы раскинулось необъятное степное море, ежегодно, ежедневно угрожавшее ураганами и штормами воинственных и хищных половецких орд».

Қалай десек те, ХХ ғасыр соңына дейінгі зерттеулер, құжаттар жинағы, даланың ауызша тарихы, шығыстану мен түркология құнды-құнды ойтүйіндермен, пайымдармен, тіпті тұжырымдармен ерекшелене тұра, ұлттық және жалпытүркілік тарихымыздың кешенді келбеті мен мәнін бере алмады. Бірақ озық ойлы бірен-саранының – Гаспыралының, Маржанидың, Бөкейханның тоталитарлық өктемдік пен қыспаққа дейін айта алған, ұлт мүддесін, ел тағдырын айшықтаған танымдық бағыты дұрыс екен. Татар халқының абзал перзенті Ш. Маржани (1818-1889) тарих ғылымына мынадай анықтама беріпті: «Наука история изучает прошлое народов, исчезнувшие поколения, их борьбу между собой, выявляет и восстанавливает имена, прозвища, титулы, генеалогии и портреты исторических личностей. Она также дает оценку их линии поведения и добрым делам, призывает следовать им, если они того заслуживают. История выявляет, каким уровнем знаний обладали эти личности и какие научные и художественные произведения они создали. Она показывает, какими ремеслами и навыками обладал тот или иной народ. Эта наука рассказывает о том, что пережил тот или иной народ или племя. Она также является наукой о смене племен, народов и поколений, о соперничестве правителей. Историю стремятся постичь как ученые, так и невежды. К ней чувствуют тяготение и конные и пешие». Егер түркі халықтарының басым бөлігі шоғырланған Кеңестер елінде тарихты зерттеу осынау жолмен диалектикалық және эволюциялық жалғасын таба қалғанда, М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» кітабынан Абайдың «Біраз сөз қазақтың шығу тегі туралы» қара сөзіне дейінгі аралықта жиналған асыл қазына ХХ ғасыр ортасына қарай ұлттық тарихтың «Абай жолын» дүниеге әкелер ме еді, қайтер еді. Е. Бекмахановтың 1947 жылы шыққан «Қазақстан в 20-40-е годы XIX века» монографиясын асылдың сынығындай көруіміз әсте кездейсоқтық емес.

Қысқасы, ұлыдержавалық менмендік, 1917 жылғы революциямен келген үздіксіз қуғын-сүргін және тоталитарлық-идеологиялық өктемдік төл тарихымызды бәсі биік ұлттық құндылыққа айналдыру құралы – методологияны жергегінде тұншықтырды, оның орнына өтірік пен шындықты мидай араластырған, сана мен намысты дұрыс ұстанымнан адастырған партиялық-материалистік методологияны бекемдеді.

Сөйтіп біз өз тарихымыздан көз жазып қала жаздадық. Ортақ түркі тарихын зерттейтін мамандар даярланбады, жазуға КОКП рұқсат бермеді. Түркиямен ғылыми-гуманитарлық байланыс туралы сөз де болуы мүмкін емес еді. КСРО-ның ыдырауымен ғана мұздай сірескен тарихи сана мен танымда сілкініс басталды. Барымызды бағалау, жоғымызды түгендеу үшін алдымен тәуелсіздік, одан соң ғалымның еркін ойымен көмкерілген методология керек екен.

2. Тарих тұғыры

Біздің тарихтың хронологиялық ауқымы 1 млн. жылды қамтып жатыр. Өйткені Ұлы даладағы алғашқы адам ж.с.д. 1 млн. жыл шамасында пайда болғанын археологиялық жәдігерлер куәлендіруде. Содан беріде тарихи үдеріске тірек болған, салалануын және мазмұнын анықтаған, тарихтың басты субъектісі – адамдардың антропологиясын, келбетін, нәсілдік тегін, әлеуметтік-кәсіби жіктелуін, елдің шаруашылығын, әлемдік орны мен мәртебесін, т.б. мәнді нышандарын бекемдеген, ерекшелеген үш императив тұғырдан түскен емес. Олар – жер, тіл, мемлекет. Қай дәуірдегі тарихты зерделесек те, бұлар өзгермейтін және әмбебап субстрат биігінде қала береді.

Адамды құдай жаратты ма, жоқ әлде маймылдан шықты ма – ол жағын жаратылыстану ғылымдары анықтай жатар. Қайткенде де адам жарық дүниеге жер бетінде келді. Өмір сүрген ортасының табиғаты, климаты, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі азық-түлігін, еңбек құралын, бөлінісін, яғни адамның есеюін анықтады. Адам мен жер біртұтас. Пәнде топырақтан жаралды, топыраққа айналады деген қағида бекер болмаса керек. Жануарлар әлемінен айырмашылығы – сөйлей алатыны. Тіл шыққан сәт, біріншіден, адамдар қауымын ең биік әлеуметтік қауымдастық – адамзатқа айналдырды, екіншіден, тұңғыш интеллектуалдық серпіліс еді әрі бұдан кейінгі барша серпілістердің атасы, айталық, «неолиттік революциядан» бүгінгі нанотехнологияға дейінгі,

үшіншіден, бастапқыда кімнің кімге алыс-жақын тұрғанын білуге шылбыр ұстататын өлшем құралы. Тілдік қоры адамдар қауымының, нақты халықтың даму сатысын, шыққан биігін, еңбек бөлісінің қай саласына бейім екенін көрсетеді.

Қысқасы, адам пайда болумен басталған тарихымыздың сахнасы – жер. Адам – жер басып жүргенде ғана адам. Ғарышты игеру, теңіздің табанын ақтару, шахталарда кен қазу – бәрі жер бетіндегі тіршілік үшін. Ал адамның адамдық белгісі мен жасампаздық қарымының коды – тіл. Аумақтық бірлік пен тілдік біртектілік негізінде түркі этносы, мемлекеті, барша әлемі қалыптасты.

Бұлай дейтін себебіміз түркі халықтары Еуразияның сайын даласының автохтонды тұрғындары. Физикалық антропология жағынан шыққан тегі, уақыт өлшемі бойынша тас дәуірінен белгілі тарихы, кеңістік тұрғысынан алғанда өмір сүрген аумағы ортақ болғандықтан түркі халықтарының тілі бір қайнаркөзден басталатыны күмән туғызбаса керек. Бүгінге жеткен-жетпеген түркі халықтарының сақталған я сақталмаған тілдерінде, сөздік қорында ортақ тарихының қалың қыртысты ақпараты, ішіне бүккен құпиясы, баршаны тамсандырған байлығы жатыр. «Басында сөз болды, ал сөзді құдай жаратты», делінген ғой Інжілде. Демек, тарихи география мен ономастика халықтың, жердің, тілдің байланысын анықтауға үлес қоса алады. Ең бастысы – тілдік және аумақтық бірегейлік пен біртектілікті ғылыми тиянақтау түркі халықтарының этногенезін дұрыс ашуға, қоршаған ортаны игеруде, төл тарихымызды түзуде басқаның емес, өз қандастарымыздың сүбелі үлесін әділінен баяндауға асыл арна салады. Әлем таныған О. Сүлейменовтың сөзімен айтсақ, «егер біз сөзді оқуды үйренсек, жер, өзен, тау, арал аттарынан тілдердің материк және мұхит бойынша қозғалу бағдарын анықтауға болады. Сондықтан этимологияның рөлі артады ... Сөздіктер кез келген этносқа – үлкеніне де және кішісіне де – өзінің шыққан кезінен бастап өткені жайында толығырақ білуге көмектеседі. Ауызекі сөз өзінің мазмұны және құрылымында жарықшақтар мен асыл бұйымдардың мұражайлық жинағына қарағанда, көбірек тарихи шындықты сақтайды». Осыдан-ақ тарихи зерттеулерді жүргізуге түрлі мамандық иелері тартылуы керектігін және пәнаралық методологиялық байланыс қажеттілігін пайымдауға негіз бар.

Аумақтық бірлік пен тілдік біртектіліктің тағдыры – адам тағдыры. Ол шыр етіп дүниеге келген нәрестеге берілетін отбасындағы тәлім-тәрбиеден марқұмды ақырғы сапарға аттандырғанға дейінгі аралықты қамтып жатады. Абайдың: «Туғанда дүние есігін ашар өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денең» деген жолдарын тіл өнеріне тағзым ретінде қабылдасақ, есте жоқ ескі заманнан қалған зираттарға қарап жердің кімге тиесілі екенін ұғынуға болады. Алайда жер мен тіл ықпалдастығы, бірлігі мен біртектілігінің нығаюы немесе ыдыраюы негізінен этностардың, мемлекетінің қилы тағдырымен анықталады. Тағдырдың жазуымен XIII ғасырда Еуропаға, Африкаға, жат елге, бөтен ортаға қоныс аударған қыпшақтар Ұлы далада қалған бауырларынан мүлде алшақтап кеткен жоқ па?! Бұл – бір.

Екінші жағынан, тілдік үдерістердің тереңдеуі, жердің талапайға түспеуі көбінесе төл мемлекеттің пайда болуына және дамуына тәуелді. Адам баласы пайда болғаннан мемлекеті құрылғанша ұлан-ғайыр уақыт өтті. Әр нәрсенің бастауы қиын. Түркі халықтарының шаруашылығы мен мәдениетіне, тілі мен әлеуметтік ұйымдасуына, салт-дәстүрі мен менталитетіне тән бастапқы сипаттары мемлекеттері шаңырақ көтергенше қалыптасты. Осы құндылықтарды ішкі-сыртқы тағылық пен жабайылықтан, уақыт өте келе ашкөздік пен тойымсыздықтан сақтау мүддесі биліктің, кейінірек мемлекеттің шығуына түрткі болды. Түптеп келгенде, бәсекеге қабілетті, өзін-өзі танудың, елішілік қайшылықтарды шешудің биік сатысына көтерілген этнос қана мемлекетін дүниеге әкеледі. Мемлекет – тіл мен жер иесі нақты халықты, соның төңірегіне топтасқан басқа да этностарды сақтаудың, ортақ іске жегудің, кемелдендірудің басты ұйымы.

Дей тұрғанмен, мемлекеттің даму сатысы әралуан болатынын адамзат тәжірибесі көрсетіп отыр. Солардың аражігін ашатын методологиялық байлам-тұжырым керек. Айталық, жыл санауымызға дейінгі I мыңжылдықта түркі тектестер мекендеген Еуразия кеңістігінің негізгі бөлігінде сақ мемлекеттері дәурен құрғаны белгілі. Сақтардың соғыс өнері, сұлулықты ұлықтаған аң стилі, шаруашылық-мәдени кешеніндегі үздік жетістіктер баяны антикалық және византиялық деректерде молынан сақталған. Солармен таныса келе мемлекет өмірін, адамдардың қарым-қатынасын қоғамның әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі реттегенін байқаймыз. Сақтар, дейді Геродот, эллиндіктердің өмір салтын жақтырмайды, одан іргесін аулақ ұстайды. Ал әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің басымдығы, заңнан да бұрын қолданылуы мемлекет ру-тайпалық қатынастар биігінде тұрғанын айғақтайды. Яғни біздің бүгінгі ұғымдағы деңгейге жетпеген мемлекеттің өзі тіл мен жерін қызғыштай қорғайды. Сыртқы қатердің кез келгенінен қорғануға мемлекеттің шарапаты тимей тұрмайды. Дәстүрге сүйенген сақтар мемлекеті заң түзуде, тұрақты әскер жасақтауда көш ілгері кеткен іргедегі Қытаймен, айшылық алыстағы Грекиямен, Иранды билеген Ахеменидтер династиясымен бәсекелесе алғаны түркілердің аумақтық бірлігі мен тілдік біртектілігі ұзақ уақыт аясында лайықты әлеуетке ие болғанын куәлендіреді.

Бірақ мемлекеттік факторын абсолютке айналдыруға негіз жоқ. Сақ, байырғы түркі мемлекеттері тарих сахнасынан кеткеніне мыңдаған жылдар өтті. Еуразиялық түркілер араб, моңғол үстемдігін бастан кешті. XVI ғасырда Ресей отарлауы басталды, татарлар, қазақтар, өзбектер, т.б. 3-4 ғасыр бойы бодандықта қиналды. Соған қарамастан тілдік біртектілігі сақталып қалды, ғылыми этимология, ономастика, тарихи география нәтижелерімен қолдау табуда. Осы орайда қоғамдық-гуманитарлық ғалымдар арасындағы пікірталастың басты тақырыбы сақтардың мемлекеті мәселесі емес, қай тілде сөйлегені төңірегінде жүріп жатқанына назар аударған жөн. Әйгілі ғалым Қ. Салғараұлы 2012 жылы жарық көрген «Ежелгі түріктер» монографиясында: «Рас, қазақстандық ғалымдар соңғы кезде археологиялық қазба мұралар дерегіне сүйеніп, сақ тайпаларының түрік тілінде сөйлегенін айтып, түрік тектес халықтар тобына жатқызып жүр. Бірақ бұл тұжырым әлемдік ғылымда жалпылама қолдау тауып, әлі орныға қойған жоқ. Оған, шет жағасын жоғарыда айтқан, сақтарды «қазіргі Иран жерінен ауып келген арийлер, үнді-еуропа тілінде сөйлейді» деген пікірдің жарыса айтылып, күні бүгінге дейін ғылымда қабаттаса қолданылуы дәлел бола алады», деп жазады. Демек, ортақ түркі тарихына, Қазақстан тарихына тұғыр ретінде, алдымен адамның пайда болуын айтпағанда, тіл, аумақ бірлігі мәселесін жатқызу, мемлекеттануда методологиялық биік өреге қол сілтеу тарихшыларды ұлт, азамат, құқық, мемлекеттік аппарат, т.б. іргелі құндылықтар мен атрибуттарды зерделеуде көздеген мақсат-мұратқа – ғылыми ақиқатқа жақындата түспесе, еш адастырмайды.

Болмыс-бітімінің тамыры тереңге тартқан халықтар жат өркениет пен мемлекеттер қарамағына өте қалғанда да, жинақы өмір сүруін тоқтатпаса, жойылып кете бармайды. Бәрі мемлекетінің бар-жоғымен анықталатын болса, бүгінде мемлекеттер санына сәйкес жүздеген тілдер ғана сақталып қалар еді. Бұған ежелгі және ортағасырлардағы Кавказды, Қытайды мекендеген түркілердің тағдыры айғақ-дәлел. Мәселен, қазіргі Әзірбайжан аумағындағы мемлекеттерді ж.с.д. IV ғасырдан беріде біресе парсылар, біресе арабтар, біресе курдтар билеп келді, ара-тұра байырғы халық өкілдері билік құрды. Ирандық Нәдір шах 1747 жылы өлген соң ғана толық егемен мемлекет дүниеге келді. Міне, осындай аласапыранға қарамастан әзірбайжан халқы өз тілімен, жерімен, тарихымен түркі әлемін нұрландырып отыр.

Түйіп айтар болсақ, әрісі ортақ түркі тарихының, берісі Қазақстан тарихының кеңістігі мен ортасын, мазмұны мен ерекшеліктерін айқындаған тұғырлы факторларға аумақты, тілді, мемлекетті жатқызатын методологиялық пайым барлық зерттеуде басымдықпен алға шығуы керек. Халықтың экономикалық өмірі мен әл-ауқаты жерінің жомарттығымен (қазақ: жері байдың – елі бай, деген ғой), рухани әлемі – тілінен, жасампаздығы – мемлекетінен көрініс табатыны ұзынсонар дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат деп түсінемін. Бұлар бір-бірінен ажырағысыз баға жетпес құндылықтар: тіл өзіне тиесілі міндеттерді атқарып тұрса, оның иесі, киесі – халық бар деген сөз. Өз тағдырын өзі шешкен халық тілін байыта алады. А. Байтұрсынұлы айтқандай: «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді». Тілімен қатар жерін ұстай алған халық қана мемлекетін құрады. Мемлекет – халықтың, жердің, тілдің панасы, қамқоры, айбыны. Мемлекетсіз ұлттық экономика мен саясат, идеология мен дипломатия түзілмейді.

Заводтар мен фабрикалар, қалалар мен жолдар Қазақстан жерінің асты-үстіндегі байлықтың көрінісі екенін, осыншама үлкен аумақ Қазақстан халқының жанқиярлығымен сақталып қалғанын, ұлттық әдебиет пен өнеріміз, білім мен ғылымымыз әлемдік өркениетпен ықпалдасып қана қоймай бабалар сөзінен, аманаты мен өсиетінен нәр алатынын жүрек пен санаға сіңіре алсақ, қысқасы, зерттеу методологиясының өзегінде ақиқатқа суғарылған мемлекетшілдік пен ұлттық идея, бірлік пен бірегейлік құндылықтары тұрса, елдегі ахуалдың тұрақтылығы, азаматтарымыздың сенім қуаты, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың тартымды пәрменділігі артатыны сөзсіз.

3. Тарихты түзушілер

Тіл, жер, мемлекет тарихтың субстраты бола тұра, өздігінен тарихты түзбейді. Бұларды тарих шығыршығын айналдыруға жегетін үш қозғаушы күш бар. Біріншісі – халық, екіншісі – тұлға, үшіншісі – билік.

Адамдардың қажетін өтейтін жердің асты-үстіндегі байлық халықтың еңбегімен, ақылымен, қолымен өндіріледі. Мұнда әлемдік, құрлықтық, өңірлік тарихтағы ұқсастық, ортақ заңдылық жиі байқалатыны сөзсіз. Халықтың ғұмырын ұзартатын материалдық және рухани қазына, білім мен ғылым, тәжірибе мен тағылым сол халықтың тілі арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Тарихтағы ұлттық ерекшелік барынша айшықталынатын тұс – осы. Бұл мүмкіндік жазу шыққаннан кейін

әлденеше еселеп артты. Ал адамзат өркениетіне баға жетпес олжа салған алғашқы жазулардың бірі түркілік руна екенін қаперге алсақ, бабаларымыз әлемдік тарихтың өзегінде тұрғанын қапысыз ұғынамыз әрі ұғындыра да аламыз. Осынау биік пассионарлық қуат Күлтегін, Тоныкөк ғасырында тасқындап, XV ғасырда Осман империясын шалқытып, кейінде ішінара, шамамен бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін сақталды. Халық саны пәрменді рөл ойнады.

Қысқасы, адам капиталы, еңбегінің сапасы мен өнімділігі, интеллектуалдық және инновациялық тіршілігі, ізденісі мен ілгерілеуі, қоршаған ортамен үйлесімі немесе қайшылығы, қоғамдық-саяси ой-санасы мен таңдауы, әлеуметтік-демографиялық үдерістер – бәрі ұлттық және ортақ түркі тарихын зерттеудің өзіндік және жалпы методологиялық мобильділігін үздіксіз талап етуші заңды құбылыс. Бұлардың әрқайсысы кешенді құбылыстың құрамдас бөлігі әрі дербестігін сақтай бой көрсететін болғандықтан зерттеушіні бір ғана ғылым шеңберінде қалдырмайды. Ғылыми интеграция мен дифференциация тарихшының қарымын арттырғанда ақиқат та айтылады, жаңалық та ашылады.

Тарих көшіне ілесе алмаған халық бар шығар, әйткенмен халықтан тыс тарих болған емес, болмайды да. Халықты тарихтың субъектісі ретінде зерделеуші методологиялық пайым мемлекеттегі демократия, азаматтық қоғам, саяси жүйе, экономикалық белсенділік, ұлтаралық, дінаралық қатынастар сияқты өзекті тақырыптарды жан-жақты саралауға, басқалармен салыстыра-шендестіре тануға мол мүмкіншілік туғызады. Ортақ тарихымыздың өн бойында тағдыры мен тілегі тоғысқан халық тұрмаса, кімнің кім екенін, тарихымыздың ортақ екенін ашу мүмкін емес.

Тарихтың жолы қайшылықтар мен қиыншылықтарға толы. Олардың негізінде адамдардың байлық пен билікке, өз кәсібі мен табысына, қоғамдағы орны мен қадір-қасиетіне, бүгінгі мен болашағына наразылығы, қанағаттанбауы жатыр. Осыны тап күресі ретінде түсіну идеологиялық ымырасыздық пен тым әсірелеуге соқтырады. Қайшылық пен қиыншылық – адам қоғамының мәңгі серіктері. Бұлар қарапайым малшы мен диханның да, зергер мен ұстаның да, жас пен кәрінің де, ерлер мен әйелдердің де алдынан әркез шыққан әрі шыға да береді. Қордаланып асқынғаны болашақ үшін қатерлі. Дерттің алдын алмағандар сан рет өкініште қалған.

Сонда не істеу керек? Миллиондардың араласуын қажетсінетін революциялар мен соғыстар, өндірілетін ине мен түймеге дейін алдын ала болжаған жоспарлы экономика, империализмді іріп-шіріген капитализм деп білген идеология әрқашан ұшпаққа шығара бермейтініне XX ғасыр көз жеткізді. Біздіңше, қайшылық ұрындырған тығырықтан тұлғалар алып шығатын тәрізді. Қазақи ұғыммен айтқанда – екіншісі бірі. Мәселе шешілмесе, қоғам күйрейді, не осынау қайшылықтар мен қиыншылықтардан алып шығатын адам табылады. Күрмеуі күрделі құбылыстың шешіміне қол жеткізген ой мен әрекет иесін, басшыны, жасампаз жанды, халқы мен мемлекетінің беделін, күш-қуатын арттырған азаматты, біздің пікірімізше, Тұлға деген жөн. Тұлға – өзіне тәуелді емес объективті әлемдегі (ортадағы) қажеттілікті (экономикалық, ғылыми, саяси, өндірістік, т.б.с.с.) практикалық-қолданбалық, теориялық-шығармашылық жаңашылдықпен шешкен (жүзеге асырған) немесе шешу (жүзеге асыру) жолын дұрыс нұсқаған әлеуметтік субъект. Тұлға дәйектеген ізашарлық нәтижені замандастары, кейінгі ұрпақ та кәдеге жаратады.

Көктей шолып қарайтын болсақ, ортақ түркі тарихында Тұлғалар жалғастығы үзілмегенін көреміз. Тарихи таным үшін методологиялық мәні зор үдеріс – осы. Парсы әскерін шөл далада адастырған Шырақ та, білім-ғылым қуып қиырға кеткен сақ ойшылы Анахарсис те, күй атасы Қорқыт та, энциклопедиялық білімді дәрігер Ибн Сина да, ағартушы И. Гаспыралы да, азаттық жолында құрбан болған С. Юлаев, Махамбет, Кенесары, М. Сұлтан-Ғалиев та шынайы Тұлғалар.

Тұлғаны тұлға еткен іргелі нәтиже, танымдық және қолданымдық бәсі жоғары теориялық-практикалық шешім алғашқыда ниет, арман, қиял түрінде көрініс береді. Осының бәрі түркі халықтарының ертегілерінде, аңыз-әңгімелерінде молынан орын тепкен. Бұл – утопиялық идея. Келесі саты -ықтималды идея, яғни жүзеге асуы бек мүмкін идея. Айталық, аспанда құстай қалқуды армандаған батыр бабаларымыз ғылым мен техниканың жетістіктеріне сүйенген нағыз ұшу аппараты түгілі қарапайым ұшу құралын түзе алмады. Аспан әлемін зерттеген Ұлықбек сынды тұлғаларымыздың теориялық-практикалық жаңашылдығы үшінші сатыға – шынайы идея сатысына, нақты нәтижемен көмкерілген идея биігіне көтерілмеді. Оған, біріншіден, түркі әлемінің XX ғасыр басындағы инженерлік-техникалық, экономикалық даярлығы мен мүмкіндігі шектеулі еді, екіншіден, утопиялық идеяның ықтималды идеяға, ықтималды идеяның шынайы идеяға және көздеген нәтижеге айналуы үшін интеллектуалдық ізденіске толы уақыт керек, үшіншіден, өміршең идеяны туындатушы, оны бір сатыдан келесі сатысына жеткізуші Тұлғалар сабақтастығы үзілмеуі қажет. Бұлардың бірде-біреуі Еуразиялық, Орталық Азиялық, Кавказдық, Османдық түркілерде орнықпады.

Жалпы, адам баласының санасы мен жүрегі мазалаған, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан утопиялық идеялардың басым бөлігі түбінде жүзеге асады. Өйткені олардың бастау бұлағында өмірлік қажеттілігін тереңінен ұғынған, замандастарын иландыра білген, қоғамдық санаға нық орнықтырған, орасан жауапкершілікті мойынына алған Тұлға тұр. Көптің үйреншікті өмір салты мен тіршілігіне

қозғау салатын, өзгеріс әкелетін Тұлғалардың ақыл-ойы мен әрекетінсіз тарих қарыс-сүйем алға баспас еді. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол – ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас дәуіріне татыған, халқының бағытынан жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұрландырған ел тарихының шамшырақтары болған».

Халық пен тұлғаға методологиялық басымдық беру ортақ түркі тарихының ұлттық сипатын тереңінен ұғындырады, адами-өркениеттік көзқарасымыз бен бағыт-бағдарымызды адастырмайды, тұтастығымыз бен бірлігімізді нығайтуға қызмет етеді. КОКП билеген дәуірде тарихқа материалистік көзқарас ұлықталып, нақты адам, тіпті тұлға үлкен механизмнің кішкене тетігі орнына жүрді. Тарихтағы тұлғаның рөлін екінші қатарға ысырған жүйе елдің бірінші басшысы – бас хатшыны, әсіресе Сталинді жер-көкке сыйғызбай дәріптеумен өздеріне өздері қайшы келді. Пайғамбарлық пайғамбарға ғана жарасатынын ескермеді. Осының салдарынан миллиондардың тағдыры нақақтан қиылды, көбінің өмір жолын анықтау мүмкін емес. Қасіретті тарихтан тағылым алатын кез келді.

Ал ортақ түркі тарихындағы билік мәселесіне келсек, бұл орайдағы методологиялық позициямыз қоғамдық-гуманитарлық ғылыми ой-санада әлемдік қолдау тапқан ұстанымдармен, әсіресе саясаттану, құқықтану салаларының үздік жетістіктерімен үндесіп жатқанын қалаймыз.

Билік адамдар қауымын басқаруға бағытталады. Оның ең жоғарғы сатысы – мемлекеттік билік пен басқару. Күлтегін жазуында:

Жоғарыда көк тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда.

Екеуінің арасында адам баласы,

Адам баласын басқаруға ата-бабам жаралды, деген ғой.

Осынау жолдар – мемлекеттің анықтамасы, биліктің формуласы. Түркі халықтарындағы мемлекеттік билік пен басқарудың формасы, типі, субъектілері әлемдік үлгіден, заңдылықтан алшақ кеткен жоқ. Олардың ішінде әр кезеңде монархиялық, парламенттік, президенттік, президенттік-парламенттік басқарудағылары болған, кейбіреуі әлі де бар. Саяси режимнің авторитарлық, тоталитарлық, демократиялық жүйелерін бастан кешкеніміз тарихи факт.

Демек, Қазақстанның әр дәуіріндегі, ортақ түркі тарихындағы билікті зерттеу методологиясы екі міндетті шешуі керек: біріншіден, әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі екенімізді тиянақтау, екіншіден, түркі мемлекеттеріндегі билік формаларының, сала-салаларының өзіндік ерекшеліктері мен мәнді белгілерін, диалектикасы мен эволюциясын ажырата алу. Пайымдары мен дәйектері бойынша тарихи зерттеулер мен оқулықтар биліктің халқына, экономикаға, руханиятқа, сыртқы елдерге саясатында уақыт талабына, ұлттық қауіпсіздік және мемлекет мүддесіне сай келген-келмегенін аша алатын методологиялық парадигмаларды түзгені абзал. Әсіресе биліктің құқықтық өкілеттілігі, ауқымы мен шегі, атқарылуы мен жемқорлығы, жаңғыртылуы мен кертартпалығы, тиімділігі мен зардабы тарихи динамикада зерделенудің мәні зор.

Келесі методологиялық ұстаным биліктің шешімі миллиондардың тағдырын шарпитуының дәйектеуге саяды. Биліктің қолданылуы мемлекеттің атауымен, құрылымымен анықтала бермейді. Бұл орайда саяси билік иесі – қағанның, ханның, сұлтанның, президенттің, бас хатшының – позициясы айрықша маңызды. Елдегі жүйелер мен үдерістерді, саясат пен саяси институттарды, институционалдық пен институционалдық емес негіздерді анықтаушы – мемлекет басшысы, жақын шоғыры, партиясы. Қисапсыз тәжірибе көрсеткендей, билік өзі ұсынған жобаны, бағдарламаны орындатпай тынбайды. Бірақ бодан елдің билігі мен тәуелсіз елдің билігі жіберген қателіктер арасындағы айырмашылықты, саяси-идеологиялық өктемдік пен нарықтық қажеттіліктен туындаған шешімдерді, жаһандандудың ұлттық билікке түсіретін салмағы мен қысымын биік методологиялық өлшемдермен, ұғым-түсініктермен зерделей алсақ, қанеки. Сонда тұтас халықты айыптаудан ада, азаттықтың қадірін қастерлейтін, отансүйгіштік қасиеті берік ұрпақ тәрбиелеуге ортақ түркі тарихы септесетіні сөзсіз.

4. Тарихты дәуірлеу

Ортақ түркі тарихын, ұлт тарихын зерттеуге қойылатын жауапты методологиялық талаптың әлқиссасы – дәуірлеу мәселесі. Біздің ойымызша, осынау тарихты дәуірлегенде төрт құндылыққа баса назар қоюымыз керек. Олар, біріншіден, алғашқы адамдардың, тұрғындардың пайда болуы мәселесі. Осы сұраққа жауаптан кімнің маймылдан адамға айналғаны, кімнің адамнан тарағаны, кімнің автохтонды, кімнің келімсек екені тиянақталады.

Екіншіден, түркі халықтары этногенезінің мәселесі. Бұл сұрақтың мазмұнын түркілердің антропологиялық, нәсілдік, тілдік, рухани-дүниетанымдық, әлеуметтік, саяси тұтасу құпиясы, тарихқа табиғи-географиялық ортаның әсері, шаруашылық-мәдени типтің қалыптасуы мен сабақтастығы, этностың өзін өзі тануы құрайды.

Үшіншіден, алғашқыда түркілік, сол негізде кейін ұлттық мемлекеттің пайда болу және өмір сүру мәселесі. Мемлекеттің басты мақсаты – халқының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, тарих аманатын ұрпақтан ұрпаққа жалғау, яғни қоғамдағы табиғи-ырғақты даму мен шынайы азаттықты сақтау.

Соңғы, төртінші құндылық жұмыр жер бетіндегі халықтардың даму деңгейі ешқашан біркелкі болмақ еместігінен туындайды. Этностың алшаң басып жүруі немесе әлемдік салқар көштің соңында салпаңдап шаңға көмілуі – бәрі дүниенің бірде ана өңірінен, бірде мына өңірінен жанартаудың жалынындай көрініс беретін өркениеттік өрлеуге, соған алыс-жақын орналасуға, бәсекеге қабілеттілікке көп байланысты екен. Адамзат баласын алып кемеңнің үстіндегі жолаушыдай елестететін болсақ, сол көліктің ілгері сүйретуші қуаты бірде ежелгі Египетте (Африка), Грекия мен Римде (Еуропа), ортағасырлар басында Азияда (байырғы түркілер), соңына қарай Еуропада (Ренессанс), бірде Америкада (АҚШ) орналасқанын байқай аламыз. Осы қуаттың нақ ішінде немесе соған жақын жайғасқан этностар кезінде тарихтан өз сыбағасын алып қалды, бәсекеге шыдамағандары әлдінің уысына түсті. Тіпті жұтылып кеткендері бар.

Мәнді айырмашылықтарына және үзілмеген сабақтастығына сәйкес, біздің ойымызша, ортақ түркі тарихы төмендегідей дәуірлерден тұрады:

1. Арғытүріктер дәуірі. Аумақта алғашқы адам пайда болғаннан байырғы түркі қағанатына дейін. Бірінші кезеңі *Homo sapiens* тарих сахнасына шығумен аяқталса, екінші кезең байырғы түркі қағанатының шаңырақ көтеруімен тұйықталады. Парсы державасы мен ғұндар Ұлы дала тарихына сақтардан кейін пәрменді ықпал етті. Әлем тарихына белгілі тұлғалары – Томирис, Зарина, Анахарсис, Аттила, т.б.

2. Түркі, араб, моңғол империялары дәуірі (VI-XV ғғ.). Алдыңғы дәуірде тамыр жайған түркі өркениетінің мығымдылығы соншалықты, ол араб, моңғол тәрізді жатжерлік басқыншылардың ырқына біржолата мойынсынбады. Ислам дінінің келуі бетбұрысты сәтке айналды. Түркі әлемі жаңа ахуалға бейімделе алды, бірақ өзіндік «Менін» жоғалтпады. Түркі этностары арасында тұрақтап қалғандардың түркіленуі, исламдануы, түркілік халықтардың қалыптасу үрдісі дәуірдің мазмұнын құрады. Күлтегін, Тоныкөк жазулары дәуір рухын бейнелейді.

3. Түркі ұлттық мемлекеттері дәуірі (XV-XIX ғ. аяғы). Көшпелі өзбек мемлекеті, Қазақ хандығы құрылды, Константинополь Осман империясының құзырына өтті. Өкініштісі техникалық-экономикалық артықшылық Еуропа мен АҚШ-қа құт әкеліп, ортақ түркі тарихы өзара берекесіздікпен, қақтығыстармен толықты. Әсіресе Әмір Темірдің Анкара түбінде Баязидті талқандауы түркілік әлеуетке ауыр тиді. «Ел айрылған», «Менен қалған мынау Еділ жұрт!», «Азаулының Стамболдан несі кем», «Елім-ай» өлең-жыр жолдары дәуірдің қилы тағдырын айшықтайды.

4. Түркі әлемінің әлсіреуі мен бодандық дәуірі (1991 жылға дейін). Осман империясы ыдырады, тұтас түркістан идеясы жүзеге аспады, КСРО-дағы түркі халықтары орыстандыру саясатынан зардап шекті. Көмескілене жаздаған азаттық идеясы Алаш қозғалысымен, Ататүрік реформаларымен, М. Шоқайдың қайраткерлігімен, М. Жалилдің «Маобит дәптерімен», О. Сүлейменовтың «Аз и Я» кітабымен, Д. Қонаевтың, Ш. Рашидовтың, Г. Алиевтің саяси кемеңгерлігімен түркілік сананы биледі.

5. Түркілік қайта өрлеу дәуірі. Тәуелсіз бес түркі мемлекеті дүниеге келді. Ғасырлар қарызын өтейтін шақ туды.

Қазақстан тарихының дәуірлері жоғарыдағы ұсыныстан тым алшақ емес. Кеңестік жылдарды, әкелген қасіреті қисапсыз болғандықтан, ақыры тәуелсіздікті жариялаумен тиянақталғандықтан өз алдына дербес дәуірлегенді жөн көрдік.

1. Ежелгі дәуірдегі Қазақ елі. Бұл дәуірдің мазмұнын, бағытын, нәтижесін анықтаған негізгі ілгерілеулер: а) қазақ жерінде алғашқы адамдардың пайда болуы; ә) *Homo Sapiens* тарих сахнасына шығуы; б) «неолиттік революция», яғни адамдардың өзіне қажетін табиғаттан алған дайын күйінде тұтынудан өндіруші шаруашылыққа өтуі; в) интеллектуалдық сілкіністі бастан кешуі; г) мемлекеттің пайда болуы. Хронологиялық ауқымы ж.с.д. 800 мың жылдан V ғасыр аралығын қамтып жатыр.

2. Түркілену, исламдану, қазақтану дәуірі. Бұл дәуірде Ұлы дала еліне келген, оның тағдыры мен тарихына зор әсер еткен этностар – қытайлар, арабтар, моңғолдар, сондай-ақ діндер мен діни ағымдар – зороастризм, христиан, будда – қанша көп болғанмен байырғы тұрғындар түп тамырынан ажырамастан, сақтардың, одан әрідегілер мен берідегілердің мұрагері ретінде тарих көшін жалғастырды, тәңірішілдік сенім-нанымын VIII ғасырда жеткен исламмен ұштастыра, өзінің

түркілерін, өзгелерді тұтастырумен тарих сахнасына қазақ атауымен, тілімен, ділімен көтерілді. Мыңжылдық тарих толқынында жоғалып кетпеді.

3. Қазақ хандықтары дәуірі. XV ғасырдың ортасынан аса ұлттық мемлекеттің шаңырақ көтеруімен XIX ғасырдың 50-жылдарына дейін созылған 400 жылға жуық осынау мерзім екі кезеңнен тұрады. Тәуке хан дүниеден өткенше, яғни классикалық кезең (1465-1715 жж.) ішінде қазақ қоғамына ғана тән шаруашылық, саяси, мәдени, әлеуметтік, дүниетанымдық, т.б. жүйе мен құндылықтар орнығып, олар бұрынғының жаңаша жалғасы ретінде тарихтың қозғаушы күші – этностың барша болмыс-бітімін анықтады. Саяси элитаның – топбасылары мен елбасыларының қажыр-қайраты, көрегендігі, кемелдігі халық мүддесімен үйлесім тауып, сыртқы саясат пен халықаралық қатынас үдесінен шығуымен әу бастағы ұлтарактай жер ұлан-ғайыр аумаққа айналды, аз халық көп болды, жалаңаш халық киінді, жарлысы байыды. 1715-1847 жылдар – сындарлы кезең. Біртұтас хандық ыдырады. Жер жат қолына өте бастады. Қазақ тілі мемлекеттік қолданыстан шықты. Нағыз жақсы мен жайсаңның тынысы тарылды. Тарихтың ұлттық реңкіне қатер күшейді.

4. Зарзаман дәуірі. Ресейге қазақтың үш жүзі толық бодан болғаннан басталып, Қазан төңкерісіне дейін созылды. Бұл кезең біздің санамызға «отарлау» деген ұғым-түсінікпен бекемделген. Патшалық қазақ қоғамын қайшылыққа, дағдарысқа ұрындырып, дәстүрлі негіздеріне балта шапты. Өлкеге ауыр кесел әкелгенін, оған өзінің кінәлі екенін арсыздықпен мойындамай, бар пәлені байырғы этносқа жапты.

5. Тоталитарлық зорлық пен кеңестік модернизациялау дәуірі. Большевиктер билеген 74 жыл ішінде Қазақстан тарихы көңілге қуаныш ұялататын жетістіктермен де, өзекті өртейтін өкініштермен де бедерленді. Қазақ мемлекеттігі қайта дүниеге келгенмен оның өз еркі өзінде болмады, Ата Заңымыз қабылданғанмен іс жүзінде жартыкеш күйде жұмыс істеп тұрды, өкімет халықтікі саналғанмен қалың көпшілік ел басқарудан, байлықтан шеттетілді, республиканың экономикалық қуаты артқанымен, ол еңбек адамының әл-ауқатын түзеуден гөрі әскери-өнеркәсіптік кешенге көп бағынышты еді, ұлт зиялыларын даярлау үздіксіз қуғын-сүргінмен ұштастырылды, ұлттық мәдениетке қамқорсыған қаулы-қарарлар Мәскеуде үсті-үстіне қабылданып, нақты өмірде қазақ тілінің, мектебінің, бұқаралық ақпарат құралдарының қолданым аясы, тынысы тарыла берді. Дүлей империяның ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында қалған қазақ зорлықтан, демографиялық апаттан жоғалуға шақ қалса да, кеңестік модернизациялаудың, әсіресе 1936, 1977 жылғы Конституциялардың мүмкіншіліктеріне қол іліктіре алды.

6. Азаттық дәуірі. 1991 жылдың 16 желтоқсанында ғасырлар бойы зорлық-зомбылықтың астында жүрсе де оптимизмін, М. Шоқай айтқандай, үміт, сенім, иманды жоғалтпаған, атамекенінен аумаған халқымыз тас қапасты бұзып, тәуелсіздігіне қол жеткізді. Содан беріде атқарылған істер ұлан-ғайыр. Азаттықтың әр жылы бодандықтағы, кеңестік жүйедегі ғасырларға бергісіз. Өшкеніміз жанды, өлгеніміз тірілді. Қазақ халқы мемлекет құраушы ұлтқа айналды, Қазақстан Республикасы әлем таныған дербес мемлекет ретінде қалыптасты.

Сонымен, дәуірлеудің теориялық-методологиялық негіздерін екі ауыз сөзбен түйіндер болсақ, біздің өткеніміз бен бүгініміздің тарих толқынындағы белестері алғашқыда қоғамның ішкі дамуымен тығыз байланыста, кейінде империя биігіне көтерілген қажеттіліктерден, XV ғасыр ортасынан ауа ұлттық мемлекет мүддесінен туындады. XIX ғасыр аяғынан беріде негізінен сыртқы әсердің күшімен бой көтерген демографиялық, идеологиялық, әлеуметтік және саяси үдерістермен ерекшеленді. Бұларға аумақтың табиғи-географиялық, геосаяси ерекшеліктері, шаруашылық-мәдени ресурсы ықпал еткені сөзсіз. Дегенмен, шешуші рөлде, тағдыранықтағыш тоғыста, алдыңғы шепте бірде этникалық, енді келесі сәтте саяси фактор алма-кезек табысып еді.

Тарихты зерттеудің ондаған методологиялық моделі түзілді. Олардың көбі еуропалық ғалымдардың қаламынан шықты. Араларында түркі өркениетін, көшпелілер мемлекетін бекерлегендер бар. Ғасырлар тоғысында бес түркі елінің мемлекеттік тәуелсіздікке қолы жеткенде, халық, билік, тұлға одағы Ата Заңмен бекемделгенде тарих тағылымын ескере, алға қадам басудың жауапкершілігі өте зор. Тағы да бірлік пен бірегейлік ауадай қажет екені сезілуде. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиында Елбасы Н. Назарбаев былай деген еді: «Түркі халықтары жаратылысында әрдайым бірге, береке-бірлікте болу үшін жаратылған. Бабаларымыз да бізге осыны мирас еткен. Бірлік – біздің барлық жеңістеріміздің алтын қайнары, ел қорғағанда күш-қуат берер асқақ айбары. Осыны әрдайым жадымызда ұстауымыз керек. Жаһандану заманында тағдыр талайымен бөлініп кеткен, тілі, ділі, діні мен тегі бір түркі халықтары ХХІ ғасырда ынтымақ жарастыруы қажет. Сөйгіп, саясатта, экономикада, ғылым мен технологияда өзара ықпалдастық пен байланыстарды күшейте беруіміз керек. Ата тарихы бізді осыған шақырады». Бұл сөздер – өмір шындығы.

ОМАРБЕКОВ Т.О.,

Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
ҚазҰҒА-ның Құрметті мүшесі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ТАРАҚ ТАҢБАЛЫЛАРДЫҢ ТҮРКІЛІК ТАРИХЫ

Мәселенің бастаулары Шыңғысханның көшпелілерінің бір орталыққа бағынған мемлекеті кезеңінен де ары, терең тарихи тамырға жетелейді. Мұнда бір нәрсе даусыз. Тарақ таңбасын иемденген жоғарыда аталған қазақты құраған түркі тайпалары, олардың ішінде Тарақты да бар, өзара және моңғолдармен жақын қарым-қатынаста болған. Енді осы мәселені нақтырақ қарастыруға күш салайық. Алдымен әңгімені Жалайырдан бастаймыз. Кезінде Шыңғысханның екі ғасырдай бұрын Жалайырлардың тайпалық бірлестігі 10 рудан тұрғандығын Рашид-ад-дин атап көрсеткен еді. Олар: джат, тукраун, кунксаут, кумсаут, уят, нилкан, куркин, тулангит, тури, шанкут рулары¹. Бұл рулардың қайдан шыққанын, тарихи тамырларын біз Жалайырдың тарихын арнайы зерттеген монографиялық еңбегімізде атап көрсеткенбіз². Жалайырдың тарихын зерттеу барысында аңғарғанымыз, X-XI ғасырларда-ақ Жалайырлар жаңадан қалыптаса бастаған моңғол бірлестігінің солтүстік шығысындағы ең жақын көршілерінің бірі болған. Сондықтанда моңғолдарға Жалайырлар о бастан-ақ қоңсы болды. Кейінгі тарихи даму барысында Жалайырлар “ұнаған бол” атанған моңғолдарға қоян-қолтық араласқан және қызмет жасайтын тайпаға айналды³. Мұндай атау алғандардың кімдер екендерін алда нақты айтамыз.

Аталарына адал қызмет еткен Жалайырларды Шыңғысхан да өзінің бауырына тартты. Нәтижесінде Жалайырлар Шыңғысханның тұсындағы әлемдік жаулау жорықтарында моңғолдардың ең сенімді серігіне айналып, Шыңғысхан өзінің әскерлерінің бірқатар бөліктерін Жалайырларға басқартты. Мұның өзі Жалайырдың бұрынғы рулық құрамының күйреп, дүние жүзіне шашырап, ақырында аман қалған жұрнақтарының Шуманақ (Шудың күзетшісі), Сырманақ (Сырдың күзетшісі) деген рулық атаулармен жаңа құрылымға бірігуіне алып келді. Бұл XIY ғасырда орын алған тарихи процесс деп жүрміз. Осындай жаңа бірлестіктермен Жалайырлар жергілікті жерлерде моңғолдардың әкімшілік нұсқауларын жүзеге асыратын сенімді тайпа ретінде тарих сахнасына жаңа сапалық құрылыммен шықты. Мұның өзі кейінгі Қазақ хандығы тұсында, әсіресе, Есім ханның ықпалымен Қазақ хандығы “Есім ханның ескі жолы” аталған реформаның негізінде жүздік құрылымдарға бөлініп, мемлекетті басқарудың жаңа жүйесі енгізілген кезде Жалайырлардың Ұлы жүзге “ноқта аға” атануына алып келді.

“Ноқта аға” мәртебесінің белгілі бір жүзде шешуші, жетекші рөл атқаратын, яғни қазақтың хан-сұлтандарына жақын ықпалды тайпаларға берілгені белгілі. Рулық таңбаны зерттеу Жалайырлардың моңғолдармен ғана емес, жоғарыда аталған, ішінде Тарақты да бар, қазақты құраған басқа тарақ таңбалы тайпалармен де әлеуметтік-этникалық байланысты екендігін көрсетеді. Соларға нақтырақ тоқталар болсақ, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тарақ таңбалы төлеңгіттер (тулангиттер) ежелгі Жалайыр тайпасын құраған 10 рудың бірі болып табылады⁴. Төлеңгіттер кейінгі VIII-IX ғасырлардағы Ұйғыр қағанатының құрамына да “доланго” деген атпен енгенін жақсы білеміз. Төлеңгіттер тарихы зерттеуші Л.П.Потаповтың монографиялық зерттеуінде арнайы талданған болатын. Онда айтылған мәселелерді жүйелейтін болсақ, Төлеңгіттердің ата тегін Тарақтымен байланыстырып төмендегіше таратуға болады:

¹ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII т. 1-кітап. -А., 2007. -117 б.

² Сонда, -93-222 бб.

³ Сонда, -???

⁴ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII т. 1-кітап. -117 б.

Мәселені тереңдете зерттеген Л.П.Потапов теле этнонимінің Қытай жазбаларында ҮІ ғасырдың екінші жартысынан бастап кездесетінін оның кейде гаогюй атанғанын, сондай-ақ телелердің өздерінің ғұндардың тікелей ұрпағы болып табылатынын дәлелді түрде атап көрсеткен еді⁵.

ҮІІІ ғасырдағы ежелгі түрік ескерткіштеріндегі жазбаларда кездесетін тоғыз оғыз тайпалар одағы шын мәнінде теле тайпаларының конфедерациясы болып табылады. Тоғыз-оғыздар Шығыс тюркюрлермен көрші болғандықтан, олардың тұрмысы, тілі өте ұқсас болды. Яғни, телеңгіттердің атасы тоғыз-оғыздар шын мәнінде түркі тілді тайпалар болатын⁶. Теле одағының құрамында телеңгіттермен қатар басқа да түркі тілдес тайпалар болғаны белгілі. Сондықтанда телеңгіттердің арғы тегінің түркі тілдес екендігі ешбір күдік туғызбайды.

Жалпы қазақ халқын құраған тарақ таңбалы бес тайпаның ішінде (төре, жалайыр, төлеңгіт, тарақты-табын, тарақтының өзі) ежелгі тарихы терең, ұлыс ретінде белгілі тайпалар кімдер дер болсақ, алғаш төлеңгіттерді аузымызға алар едік. Оның себебі, ежелгі Қытай деректерінде жоғарыда аталған тарақ таңбалы тайпалар арасында алғаш ауызға алынатыны және басқа Тарақты тайпаларынан бірнеше ғасыр бұрын тарих сахнасына шыққаны осы төлеңгіттер. Олар Х ғасырда Қытай деректерінен белгілі болған Жалайырлардан да бұрын ҮІІ ғасырда жеке ұлыс ретінде көршілеріне белгілі болды. Ежелгі Қытай жылнамаларында төлеңгіттерге байланысты мынадай сипаттама айтылған: “телеңгіт (多览葛) 多滥 (телен) деп те аталды. Сір-енданың шығысында, Тоңра суының бойында, соғысқа жарамды он мың адамы бар. Енде жойылған соң, оның ағаманы іркін Телеңгіт Мар Құйғырлармен бірге сарайға келіп қол тапсырды. Оның жеріне Өнен тұтықтығы құрылды. Телеңгіт Мар оң қол тоқсауыл тай санғұн әрі тұтық болып тағайындалды. Ол өлген соң, Телеңгіт Себүк тай елтебер болып көтеріліп, мұрагерлік жолмен тұтық болды”⁷. Бұл дерек төлеңгіттердің ҮІІ ғасырдағы Құйғыр одағында жеке ұлыс болғандығын дәлелдейді. Олардың әскерлерінің саны 10 000 адамды құрауы бұл тайпаның жауынгерлік қуатын көрсетеді. Айта кеткен жөн, дәл осы Қытай деректерінде Байырқы тәрізді үлкен тайпалардың өздері де 10 000 әскер ғана шығара алатын. Оларда 60 000 түтін, яғни жанұя бар еді. Сондай-ақ, Бүркіт атты 30000 түтіні бар ірі тайпа да 10000 әскер ғана шығара алатын еді⁸. Егер ежелгі Қытай мемлекетінің солтүстігіндегі түркі тайпаларының арасында соңғы аталған екі тайпа ең беделді және қуатты тайпалар болғанын ескерер болсақ, онда солармен шамалас әскері бар телеңгіттің де оңай болмағанын байқар едік. Екінші аты “телек”, кейде “телен” делінетін телеңгіттердің арғы тегі туралы деректер де Қытай жылнамаларында едәуір нақты айтылады. Онда осыған байланысты мынадай мәлімет сақталған: “Телек – асылы ғұнның бір тармағы. (Таң Гаузу заманы) удының (618~626) алғашқы жылдарында Сір-енда, Қыбыт, Құйғыр, Тыба, Құрықан, Телеңгіт, Бүркіт, Байырқы, Тоңра, Ғұн, Сегет, Қоқсар, Қығыт, Едіз, Ақ септер Маңғар шөлдін теріскейіне бытырап қоныстанды. Олар түгелімен Телек ұлысына қарады. Сүй (Янди заманы) да-йе жылдары (605~617) Батыс түріктің Шора қағаны мықтап күшейгенде Телек ұлысы түгелімен соған бодан болды. Кейінірек Шораның аса ауыр алым-салығынан ығыр болды да, Телектер бірінен соң бірі бойларын аулаққа салды. Сонан Іліг іштей ыдырағанда Сір-ендаға қарады. (Таң Тәйзұң заманы) жынгуанның 20 жылы (646) Сір-енда жойылды. Тәйзұң Лиңжоуға аттанған сапарында Жиңяңға бірталай күн дамылдады. Сонда Телектің Құйғыр, Байырқы, Тоңра, Бүркіт, Телеңгіт, Сегет, Едіз, Қытан, Ғи, Ғұн, Қоқсар сияқты он бір арысы еншілерінен тарту-таралғы ұсынып, (патшаға) дат айтып: “Енда қағаны іргелі елге бас имеді. Ол қаныпезер, жөрелгісіздігінен құлыңыз бізге әмірші болудан қалды. Оның жаны жаһаннамға аттанып, елі торғайдай тозды. Құлыңыз біздің алды-алдымызға иелігіміз бар. Ендаға ермей, Көктің ұлы сізге бағыну үшін келдік. Шапағат нұрыңызды төгіп бізді хәндардан ұлық қойып басқарыңыз. Сөйтіп құлдарыңызды асыраңыз” деді”⁹. Көріп отырмыз, бұл мәлімет ҮІІ ғасырдың бірінші жартысына жатады. Телек одағы, онан соң Сір-енда басқарған бірлестік осы кезеңде ыдырай бастаған. Берекесі қашқан ел, ішінде Телеңгіт тайпасы да бар, Қытай патшасынан пана іздеген. Олар болса, жоғарыдағы үзіндіден көргеніміздей, бұл Түрік тайпаларына арнайы тұтық ұйымдастырып, оларды өзінің ықпалына қаратқан. Осыдан соң телеңгіттер қисыны кеткен бұл бірлестіктен шығып, Ұйғырлар одағына ойысты. Яғни, кейіннен қазақтың төре тұқымына қызмет жасаған төлеңгіттердің тарихи тамыры әріде, орта ғасырлардағы Ұйғыр қағанатымен тығыз байланысты болып табылады. Ұйғыр қағанатының өзі пугу, доланго, баегу, тунло, байси тәрізді тоғыз-оғыз тайпаларынан құралды. Оларды басқарған хуйхэ (ұйғыр) тайпасы болатын. Сондықтанда бұл қағанат шын мәнінде Түркі

⁵ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. -Л., 1969. -147-150 бб.

⁶ Сонда, -154 б.

⁷ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2 кітап. -А., 2006. -217 б.

⁸ Сонда, -215-216 бб.

⁹ Сонда, -247 б.

қағанаты бола тұрса да және бұрынғы Шығыс Түрік қағанатының тікелей мұрагері болса да, Ұйғыр қағанаты атанып кетті¹⁰.

Ұйғыр қағанаты талқандалып, оны Қидан мемлекеті ауыстырғаннан соң төлеңгіттер Жалайыр одағына ауысты. Сөйтіп, ежелгі Жалайырларды құрайтын беделді он рудың біріне айналды. Осы кезеңнен бастап төлеңгіттерді Жалайырдың төлеңгіті (телегеті) деп атайтын болды. Дегенмен де шын мәнінде төлеңгіттердің тарихы Жалайырлардан да терең және олардан бұрын ұлыс болған дегенді тағы да айта аламыз. Бұл басымдық төлеңгіттер Жалайыр одағына кіргеннен соң да сақталған тәрізді.

Шыңғысханға және оның бабаларына Жалайырлар адал қызмет ете бастаған кезде төлеңгіттер де Жалайырлар тәрізді моңғолдарға сенімді серік болды деуге негіз бар. Сондықтан Шыңғыс тұқымдары қазақты құраған түркі тайпаларына таңбалар үлестіргенде төлеңгіттер де төре тұқымының өзінің таңбасы тарақты иемденді. Таңбасы біз әңгіме етіп отырған кейінгі Тарақты тайпасыменен бірдей болғандықтан, ал шығу тарихы Жалайырдан да әріде жатқандықтан, төлеңгіттерге байланысты бұрын Жалайыр тарихын зерттегенде айтқан пікірлерімізді осы жерде тағы да еске сала кетсек, артық болмас деп ойлаймыз. Онда мынадай жолдар бар: “Ежелгі Жалайырларды құраған 10 рудың қатарында төлеңгіттер де аталады. Зерттеуші Ю.Зуев төлеңгіттерге төмендегідей сипаттама береді: «*طوال نکقیت*» толангыт (кит. до-лань-гэ ta-lam-kat<talanqat~talanngat) – первоначально племя тиреков и уйгуров; обитало на восточных границах племен тонга и орхонских се-яньто; в эпоху монголов становится известным на Саяно-Алтае”¹¹.

Көрсетілген аймақтар ежелгі жалайырлар мекендерінен қашық емес.

Ежелгі Жалайырларды құраған төлеңгіттердің (тулангиттердің) тарихи тағдырлары біршама айқын. Сондықтан С.Аманжолов “қазіргі қазақ және алтай төлеңгіттері ежелгі жалайырлардың төлеңгіттеріне сәйкес келеді” деген батыл пікірді айтады¹². Төлеңгіттердің жалайыр құрамында болғанын Лубсанданзанның “Алтын тобчысында” кездесетін “Жалайырдың Телегеті” деген сөздердің кездесуі де дәлелдеп тұрғандай¹³.

Башқұрт тарихшысы Р.Г.Кузеев “Таварих-Гузида” дерегіндегі мәліметке сүйене келе төлеңгіт, урасут және коштеми (урыкат) тайпаларының биш кавм – бес тайпа деген атпен белгілі болғанын бұларды кезінде қырғыздармен соғыс кезінде Шыңғысханның бағындырғанын атап көрсетеді¹⁴. Мұнда айтылатын Алтайдағы төлеңгіттер мен жалайырлардың арасын Байкал көлі бөліп жатқан тәрізді. Тайпалардың көлді айнала көшіп жүргендерін ескерер болсақ, Жалайырлар құрамына кірген төлеңгіт осы аталған бес тайпа құрамындағы төлеңгіттердің бір бөлігі деп айтуға негіз бар. Биш кавм, яғни бес тайпа бірлестігіне кіретін төлеңгіттерді Р.Г.Кузеев моңғол тобына, тіптен “орман тайпаларына” жатқызады. Ол құрамында төлеңгіттер бар биш кавм тайпа бірлестігінің кейініректе башқұрттардың бишул тайпасының этногенезіне ықпал жасауы мүмкін дей келе, сонымен қатар бұл этнонимнің қазақтардың Ұлы жүзінде, өзбектерде, ноғайларда кездесетініне назар аударады¹⁵. Осының бәрі бізді төлеңгіттер жекелеген түркі халықтарының және олардың кейбір тайпаларының, соның ішінде жалайырлардың да қалыптасуына ықпал еткен деп айтуға итермелейді.

Алайда кейінгі қазақ төлеңгіттері туралы айтқанда мынаны да ұмытпаған жөн: ХХ ғасыр басында төлеңгіттер туралы шағын еңбек жазған Ф.Зобнин “төлеңгіттер деп бұрын және қазір қырғыздардан (қазақтардан – Т.О.) шыққан, кедейшілікке және т.б. жағдайларға байланысты өздеріне пайда түсіргенше сұлтандарға әрқашан жақын көшіп, онан соң оларды тастап, өздеріне тиімді басқа жаққа кетіп қалатындарды айтады”¹⁶. Осы еңбегінің келесі бетінде автор төлеңгіттерге мұнан гөрі анықтау түсініктеме береді: “төлеңгіттер деп сұлтандар басқа болыстардан қысымнан немесе кедейліктен қашып, сұлтандарды паналаған қырғыз (қазақ – Т.О.) кірмелерін қабылдады. Төлеңгіттер деп сұлтандар әртүрлі қызметке дайын адамдарды таныды. Бірақ төлеңгіттер сұлтандарға зорлықпен емес, өз еріктерімен қызмет жасады және олар сұлтандарды әрқашанда тастап кете алды”¹⁷.

Жалайырлар тарихын зерттегенде Рашид-ад-диннің төлеңгіттерге қатысты пікірлеріне де тоқталған болатынбыз. Онда ол Эргэнэ-хонға кетіп, сонда төрт ғасырдай өмір сүрген екі адамнан тараған ұрпақтарды әңгімелей келе, оларды Оғыз хан шежіресіне жалғастырып, яғни түркі тайпаларының ата-тегіне алып келеді¹⁸. Рашид-ад-диннің бұларды, яғни Оғыз ханнан тараған

¹⁰ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. –М., 1961. -33-34 бб.

¹¹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. -297 б.

¹² Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. 1. -46 б.

¹³ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. II т. -105 б.

¹⁴ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. -М., 1974. -276 б.

¹⁵ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. -276 б.

¹⁶ Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в Киргизской степи. 1902. -43 б.

¹⁷ Сонда, -43 б.

¹⁸ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII т. 1-кітап. -142 б.

түркілерді екі қауымға бөліп қарастырғаны белгілі¹⁹. Онда мынадай жолдар бар: “Олардың (Оғыз ханнан тараған ұрпақтардың – Т.О.) бір бөлегінің аттары анық белгілі емес еді, ал екінші бөлегінің аттары мәлім болатын.

Тағба: қауымның өздері де, олардың ұрпақтары да мәлім болды.

Қисм *аууал*, яғни әуелгі бөлек [Айтылмақшы] қауымдардың кім екендігін бұ заманда оларды моғол деп атады, бірақ олардың негізгі аттары моғол емес еді. Неден бұл соңғы заманда оларға моғол деп [ат тақты]. Олардың әрбір ұрпағы, көптеген қауым өсіп-өнді. Әрбірінің аталары мәлім және белгілі. Олар: **жалайыр, йесунит, татар, меркіт, күрлеуіт, тамғалық, тарғұт, ойрат, барғұт, құры, тулас, тума, бұлғашын, кермучин, орасут, теленут, кестеми, орианқа, құрқан, суқанья**²⁰. Мұндағы Қадырғали Жалайыр бабамыздың Рашид-ад-диннен алған мәліметтері тарихи шындықты дұрыс көрсетеді деп ойлаймыз. Осында көрсетілген теленут тайпасы төлеңгіттер тайпасының бұрмаланған аты болып табылады. Бұған күмәнданудың еш реті жоқ. Жалайырлар тәрізді төлеңгіттер де кезінде моңғолдарға қызмет еткендіктен, моғол (моңғол) атанып кеткені тарихымыздан жақсы белгілі. Оны біз емес, Рашид-ад-дин де, Қадырғали Жалайыр да мақұлдап отыр.

Бұл айтылғандардан қандай қорытындылар туындайды? Біздің ойымызша, алғашқы ортағасырларда Алтайда өзіндік тайпа бірлестігін құрған төлеңгіттер этникалық құрамы біртекті болмағандықтан әртүрлі тайпаларға ыдырап кірме атанды. Олардың кейбір рулары осылайша ежелгі жалайырлар құрамынан көрінді. Бірақ моңғолдарға қызмет ету барысында төлеңгіттер ыдырап кетті. Олар бұрынғыша Шыңғыс тұқымдарына (төрелерге), сұлтандарға қызмет етумен болды. Осылайша Ф.Зобнин тарихын жазып отырған ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында төлеңгіттер ежелгі тайпадан біртіндеп әлеуметтік топқа айналды²¹.

Осы айтылғандардан аңғаратынымыз, біріншіден, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, төлеңгіттер кезінде ежелгі түркі дүниесіне кеңінен мәлім үлкен арыс болған. Әр түрлі тайпалық одақтар, қағанаттар және мемлекеттік құрылымдар құрамына енген, Жалайырлардың Х-ХІІІ ғасырлардағы тайпалық одағын нығайтқан; екіншіден, біз білетін төлеңгіттер тарихы екі үлкен дәуірден тұрады. Оның алғашқысы – Шыңғысханға дейінгі төлеңгіттердің жеке арыс ретінде өмір сүрген қуатты кезеңі. Екіншісі – моңғол жорықтарынан кейін Жалайырлар тәрізді моңғолдарға адал қызмет жасаған және әр түрлі жорықтар барысында әр түрлі қолбасшылардың қарауына түсіп, бытырап кеткен төлеңгіттер. Енді төлеңгіт ұлыс ретінде өмір сүруден қалды. Алайда олардың ұрпақтары ата-бабадан қанға сіңген қасиет бойынша бұрынғысынша билеушілерге қызмет етуден бір танбады. Төлеңгіттердің шашырап кеткен соңғы ұрпақтарының жұрнақтары әлеуметтік топтар ретінде кейінгі қазақ хандарына да қызмет етті. Тегінде билеуші төрелерге қызмет етуге бейім тұрған төлеңгіттердің моңғолдардан бұрынғы бабалары байырғы төлеңгіт рулары Жалайырлармен бірге моңғол жаулауы тұсында ыдырап, қайта қалыптасқан кейбір қазақты құраған түркі руларының арғы тегін құрайды десек жалған сөйлей қоймаспыз.

Тағдырдың талқысына түсіп, моңғолдарға қызмет жасаған жалғыз төлеңгіттер мен жалайырлар ғана емес. Кезінде моңғолдармен бірге көшіп-қонып жүрген көрші тайпалар моңғолдардың күшеюіне байланысты оларға құл, жалшы, тіптен малай болуға мәжбүр болды. Сонымен бірге түркі тайпаларының тағы бір бөлігі тарих сахнасына Шыңғысхан тәрізді ерекше тарихи тұлға шыққан кезде, моңғолдармен шайқастарда жеңіліске ұшырап, еріксіз оларға бағынуға және қызмет етуге тиісті болды. Керейттер мен наймандардың тағдыры осының айқын көрінісі. Біздіңше, жалайырлар мен төлеңгіттер алғашқы топтағы моңғолдарға өз еркімен берілген түркі тайпаларының шоғырына жатады.

Айта кеткен жөн, моңғол билеушілеріне қызмет еткен моңғол-түркі тайпалары бірнеше әлеуметтік сатыларға жіктеледі. Алғашқы қоғамдық институт *өтэгу-богол* (моңғолша *ötegu-boγol* немесе *ötögu-boγol* – сөзбе-сөз айтқанда “байырғы құл”) деп аталады. Мұның екінші түрі де бар. Ол *ұнаған-богол* (*unayan boγol* – сөзбе-сөз айтқанда “ата-бабасынан бері құл”). Бұлардың айырмашылығын кезінде Б.Я.Владимирцов, П.Пеллио, И.Н.Березин, И.А.Златкин, Н.Ц.Мункуев тәрізді ғалымдар зерттеген болатын. Бұл зерттеушілердің пікірі мынаған келіп саяды. Алғашқы, яғни өтегу-боголдар билеуші рудың басыбайлы құлдары деген мағынаны білдіреді. Бұл тегінде ХІ-ХІІ ғасырлардан бұрынырақ орын алса керек. Ал Шыңғысханның заманында бұл екі ұғым біртіндеп бірігіп, бір ғана мағынаны бергені байқалады. Мәселе түсінікті болу үшін бұрын Жалайырды зерттегенде пайдаланған Б.Владимирцевтің төмендегідей пікірін қайталап келтіреміз: “В век Чингис-хана появляется, благодаря войнам и набегам, значительное количество завоеванных родов, они называются уже просто *bogol*, но скоро или через нескольких поколений они превращаются в тех же

¹⁹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. -77 б.

²⁰ Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. -А., 1997. -24-25 бб.

²¹ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮІІІ т. 1-кітап. -128-130 бб.

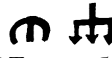

unagan bogol, как бы повторяя историю последних. Впрочем, в данном случае замечается и большое отличие, которое подробно будет рассмотрено ниже, о именно: новые *bogol'ы* часто становятся крепостными вассалами не рода, а определенного лица и служит ему и его дому.

Кроме того, монгольское родовое общество XI-XIII вв. знало и рабов, рабов-служителей; если они и не были рабами, напоминающими рабов у оседлых народов, то все-таки отличались от крепостных “вассалов”. Назывались они *otole bogol* “простые рабы” или *jala'u* “молодцы”. Последнее название лучше всего и объясняет их положение: это были ловкие прислужники в ставках, конюхи, etc”²².

Жалайыр тарихын зерттегенде атап көрсеткеніміздей, “унаған воол” категориясына, яғни моңғолдардың өздерімен туған-туыстай араласып жақын болып кеткендерге жалайырлардың және олардың құрамына кірген төлеңгіттердің де жатқаны белгілі. Кезінде Шыңғысхан бұл рулық-тайпалық бірлестіктерді бөлшектеп, әскери қызметке жегіп, таратып жіберді. Осыған байланысты бұл топқа жататын рулар шын мәнінде өздерінің бұрынғы моңғол билігіне дейінгі рулық құрылымдарынан мүлде дерлік айырылып қалды. Шыңғысхан құрған мемлекет жағдайында оған қызмет етуші түркі рулары қатты бөлшектеніп кеткендіктен, өздерінің бұрынғы беделді рулық тармақтарынан қол үзді. Осылайша көптеген рулардың аты шын мәнінде ұмытыла бастады. Алайда кезінде беделді болған ру-тайпалар аттары жойылып кете қойған жоқ. Ол туралы біз кезінде Жалайыр тарихын зерттегенде былай деп жазған болатынбыз: “Екі-үш ғасыр өткен соң бұрын осы тайпаларды құраған беделді рулардың тарихта атауы да ұмытылып кетті. Енді бұл тайпаларды мүлде жаңа рулар толықтырды. Алайда бұлардың өздерінен бұрынғы осы тайпаға кірген, бірақ кезінде ыдырап кеткен рулармен тікелей қандас туыстық байланыстары сақтала қойған жоқ.

Әрине, “унаған воол” тобына жататындар өздерінің руларын сақтап қалуға тырысып, тіптен ру таратылып жіберілген соң да оны қайтадан қалпына келтіру үшін күресті. Алайда моңғолдар үстемдігі жағдайында бұл аса қиын еді. Сондықтанда кезінде күшпен бөлшектенген жалайырлар, баяуттар және т.б. моңғол билігі кезінде амалсыздан бытырап көшіп жүрді”²³.

Осылайша “унаған воол” тобына жататын моңғолдарға аса жақын және олардың сеніміне ие болған жалайыр, төлеңгіт тәрізді ру-тайпалар Моңғол мемлекеті тұсында өздерінің бұрынғы, даңқты ата-бабаларының рулық атауын есте сақтаса да, қайтадан бас қосып ежелгі тайпалық құрылымды қалпына келтіру аса қиын болды. Алайда ата-баба дәстүріне адал олар бұрынғысынша Шыңғысхан тұқымына ең жақын және адал қызмет етуші ру-тайпалар қатарында қалды. Қазақ тайпаларының ішінен бұл топқа ата-бабалары кіретін тайпалар біздің ойымызша төмендегілер²⁴:

78. Сұлтан	 (А.Харузин, Н.Потанин)	 (И.Добросмыслов)	 (М.Тынышбаев)
70. Тарақты	 (М.Гродеков, С.Аманжолов, Н.Мыңжан)	 (Н.Потанин)	
12. Табын	 (А.Левшин, А.Мейер, И.Добросмыслов)	 (И.Казанцев)	
13. Тама	 (И.Казанцев)		
42. Жалайыр	 (М.Гродеков, М.Тынышбаев, С.Аманжолов, Н.Мыңжан, Х.Арғынбаев)		

Бұл кестеде көрсетілген сұлтандар қазақтың ешқандай жүздік бөлігіне кірмейтін Шыңғысханның тұқымынан тараған, қазақ даласына шашырап кеткен ерекше ақсүйектер тобына жататыны белгілі. Ал Тарақтыларға келсек, олар тарих сахнасына осындай атпен моңғол жаулауынан кейін жаңа рулық құрылымдар қалыптаса бастаған тұста шықты.

²² Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. -Л., 1934. -68-69 бб.

²³ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮІІІ том. 1-кітап. -169-170 бб.; Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. -68 б.

²⁴ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮІІІ том. 1-кітап. -72, 74, 76-77 бб.

Жоғарыда атап көрсеттік, тегінде Тарақтылардың бабалары Жалайыр төлеңгіттерінен бастау алатын тәрізді. Бұған таңдануға болмайды. Өйткені зерттеу көрсеткендей, төлеңгіттер кезінде іргелі ру болған. Олар тіптен ежелгі Қытай жылнамаларына да белгілі. Бұл айтылып отырған кейінгі қазақ төлеңгіттері емес, Шыңғысханға дейінгі Моңғол үстіртінде өзін арыс ел ретінде мойындатқан Жалайыр төлеңгіттері.

Дегенменде мынаны да ескеру керек, кейінгі қазақ төлеңгіттерінің ежелгі төлеңгіттер атауын алғаны күдік туғыза қоймайды. Мұның қалайша бұлай болғандығына нақтырақ назар аударар болсақ, тарихи деректерден там-тұмдап мәліметтер таба аламыз. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлы былай деп жазады: “Төлеңгіт деген елдің нәсілі Алтайдағы Төлет көліндегі Алтайский горный қалмақ, яғни Алтайдағы тау қалмағы деп орыстардың айтатұғын қалмақ нәсілінен. Біздің қазақ бұл орта жүздегі төлеңгіт деген елді арғындардың атасы Дайырғожаның құлы дейді. Ол сөз рас болса, қалмақты қазақ шапқанда тұтқын болған төлеңгіт қалмақ болады. Әбілғазы хан сөзіне қарағанда, ойрат атанған қалмақтан және хан төлеңгіті деген бір сөз бар, ол нағыз төлеңгіт емес, ханға жиылғандар деген сөз”²⁵. Мұнда Шәкәрім атамыз біраз мәселені ауыз әдебиетінің негізінде, ал кейбір деректерді ежелгі жазба мәліметтер негізінде араластыра беріп отырғанын байқау қиын емес. Дегенмен де бұл айтылғандарда біршама шындық бар.

Ежелгі төлеңгіттердің жұрнақтары ежелгі Жалайырлар тәрізді моңғол жаулауынан кейін бөлшектеніп кеткенін жоғарыда айттық. Осындай күрделі этникалық-саяси үрдістер барысында бұрын түркі тайпалары одағында болған, өздері де түркіге жататын төлеңгіттердің қалдықтары моңғол, кейініректе қалмақ құрамынан көрінетін болды. Бұл туралы Рашид-ад-диннің, Әбілғазының және Қадырғали Жалайырдың жазғандарында біршама баяндалған. Төлеңгіттердің ХҮІІІ ғасырда қазақ хандары мен сұлтандарының Алтайды жаулау барысында құлдыққа айналдырылған ру болып табылатынын Н.А.Аристов та атап көрсеткен еді²⁶. Осы төлеңгіттер тегінде біз әңгімелеп отырған орта ғасырлардағы, моңғол жаулауынан бұрынғы Төлеңгіттердің жұрнақтары болса керек. Ал тарақ таңбалы жалайырлардың ежелден-ақ моңғолдарға қоңсы болып, қызмет жасағанын жоғарыда айтып кеттік. Сонымен қатар Тарақты-табынның да шығу тегі Орта жүзде “ноқта аға” Тарақты тайпасымен байланысып жатыр. Тегінде Тарақты-табындардың Тарақты тайпасынан бөлінгені туралы пікірдің қисыны бар тәрізді. Осы айтылғандардың бәрі жоғарыда кестеде келтірілген тарақ таңбалылардың тарихи тамыры моңғолдарға жақын “ұнаған воол” тобына алып баратындай.

Тарақ таңбалылардың ішінде әсіресе, жоғарыда айтқанымыздай, Төлеңгіттердің (Долангалардың) тарихи тамыры тереңде болғандықтан және олар Х-ХІІ ғасырларда Жалайыр одағында елеулі рөл атқарғандықтан, осы аталған екі тайпа барлық Тарақтылардың атасы және тарихи тамыры десек қателеспейтін тәріздіміз. Олай болса, Орта жүздегі Тарақтының да түп атасы Төлеңгіт (Доланга) деген тұжырымға келсек, тарих тамырына нақтырақ бойлағандай болар едік. Ежелгі Төлеңгіттер (Долангалар) Жалайыр одағына қосылғандықтан, олардың түркі тайпасы екендігі күдік тудырмауы тиіс деп ойлаймыз. Ал моңғол, қалмақ атанып жүрген Төлеңгіттер осы этностар құрамына ежелгі Төлеңгіттер ыдыраған соң кірме болып кіргендер десек тарихи шындыққа жақындағандай болар едік.

Сонымен бұл айтылғандардан шығатын “тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйіні” жоғарыда аталғандай, қазақты құраған тарақ таңбалы ру-тайпалар ежелден-ақ моңғолдарға жақын болған, оларға қызмет жасаған “ұнаған воол” тобына жататындар десек жалған сөйлемеспіз. Өйткені ата-бабасынан бері, сандаған ғасырлар бойы моңғолдарға қызмет жасаған, өздерімен мал-жаны араласып жатқан түркі руларына Шыңғысхан ұрпағы, яғни төре тұқымдары өздерінің тарақ таңбасын берді.

КАЛЫШ А.Б.,

д.и.н., профессор КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

РОЛЬ ВНУТРИ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИИ В СТАБИЛЬНОСТИ БРАКА

Известно, что на полнокровную жизнедеятельность современной сельской и городской семьи казахов и других контактирующих с ним этносов полиэтнического Казахстана существенное влияние оказывают не только социальный статус главы семьи, но и всех остальных ее членов. Например, говоря о внутрисемейных взаимоотношениях в современной казахской семье, необходимо

²⁵ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. -А., 1991. -39 б.

²⁶ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности //Живая старина, вып. III-IV. -98 б.

подчеркнуть ее традиционную внутреннюю сплоченность и исключительная крепость родственных уз.

Безусловно, на стабильное развитие семейно-брачных отношений влияет традиционные и новые факторы во взаимоотношениях супругов. Такие отношения во многом зависят от того, где проживают супруги: а) в сельской или городской местности; б) в моноэтнической или полиэтнической среде; в) в неразделенной или нуклеарной семье и т.д. Во всех первых случаях из перечисленных выше трех обстоятельств взаимоотношения супругов больше подвержены влиянию традиционных начал. Это и понятно, так как в сельской среде с моноэтническим составом населения под влиянием старшего поколения, близких и обществу молодежи и среднее поколение больше следует традиционным стереотипам поведения, направленным на сохранение семейного благополучия. Естественно, что даже при наличии указанных обстоятельств эти отношения бывают равноправными при наличии одинакового образовательного уровня и социального статуса супругов или в тех случаях, когда он высок у женщины.

Современные равноправные отношения, которое оказывают опосредственное влияние на стойкость семейного быта, мы наблюдаем в моногамных семьях, а также в полиэтнических селениях. Они во многом изменили статус женщины в семье. Такое новое общественное положение казахской женщины привело к кардинальному изменению ее роли в семье, коренным образом отразилось на ее семейных функциях, обусловило новый принцип распределения домашних обязанностей между членами семьи, между мужчинами и женщинами. Следует также отметить и то, что влияние производственной и общественной деятельности современной женщины на благополучное развитие семейной сферы является многогранным. Обогащая личность женщины, профессиональный труд повысил ее роль во всех сферах жизнедеятельности семьи, способствуя росту ее престижа не только внутри, но и за ее пределами.

Изменению такого отношения к женщине способствует и то, что в настоящее время нет прежнего жестко закрепленного характера разделения труда, теперь они в большинстве случаев основываются на максимальном учете личностных качеств супругов, их загрузки вне дома, состояния здоровья и др. Материалы полевых этнологических исследований статуса замужних женщин и женатых мужчин дают нам основание полагать, что тип распределения между работающими супругами обязанностей, форм кооперации трудовых усилий нередко зависит от взаимоотношений супругов, от удовлетворенности стабильным состоянием брака, уровня их культуры, характера микросреды.

Данный фактор, а также возросший культурный уровень женщин представляет возможность им больше внимания уделять социализации подрастающего поколения. Например, это позволяет им непосредственно осуществлять контроль за приготовлением уроков детьми, обсуждать вместе с мужьями семейные планы, т.е. выполнять функции, не свойственные им в прошлом. Этому способствует также и то, что определенная часть замужних женщин-казашек повышает свои общие знания, квалификации через сеть заочного обучения, в результате чего растет их престиж не только среди взрослых членов семьи, но и у детей [ПМА, XV-XVII].

В этой связи очень показательным является изменение положения невестки в трехпоколенных семьях. Так, во многих случаях, если она имеет более высокое образование, чем родители мужа, они прислушиваются к ее советам, считаются с ее мнением. Следует отметить, что традиционное разделение труда более устойчиво сохраняется в расширенных семьях, где пожилые родители живут с женатыми сыновьями или замужними дочерьми, племянниками вместе. В малых же семьях, состоящих из супругов и их детей, более или менее равномерная кооперация трудовых условий в домашнем хозяйстве происходит, как правило, более планомерно.

Теперь, перейдем к анализу взаимоотношений между родителями и детьми, а также другими членами казахской семьи. В настоящее время правовая, социальная и экономическая независимость взрослых членов семьи – фактическая у работающих, потенциальная – у учащихся, создают основу равноправия в решении многих важных семейных дел, которые благоприятно отражаются на стабильном развитии семейно-брачных отношений. Так, например, нередко при этом прослеживается большое влияние молодежи на образ жизни семьи и изменение привычек, включая приобретение бытовой и электрической техники, мебели и модных предметов, одежды не только себе, но и родителям, в организации и проведении досуга, различных семейных торжеств, включая прием гостей и т.п. Во многих казахских семьях, как сельских, так и городских, такое влияние представителей молодого поколения связано с более высоким уровнем ее образования и культуры, большей осведомленностью о том, что престижно и ценно в современных условиях.

Отметим то обстоятельство, что в настоящее время в отличие от прошлого существенно изменились взаимоотношения между старшим и младшим членами семьи. Их основу составляют не только лучшие образцы традиционных представлений, они строятся теперь на демократической основе, которые не исключают уважения и почитания старших младшими, родителями и детьми даже

в тех случаях, когда те принимают неверное или спорное решение. Участие младших совершеннолетних членов семьи в разнообразной домашней и производственной деятельности обеспечивают им фактическое равноправие и экономическую самостоятельность. Нередко в семейном совете наряду со взрослыми им принадлежит роль советчика, к голосу которого нередко прислушиваются и старшие [ПМА, XVIII-XX].

Повсеместно в регионе в казахских семьях, равно как и у представителей других тюркских или придерживающихся норм ислама этносов соблюдается возрастной ранг не только среди представителей старшего и среднего возрастов, но и между детьми: младшие слушаются старших братьев и сестер, а те, в свою очередь, оберегают их, заботятся о них.

В настоящее время внутрисемейные отношения во многих казахских семьях более демократичные, вместе с тем они предполагают уважение личного достоинства каждого ее члена, чему во многом способствует соблюдение традиционного этикета. Жизнеспособность указанных факторов объясняется в значительной мере не только стойкостью привычек, традиций, но и тем, что многие родители стремятся использовать народный этикет в воспитательных целях. Указанная нами особенность еще более характерна для тех казахских семей, в которых имеются представители старшего поколения, выступающие во многом носителями этнического менталитета.

Отметим, что в процессе изменений семейного быта происходит также отбор необходимых норм народных предписаний, когда устаревшие правила постепенно отпадают, появляются новые. В первую очередь это коснулось положения женщин и детей. Они в основном затронули семьи с представителями молодого и среднего поколений, составляющими большинство нуклеарных семей.

Взрослые всегда окружены вниманием, заботой и уважением всех членов семьи и это также проявляется в том, что молодежь, включая семейных, стремится проживать совместно с родителями пенсионного возраста, помогать им во всем, чтобы они не чувствовали себя лишними людьми как у представителей европейских этносов. Показанное нами у казахов высокое уважительное отношение к людям пожилого возраста, в частности, к родителям подкрепляется и тем, что люди молодого и среднего поколений стараются согласовывать с ними многие жизненно важные проблемы. Здесь мы подразумеваем обсуждение и решение вопросов как семейного, так и личностного характера, включая устройство своей будущей судьбы. Отметим, что такая же ситуация в данном вопросе отмечена исследователями не только по другим регионам республики, но и в странах ближнего зарубежья [1-3].

Несмотря на преодоление многих вопросов в данной проблеме, остаются еще не до конца решенные, оказывающие негативное влияние на стабильное развитие семьи, к которым можно отнести: противоречия между производственной и социальной активностью женщины, несбалансированность в распределения домашних обязанностей.

На основе материалов исследования мы выявили следующие факторы, оказывающие значительное влияние на стабильность семьи. Во-первых, наличие этнических ценностей, например, уважение к старшим членам семьи. Их реализация происходит в процессе воспитания молодого поколения и накопления практического опыта человеком. Данное обстоятельство характерно для семей, где проживают представители старшего поколения, которые бережно сохраняют национальные традиции и передают их молодому поколению. Во-вторых, стабильность брака и формирование семейных ценностей зависит также от влияния этнической среды, в которой выросли сами супруги. Так, высокий уровень стабильности браков в районах с моноэтническим казахским населением можно объяснить традициями прочных, крепких семей и благоприятным влиянием их на молодоженов. Старшее поколение стремится контролировать молодых, чтоб не произошел разлад в семье. Те молодые супружеские пары, которые допускают отход от принятых в данной среде норм поведения как во внутрисемейных отношениях, так и за ее пределами, испытывают трудности при общении с социумом, близкими и родственниками, что в конечном счете может способствовать возникновению конфликтной ситуации, привести к разводу, разрушению семьи, к искаженным детским судьбам.

-
1. Баудиярова Қ.Б. Оңтүстік Қазақстандағы бірұлтты және ұлтаралас некелердің тұрақтылығы мен сақтау мәселелері: Тарих ғыл. канд. дисс. ... авторефераты. – Алматы, 2009. – 26 б.
  2. Галимова А.К. Современная сельская семья казахов Северного Казахстана (этносоциологическое исследование): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2000. – 30 с.
  3. Қалшабаева Б.К. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 406 б.

КОКЕБАЕВА Г.К.,

д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
КазНУ им. аль-Фараби

ЛИГА «ПРОМЕТЕЙ» И ТЮРКСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В ЕВРОПЕ

Политическая деятельность эмигрантов из Советского Союза в Европе осуществлялась в основном в рамках Лиги «Прометей». Созданная в 1928 году в Польше, затем переехавшая в Париж Лига «Прометей» финансировалась польским правительством [1]. В казахстанской научной литературе эта организация ошибочно называется «Лихие Прометеи». В официальных документах самой организации дано название «Прометей (Лига угнетенных Россией народов)». «Прометей» представлял собой политический клуб, объединивший ряд самостоятельных национальных организаций Азербайджана, Дона, Карелии, Грузии, Идель-Урала, Ингрии, Крыма, Коми, Кубани, Северного Кавказа, Туркестана и Украины. В документе «Идеологические основы прометеевского движения» отмечается, что эта организация «является федерацией национально-освободительных организаций, добывающихся освобождения своих народов из-под русской неволи» [2]. В руководящий орган Лиги «Прометей» входили по два представителя от каждой организации. От имени туркестанцев в него вошли Мустафа Шокай и Осман Ходжа. Политическое направление эмигрантских организаций, составивших Лигу «Прометей», Патрик ф.ц.Мюлен характеризует как конституционный, демократически-эгалитарный, отчасти революционный вариант национализма. Лига «Прометей» как политический клуб отличалась от единых партий и организаций тем, что не ставила перед собой задачу унифицировать идейные взгляды входивших в ее состав национальных организаций. Эмигрант из Дагестана Алихан Кантемир в своей работе «Кавказская проблема. Кавказ и Советская власть» пишет, что лидер Лиги «Прометей» Н.Жордания (глава бывшего Грузинского правительства) пытался направить работу этой организации в социал-демократическое русло [3].

Центральным печатным органом Лиги был журнал «Прометей», кроме того, существовал ряд национальных изданий («Истиклал», «Яш Туркестан» и т.д.) в Польше, Румынии и Германии. В этих журналах издавались статьи о событиях в Советском Союзе и в мире, национальной политике советской власти, можно встретить также и научные статьи. Так, в одном из номеров журнала «Истиклал» была опубликована статья В.Нухоглы «Содержание и форма». В статье автор критикуя большевистскую формулу «национальная по форме и социалистическая по содержанию культура», доказывает, что содержание определяет форму, а не наоборот и при ненациональном содержании национальной формы не будет [4].

В фондах Архива новых актов Республики Польша хранятся переписка членов Лиги «Прометей», письмо Лиги «Прометей» к Генеральному секретарю Лиги наций, список эмигрантских журналов и газет, финансируемых польским правительством, протоколы заседаний Лиги «Прометей», собраны планы работы «Прометей», регламент и организационный устав журнала «Прометей», отчеты о прометеевских изданиях. Здесь имеется список публикаций о Туркестане, опубликованных в журнале «Promethee». Есть также коммуникат о первом номере журнала «La Revue de Promethee», где опубликована статья Мустафы Шокая [5]. Так, в одном из заседаний «Прометей» обсуждали политику русификации, проводимую советской властью в национальных республиках. В решениях, принятых по этому вопросу, указывалось: «Прометей призывает национальные правительства и национальные центры в эмиграции к составлению мемориалов, направленных против языковой политики Москвы, и высылки этих мемориалов в Секретариат Лиги Наций с просьбой о назначении специальной Комиссии по исследованию указанного вопроса, составленной из наиболее авторитетных ученых-языковедов» [6].

Материалы фонда под названием «СССР. Политическая эмиграция» отражают деятельность Лиги «Прометей» в 1928-1936 гг. Эта организация дала возможность эмигрантам из СССР ознакомиться с советской прессой, антиэмигрантской литературой и выступлениями советских руководителей в различных сессиях и заседаниях. Например, в этом фонде есть копия стенограммы речи Ш.З. Элиавы на 4-ой сессии Центрального Исполнительного Комитета СССР, выступившего с критикой работы М. Шокая о советизации Туркестана. «Есть люди, – говорил Ш. Элиава, – которые именуют себя сторонниками поработенных народов Средней Азии, которые издалека, вынужденные, благодаря революционному перевороту, сидеть за тридевять земель. Изо дня в день пишут и информируют западноевропейскую печать и так называемое общественное мнение Западной Европы о положении народов Средней Азии в составе великого Советского Союза... Я имею в виду того самого Мустафу Чокаева, о котором здесь говорил т. Ходжаев. Мустафа Чокаев, по происхождению казах, националист, выметен революцией из нашей страны» [7]. Однако критикуемый здесь Мустафа Шокай не был рядовым «отщепенцем». Он входил в руководящий орган Лиги «Прометей» и вместе

со всеми представителями национальных организаций подписывал все меморандумы и заявления этой организации [8]. В 1919 году, когда в Париже проходила мирная конференция, М. Шокай и другие представители тюркских эмигрантов обратились к западным странам с просьбой помочь народам Туркестана осуществить свое право на национальное самоуправление на основе «14 пунктов» В. Вильсона. Однако западные державы не склонны были оказывать дипломатическую помощь восточным народам в отделии от России. На Парижской конференции, провозглашая право народов на самоопределение, страны Антанты даже и не обсуждали вопрос о предоставлении независимости народам восточных стран-колоний Великобритании и Франции. Видимо, в евроцентристском мире Туркестан и Кавказ рассматривались в тех же категориях, как колониальный Восток.

Значительный по объему материал о деятельности Лиги «Прометей» и тюркских эмигрантов хранится в Центральном Военном архиве имени Болеслава Валигори, который находится в подчинении Министерства обороны Республики Польша. Так, здесь сохранилось письмо Лиги «Прометей» к председателю XV Ассамблеи Лиги Наций (они впоследствии были опубликованы в журналах «Jornal de Geneve» и «Jornal des Nations» на французском и английском языках). В нескольких документах этой группы дано описание статуса «Прометей», показаны цели и задачи этой организации, которая координировала деятельность политэмигрантов – представителей нерусских народов СССР.

В истории формирования тюркской эмиграции в Европе прослеживается несколько этапов. Первая волна тюркской эмиграции в Европе началась после прихода к власти большевиков, к этому поколению принадлежали тюркские интеллигенты, оказавшиеся за границей в силу своих идейных убеждений, сознательного неприятия русификаторской политики большевизма. Татарская и башкирская интеллигенция эмигрировала в основном в Турцию, азербайджане – в Балканские страны и в Польшу, Крымские татары – в Румынию и Болгарию, а казахи, узбеки, киргизы, туркмены – в Афганистан и Иран. По сведениям немецкой дипломатической миссии в Кабуле, в 1942 году в Афганистане проживали 2 миллиона туркестанских эмигрантов, из них 50 процентов – туркмены, 30 процентов – казахи, 20 процентов – узбеки и таджики [9]. Значительная часть казахской и татарской интеллигенции эмигрировала в Китай. Часть тюркской интеллигенции через Турцию перешла в Европу. Так образовалась первая волна тюркской эмиграции в Европе, состоявшая из наиболее образованных и культурных слоев тюркских народов бывшей Российской империи. Среди них находились глава Туркестанского временного правительства Мустафа Шокай, Президент Бухарской Республики Осман Ходжа, глава Татарского временного правительства Аяз Исхаки, другие известные тюркские политики [10]. Их можно назвать первыми представителями политической эмиграции из Советского Востока, они внесли большой вклад в разработку идейных основ национально-освободительной борьбы тюркских народов в СССР.

Тюркские эмигранты входили в различные национальные организации, самыми крупными из которых были туркестанская и азербайджанская. 21 мая 1929 г. в Берлине между организациями Туркестана, Волги-Урала и Крыма было заключено соглашение о координации деятельности этих трех организаций на внешнем фронте борьбы за национальную независимость. В документе подчеркивалось, что «существующие до сих пор национальные организации сохраняют самостоятельность и только в интересах общего дела и экономии сил полагают необходимым создание ряда бюро по одному члену от каждой из этих организаций» [11]. Бюро создавались в Париже, Варшаве, Берлине и Стамбуле.

В работах зарубежных авторов, посвященных анализу идеологии освободительного движения тюркских народов, применяется термин «туранизм», а в казахской исторической литературе чаще всего используется понятие «тюркизм». Однако во многих исследованиях термины «туранизм», «тюркизм», «пантуранизм», «пантюркизм» применяются как синонимы. В работе Ч.В. Хостлера понятие «пантюркизм» обозначено как идейная основа освободительного движения тюркских народов [12].

В Федеральном архиве и Политическом архиве Министерства иностранных дел Федеративной Республики Германии хранятся несколько фондов, содержащих исследования немецких тюркологов, письменные консультации известных ученых, подготовленные по запросам Министерства иностранных дел и отдела «Туран-Кавказ» Главного Управления имперской безопасности. В этих документах «пантуранизм» и «туранизм» используются как синонимы. Известный немецкий ученый Патрик фон цюр Мюлен в своей работе, посвященной истории национально-освободительного движения тюркских народов Советского Союза, использует термины «пантюркизм» и «туранизм» как однозначные понятия [13]. Мустафа Шокай пишет, что большевики придумали термин «пантюркизм» с целью очернения прогрессивного значения национально-освободительного движения тюркских народов [14]. В период политических репрессий советская власть использовала

понятие «пантюркизм» против лучших представителей тюркской интеллигенции. Следовательно, термины «пантуранизм» и «пантюркизм» как понятия политического и идеологического характера носят отрицательный смысл. Поэтому в научных исследованиях целесообразно использовать термины «туранизм» и «тюркизм». Следует отметить, что эти два понятия не тождественны.

В европейской научной литературе XIX века туранизмом называли идею единства всех тюркских народов, венгров и финно-угорских народов, а также политическое движение, базирующееся на этой идее. Этот термин был введен в научный оборот венгерским ученым А.Вамбери в 1839 году. Тураном у древних персов обозначался мир кочевых тюркских народов – северных соседей Ирана. В 1911 году в Будапеште было создано общество «Туран». Основатель этого общества Алоис фон Пайкерт в период первой мировой войны выдвинул лозунг единства всех туранских народов. Однако по понятию Пайкерта, Туран охватывает огромную территорию, туранские народы насчитывают 610 миллионов человек, к их числу относятся турки, тюрко-татары, мадяры, финны, болгары, значительная часть народов Кавказа и Сибири, народы Тибета и Гималая, тамилы, манжуи, народы Китая, Японии и Кореи [15].

Идея туранизма получила широкое распространение среди тюркских народов России. Однако усиление колониальной политики русских властей ограничивало возможность пропаганды идеи тюркского единства, поэтому ряд известных туранистов в первом десятилетии XX века уехали в Турцию. Туранизм в период первой мировой войны стал идеей, консолидирующей тюркские народы. Известный азербайджанский политический деятель М.Э.Расул-заде считает, что туранизм, превратившись в романтический лозунг некоторыми турецкими политическими деятелями, призывающий к объединению всех тюркских народов, оказал «благоприятное и прогрессивное влияние в сравнении с религиозно-исламистской идеологией, господствовавшей до того времени в тюрко-татарском мире» [16]. Надежды и чаяния тюркских народов в период первой мировой и в послевоенный период были связаны именно с Турцией, а обращались к Германии именно как к союзнику Турции. Один из руководителей бывшей Туркестанской автономии С. Лапин в октябре 1918 года под предлогом необходимости лечения приезжает в Германию. 2 октября 1918 г. С. Лапин представил в Немецкий восточный институт доклад о политической ситуации в Туркестане. Анализируя политику большевиков в Туркестане, он отмечает: «Кардинальный вопрос – вопрос о самоопределении Туркестана не решен. Если Туркестан будет освобожден от большевизма чехословацким корпусом или англичанами, то он может стать английским протекторатом. Германия является союзником Турции, а Туркестан всегда ориентируется на Турцию» [17].

В трудах тюркских эмигрантов чаще всего применяется термин «тюркизм». М.Э.Расул-заде писал: «Между вчерашним пантуранизмом и сегодняшним тюркизмом такая же разница, какая имела в понимании панславянизма чехословацких идеологов между Палацким и Гавличком. Как известно, первый из них предполагал великую славянскую империю под владычеством великой братской России и освобождение чехов ожидал только со стороны России, а второй, оставаясь верным славянству, как бы в противоположность этой иллюзии, в своей проповеди стал на реальную почву, выставив лозунг: «освобождение чехов произойдет непосредственно их собственными силами». И сегодняшняя Чехословакия, можно сказать, плод этой реалистической мысли» [18].

Тюркизм – это идейно-теоретическая основа национально-освободительной борьбы тюркских народов против российского (советского) колониализма. Мустафа Шокай, Эммин Расул-Заде, Аяз Исхаки, Рашид Рахмати, Ахмед Заки Уалиди и другие известные тюркские эмигранты боролись не за создание фантастической страны под названием «Туран», а за создание независимых национальных государств. Они внесли определенный вклад в развитие национально-освободительного движения тюркских народов.

-
1. Bundesarchiv – Berlin, R 6/65, Bl.17.
  2. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6692.
  3. Bundesarchiv – Berlin, R 6/65, Bl.5-6.
  4. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6693.
  5. Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr. Bolesława Waligòry, Sign.1.303.5521.
  6. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6692, Wyk.10.
  7. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6689, Wyk.10.
  8. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign.1588, Wyk. 126/v.
  9. Politisches Archiv – Auswärtiges Amt, Turanismus, R 901/61175, Bl.227.
  10. Mühlén P.v.z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf, 1971, S.22-27.
  11. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6689, Wyk. 10.
  12. Hostler Ch. W. Türken und Sowjets. Die historische Lage und die politische Bedeutung der Türken und der Türkvolker in der heutigen Welt. Frankfurt am Main, 1960, S.143.

13. Mühlen P.v.z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf, 1971, S.30-37.
14. Шоқай М. Таңдамалы. 1-том. Алматы, 1998, 88-бет.
15. Politisches Archiv – Auswärtiges Amt, R 901/61175, Bl.1; . Jäschke G. Der Turanismus der Jungtürken // Der Welt des Islams. – 1941. – Bd.23. – S.1
16. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6690.
17. Politisches Archiv – Auswärtiges Amt (Berlin), R 11073.
18. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Sign. 6690.

МИРЗАЕВ Д.З.,

к.и.н., научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института,
г. Термез. Узбекистан

НАЦИЯ КАК ФЕНОМЕН ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА: ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ, СОВЕТСКОЕ НАСЛЕДИЕ, СОВРЕМЕННЫЙ ДИСКУРС

После распада Советского Союза страны Центральной Азии активизировали формирование национального самосознания. Среди различных проявлений идентичности, характерных для региона, приоритетной является отнесение себя к определенной этнической общности. Данный процесс в Европе происходил на протяжении XIX века, когда нация превратилась в превосходящий все другие коллективные субъекты истории. Для Центральной Азии нация стала колониальной инновацией, привнесенный из Европы социокультурной моделью, получивший легитимацию в советский период. В связи с этим, представляется актуальным проведение компаративного анализа процессов национального строительства с позиции исторической дистанции, а также исследование трансформаций этнической идентификации, которые происходили в Европе, Советском Союзе и в Центральной Азии.

Принадлежность к общности, которую мы сегодня обозначаем «нацией», является относительно новым явлением в истории. До сегодняшнего дня в регионе сохранилась приверженность к более традиционным формам самосознания, например, таким как семейно-клановые связи или идентичность, связанная с локальными сообществами Центральной Азии. Поэтому едва ли удивляет тот факт, что нация – явление историческое, формирующееся во времени, с многочисленными возможностями идентификации, границы и свойства которые постоянно меняются. Сами термины, принятые в различных культурах для обозначения сообществ людей, которые считают, что связаны между собой единством происхождения, в течение времени претерпели изменение. Так, в Европе понятие «нация» происходит из латинского «*nasci*»-рождаться. Однако, с течением времени, оно значительно отделилась от первоисточка. В Древнем Риме термин «*nationes*» первоначально обозначал иностранцев, отличавшихся от римлян своей культурой. В средние века данное понятие стало обозначать принадлежность к государственному управлению: члены группы, связанные единством происхождения, были вправе определять политическую направленность развития государства.

Понятие «нация» претерпело фундаментальное изменения в эпоху Великой Французской Революции. Если раньше носителями нации могли быть только дворяне, то после Революции, закрепившей за низшими слоями населения властные полномочия, простой народ также получил право стать носителем «нации». Однако, понятием «народ» невозможно было охватить существовавшими категориями семейно-сословной принадлежности. Для этого была определена социальная категория, которая до того времени играла несущественную роль – культура. В обозначенный период, культура в первую очередь была представлена общностью языка. Сосуществование людей, которые говорили на одном языке, на территории единого государства стало требованием всех тех, кто был недоволен существующим положением. Эти люди связанные общностью культуры, являлись отныне «нацией» и требовали признать их государственный суверенитет, обосновывая это тем, что язык является «естественным» принципом устройства общества людей, в которых свобода каждого отдельного человека могла бы проявиться в лучшей мере. Таким образом, принадлежность к единому языку и культуре стали признаками возникновения нации. При наличии необходимых исторических предпосылок, а именно равноправие представителей различных культур, а также признание право разговаривать на различных языках, происходило формирование государственной нации. Примером данного процесса послужить Франция и Великобритания, часть территорий которых обладали некоторой автономией, однако их населения изначально отождествляла себя с государственной нацией, шотландцы и валлийцы к британской нации, так же как и фламандцы, бретонцы и каталонцы – к французской.

Люди, проживавшие в многочисленных государствах и говорившие на итальянском и немецком, объединились в Итальянское королевство и Германскую Империю. Положение Восточной Европе было иным, здесь от таких империй как Австро-Венгрия и Россия, политические движения требовали «освобождения» территорий, жители которых по концепции «нации» не относились к этим государствам,[118].

В доколониальный период жители Центральной Азии наряду с исламской идентичностью, игравший определяющую роль, использовали и другие формы идентификаций, подчас накладывающихся друг на друга. Например, идентичность, связанная с локально-территориальными сообществами, или родоплеменными традициями. Разделение на этнические общности было внедрено колониальными властями для совершенствования управления в Центральной Азии, и соответствовала классическому принципу «разделяй и властвуй».

На языках народов Центральной Азии латинский термин «*nasci*» и его русский эквивалент «*нация*» с конца XIX века обозначался термином «*миллат*», который имеет арабское происхождение, и связано с религиозной общиной. Однако, с течением времени значительно от него отделился. Так, например, в Коране понятие «*миллат*» применяется к какому-либо идейному направлению, то есть это «правильный путь» или «дорога», представленная народу божественным предводителем, в соответствии которым народ должен жить и действовать[2].

Таким образом, анализ современных терминов позволяет констатировать, что они появились как результат недавних, по историческим меркам, политических процессов. Принадлежность к единому языку и культуре определялась как «*нация*», и представители которой перенимали, или создавали государства, соответствующие признакам данного устройства.

При царизме в Центральной Азии применялся принцип управление «сверху», через наместников, сохраняя в целом простор для действия традиционных для региона регуляторов. В отличие от имперского колониализма советский неоколониализм имел свою специфику. Для большевистской партии, фактически отошедшей от присущей европейской социал-демократии идей эволюционного развития, была присуща ориентация на идею революционного скачка, которая наглядно проявилась в национальном вопросе. Согласно большевистской доктрине создание мировой коммунистической державы не произойдет сразу, для этого процесса характерно наличие переходного периода, который бы учитывал национальный аспект. Но всем процессом непременно должна руководить Коммунистическая партия, интересы, идеология и политика которой во всех случаях являются определяющими. Именно через призму данной генеральной линии и следует рассматривать процесс создания советского многонационального государства. В Центральной Азии советский тип общественного устройства, основанного на классовой селекции граждан, формировался в обществе с локальными особенностями, где социальные противоречия накладывались на нормы религии и традиционного права. Борьба с религией, вековыми культурными обычаями и нормами, а также традиционным экономическим укладом приводила к самым негативным последствиям. А когда же для принятия нового строя в качестве решающего аргумента стала принятие силы оружия, военное сопротивление приняло форму национально-освободительного движения. Провозглашенный советской властью интернационализм в его практической форме стал рассматриваться как право на игнорирование национальной независимости. Именно на данной основе базировалось «*советское великодержавие*». Под лозунгами советизации и «*освобождения трудящихся*» происходило постепенное восстановление былой империи.

Советская власть формально выступало за равноправие народов СССР, объявляя население союзных республик равноправными гражданами страны. Посредством развитие образование на местных языках, советское руководство закрепило стандарты языков национальных меньшинств, а также установила границы наций и этнических групп. При проведении административных реформ для создания союзных и автономных республик

Москва декларировала принципы национального самоопределения. Но национально-территориальное размежевание в Центральной Азии в первую очередь осуществлялся в рамках складывавшейся системы партия-государство. Постепенно истребляя национальные кадры, на местах советская власть содействовала формированию новой советской элиты, которая охотно следовала новым социально-политическим установкам.

Дальнейшее развитие Советского государства осуществлялось уже в рамках оформившейся тоталитарной системы, в рамках которого человек с его индивидуальной сущностью был превращен лишь в инструмент достижения определенных целей и задач. Жестокий пресс тоталитарной системы испытывали все народы СССР, без исключения. Был запущен процесс разрушение основ национальной культуры и трудовых навыков, опирающихся на многовековые традиции. Первоначально новая культура формируется на базе принципа «*национальная по форме,*

социалистическая по содержанию», а затем путем политики «сближения и слияния» проводилась компания по формированию «советского народа» [3].

В пределах установленных советской властью границ после распада СССР образовались отдельные независимые государства, которые еще большей степени, чем национальные государства в Европе, возникли при активном участии господствующих политических институтов и элит. В то же время следует признать, что эти новые государственные образования возникали в результате кристаллизации и комбинации определенных этнических образований, состоявших между собой в определенных связях. На современном этапе своего развития страны Центральной Азии в большей степени акцентируют внимание на формирование национального самосознания и внутригосударственных структур, и немало построению будущего регионального сообщества. Однако, как показывает мировой опыт рано или поздно нации становятся на путь интеграционного развития вне зависимости от существующих мнений и представлений. Основатель Советского государства В.И. Ленин в определенной степени поддерживал интеграционную теорию, хотя и, например, отрицал возможность создания Европейского сообщества. Однако, исторический опыт показывает, в этом плане что-то может быть невероятным, но никогда не бывает невозможным. А процессы интеграции всегда занимают продолжительное время и нельзя ожидать их быстрого завершения. Поэтому изучение опыта, накопленного в ходе, как европейской интеграции, так и советского эксперимента будет содействовать лучшему сосуществованию народов, а также поможет им найти свою собственную дорогу в будущее.

Для меня, как для историка, с профессиональной точки зрения особый интерес представляют методы изучения и интерпретация этнической истории. Как у европейцев, столетие назад, политическая элита стран региона составляют собрание исторических традиций, и придает им национальную окраску. Однако, сегодня, по сравнению с прошлым, действия происходят непосредственно в политических целях. Поэтому в постсоветском переходном процессе формирования национального самосознания путем реинтерпретации истории становится одним из определяющих направлений политики.

Проблемы происхождения и истории общностей, сформированных на просторах Евразии в средние века, впоследствии органически вошедшей в состав многих современных наций, до сих пор остаются в числе наиболее дискуссионных. В немалой степени это связано с научными проблемами изучения этнической истории, а именно сложностью и недостаточностью источниковедческой базы, слабой разработанностью теоретической базы. Анализ современных работ показывает, что, с одной стороны региональные исследователи редко вникали в инновационный методологический инструментарий, разработанный мировой наукой. Но с другой стороны, выводы, сделанные на основе концепций, выдвинутых антропологами Запада концепций, механически экстраполировались на всю этническую историю народов Евразии. В какой-то мере этим объясняется та острота, которую приобрел вопрос о происхождении наций в Центральной Азии[4].

Потребуется длительная работа, чтобы изменить устоявшиеся представления и подходы к изучению общностей Центральной Азии. Их нельзя исследовать вне контекста современных тенденций в социальных науках. Вместе с этим, общности надо изучать через призму истории локальной, анализируемой в тех категориях, которые релевантны для конкретного региона и временных отрезков, с учетом событий актуальных для региона, системы ценностей, образа жизни и обычаев. Такой подход к изучению общностей Центральной Азии, создает предпосылки к формированию регионального самосознания, освобожденного от категорий разделения на группы по признаку происхождения, и ставит во главу угла взаимодействие людей с различными взглядами на культуру, которых история привела к общему ареалу обитания. Возможно, это привело бы к решению проблем, связанных с образованием барьеров между этническими общностями региона[5].

---

1. Golczewski F. Die Konstruktionen von Nationen in Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. // Geschichte und Identität IV: Internationale Konferenz, Tashkent, 2008:117-135.

2. Алексеев И. П. Категории национального в исламском дискурсе нового времени: «миллет» и умма»: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/aleksejev.htm>

3. Метаморфозы интернационализма // "Наше отечество" "TERRA" Москва 1991. С.137-164.

4. Мирзаев Дж. З. К изучению этнической истории народов Средней Азии // Материалы международной научно-теоретической конференции «Вопросы археологии, этнографии и истории Южного Приаралья». Нукус: «Каракалпакстан», 2011. С.58-61.

5. Мирзаев Дж. З. К изучению истории кунгратов Южного Узбекистана // Collected Articles of the Third Central Asian Anthropological Conference Bishkek, 8 May 2010, pp.130-137.

**БІРІНШІ СЕКЦИЯ/ПЕРВАЯ СЕКЦИЯ
ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚТЫҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАРЫН ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ
ЖАҢА ӘДІСТЕМЕЛІК ТҮРҒЫЛАРҒА САЙ ЖӘНЕ
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОКОВ ЕВРАЗИЙСТВА В КОНТЕКСТЕ
АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ В СООТВЕТСТВИИ С НОВЫМИ
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМИ ПОДХОДАМИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ**

**INVESTIGATION OF THE HISTORICAL ORIGINS OF EURASIANISM IN THE
CONTEXT OF THE URGENT PROBLEMS OF OUR TIME, IN ACCORDANCE WITH
THE NEW METHODOLOGICAL APPROACHES TO HISTORICAL SCIENCE**

ҚОЖАКЕЕВА Л.Т.,

т.ғ.д., профессор м.а. Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы.

**Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ БАСТАМАСЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАН МЕН ТМД ЕЛДЕРІ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ**

Н.Ә. Назарбаевтың Еуразияшылдық бастамасы Еуразия халқы мен ТМД елдерінің өзара ынтымақтастық серіктестігі арқылы аймақтағы тәуелсіздік пен бейбітшілікті сақтауда және тұрақтылықты негізінде кең динамикалық алаңын құруға мүмкіндік берді. Қазіргі таңда Қазақстан еуразияшыл идеяның ең жолын қуушы және белсенді жақтаушысы болып табылады. Еуразиялық қауымдастықты құру интеграциялаудың сапалы жаңа деңгейі болды. Еуразиялық үлгі келісілген білім саясатын, мәдени, ғылыми серіктестік пен алмасуды жүзеге асыруды қарастырады. Бір үлгі аясында мұсылмандық, славяндік және батыс еуропа өркениеті элементтерін біріктіру біріккен даму үшін қолайлы жағдай болып табылады.

Заманауи кезеңде еуразия халқының тарихи басымдықтарының дамуы мемлекеттің тәуелсіздігін сақтау мен құрметтеуге, аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға, еуразиялық аймақ елдерінің динамикалық дамуын қамтамасыз ететін өзара қажетті серіктестік қатынасқа негізделеді. Республикада өзара түсінушілік дұрыс қойылған, шыдамдылық, қазақстандық қоғамның терең мәнін құрайтын әртүрлі ұлт адамдарының рухани және мәдени құндылықтарын қастерлеп қабылдау халық менталитетінен оң көрініс тапты, барлық этностарға ортақ идеалдар мен құндылықтар қалыптастырылды. Және осында, сөз жоқ, маңызды рольді Президент Н.Ә. Назарбаевтің еуразиялық саясаты ойнайды.

Сөйтіп, қазақстандық көшбасшының белсенді еуразияшылдық бастамасының арқасында еуразияшылдармен құрылған еуразия халықтарының біртұтастығының тарихи тұжырымдамасы әдістемелі түрде Қазақстан және Ресей көшбасшыларымен пайда болған қазіргі заманғы Шығыс-Батыс еуразиялық диалогінің арнасына енеді, оның түпкі негізінде өзара ықпал ететін, байланыстыратын, өркениетті фактор жатыр.

Жаңа тарих қазіргі заман жағдайында еуразияшылдық посткеңестік кеңістіктің тұтастығын ғана емес, сонымен қатар жаһандандудың теріс салдарына қарсы адамдар тобын біріктіретін, ұлттық тарихты, мәдениетті сақтауға және экономикалық параметрлері, ұқсас әлеуметтік жүйесі, тағдырының ортақ тарихы бойынша тәжірибелік сипаттағы тарихи феномен болып табылады.

Әлем көпполярлы болуда, барлығы жетістікке ұмтылуда, және әртүрлі даму орталықтарының бәсекелестігі өсу үстінде. Қазақстан осы күрделі үдерістерде маңызды бөлшек болып табылады. Н.Ә. Назарбаевтің еуразиялық жобасы күн өткен сайын тек Қазақстан үшін ғана қажетті тұжырымдама болуда.

XX ғасырдың соңы әлемдік саясатта және экономикада негізгі геосаясаттық тенденциямен аймақтық интеграциямен сипатталады. Өздерінің рыногын, валютасын қорғау үшін, экономикалық дағдарыстан шығу және өздерінің ұлттық мүдделерін қорғау үшін, тек экономикалық ғана емес, саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету, сондай-ақ жалпы геосаясаттық кеңістіктегі қауіпсіздік үшін әлемдік тәртіптегі мемлекеттер одағының қалыптасуына бірлесіп тиімді әсер ету үшін Солтүстік және Латын Америкасының, Батыс Еуропаның, Оңтүстік Шығыс Азияның елдері бірікті.

Н.Назарбаев Орта Азия мемлекеттерінің лидерлерінің қолдауымен бұрынғы КСРО мемлекеттерінің кездесуін Алматыда өткізуге көндірді. ТМД құру туралы Декларацияға 9 республика қол қойды. Кейінірек оған басқалары да қосылды. Бұл геосаясаттық жеңіс болды. "Бірақ оны әсерлеп суреттеуге ерте еді, себебі үздіксіз қызмет ететін координациялық қызметті құру сияқты қарапайым мәселелер туралы келісудің өзі ТМД мүшелері үшін оңай емес екенін алғашқы кезден-ақ байқалды"- деп Елбасымыз айтады [1].

Егемен мемлекеттердің тек ТМД шеңберінде ғана дамуы олардың экономикадан басқа, саясат, ғылым, мәдениет, білім беру сияқты көп салаларда бөлектеніп кететінін байқауға тура келеді. Оған себеп көп, соның ішінде интеграция түсінігіне деген нашар көзқарас, кез келген интеграциялық бастама егемендікке қауіп деп қабылданған. Достастық мемлекеттердің кейбірінің саяси қақтығыстары, Батыс және Шығыспен мемлекетаралық экономикалық одақтар құруға жедел ұмтылу, шетел көмегінен үміттену біріккен потенциалдың ондаған жылдар бойы жасағандарын сақтау қажеттілігін тапқан фактысын есептен шығаруға болмайды.

1994 жылы Еуразия Одағы идеясының туындауы кездейсоқтық емес, оның көш басшысы тағы да Н.Ә.Назарбаев болды. Ол 1994 жылы көктемде Ұлыбританияға барған сапары кезінде жаңа интеграцияның қажеттілігі туралы бірінші рет жариялады. "Чатен Хаус" халықаралық проблемалар институтында сөйлеген сөзінде ол, екі жақты тенденция әсерінен, бір жағынан ұлттық мемлекеттің қалыптасуы, ал екінші жағынан ТМД елдерінің мемлекетаралық экономикалық одақ құруға ұмтылуы жүріп жатқанда, бұл аймақта тұрақтылық белдеуін және қауіпсіздікті қамтамасыз ету, саяси эволюцияны болжау дәрежесін көтеру, кеңес одағы ыдыраған аймақта бақылау жағдайында Достастық тәуелсіз мемлекеттердің өздерін реформалау қажеттігі жетілді деп атап көрсетті.

Қазақстан ТМД елдерінің экономикалық интеграциясы идеясын жүйелілікпен қорғайды, бізде әр халықтың егемендігі мүддесін сақтауға, ішкі ісіне араласпу принципін құрметтеуге және өзінің жеке қоғамдық құрылыс құқығын анықтауға араласпастан бәріміздің ынтымақтастығымызды сақтауға барлық мүмкіндік бар.

Сөйтіп, біздің қарым-қатынасымыз туралы айта отырып, адам факторын есепке алмауға болмайды. Біздің халықтар ғасырлар бойы бірге тұрды, көршілік қатынасты нығайту адам мүддесін көздейді, ол конъюктуралдық түсінікке бағынышты емес. Біздің елдердің арасынан шекара тұрғызу, адамдардың жүріп-тұруын шектеу кешірілмейтін қателік болар еді"- дейді Н.Ә.Назарбаев [2,3].

Н.Ә.Назарбаев 1994 жылы 29 наурызда Мәскеуге арнайы сапары кезінде М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессор-оқытушылар құрамымен және студенттермен кездесуі болды. Осы интеллектуальды аудиторияның алдында кеңестен кейінгі аймақтағы мемлекеттердің даму перспективасы туралы лекция оқығанда, ТМД-ға мүше елдердің мүлдем жаңа бірлестігін құру идеясын ұсынды және оны Еуразия Одағы (ЕАО) деп атауды ұсынды.

"Еуразия одағы қажет: біз бір-бірімізге сенуге мәжбүрміз,-деп мәлімдеді Қазақстан президенті. – Қараңыздар: көпжылдық мемлекеттік Европа елдері бірігуге бастайды, ол жақта жаңа "конфедерация" сөзі жиі айтылады. Олар әлемдік рыноктың қатал поляризацияланатынын өте жақсы түсінеді"[3]. Біздер, бұрынғы Одақтың республикалары, тарихымызбен және тағдырымызбен бірыңғай бірлестікке дайынбыз. Байланыстың және басқарудың бір формасы және механизімі, ортақ менталитет, т.б. бізге тән. Мәселе мынада, кейбір саяси лидерлер империяның қайта тууынан сақтанатын саяси қорқыныш бар. Бірақ оған енді ешкімде бармайды. Қазақстан Президенті сол кезде және одан кейінгі көпшілік алдындағы сөздерінде Кеңес Одағын қайта жасау туралы мәселе қойылып жатқан жоқ деп әрдайым атап көрсетті. Ол ұлттық егемендікке қауіп туғызып ТМД елдерін бір-бірінен алшақтатар еді. Н.Ә.Назарбаев пікірі бойынша, күш беретін интеграция біздің мемлекеттеріміздің ішкі саяси ориентирын шұғыл өзгертіп интеграциялық күш векторын ТМД аймағынан сыртқа бағыттайды. Мұнымен келіспеуге болмайды, мәдениетті, үнемі дамушы интеграция процесі қатарласа жүруі керек және мемлекеттердің ұлттық егемендігін нығайтуға тиіс. Бұл туралы Европаның, Солтүстік Американың тәжірибесінен білуге болады. Одақ сөзінен қорқудың керегі жоқ, екендігін Н.Ә.Назарбаев МГУ-де сөйлеген сөзінде атап көрсетті. Мысалы Европа одағы бар. Біз бәріміз тең екенімізді және Ресейге келу сапары – сол теңдікті мойындау деп білдіреді.

Осы тақырыпты қарастыруды жалғастыру үшін, Қазақстан Президентінің Мәскеудегі сапарынан тағы бір сөзін мысалға келтірудің маңызы зор. Еуразия Одағын құру бастамасының дәлелдері туралы журналистер сұрағына ол былай деп жауап берді: "Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы бар, бірақ біз бір-бірімізден алшақтап бара жатырмыз. 400 құжатқа қол қойылған, бірақ-олар іске асырылған жоқ. Ең бірінші Еуразия Одағына Қазақстан мен Ресей біріге алар еді"/4/.

Н.Ә.Назарбаев ұсынған Еуразия Одағының жобасының мәнін, ондағы мемлекеттердің интеграциясының дәрежесін қарастырмастан бұрын, Еуразия түсінігінің тарихи тамырының пайда болуына, Еуразия ұғымын геосаясаттық негізін қалаушылардың түсінік беруіне оралуымыз керек.

Ғылымда "Еуразия" ұғымын 1883 жылы австрия геологы Э.Зюсс Европа және Азия сияқты екі бөліктен тұратын жердің ең үлкен материгін белгілеу үшін бірінші болып енгізді. XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Ресейдің еуразияшылдары П.Савицкий, Н.Трубецкой, Н.Бердяев және басқалары бұл терминге тек географиялық мағына беріп қана қойған жоқ. Олар Ресей империясының сол уақытта алып жатқан территориясын жобамен Еуразия деп түсінді. Олардың пікірінше, Ресей-Европа да емес, Азия да емес ол өзінің табиғи ерекшеліктерімен қалған Европа және Азиядан ерекшеленетін "орталық материк". Орал бөлетін роль атқармайды, сондықтан еуропалық Ресей де, азиялық Ресей де жоқ, тек бір ғана Ресей-Еуразия бар деп есептеді.

Н.Ә.Назарбаев 1994 жылдың қазанында Мәскеу саммитінде "Еуразиялық Одақ" деген шартты атаумен жаңа мемлекетаралық бірлестік құрудың жобасын ұсынды. Еуразиялық Одақ – әрбір мүше елдердің ұлттық мемлекеттік мүдделерін іске асыруға бағытталған тең тәуелсіз мемлекеттер одағы. Еуразиялық Одақ – кеңестен қалған аймақтағы әлеуметтік-экономикалық дамуды, қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайту мақсатындағы егемен мемлекеттердің интеграциясының формасы деп саналады. Еуразиялық Одақ жобасы бойынша, ұлттық референдум өткізу нәтижесінде немесе мемлекеттердің Еуразиялық Одағына кіруі туралы парламенттердің шешімімен құрылуы мүмкін. Н.Ә.Назарбаев сол кездегі саяси жағдайды жақсы түсінгендіктен Еуразиялық Одақ жобасының барлық мәселелері Еуразия одағының шеңберінде бәрі бірдей іске асырылады деп сендірген жоқ. Ресейдің әлеуметтік ғылымдар Академиясының сессиясында ол былай дейді: "Менде екі түсінік болды. Біріншісі, кеңестен қалған аймақтағы елдерде интеграцияның әрі қарай дамуы мақсатындағы нақты ұсыныстарды бір тұтас етіп тарату, екіншісі, ТМД институттары қызметінің ұзақ созылған үзілісін тоқтату. Меніңше, екі мақсатым да іске асырдым,-деп ойлаймын. Еуразия Одағын құру жобасының ұсынылуы көпшілік ақпарат құралдарында үлкен толқын тудырды (кейбір деректер бойынша ТМД-да 500 ден астам болды), Достастық елдерінің, сондай-ақ алыс шетелдердің ғылыми топтарында пікір алысулар және конференциялар көп болды"[5].

Алғашқы пікірлерден кейін және оларға талдау жасалғаннан кейін Еуразиялық Одақ құрудың жобасының соңғы варианты дайындалды. Ол достастық мемлекеттерінің басшыларына жіберілді, БҰҰ таратылды, 1994 жылы қазанда Мәскеудегі ТМД мемлекеттерінің басшыларының саммитінің күн тәртібіне енгізілді. Саммиттің қаулысында былай деп жарияланды: "Мемлекеттердің Еуразиялық Одағын құру туралы Н.Ә.Назарбаев ұсынысын терең және жете зерттеп, Достастық тәуелсіз мемлекеттер басшыларының Кеңесі шешімі: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың мемлекеттердің Еуразиялық Одағын құру туралы жобасы назарға алынсын, тәуелсіз мемлекеттерін Достастығында интеграциялық процесті тереңдету үшін Қазақстан республикасының ұсынысында көрсетілген негізгі идеялары пайдаланылсын" [6]. "1996 жылы Еуразиялық Одағының жобасы бірыңғай қабылданған жоқ, бірақ мүлдем қабылданбай да қалған жоқ... Негізінен, көп саясаткерлердің позициясы мынандай екі бюрократиялық даналықты менің есіме салды: Бір жағынан жақсы сияқты, ал бірақ бір нәрсе шығып кетіп жүрмесе"-деп жазды Н.Назарбаев [7]. Кеден Одағы Интеграциялық комитетінің председателі Н.Исингарин қазандағы Мәскеу самитінің жұмысына қатысты. Кейін ол былай деп жазды: "Н.Ә.Назарбаев ұсынған жобасы Мәскеу саммитінде мемлекет басшыларынан қолдау таппады, шешімде жобаны енгізу фактісін анықтаумен шектелді. Президенттердің басты дәлелдері мынандай еді: Достастық бар кезде тағы бір ұйымның қажеті не, соның шеңберінде интеграциялық жүргізуге болады. бірақ, өкінішке орай, ол жобаның идеялары тиісті дәрежеде пайдаланылмады" [8].

Еуразиялық экономикалық қауымдастық шешім қабылдаудың стандартты халықаралық процедурасына көшеді: дауыс саны бірлестік бюджетіне сол елдің қосқан үлесіне пропорционал болады, ал олар барлығына бірдей емес, елдің экономикалық потенциалына пропорционал: Ресейде-40% дауыс, Қазақстан мен Белорусияда-20% дан, Қырғызстан мен Тәжікстанда-10% дан. Ресей делегациясының пікірі бойынша мемлекеттер шарт шеңберінде шындығында өз еркімен өзінің егемендігінің бір бөлігін береді. Еуразиялық экономикалық қауымдастық бұдан бірнеше жыл бұрын Еуропалық экономикалық бірлестік болған Европа Одағының үлгісімен, басқару органы болады. Еуразиялық экономикалық қауымдастық басқа елдер үшін ашық. Жаңа структура өзінің құндылығын дәлелдеуге асыға, бірқатар екі жақты келісімдерге қол қойды. Ресей мен Қазақстан қол қойған шарт бойынша экспортқа жіберілетін тауарлардан алынатын НДС және акциздер тек сол елде болады. Дәл сондай шарт Астанадағы саммит кезінде Қырғызстанмен жасалды, енді Тәжікстанмен де қол қоюға дайындық жасалуда. Сөйтіп салық заңы өркениет формасына енеді. Эксперттер Ресей үкімет басына В.В.Путиннің келуі интеграциялық процеске жаңа импульс берді деген бірыңғай пікір білдірді. Қазақстан Президентінің айтуынша, Ресейдің бұрынғы басшысымен мұндай келісім жасау мүмкін емес еді. Ал сол уақытта Украина және Өзбекстан президенттері Еуразия экономикалық қауымдастығын құру ТМД даму перспективасына кері әсерін тигізеді деген пікір білдірді. "Одақ шындығында әлі туылған деп саналады. Еркін сауда зонасы керек"-деп мәлімдеді Өзбекстан

Президенті И.Каримов. Жаңа бірлестіктің перспективасына баға беруде Н.Ә.Назарбаев та сақтық көрсетеді: "Еуразиялық экономикалық қауымдастық – бұл кезекті қадам, бұл төңкеріс емес". Ешқандай төңкерістік өзгерістер жоспарланбағанын түсіну керек. "Бестік" елдерінің ұсынысы бойынша экономикалық аймақ құруға, еркін сауда тәртібін жасауға алғашқы қадам жасалды. Бұл прогресс. ТМД елдері тағы бір мүмкіндік алды. Тәуелсіздік, мемлекеттілік – қара бастың қамы емес екенін түсіну керек. Мемлекеттің мақсаты – халықтың өмірін жоғары дәрежеге көтеру. Орыс философы П.Савицкий өз кезінде, Еуразия территориясында бірыңғай мемлекет құру тек нақты тарихи процесте ғана мүмкін, деген қорытындыға келді. Мінеки Еуразиялық экономикалық қауымдастығы құрылды. Дәл сол тарих процесс басталған сияқты.

Өзінің дамуында жаңа еуразияшылдық бірнеше кезеңді өткізді. Бірінші кезең (1985-1990 жж) көп жағдайда интеллектуальді мазмұндағы еуразиялық ағымдардың қалыптасуымен сипатталады. Екінші кезең (1991-1993 жж) жаңа еуразияшылдықтың саясаттандырылуымен байланысты. Үшінші кезең (1994 жылдан қазірге дейін) еуразиялық интеграцияның тәжірибелік толықтырылуымен ұсынылады.

Қазақстанда жаңа еуразияшылдық ағым Елбасы ұсынған, ойластырылған еуразияшылдық бастамаға негізделген біртұтас бағытқа ие болды.

Заманауи жаңа еуразияшылдық ағым немесе біздің атауымыз бойынша қазақстандық форматтағы еуразияшылдық өзінің мазмұны мен міндеттері бойынша бірегей болып табылады. Ол классикалық еуразияшылдық пен жаңа еуразияшылдықтан (ресейлік) дербес саяси, экономикалық және мәдени-тарихи тұжырымдаманы көрсетеді.

Негізгі айырмашылықтар келесілерден туындайды:

- Президент Н.Ә. Назарбаевтің еуразияшылдық идеясының негізінде Еуразия тарихының жалтаруы арқылы адамзат тарихындағы біртұтас және үздіксіз үдеріс ретінде тарихи және философиялық әлемді түсіну жатыр;

- Еуразияшылдық идеясы Шығысты Батысқа қарсы қоюдан алыс, керісінше, Қазақстан батыстық және еуразиялық елдердің адамзат алдында тұрған жаһандық мәселелерді шешуде күшті біріктіруге бар мүмкіндіктерін салады;

- Н.Ә. Назарбаевтің еуразияшылдық идеясы өзіндік кейіптегі, ерекше Ресейдің өркениеттік жолы ретіндегі классикалық еуразияшылдыққа қарағанда кең қабылдануда. Ол барлық еуразия халқы мен елдерінің кең тарихи-географиялық, экономикалық және мәдени ауқымдағы дамуын қарастырады;

- Қазақстандық еуразияшылдық академиялық іздеулермен шектелмейді, ол шынайы форма мен тәжірибелік ендірулерге ие;

- Басым жағдайда ресейлік тарихпен байланыстырылған еуразияшылдық идеясы зерттеу алаңын кеңейте түсті, және жаңа тарихи кезеңі үздіксіз Қазақстанмен байланысты. Қазіргі күні еуразияшылдық бір бағыттағы монолог емес, кең көпжақты диалог;

- Қазақстан басшысы Н.Ә. Назарбаевтің батысқа қарсы қағидалары жоқ еуразияшылдық идеясы батыстың, еуразияның және ислам әлемінің қарсы тұру дәстүріне қауіпсіздіктің Еуразиялық белбеуін қалыптастыру бойынша жаңа формат ұсыну арқылы айтарлықтай өзгертті. Бұл бағыттағы тәжірибелік қадамдар белгілі: аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатымен біздің елдің бастамасы бойынша азиялық ЕҚЫҰ өзіндік баламасы ретінде Азиядағы өзара қызмет ету және сенім шамасы бойынша Кеңес құрылды. Ұзақ мерзімді келешекте бұл Кеңес Азия бойынша қауіпсіздікті ұйымдастыру үшін базис ретінде қарастырылуы мүмкін;

- Еуразияшылдық идеясы Еуразия кеңістігінде заманауи халықаралық қауіпсіздік сәулетін құруда тұжырымдамалық мәнге ие және әлемдік саясат сұрақтарында ең маңызды орындардың бірін алады;

- Н.Ә. Назарбаевтің еуразияшылдық идеясы қандай да бір елдің немесе саяси күштің доминант ретінде орын алуынан тәуелсіз. Оның негізіне барлық еуразиялық елдер мен олардың экономикалық қызығушылықтарының тең мәнді және теңбе-теңдігі қаланған;

- Еуразияшылдық идеясының басты қағидасы болып тарихи-мәдени әлеует, идеологиялық және рухани әлемді тану ретінде толеранттылық пен көпжақтылық табылады. Мұны республикамызда бүгін жүргізілетін ұлттық саясаттағы еуразиялық нығайтушы құрауыштар дәлелдейді.

- Идеологиялық негіз ретінде алдыңғы қатарға православиені қойған классикалық еуразияшылдыққа қарағанда заманауи Қазақстанның поликонфессиональді, құраушы әлеуетті еуразияшылдық идеясы барлық әлем діндері мен конфессиясының тепе-теңдігіне негізделген. Бұл елдің Президентінің бастамасы бойынша құрылған Қазақстан халық Ассамблеясы мен әлем діндерінің Форумы секілді қоғамдық құрылымдардан өз бейнесін тапты. Әр ұлтты, әр конфессиялық диалогтің әртүрлі формаларын реттей отыра, олар еуразия халықтарының рухани бірігуін, тілдердің, мәдениет пен діндердің тепе-теңдік полифониясының дамуына ықпал етеді.

Жаңа тарих кезеңінде Мемлекет Басшысы еуразияшылдықтың мәнмәтінін кеңейте түскені анық. Енді еуразияшылдық мәселелері тек қана ТМД елдерін ғана емес, сонымен қатар жалпы Еуропа мен Азияның өзара қатынастарын қарастырады. Қазақстан Президенті «барлық еуроазиаттық құрлықта жақсы көршілік, сенімдік қатынастардың» қажеттілігі туралы айтады. Нәтижесінде – Қазақстан «әлемдік оқиғалардың артқы жағында қалмайды». Керісінше, Қазақстан, «Еуразия орталығы бола отырып, үш тез өсудегі аймақтар – Қытай, Ресей және Мұсылман әлемінің арасындағы экономикалық және мәдени байланыстырушы ролін ойнайтын болады» [9].

1. Назарбаев Н. На пороге XXI века. Алматы, 1996ж. 100 б.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М, 1967. – 504 с.
3. Шарафаддин Ә. Тірлік үшін, бірлік керек. //Егемен Қазақстан//05.12.2000. №306
4. Еуразия Одағы Керек пе? //Жас Алаш. 16.12.2000. №151
5. Елбасы. Алматы. "Ана тілі". 1-9.96. 443 б.
6. Назарбаев Н.А. Президент Республики Казахстан о формировании евразийского союза государств. (1994 год)
7. Назарбаев Н.А. Президент Республики Казахстан проект евразийского союза: проблемы и перспективы интеграции.
8. Шекарасыз әлемге апарар жол (Н.Ә.Назарбаевтың еуразияшылдық туралы ой-пікірлері) // Мирас №1, 2008.
9. Трубецкой Н.С. Верх и низы русской культуры: Этническая база русской культуры//Исход к Востоку: Предчувствия и свершения: Утверждение евразийцев. София, 1921. Кн. 1.

ЖУМАГУЛОВ К.Т.,

д.и.н., профессор, заведующий кафедрой всемирной истории, историографии и источниковедения,,
СЕКСЕНБАЕВА Г.А. – д.и.н., доцент, КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан

«ЮНЕСКО И АУДИОВИЗУАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ»

В XIX столетии информационное существование человечества, помимо знаковых, начертательных форм документирования, имеющие тысячелетние корни и широко применяемые в наши дни, начали дополняться отличными от них, нетрадиционными формами документов, исходными видами которых, являлись фото- и кинодокументы.

В современном обществе, где создается значительное количество аудиовизуальных документов, они выполняют целый ряд взаимосвязанных функции информационно-пропагандистского, социального, познавательного, эстетического характера.

Сегодня трудно переоценить роль аудиовизуальных документов в духовной жизни общества, его идеологическое и нравственно-эстетическое воздействие на массовую аудиторию. Компьютеризация, широкое распространение массового телевидения, появление кассетного, кабельного телевидения, мультимедиа-продуктов – все это явления не только технического характера, но и в известном смысле культурологического масштаба. В XX веке, благодаря аудиовизуальным технологиям, создано культурное наследие нового типа. Были записаны ключевые события, аудиовизуальные носители стали новой формой культурного выражения и распространения памяти человечества. Аудиовизуальные материалы – это часть нашего культурного наследия, включающая большой объем информации, которую необходимо сохранить для использования в будущем. Условия хранения аудиовизуальных и мультимедийных носителей требуют особого внимания. Грязь, пыль, сквозняки, чрезмерная или изменчивая температура и влажность могут вызвать порчу носителей. Время жизни CD-ROM и магнитных лент непосредственно зависит от температуры и влажности в помещении, где они хранятся. Носители должны храниться отдельно, в соответствии с их химическим типом (например, магнитные ленты, грампластинки на 78 об./мин. и долгоиграющие, магнитные диски, оптические диски) с целью обеспечения наиболее подходящей температуры и влажности хранения, а также для упрощения тушения в случае возгорания. Кроме того, магнитные носители, такие как видео- и аудиозаписи на лентах, следует хранить вне воздействия магнитных полей. Так как аудиовизуальное наследие может быть утрачено в результате небрежного отношения, естественного разрушения и технологического устаревания, то в связи с этим возникает острая необходимость повышать осознание важности проблемы сохранения этих материалов среди широкой общественности.

Это главный вызов национальным архивам, а также университетам, библиотекам, музеям и хранителям личных коллекций. До сих пор высокая стоимость и технологическая сложность затрудняют хранителям архивов выработку собственной стратегии сохранения и управления коллекциями, они должны ждать дотаций и централизованных субвенций. В условиях все более

широкого внедрения цифровых технологий перед архивистами и специалистами других областей, имеющих отношение к ним, остро стоит вопрос о том, как сохранить аудиовизуальное наследие. Принятие Генеральной конференцией ЮНЕСКО в октябре 1980 г. Рекомендаций по сохранению движущихся изображений было важным моментом, начиная с которого фильмы, телевизионные программы и аудиозаписи были официально признаны как часть национального культурного наследия. Целью ЮНЕСКО является развитие аудиовизуальной архивной инфраструктуры, обучение специалистов и установление профессиональных экспертных центров, обеспечивающих защиту и сохранение аудиовизуального наследия человечества. Работая в содружестве с несколькими неправительственными организациями, которые составляют Координационный Совет Ассоциации аудиовизуальных архивов (Co-ordinating Council of Audiovisual Archives Associations, ССААА – головная организация международных неправительственных организаций, занимающихся сохранением аудиовизуального наследия) ЮНЕСКО поддерживает разработку политических решений и стратегических докладов по таким ключевым вопросам как копирайт, законодательство и технические стандарты; содействует распространению информации по проблемам аудиовизуального наследия; поддерживает проекты по аудиовизуальным архивам. С целью привлечения внимания к вопросу о значимости звуковых записей и изображений в качестве источников информации о последних 150 годах, а также к проблемам их сохранения и обеспечения доступа к ним для всех заинтересованных лиц и организаций, ЮНЕСКО выдвинул инициативы, как Всемирный день аудиовизуального наследия и Программу всемирной памяти, в рамках которых ведется кропотливая профессиональная деятельность специалистов по сохранению аудиовизуального наследия. Несмотря на то, что Рекомендация 1980 года способствует привлечению внимания к значимости аудиовизуального наследия и играет важную роль в сохранении для грядущих поколений этого зачастую уникального свидетельства экономического, политического и социального развития, необходимы дополнительные усилия, поскольку аудиовизуальные носители весьма уязвимы и требуют особого внимания для того, чтобы обеспечить их сохранность на долгий срок. Именно в этом контексте Генеральная конференция утвердила в 2005 году Всемирный день аудиовизуального наследия (World Day of Audiovisual Heritage) в качестве механизма для повышения общей информированности о необходимости принятия срочных мер для признания важности аудиовизуальных документов как неотъемлемой части национальной идентичности. Первое празднование Всемирного дня аудиовизуального наследия состоялось 27 октября 2007 года и с тех пор он входит в систему международных и всемирных дней ООН [1]. Темой Дня было объявлено «Аудиовизуальное наследие как свидетельства культурной самобытности», лейтмотивом которого явилось возможность задуматься о важной роли кино, телевидения и радио в распространении идей и информации и, следовательно, в развитии диалога между общинами во всем мире. По случаю его первого празднования, Коитиро Мацуура, Генеральный директор ЮНЕСКО отметил, что «... Культурное наследие позволяет нам не только лучше понять прошлое, оно также отражает культурную самобытность и культурное разнообразие сегодняшних общин, а аудиовизуальное наследие является, в частности, одним из главных средств, позволяющих познакомиться с ценностями и различными формами творческого самовыражения современных обществ» [2]. Усилиями государственных архивов и других заинтересованных лиц, в рамках празднования этого Дня повсеместно проходят: конференции, круглые столы и семинары; демонстрация аудиовизуальных материалов; конкурсы (например, конкурс на разработку логотипа Всемирного дня аудиовизуального наследия); культурные мероприятия с участием архивных учреждений, музеев и др. Темы Всемирного дня аудиовизуального наследия разнообразны и касаются вопросов значимости звуковых записей и изображений в качестве источников информации, а также проблем их сохранения и обеспечения доступа к ним. Этот день все архивы посвящают работе по разъяснению актуальности и необходимости решения вопросов организации, восстановления и хранения таких материалов.

В целях сохранения этого ценного документального наследия и повышения степени информированности нынешних и будущих поколений о его неопределимом богатстве, ЮНЕСКО приступила к осуществлению программы «Память мира». ЮНЕСКО учредила программу «Память мира» в 1992 г. Стимулом для этого послужило растущее осознание бедственного положения с обеспечением сохранности и доступа к документальному наследию в разных странах мира. Существовавшие веками проблемы еще более обострились в результате войн и социальных потрясений, а также катастрофической нехватки средств. Самая разная судьба постигла имеющие важное значение коллекции в разных уголках мира. Свою роль сыграли такие факторы, как грабеж и потеря целостности, незаконная торговля, разрушение, неадекватные условия хранения и финансирования.

«Память мира» – это документальное наследие (документированная коллективная память народов мира), которое представляет собой большую часть всемирного культурного наследия. С ее помощью можно проследить эволюцию мысли, открытий и достижений человеческого общества. Значительная часть «Памяти мира» хранится в библиотеках, архивах, музеях и хранилищах разных стран мира, и существенная ее часть находится сейчас под угрозой исчезновения. В результате аварийных или предусмотренных перемещений собраний и коллекций, конфискаций в качестве «военных трофеев» или других исторических обстоятельств происходит утеря целостности документального наследия многих народов. В одних случаях доступу к этому наследию мешают препятствия физического или политического характера, в других случаях существует угроза его порчи или разрушения. Существует постоянная угроза утери документального наследия в результате стихийных бедствий, например, наводнений и пожаров; из-за того, что большая часть такого наследия существует на носителях из природных, синтетических или органических материалов, подвергающихся химическим изменениям и разрушениям в результате катастроф, происходящих по вине человека, грабежей, аварий или войн; постепенного износа, который может быть результатом незнания или нарушения элементарных норм ухода, хранения и охраны. Разрушение аудиовизуальных и электронных материалов может происходить также в силу технической отсталости. Часто это случается по той причине, что главную роль начинают играть коммерческие соображения, мешающие разработке более надежных материалов или технологий обеспечения его сохранения. Осознание этих проблем привело к пониманию необходимости принятия безотлагательных мер. Хотя уже безвозвратно утеряна значительная часть документального наследия, еще можно успеть принять меры по обеспечению сохранности большей части оставшегося наследия. Возможности отдельных стран в этой области являются неравными, в том числе с точки зрения наличия специалистов и средств, необходимых для решения этой задачи. В рамках Программы «Память мира» обеспечивается признание документального наследия, имеющего международное, региональное и национальное значение, ведется реестр этого наследия и присуждается эмблема с целью его идентификации. Программа содействует обеспечению сохранности и не дискриминационному доступу. В рамках программы проводится кампания с целью повышения степени информированности правительств, широкой общественности, деловых и коммерческих кругов о важной роли документального наследия, необходимости обеспечения его сохранности и мобилизации средств. Работа по обеспечению сохранения и деятельность по расширению доступа не только взаимно дополняют друг друга, но также служат повышению степени осведомленности, ибо потребность в обеспечении доступа стимулирует работу по обеспечению сохранности наследия.

Программа «Память мира» преследует следующие три основные цели:

- Содействие обеспечению сохранности всемирного документального наследия путем использования наиболее соответствующих методов. Эта цель может быть достигнута путем оказания непосредственной практической помощи, распространения консультативных услуг и информации и содействия в подготовке кадров или привлечения спонсоров для осуществления актуальных и необходимых проектов.

- Оказание помощи в обеспечении всеобщего доступа к документальному наследию. Эта деятельность предусматривает содействие использованию в Интернете цифровых копий и каталогов, а также публикацию и распространение книг, компакт-дисков и оцифрованных видеодисков и другой продукции, по возможности на самой широкой и справедливой основе. В тех случаях, когда обеспечение доступа имеет последствия для хранителей музеев, то они должным образом учитываются. Сохраняется действие законодательных или других ограничений, касающихся обеспечения доступа к архивам. Обеспечивается уважение чувства принадлежности к культуре, включая хранение коренными общинами своих материалов и контроль с их стороны за доступом к ним. Права частной собственности гарантируются законом.

- Распространение во всемирном масштабе информации о существовании и значении этого документального наследия. Деятельность по достижению этой цели предусматривает разработку реестров «Памяти мира», привлечение внимания средств информации, публикацию популярных и информационных материалов. Созданный в 1997 г. Международный реестр «Память мира» насчитывает в настоящее время около 250 наименований документального аудиовизуального наследия, которые имеют всемирное значение. Программа «Память мира» исходит из той посылки, что некоторые объекты, коллекции, собрания и фонды документального наследия являются всемирным достоянием в той же мере, что и объекты выдающегося всеобщего значения, включенные в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Представляется, что в силу своей значимости они не могут ограничиваться какими-либо временными или культурными рамками, поэтому их надлежит сохранять для нынешнего и грядущих поколений и делать доступными в той или иной форме для

всех народов мира. В реестр «Памяти мира» входят и казахстанские материалы. Так, Архивный фонд Аральского моря содержит документы периода 1965-1990 гг., в которых представлены данные по экологическому кризису Аральского моря и преодолению его последствий. Это – уникальный информационный фонд для изучения Аральского моря и причин сокращения его размеров до 10% по сравнению с 60-ми годами прошлого века. «Архивные фонды Аральского моря» стали третьим объектом документального наследия от Республики Казахстан, наряду с рукописями Ходжи Ахмеда Яссауи и его учеников, а также архивными материалами о деятельности международного антиядерного Движения «Невада – Семей».

Таким образом ЮНЕСКО и другие заинтересованные организации призывает население всего мира обратить внимание на неудовлетворительное состояние аудиовизуальных архивных документов, на важность сохранения ценных архивных аудиовизуальных документов для будущих поколений и принятие необходимых мер по восстановлению и обеспечению долгосрочного хранения таких материалов.

-
1. <http://anydaylife.com/calendar/323>
  2. <http://www.unesco.org>

FABIO L. GRASSI,

The director of the Eurasian research in department of history, culture and religion
of university of La Sapienza, professor.
Italy. Rome

«EUROPA AND THE GREATER ASIA IN THE PAST AND NOW»

Honourable Chairman and Participants,

I congratulate warmly in the day the 550 anniversary of the foundation of the Kazakh khanate with the People of Kazakhstan. The land of Kazakhstan was in the millennia a crossroads of various civilizations of great movements of peoples. The celebration of the 550 anniversary of the Kazakh khanate is a tribute of centuries-old history of Kazakhstan. I wholeheartedly wish to all Kazakhstan citizens unity, prosperity and wellbeing.

Subjects of my short speech are: the ancient relation between the territories of nowadays Kazakhstan – the core of Asia Maior – and Europe; and what – in my humble opinion – Kazakhstan can and must be for European culture now.

For European explorers, travelers, merchants, the earth of Central Asia was *par excellence* the land of the great spaces and of the great adventure. In his capital book on Aesthetics, the great German philosopher Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) wrote that Chinese civilization, contrarily to Ancient Hellenic civilization and Early Middle Age Europe civilization, had not got and could not have got a great epic literature because State had born in China too early and State tradition had never faded. So, due to the pre-eminence of agriculture, the European explorers, travelers, merchants once arrived in China found something familiar. Central Asia has always the land of great civilizations, nonetheless was more the land of the horse than the land of the plough. Therefore Central Asia did see great States, fine social buildings, but also travel, adventure, a mobile crucible of peoples, unforgettable epos. The Silk Road (actually several Silk Roads, whose some passed by nowadays Kazakhstan) was a matter of trade but also a matter of knowledge, of material and spiritual adventure.

Despite the well-known adventure of Alexander the Great of Macedonia, Ancient Romans had quite vague ideas on the world east of the great Parthian Empire. The Roman historian Florus describes the visit of numerous envoys, including "Seres" (probably people coming from Central Asia), to the first Roman Emperor Augustus, who reigned between 27 BCE and 14 CE.

Important contacts occurred between the 5th and the 8th century, when Turkic populations like the Huns and the Avars made important expeditions and established realms in Central and Eastern Europe. They participated to that great general movement of communities that forged the Europe as we think it now.

In 568 the Sky Turks, who ruled the better part of the nowadays Kazakhstan, sent an embassy to Constantinople to form an alliance with the Byzantines and commence the silk trade directly with them, bypassing the Persian middlemen. The offer was accepted by emperor Justin II and in August 568 the general Zemarchus left Byzantium for Sogdiana. The embassy, whose description is preserved by Menander Protector, was under the guidance of Maniakh, chief of the people of Sogdiana. After several ceremonies the envoys proceeded to a hollow encompassed by the Golden Mountain, apparently in some locality of the Altay Mountains. They found the khan surrounded by astonishing pomp – gilded thrones, golden

peacocks, gold and silver plate and silver animals, hangings and clothing of figured silk. They accompanied him some way on his march against Persia, passing through Talas or Turkestan in the Syr Daria valley. Zemarchus was present at a banquet in Talas where the Turkish khan and the Persian envoy exchanged abuse; but the Byzantine does not seem to have witnessed actual fighting. Near the river Okh (possibly Syr Darya) he was sent back to Constantinople with a Turkish embassy and with envoys from various tribes subject to the Turks. For several years this Turkish-Byzantine alliance subsisted, encouraging close intercourse: when another Roman envoy, one Valentinus, went on his embassy in 575, he took back with him 106 Turks who had been visiting Byzantine lands.

With the Islamization and Turkification of the better part of Central Asia, the ancestors of modern Kazakh people gained a better knowledge of the Land of Rum, i.e. the survived Eastern part of the Roman Empire, i.e. Byzantine Empire. Now the Turkic peoples looked mainly Westwards, to Mecca if not to Constantinople, also those Turkic peoples that had not left their motherland, the Greater Asia.

In the Early Middle Age, and especially in the first centuries of Islam, a precious role of intermediation had the Radhanites, Jewish merchants. The activities of the Radhanites are documented by Ibn Khordadbeh, the Director of Posts and Police for the province of Jibal under the Abbasid Caliph al-Mu'tamid, who ruled from 869 to 885, when he wrote *Kitab al-Masalik wal-Mamalik (Book of Roads and Kingdoms)*, probably around 870. Ibn Khordadbeh described the Radhanites as sophisticated and multilingual. He outlined four main trade routes utilized by the Radhanites in their journeys; all four began in the Rhone Valley in Southern France and terminated on the east coast of China. Radhanites primarily carried commodities that combined small bulk and high demand, including spices, perfumes, jewellery, and silk. They are also described as transporting oils, incense, steel weapons, furs, and slaves.

13th Century is the Century of the great Mongolian Empire, of the Pax Mongolica, of the zenith of importance of the Silk Road (actually Silk Roads, we said) and of the first peak of the great economical, demographical and cultural reprise of Europe, a reprise started in 11th Century and only temporarily stopped in the middle 14th Century due to the terrible Black Death, the great pandemy that travelled, alas, along the same Silk Road that had brought so many goods and knowledge. Before this calamity, in the 2nd half of 13th Century the Polo family had repeatedly travelled between Venice and China and the younger Marco had later left, with the intermediation of the Pisan Rustichello, the souvenir of his experiences. Once more the territories of modern Kazakhstan were recorded in European culture as a fascinating land, where, in a geographical environment so different from the one of the little Europe, brave and wise lords knew how to rule peoples, economies, religions.

With the Ottoman conquest of Constantinople, the great Geographical discoveries and the consequent radical changes in trade and economy, a decrease of interest towards Central Asia occurred in Europe. Tamerlan was still a well-known figure in European popular culture, but the advent of the great, long-living Khazak Khanate, the birth and the glory of a State clearly referred to a people rather than to a dynasty, were not subject of sufficient interest and study. Long time later European diplomacies will follow carefully Russian expansion in Central Asia and the consequent Great Game with the British Empire, but still with limited resonance in popular European culture.

And so, one of the duties of contemporary European culture is to acquire and transmit a deeper knowledge of post-Tamerlan Central Asia and in particular of the glorious history of Khanate of Kazakhstan so to understand, to learn and to teach nowadays Kazakhstan, a growing country with a glorious past, a country having with Europe growing relationship.

In an age where independent Kazakhstan, under the wise and philosophically inspired leadership of his President, scores so great a development and so great achievements in so many crucial fields, from economy to culture; in an age where independent Kazakhstan, in a World troubled by religious and political fanaticisms, prompts and accomplishes peaceful coexistence of identities and creeds, Europe must be sensitive to the intense call of Kazakhstan for intellectual cooperation and must look at Kazakhstan with utmost interest.

As an Italian scholar who has devoted his scholarly life to Ottoman political space and Turkic World and as an Italian scholar who since 2011 is member of the scientific community of Rome Sapienza University, i.e. member of the most important university in Italy, I am proud and happy to state that my university is ready and willing to give a strategic contribution to the enforcement of Italo-Kazakh scientific and cultural relations. With Al-Farabi University of Almaty we have recently signed a frame agreement and have ambitious common purposes. Let me here thank all the governance and staff of Al-Farabi University and personally prof. dr. Kalkaman Zhumagulov. He trains young Kazakhs into a fine appraisal of the roots of European culture. We hope to have in the future in Sapienza University and in Italy the exact correspondent of prof. dr. Kalkaman Zhumagulov, i.e. an authoritative scholar mastering and spreading the knowledge of Kazakh history, language and culture. We have a great task to fulfill and we are going to work on it. Thank you.

ТӨЛЕБАЕВ Т.Ә.,

т.ғ.д., дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖОЛДАР ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА КОНЦЕПЦИЯЛАРМЕН ПАРАДИГМАЛАР

Қазақстандық және жалпы дүниежүзілік тарихнамада жолдар тарихы мәселелері біршама нашар зерттеліп келеді. Кеңес дәуірінің соңында аздап басталып, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жақсы зерттелуге ден қойылған – Ұлы Жібек жолы тарихы мәселелері болды. Бірақ ежелгі және ортағасырлық кезеңдерде халықаралық экономикалық, мәдени, саяси қарым-қатынастарда маңызды рөл атқарған және тіпті сол Ұлы Жібек жолы мен оның тармақтарының негізі болған көптеген жолдар туралы мәселелер жекелеген зерттеушілердің еңбектерінде сөз болып отырады. Бірақ әлі де болса сол жолдар туралы арнайы зерттеу еңбектері жоқ. Бұл шағын мақалада біз сол мәселеге зерттеушілердің назарын аударуды мақсат еттік.

1977 жылы жарық көрген Қазақ Совет энциклопедиясында Ұлы жібек жолы туралы арнайы мақала жарияланған. Онда былайша анықтама берілген: «Ұлы жібек жолы – сауда, керуен жолдарының жалпы атауы, б.з.б. 2 ғ.-дан 16 ғ-ға дейін Орта Азия арқылы Қытайды Алдыңғы Азиямен байланыстырды»¹. Энциклопедияда Ұлы жібек жолы б.з.б. 2 ғасырда Чжан Цяньның жасаған саяхаты нәтижесінде ашылды деп көрсетілген. Ұлы жібек жолы Сианьнан Ланчжоу арқылы Дуньхуанға апаратыны айта отырып, бұл жерден оның екі жол торабына бөлінетінін жазады және оны былайша сипаттайды: «солтүстік жол Тұрпан, Қашғар, Самархан, Мервті, Ферғана алабын, ал оңтүстік жол Хотан, Жаркент, Балх және Мервті басып өтіп, Памирдің тау жоталары арқылы Үндістанға, сондай-ақ Таяу Шығысқа апарды. Мервте оңтүстік және солтүстік жолдар қосылып, одан әрі батыстағы «Ұ. ж. ж.» Ниса, Гекатомпил, Экбатан, Бағдад арқылы Жерорта теңізінің шығыс жағасындағы порттарға, Тир мен Антиохияға дейін созылып жатыр»ⁱⁱ. Бұл жолдың атауының пайда болуы экспорт үшін арнайы дайындалған және Батыста жоғары бағаланған қытай жібегінің негізгі сауда тауары болғандығымен түсіндірілген. Бұл шындық еді. Мұнда Жібек жолының даму кезеңдерін көрсетуге де ұмтылыс жасалған. Онда 1-2 ғасырларда Ұлы жібек жолы арқылы сауда-дипломатиялық байланыстың мейлінші дамығандығы ерекшеленген. Бірақ жол қатынасының қиындығының Қытай мен Рим арасындағы тікелей байланысқа мүмкіндік бермеді деп те көрсетіледі. Ал Ш – ҮІ ғасырларда Ұлы жібек жолы көбінесе «қажылар жолы» болғандығы, ол арқылы будда монахтарының Қытай мен Үндістан аралығында жүріп отырғандығы айтылады да, ҮІІ – Х ғасырларда Ұлы жібек жолының халықаралық маңызының арта түскені, Қытайдық Византиямен арабтармен байланысының дамығандығы жазылады. Ұлы жібек жолы ХҮ ғасырда өз маңызын жоя бастағаны атап көрсетіледі және оның себебі теңіз байланыстарының дамуымен байланыстырыла түсіндіріледі. Ұлы жібек жолының ұзындығы 7 мың километрден асты деп көрсетіледі де, оның Кіші Азия мен Орта Азия және Қытай халықтары арасындағы экономикалық және мәдени байланысты дамытуда ролінің зор болғандығы жөнінде тұжырым жасалады.

С.М.Ақынжанов ортағасырларда Дешті-Қыпшақ кеңістігіндегі Ұлы Жібек жолының басты даңғылынан Қазақстанның далаларын Орта Азия оазистері сияқты екі аймақтың тығыз экономикалық байланыстарының болғандығын дәлелдейін бірнеше керуен жолдары болды,- дей отырып, оларға арнайы назар аудартады. Зерттеуші **бірінші жолды**, Сырдарияның төменгі ағысы бойынан Батыс Қазақстанға және Оңтүстік Оралдың тауетегіне барды деп есептейді. **Екінші, негізгі**, орта ғасырларда Сарысу жолы деп аталған жол Фараб-Отырардан шығып Ақсүмбеге, одан Сарысу мен Шу арқылы Қаракенгірдің Сарысуға құяр сағасына жетіп, оны бойлай отырып Ұлытауға, одан Есіл арқылы Ертіс жағалауына шыққанын, ал келесі, **үшінші** орта ғасырларда **Ханжал** деп аталған жол – Тараздан солтүстікке бағыттталып, Бетпақдала, Атасу арқылы Дешті-Қыпшақ даласына жеткендігін сипаттайды. С.М.Ақынжанов осындай көп сауда жолдарының болуы бұл кезеңде тығыз шаруашылықтық байланыстың болғандығын айғақтайды деп тұжырымдаған.

Ал Р.Б. Исмагилов болса қазақ даласындағы жолдар мен олардың бағыттарының уақытын тереңдете түсуге ұмтылыс жасаған. Ол сақтардың батысқа қоныс аулауының екі жолы болды: біріншісі, оңтүстік жол- Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань және Қаратау бойымен Орал-Каспий дәлізіне жетті. Мұнда Орталық және Солтүстік Қазақстан арқылы келетін солтүстік жол да келіп тоғысты дей отырып, дәл осы жолдар арқылы кейіннен Шығыс пен Батыс арасындағы сауда операциялары да жасалып отырды деп тұжырымдай отырып, бұл ойын б.з.бұрынғы ҮІІІ – ҮІІ ғасырларға тән Шілікті, Ұйғарақ, Тегіскен ескерткіштері мен Солтүстік Қазақстандағы жерлеу орындары мәліметтері арқылы дәлелдеуге тырысады.

Біздіңше Ұлы Жібек жолына берілген анықтамалардың ішінде К.М.Байпақовтың мына анықтамасы, ауқымды әрі біршама дұрыс сияқты. Оны сөзбе-сөз келтірейік: «Великий Шелковый путь – система караванных путей, пересекавших Евразию от Средиземноморья до Китая и служивших в эпоху древности и средневековья важным каналом осуществления торговых и культурных связей представителей этих регионов»ⁱⁱⁱ. Зерттеуші бұдан соң Ұлы Жібек жолының тарихы, негізгі даңғылдары, оның бойындағы қалалар туралы мәселеге көшеді. Жібек жолының жекелеген тармақтарының ежелгі прототиптері туралы мәселеге келетін болсақ, – дейді ол, – б.з. бұрынғы Ш – П мыңжылдықтарда-ақ байланыс пен айырбастың басталған еді. Олардың Бадахшан тауларында лазурит, Жәркендарияның жоғары ағысы бойында, Хотан ауданында нефрит өндірумен байланысты болғанын, лазуриттің Иран, Месопатамия, Анатolia, Египет пен Сирияға, ал I мыңжылдықтың ортасынан бастап Қытайға шығарылғандығын жазған. «Лазурит жолымен» қатар Орта Азия мен Орталық Шығысты Жерорта теңізімен және Индиямен байланыстырған, сондай-ақ Шығыс Түркістанды Солтүстік Қытаймен жалғастырып отырған «нефрит жолы» да болғандығын жекелеген зерттеушілер еңбектері негізінде баяндайды. Б.з.бұрынғы I мыңжылдықта «дала жолының» болғандығын айта отырып, оны Геродоттың жазғандары негізінде, Дон бойындағы Қаратөз жағалаулары арқылы Оңтүстік Оралдағы савроматтар жерінен Орынборға, Ырғызға, одан Тобыл, Есіл мен қазіргі Семей маңында Ертіске, ары қарай Алтайға, Жоғарғы Ертіс пен Зайсан көлі бойындағы агриппилер еліне жетті. Бұл жол бойынша жібек, тері, бұлғын, иран кілемі таратылды. К.М.Байпақов VI ғасырда Ұлы Жібек жолының Қашқар мен Ферғана маршрутының қысқа әрі қолайлылығына қарамастан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін бағыты жандана түсті дей отырып, оның себептерін, бүкіл Орта Азия бойынша өтетін сауда жолдарын бақылап отырған түрік қағанының ордасының Жетісуда болуымен және VI ғасырда Ферғанада өзара қырқысулардың болып отыруымен түсіндіреді. Сөйтіп, VI –XIII ғғ. елшілер мен сауда керуендерінің көпшілігі «қазақстандық» немесе «солтүстік» жолмен өткенін де айтады. Бұл Ұлы Жібек жолының Қазақ жеріне дейінгі тармақтары туралы қорытындылары еді.

1991 жылы Ұлы Жібек жолы туралы әртүрлі көлемдегі бірнеше еңбек жарық көрді. Солардың ішіндегі ғылыми көзқарастарды айқындауға мүмкіндік беретіндеріне тоқталайық. Алдымен «Қазақстан коммунисті» журналының аға редакторы Д.Сейсенов жүргізген әңгімеге тоқталайық. Бұл әңгіме «Ұлы Жібек жолы, оның өткені мен болашағы хақында» деп аталады^{iv}. Мақала Ұлы Жібек жолының нашар зерттеліп келгендігі, оның сол кездегі маңызы, болашағы туралы қысқаша кіріспемен басталып, белгілі ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің пікірлерін сұрақ-жауап түрінде келтіріп отырады. Бірінші болып сөз алған Ә.Кекілбаев: «Жібек жолы сонау ерте заманның өзінде ел мен елді, құрылық пен құрылықты байланыстыруға дәнекер болған шын мәнісіндегі ұлы жол. Сол шақта оның мәні кейінгі Колумб пен Магелан ашқан жаңалықтардан кем болған жоқ», – деп тұжырымдап, ол ойын Ұлы Жібек жолының Азия мен Еуропаны бір емес, бірнеше ғасыр бойы жалғастырған үлкен даңғыл болғандығымен, тек сауда ғана емес, дипломатия мен мәдени алмасулар жолы болғандығымен және қазіргі өркениетке өзіндік үлес қосқандығымен дәлелдейді^v.

К.Ақышев Ұлы Жібек жолының бастауы б.з.дейінгі V-VI ғғ. жатыр деп мәлімдеген. Ол кездегі жол Тарим өзені бойымен Памир, Бадахшан арқылы Үндістан, Иран, Ирак елдеріне барды, ал II-I ғғ. Ұлы Жібек жолы Ыстық көлді айналып өтіп, Баласағұн, Отырар, Ташкент арқылы ауған, парсы, үнді елдеріне жол тартты деп есептейді. Осы екінші бөлігінің үш торабы болды деп көрсетеді. Оның бірі Ыстық көлден бұрылып, Сымтас асып, Кегенге келетін, одан Шелек, Қаракемер, Түрген, Есік, Талғар арқылы Алматыға тірелетін, ал келесі торабы – Қорғастан өтіп, Жаркент, Алтынемел асуымен Сарыөзекке, одан Арқарлы асуы арқылы Шеңгелдіге, одан Таңбалы тасқа келіп Іле өзеніне тірелетін дейді де, ол жерде Іледен көпір салған секілді деп қызықты ой айтады. Ал үшінші торабы – Жоңғар қақпасынан өтіп, Талдықорған, Қойлық арқылы Шеңгелдідегі жолға тоғысқан деп есептейді. Ал бұдан соң Ұлы Жібек жолы Алматыдан Тараз, Испиджаб, отырар, Ташкент және Сыр бойындағы қалалар арқылы Астраханды басып Еуропаға баратынын айтқан. К.Ақышев сонымен қатар, тек қытайдан ғана жібек келіп қана отырмағандығын, Жетісудан алтыннан, қоладан жасалған заттар толассыз шығарылып отырғанын, қытайлықтардың Жетісу арғымақтарын «батыс кереметі» деп атап қадырлеп, бағалап отырғанын да айтқан.

Ленинградтық зерттеуші Заднепровский Ю.А. «Усунь и кангюй на трассе Великого Шелкового пути» атты баяндамасын: «В пределах крупнейших кочевых государств Усунь и Кангюй, занимавших обширные пространства Семиречья, Тянь-шаня и Южного Казахстана, проходил большой участок Международного торгового пути (в дальнейшем ВШП). Усунь и Кангюй (Канцзюй) обладали значительной военной силой и на своей территории контролировали и определяли функционирование ВШП», – деп бастайды^{vi}. Үйсін және қаңлы халықтарының Ұлы Жібек жолы бойынша Шығыс пен Батыстың отырықшы өркениеттерінің мәдени және техникалық жетістіктерін меңгеріп, өзінің бойындағы тарихи үрдістерде үлкен рөл атқарды. Шығысында ғұндармен,

оңтүстігінде Шығыс Түркістанмен, оңтүстік-батысында Ферғанамен, ал батысында Қаңлылармен шектесіп жатқан үйсіндер орасан зор аумақта өмір сүрді. Осындай үйсіндердің қармағында болған Ұлы Жібек жолының тармағы туралы былай деп тұжырымдаған: «Чтобы уточнить представление о границах Усунь, обраим внимане на сведения Цянь – Ханьшу, что усуни находились к северу от Яньци – Карашара, т.е. крайние восточные части Тянь-шаня. Следовательно, под контролем усуней была большая часть Северной дороги в Западном крае (Вост. Туркестан), которая шла от владения Чечи Переднего через Карашар до Шулэ (Кашгар). Длина торгового пути от Карашара до Кашгара составляет около 1200 км. Более того, усуни, как полагают, распространили свое влияние на владения Сюсюнь, Цюаньду и Юйтоу, находившиеся к западу и к северу от Кашгара. Все они располагались на трассе или в непосредственной близости от Алай – Каратегинской части ВПШ. Таким образом, усуни расширили возможности своего влияния и на этой – Северной дороге»^{vii}.

Осы 1991 жылы «Ұлы Жібек жолы бойынша» атты орыс тіліндегі фотоальбом жарияланды^{viii}. Кітап сөз жоқ көпшілікке, ең алдымен жарнамалық мақсатта жазылған. Мұнда әртүрлі археологиялық заттардың, қалалардың орындарының, кесенелердің суреттерімен қатар екі қатарлы, бірі көпшілікке арналған публицистикалық бағыттағы екіншісі ғылыми зерттеулер негізіндегі мәтін берілген. Біріншісінің авторы – Р.Насыров, ал қосымша сияқты, кішірек жазумен берілген екінші ғылыми негіздегі мәтіннің авторы – К.М.Байпақов. Бұл еңбекте Франческоның қыпшақ бекінісі Азақтан (Азов) шығып, ноғай бекінісі Джутарханға (Астрахан) келіп, одан Жібек Теңізімен (Каспий) сегіз күн жүзіп Жайыққа, одан Сарайшыққа келгендігін жазғанына тоқталады. Бұл жолдың әрине ежелгі Ұлы Жібек жолы тармағы екендігі белгілі. Бірақ біздің тағы бір нәрсеге назар аударғымыз келеді. Ол Азов деп жүргеніміздің Азақ, ал Астрахан деп жүргеніміздің Джутархан екендігі. Бұл мәселені тарихи шындық үшін болашақ зерттеушілердің ескеріп, нақтылап, анықтағаны дұрыс болар еді. Керуен – сарайдан екі түйеге жегілген дөңгелекті жылы баспана жалдап, Отырарға көктемде келіп жетеді. Бұл жерде дөңгелекті баспананы тастап, мықты есектер жалдап, Алматау етегімен Армалекке (Құлжаға) жетеді. Іле өзенінен өтіп, Кассайға (Ханьчжоу), одан соң Гамелекке (Ханбалық, Бежін) келеді, – дейді Р.Насыров.

Автордың келесі бір пайдаланғаны Кураш ибн Джафардың «Китаб-ал-харадж» атты мемлекеттік басқару мен қаржы мәселелеріне арналған, X ғ. ортасына тән еңбегі. Шавғарға дейін созылатын Қайрақ тас тауларынан Таразға, одан Құланға, Меркіге, Аспараға, Суябқа, Жоғарғы Барсханға одан Қашғарияға баратын жолды сипаттаған. Ол Суябтан Қашғарияның шекарасындағы Жоғарғы Барсханға дейін керуен он бес күн жүрсе, почта үш-ақ күн жүретіндігі туралы мәліметіне үлкен назар аударады. Мұнысы дұрыс-та. Джафардың түріктердің бұл жолмен байланысының халықаралық сипат алғандығы жөніндегі пікіріне сүйене отырып, ол кезеңде кең көлемді почта байланысы мыңдаған жылдан бері келе жатқандығы, түрік тілінің халықаралық байланыс тілі болғандығы жөнінде тұжырым жасайды және оны мәмлүктер, Ұлы Селджүктер, Қараманидтер, моғолдар тарихы негізінде дәлелдеуге тырысады. Ұлы Жібек жолы бойында Ақыртас, Айша-Бибі, Тараз, Отырар, Яссы сияқты тамаша тарихи орындар мен қалалар болғанына, әсіресе Тараз, Отырар, Яссы тарихына кеңірек тоқтала отырып сипаттама береді.

1992 жылы жарық көрген К.Байпақов пен А.Нұржановтың «Ұлы жібек жолы ортағасырлық Қазақстан» атты кітабы. Авторлар Ұлы жібек жолының жекелеген бөліктерімен зат алмасу б.з. бұрынғы III – II мыңжылдықтарда басталған деп санайды. Оны Бадақшаннан шыққан көк лағылды (лазуритті) Иран, Месопатамия, Анатолий, Египет, Сирия жерлеріне, I мыңжылдықтың ортасында Қытайға жеткізген жолдың және сол кездерде –ақ «Нефрит жолының» да болғандығы арқылы айғақтайды. Бұлармен қатар б.з.бұрынғы I мыңжылдықтың ортасында «Дала жолы» деп аталған жол Қара теңіз, Дон бойы, Орал тауы етегі, Ертіс жағалауы, Алтайға, Жоғары Ертіс пен Зайсан көлі бойындағы агриппийлерге дейін созылып, былғары, терілер, иран кілемі, құнды металдардан жасалған бұйымдар тасылды дейді. Міне осылайша ежелгі замандарда-ақ қазақ жері арқылы бірнеше халықаралық сауда жолдарының болғанын байқатады. Жібектің пайда болуы мен саудасының ұзақ уақыт б.з.бұрынғы I мыңжылдық делініп келгендігі, ал таяудағы Қытайдың Чженцзян провинциясындағы Тайху көлі маңынан табылған неолит дәуіріне, б.з. бұрынғы 2750-жылдарға, тән тән жібек маталар, белдіктер мен жібек жіптер бұдан бес мың жыл бұрын-ақ жібектің болғанын көрсететініне назар аударады. Зерттеушілер б.з. бұрынғы VI – V ғасырларда қытай жібегі шет елдерге, соның ішінде Батысқа да шығарыла бастады деп есептейді. Ол тұжырымдарын Алтайдағы Пазырық қорғандарынан, Оңтүстік және Батыс Еуропадан табылған жібек маталар мен шашақтар арқылы дәлелдейді. Олар жібектің таралуында сақтар мен скифтердің ат салысқанын, солардың арқасында жібектің Орталық Азия мен Жерорта теңізіне дейін таралғанын жазады. Ұлы жібек жолының тұрақты сауда мен дипломатия жолына айналуын б.з. бұрынғы II ғ. ортасынан басталды деп санайды және бұл тұжырымдарын Чжан Сяның сапарымен байланыстыра түсіндіреді.

1998 жылы М.Елеуовтың «Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (ҮІ –ХІІІ ғ. басы) атты еңбегі жарық көрді^{ix}. Кітаптың бірінші тарауы Ұлы Жібек жолына қосылатын және оның тармақтары болып келетін керуен жолдары тарихы мәселелеріне арналған. Оның екінші тармақшасы **Түрік жолының**, Талас пен Шу бойындағы керуен жолдардың тарихын баяндайды. Зерттеуші Ұлы Жібек жолының әлемдік өркениеттің дамуындағы орны мен маңызына жоғары баға бере келе, оның өзінің дамуы мен тармақтарының өзгеруіне сол замандардағы халықаралық қатынастардың, оның бойындағы елдердің ішкі өміріндегі өзгерістердің ықпалының да болғандығын көрсетеді. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық керуен жолдарының картасын келтіре отырып, ол жолдарға сипаттама береді. Ұлы Жібек жолының ҮІ –ҮІІ ғасырларда Атбасы, Арпа өңірі, Қара шұра асуы, Яссы өзені бойымен Өзгентке жетіп, одан соң Ош пен Ферғанаға өтетін Оңтүстік немесе Ферғана тармағының біртіндеп Түрік жолына орын бергенін айтады және оның себептерін жазба деректер негізінде дұрыс түсіндіреді. Біз автордың мұның себебі В.Бартольдтың ҮІІ ғ. Ферғанадағы өзара қырқысулардың, О.Қараевтың таулы аймақтағы қиын жол болғандығының әсері туралы деген түсініктемесінен гөрі «Шу мен Талас өңірінің түрік қағандарының ата жұртына айналып, қағандарының ордаларының осында орналасуы, ондағы қалалар мен елді мекендердің бой көтеріп, көркейіп қолөнер мен сауда – саттықтың дамуына мол мүмкіндіктердің болуы және қағанаттардың сыртқы дүниемен байланыс орнатуға әрекеттенуінен», -деген тұжырымын шындыққа жақын, әрі ауқымды деп білеміз^x. Бұдан соң автор ҮІ –Х ғасырлардағы жазбаша деректерге сүйене отырып, Түрік жолдың Испиджабтан шығысқа қарай Шараб, Бадухкет, Тамтадж, Жувикат қалалар мен елді мекендерін басып өтіп Таразға келіп, Төменгі Барсхан, Қасырабасқа жеткенін, одан шыққан керуеннің Күлшуб, Жұлшуб, Құлғанға келіп одан Суябқа дейін тағы он қаланы басып өтіп, содан соң Сагур Кубалға одан әрі Ыстық көлге өткендігін жазады. Түрік жолын ондаған үлкенді-кішілі керуен жолдарының қиып өтіп отырғандығын және Шу өзеніне жеткенде екі бағытқа: Іле өңіріне және Ыстық көлге қарай бөлінгендігін көрсетеді.

Тараздың Түрік жолындағы аса ірі сауда және қолөнер орталығы, бірнеше керуен жолдары тоғысқан қала болғандығын көрсете отырып, одан жан-жаққа Ферғана, Жоғарғы Талас, Телікөл, Қимақ және Талас жолдары сияқты әртүрлі керуен жолдарының таралып отыратынын, бұлардың әрқайсысының бағыттарын сипаттай жазады. Солардың ішінде Ферғана жолының Ұлы Жібек жолына, Телікөл және Талас жолдарының Нәнсай жолына, Ран мен Ақсүмбе жолдарының Телікөл жолына, Дарбаза жолының Сарысу жолына, ал Қимақ жолының Хан жолы мен Қарқаралы жолдарына қосылатынын көрсеткен. Ал Талас пен Шу өңірлері арқылы өтетін Қарқаралы, Уванас, Жеті қоңыр және Банджар атты керуен жолдарының Қаратаудың бірнеше асуынан асып оның солтүстік беткейіндегі қалалар мен елді мекендер арқылы Орталық Қазақстанға, одан Есіл мен Ертіс өзендеріне, ары қарай Батыс Сібірге өтіп отырғанын, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқтала отырып баяндайды. Шу және Хан жолы аталған керуен жолдары мен олардың тармақтары да жан-жақты сипатталады. Шу бойындағы Навакет қаласынан солтүстік – батысқа қарай шыққан Шу керуен жолы Кирмирау, Шөміш, Ақтөбе, Ақсутөбе, Жетіжар, Сабыр, Қыркүй, қалалары мен елді мекендері, Аңырақай мен Қопаарқылы Іле өңіріне жеткен. Шу керуен жолының Текей, Ақсу, Соқұлық тармақтарының бағыттары да жазылған. Хан жолының Тайатқан, Шұнақ тауларынан шығып Шуға жететін және Қойлыбай, Болат тауларынан шығып Шуға дейін баратын екі жолы, немесе автор жазғандай сол тармағы мен оң тармағы болғандығын баяндайды. Мұнымен бірге Хан жолының Байқара, Иткешу, деп аталған сорабтары мен тармақтары да болғандығын айтады. Осыларды қорытындылай келе автор: «Қорыта келгенде, ҮІ – ХІІІ ғ. басы аралығында Шу мен Талас өңірлерінің жекелеген аудандарын, олардың қалалары мен елді мекендерін бір-бірімен байланыстырып жатқан күрделі керуен жолдары жүйесі басты-басты үш жолмен байланысты болған, ол жолдар: Түрік жолы, Шу жолы және Телікөл жолы», – деп көрсетеді^{xi}. Автор бұл тұжырымды жасауға көптеген жазбаша деректер негізінде жоғарыдағы мәселелерді баяндай отырып қол жеткізгендігін атап өтуіміз қажет.

М.Хошимов өзінің еңбегінде ең ежелгі жолдардың қалыптасуы туралы мәселеде төмендегідей тұжырым жасаған: «Таким образом, можно отметить, что к эпохе энолита восходит начало интенсивного освоения земледельцами новых районов Средней Азии. В эпоху бронзы эти пути служили не только целям расселения земледельцев и скотоводов – расширения их ареалов обитания, но все чаще для экономических и культурных связей. В раннем железном веке сформировались районные и межобластные пути транзитного сообщения, торговли и обмена. Они использовались в завоевательских походах Ахеменидов и армии Александра Македонского»^{xii}. Оның бұл тұжырымдары қолдауға тұрарлық деп ойлаймыз. Тек қазақстандық тарихнамада бұл мәселелердің, дәлірек айтқанда энолит, қола дәуірлеріндегі ғана емес ерте темір дәуіріндегі де қазіргі қазақ жеріндегі жолдар туралы зерттеулердің жоқтығы болашақ зерттеушілерді ойландыруы қажет деп есептейміз.

Хошимов еңбегінің ежелгі дәуірдің белгілі жолдары туралы екінші тараушасында мәселені «лазурит жолын» баяндаумен бастайды. Аспан түстес көгілдір тасты Бадахшандағы қазба орнынан Бактрия арқылы Иранға, Түркменияға және Алдыңғы Азияға апаратын жолдың осылай аталғанын, оның Қытайдақымбат бағалы силық ретінде қабылданып, көптеген елдерде қасиетті заттар жасауда және зергерлік бұйымдар үшін пайдаланылғанын Э. Ртвеладзенің еңбегіне сүйене отырып жазады^{xiii}. Қытайға лазурит Шаш, Қотан арқылы жеткізілді Иран, Месопатамия, Египет, Алдыңғы Азия жерлерінен табылған ең ежелгі лазуриттік заттар б.з. бұрынғы 4-3 мыңжылдықтарға тән екендігін айтады. Оның дәлелі ретінде ассирия патшасына жазылған хаттан үзінді келтіреді.

Дунхуаннан шығып Хотан арқылы Вахан аңғарымен Памирді айналып өтетін жолды «нефрит жолы» деп атағандарын, нефриттің де ежелгі Қытайда жоғары бағаланғанын көрсетеді.

«Алтын жол» атты жол бойынша сақтардың әйгілі алтыны тасылды, ол Бактрияны Соғды мен Хорезм қалалары арқылы байланыстырды дейді. Біздіңше негізгі мекені қазіргі қазақ жері болған сақтардың бұл «алтын жолы» тарихын зерттеу қазақстандық тарихшылардың үлесіндегі дүние. Өйткені байқап отырғанымыздай өзбек зерттеушілерінің «алтын жолды» толық сипаттауды өз міндеті санамайтыны байқалады. Олар мұны қазақстандықтардың үлесіндегі нәрсе деп ойлайтын болса керек. Онысы дұрыс та.

Қазақстандық тарихнамада зерттелмеген келесі бір жол «Күміс жолы». М.Хошимов бұл жолды Туранның Болғар патшалығымен сауда жолы ретінде сипаттайды. Алғаш ол жол Бағдат пен Ираннан Кавказ бен Хазар қағандығы арқылы Болғар патшалығына жетіп отырса, Х ғ. басында Бағдат халифы мен Хазар қағаны арасындағы келіспеушілік жолдың Туранға ауысуына әкелді. Сөйтіп, Бұқараға жеткен керуен Амудария, Хорезм, Үргеніш, Ембі арқылы жүріп, Еділдің сол жағалауымен Болғар патшалығына жетті. Ол бойынша Тураннан Шығыс Еуропаға ең алдымен күміс дирхемдер, сонымен бірге күріш, жүзім, кептірілген жемістер, маталар тасылса, Болғар патшалығынан тері, былғары, мал, бал, құлдар сатып алынып отырды. Автор Туран жерінде Исмаилдық күміс дирхемдердің көп кездеспейтінін, ал керісінше Шығыс Еуропа мен Балтық жағалауында олардың бірнеше қоймасының табылғанын айта отырып, яғни олар әлемдік ақша қызметін атқарған деген қорытынды жасайды.

Қазақстандық тарихшылар назар аударуы қажет келесі бір жол – «Астық жолы». Ежелгі Еуропаны да басып өткен бұл жол туралы б.з.бұрынғы V ғасырда Геродоттың астықты жөнелтетін басты қала Ольвия екендігі, оған астықтың өздері үшін ғана емес, сату үшін де өсіретін сақтар, скифтер, каллипидтер, алазандар және «егіншілер» мекендейтін Днепр мен Буг арасынан келіп жататынын көрсеткенін жазады.

«Камшат жолы» туралы да қазақстандық тарихшылар арнайы зерттеу жүргізбеген. Жетісудан шығытын бұл жол оңтүстік Сібір мен Солтүстік Монғолияға баратын болған. М. Хошимов көрсеткендей ол одан ары Онон, Шилка, Амур немесе Керулен, Далай-нор көлі, Аргун, Амур арқылы Амур бойы мен Приморьенің ең шеткі аудандарына дейін жеткен. Соғды саудагерлері тіпті қазіргі Илан ауданында Мунданыцзян мен Сунгари өзендері маңында Угочен атты қала салған. Еңбекте «Камшат жолы», «Патша жолы», «Әмір жолы», «Елшілер жолы», «император жолы» сияқты негізінен жергілікті сипат алған жолдар туралы да қысқаша мәліметтер келтіре отырып: «Но ни одному из этих путей древности и средневековья не было суждено сыграть такую громадную роль в исторических судьбах народов Европы и Азии, какую сыграла в истории человеческой цивилизации в целом трансконтинентальная магистраль, котроая в течении более полутора тысяча лет, с конца II в. до н.э. до начала XVI в. связывала (столица Ханской империи как в древности называли Китай-Ноян и Чанань-Сиань) Китай через Центральную Азию и Иран с городами и странами восточного средиземноморья – римскими, а впоследствии Византийскими владениями и тем самым с европой, грандиозной, небывалой по своей протяженности магистрали, вошедший в историческую литературу последнего столетия под общим названием «Великий Шелковый путь», – деген қорытынды жасайды^{xiv}.

Сонымен байқап отырғанымыздай Орталық Азия мен Қазақстан жерінде ежелгі кезеңдерде бірнеше халықаралық және ішкі байланыстарда маңызды орын алған бірнеше көлемді жол тораптары өмір сүрген екен. Олар арнайы зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер қатарынан орын алып отыр.

1. Ұлы жібек жолы// -Қазақ Совет энциклопедиясы. 11 том. – Алматы, 1977. -374 –б.

2. Қазақ Совет энциклопедиясы. 11 том. – Алматы, 1977. -374 –б.

3. Байпаков К.М. «Великий Шелковый путь»: культурные контакты в прошлом и настоящем //Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы. -1989. №3. 18-б.

4. Ұлы Жібек жолы. Оның өткені мен болашағы хақында. // Қазақстан коммунисті. 1991. ақпан. №2. 46-52 бб.

5. Ұлы Жібек жолы... // Қазақстан коммунисті. 1991. ақпан. №2. 47- б.

6. Заднепровский Ю.А. Усунь и кангюй на трассе Великого Шелкового пути.// Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути: (Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Алматы, 15-16 июня 1991 г.). – Алматы, 1991. – 35 б.

7. Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути: (Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Алматы, 15-16 июня 1991 г.). – Алматы, 1991. – 36 б.
8. По Великому шелковому пути. (Фотоальбом). – А., «Крамдс-реклама», -1991. 320 б.
9. Елеуов М.Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (ҮІ –XIII ғ. басы). – Алматы, «Қазақ университеті», 1998- 210 б.
10. Елеуов М.Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары ... 15-б.
11. Елеуов М.Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары ... 33-б.
12. Хошимов М. Великий Шелковый путь и Центральная Азия. –Туркестан, Издательство МКТУ, 2005. – 13 б.
13. Ртвеладзе Э. Великий Шелковый путь // Энциклопедический справочник – Ташкент, «Узбекистон миллий энциклопедияси», 1999. 14-б.
14. Хошимов М. Великий Шелковый путь и Центральная Азия... 22 б.

САДЫКОВА Р.О.,

т.ғ.к., дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті,

РАЙМБЕКОВА М.Т.,

гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ ТАРИХЫН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ТҮСІНДІРУ

Елбасы Н.Ә. Назарбаев тәуелсіздік алған уақыттан бастап сыртқы саясатында еуразияшылдық тұжырымдамасына ерекше мән беретіндігін байқатты. 1991 ж. 2 желтоқсанында елбасы Н.Ә. Назарбаев президенттік сайлау нәтижелері бойынша өткізілген баспасөз-конференциясында алғаш рет елдің сыртқы саяси бағдарын көпжақты сипатта болатындығын мәлімдеді. Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан тек азиялық құрлықпен шектелмейді. Республикамыз Европа мен Азия арасындағы арасалмақты сақтай білуі тиіс», – деп жариялады [1].

XX ғасырдың 90-жылдарының басынан елбасымыз еуразияшылдық тұжырымдамасын дамытуға ерекше мән берді. Алғашқы рет елбасы Н.Ә. Назарбаев евразиялық идеяны 1994 ж. 22 наурыздағы Лондондағы «Чатем-хаус» аталған халықаралық мәселелер бойынша Патшайымның институтында сөз сөйлеуінде ұсынды. Ал 1994 ж. 29 наурыздағы Мәскеу Мемлекеттік университетінің профессорлық-оқытушылық құрамымен кездесуде Евразиялық одақты құру жоспарлары толықтырылып, ресми жоба ретінде 1994 ж. 3 маусымда «Мемлекеттердің Евразиялық Одағын құру туралы» деген құжатта жарық көрді. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бұл жобасына сәйкес: «Евразиялық Одақ – әрбір қатысушы мемлекеттің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін жүзеге асыруға бағытталған және жинақталған интеграциялық мүмкіндіктері бар тең құқықты тәуелсіз мемлекеттердің одағы. Евразиялық Одақ тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту, посткеңестік кеңістікте әлеуметтік-экономикалық жаңаруды жүзеге асыру мақсатында құрылатын егеменді мемлекеттердің интеграциясының түрі болып табылады. Экономикалық мүдделер тәуелсіз мемлекеттердің жақындасуының негіздерін қалайды. Евразиялық Одақтың саяси институттары бұл мүдделерді нақты сипаттап, экономикалық интеграцияға ықпал етуі керек» [2].

Еуразияшылдық жобасы бастапқы уақытта қолдау таппағанымен, XXI ғасырдың басында ол посткеңестік кеңістікте жаңа интеграциялық ұйым – Евразиялық Одақтың құрылуына әкелді. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі білім беру үдерісінде еуразияшылдық идеясының тарихы мен қазіргі замандағы түсіндірілуін талдау аса маңызды болып табылады.

Осы мақсатта әл-Фараби атындағы дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының оқытушылық-профессорлық құрамымен маңызды элективті курстар оқу үрдісіне енгізілуде.

Осындай маңызды курстардың бірі – «Еуразияшылдық концепциясының тарихы мен дамуы» деп аталады. Бұл курс ағылшын тілінде өткізіліп келеді. Курстың мақсаты – білім алушыларды еуразияшылдық идеясының тарихымен, негізгі өкілдерінің көзқарастарымен таныстыру, сонымен қатар, жаңа еуразияшылдықтың Еуразия құрлығында көрініс табуын ашып көрсету.

Курстың басында елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Еуразиялық Одақты құру идеясының мазмұнын қарастырмас бұрын оның басты теориялық негізі қарастырылады. Еуразиялық Одақ идеясының тарихи, этномәдени және әлеуметтік-экономикалық алғышарттары бар және олардың тамыры тереңге кетеді.

Еуразияшылдық бұл – Еуразия құрлығын айрықша құрлық ретінде қарастыруға негізделген философиялық-саяси қозғалыс. Еуразияшылдықтың бастаулары Константин Леонтьев, Николай Страхов және Николай Данилевский сынды славянофилдердің көзқарастарымен байланыстырылады. Бұл авторлардың еңбектерінде Ресейдің ерекше мәртебесіне айрықша көңіл бөлінеді.

XX ғасырдың 20-30-шы жж. евразияшылдық қозғалыстың даму тарихындағы негізгі екі кезеңді бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең ретінде евразиялық идеяның XX ғ. 20-30-шы жж. орыс

эмигранттарының көзқарасы негізінде қалыптасуы уақыты қарастырылады. Ресейлік геосаясаттанушы Н. Нартовтың пікірінше бұл кезеңдегі еуразиялық идеяның негізін қалаушылардың қатарында лингвист және филолог Н.С. Трубецкой, географ және экономист П.Н. Савицкий, Г.В. Вернадский сияқты ресейлік ғалымдар аталады. Олардың басты міндеті ретінде ресейлік төл тарих пен мәдениеттің негіздерін қорғау, өз елінің және әлемдік тарихына қатысты жаңа көзқарастарды қалыптастыру болып белгіленді. Еуразиялықтар Ресейді Азия және Еуропаның орталық кеңістігінде орналасқан ерекше этнографиялық және мәдени әлем ретінде қарастырды [3].

XX ғ. 20-30-шы жж. дамуында екінші кезеңде еуразиялық идея Ресейден өзге аумақтарға таралып, ол Францияда көрініс тапты. 1926-1929 жж. Парижге қарай бағытталған еуразиялық қозғалыстың нәтижесінде «Евразийские хроники» шығарылымы жалғасып, «Еуразия» аталған газет халық назарына ұсыныла бастайды.

Кейіннен еуразияшылдық идеясы Л. Гумилевтың еңбектері арқылы жаңа мазмұнға ие болды. Ал ХХІ ғасырда еуразияшылдық интеграциялық идеяға айналды. Осы тұрғыда алғанда еуразияшылдыққа арналған пәнде бүгінгі таңдағы еуразияшылдықтың Ресейде, Түркияда тұжырымдалуына да мән беріледі.

Курсты түсіндіру барысында интерактивті әдістерді пайдалану оның маңыздылығын арттыра түседі.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында: қазіргі білім берудегі басты мәселе – білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді де жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын болашақ мамандарды даярлау екені атап көрсетіледі. Еліміздің білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алуға. ҚР «Білім туралы» Заңының 8 бабының 7 тармағында: білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтармен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу" – деп атап көрсетілген [4].

Негізгі әдістемелік инновациялар бүгінгі таңда оқытудың интерактивті әдістерін қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter»- бұл «өзара», «аст» – әрекет ету дегенді білдіреді.

Интерактивті сөзі – өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу барысында болады. Демек, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында оқытушы мен білім алушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады.

Бұл өзара әрекеттестіктің ерекшелігі мыналардан тұрады:

- білім субъектілерінің бір мағыналық кеңістікке келуі;
- күрделі мәселелер өрісінде шешілетін тапсырмаларды бірігіп көтеру, яғни бірыңғай шығармашылық кеңістікке қосылу;
- тапсырмаларды шешуді жүзеге асыратын әдістер мен құралдарды таңдауда келісушілік;
- жақын эмоциялық жағдайларды бастан бірге кешіруі, тапсырмаларды қабылдау мен жүзеге асыруда бойда болатын үндес сезімдерді бастан кешуі.

Интерактивті оқытудың мәні мынада, оқу процесі іс жүзінде барлық студенттер таным үрдісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардың осыған байланысты не біледі, нені ойлайды, түсінуге және рефлекстеуге мүмкіндігі болуы тиіс. Таным процесінде студенттердің біріккен іс-әрекеті, әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруі, білім мен дағдысы, идеялары, іс-әрекет тәсілдерінің алмасуы жүргізіледі. Және де бұл мейірімділік пен өзара бір-біріне қолдау көрсету аясында болады, ол тек қана жаңа білім алуға мүмкіндік беріп қоймайды, таным әрекетінің өзін де дамытады [5].

Интерактивті әдістерді пайдалану кезінде студенттер түсіну процесіне толыққанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, студенттерді өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интерактивті оқытуда оқытушы мен студенттердің өзара әрекеттестігі ауысады: оқытушы белсенділігі студенттердің белсенділігіне орын береді, ал оқытушы тапсырмалары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады. Яғни, оқытушы нұсқаушы қызметін атқарады.

Оқытушы өзі арқылы оқу ақпаратын жіберетін, өзіне тән фильтр рөлінен бас тартады.

Интерактивті оқыту интенсивті оқытуда да кеңінен қолданылады.

Бұл әдістерді игеру және қолдану үшін, оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әр түрлі әдістемелерін білу қажет. Интерактивті оқыту өзара түсінікті, өзара әрекеттестікті, өзара байытуды қамтамасыз етеді.

Интерактивті әдістерде ескеретін жағдай: ешқандай жағдайда да дәрістік материалдардың орнын ауыстырмайды, бірақ оны жақсы меңгеруге септігін тигізеді ең маңыздысы: пікірді, қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады.

Интерактивті оқыту әдістеріне білім алу және оны дамыту процесіне белсенді ат салысу жатады.

Интерактивті әдіске сондай-ақ әр түрлі көмекші құралдарды пайдалана отырып: тақта, кітаптар, бейне материалдар, слайдтар, флипчарттар, постерлер, компьютерлер және т.б. жатады.

Сонымен қатар, оқу процесіне топтық пікірсайыстар, жазбаша мазмұндамалар және шығармалар, сұхбаттар, бейнефильмдер мен бейнесюжеттерді қарап шығып талқылау, әртүрлі науқандар мен акцияларды өткізу.

Ал, ақпараттық технология мәселесін қарастыратын болсақ, технология – белгілі бір істегі адамның әдісі, шеберлігі. Осы шеберлік арқылы оқытушының өз сабағын студенттерге жоғары сатыда жеткізуіне мүмкіндік береді. Оқытушы үнемі шығармашылықпен, ізденіспен жұмыс жасап отырса жаңашылдыққа жақын болғаны. Өзгелердің үлгісін өз ісінде пайдалана білсе, оған өзіндік қолтаңбасын қосып отырса – студент тәрбиелеу мен білім берудегі жетістігі болмақ.

Қазіргі педагогикалық әдебиеттерден 50 – ден астам оқыту технологиялары қолданысқа енгізілгені белгілі болып отыр. Қазақстан өз тәуелсіздігін алып, жаңаша құрылымы бар демократиялық қоғам құруға кіріскеніне біршама уақыт өтті. Еліміздің болашағын жасайтын жастар білімімен қатар шығармашылық қасиеті жоғары, өзіндік көзқарасы бар, елге тұлға болатын азаматтар болуы керек. Ал азаматтарды оқытып, тәрбиелеп шығаратын негізгі орта – білім ордалары. Соның бірі – ЖОО.

Тарих сабақтарында оқытушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін жаңа технологияларды ұтымды пайдалану қажет. Оқыту технологияларының құрылымдық элементтеріне мыналар жатады: мақсат, мазмұн, әдістер, формалар, құралдар, нәтиже. Оқыту технологияларына тән белгілер: негізділігі (кез келген технологияның өзіндік философиясы, өзіндік тұжырымдамасы болуы шарт); жүйелілігі (құрылымдық элементтердің біртұтастығы); басқарылмалығы (оқыту үрдісін жоспарлап, нәтижесін бастан – аяқ тексеруге болатындығы); тиімділігі (қысқа мерзімде аз шығынмен жоғары нәтижеге жеткізу тиімділігі). Барлық технологиялардың мақсаты – пәнді оқытуда студенттің жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өзбетінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі кездегі оқытушының басты мақсаты – білім мазмұнын игеруге және оны өзінің жеке білімдік капиталына енгізуге арналған ақпараттық ортадағы берілген мүмкіндіктерді қолдану болып саналады. Тарихты оқыту – өзара байланыста және үнемі қозғалыста болатын құрауыштардың басын біріктіретін өте күрделі үрдіс. Қазір білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінде қажеттілігін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану – басты талап.

Ақпараттық технология әдістері тұлғааралық қарым – қатынасқа негізделі отырып, "жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын" қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады [6].

Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – студенттерге ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыру. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген оқытушы өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған интерактивтік тақтаны пайдалана білетін болуы тиіс. Сабақта жаңа технология ретінде ақпараттық технологияны пайдалану сабақтың тиімділігі мен сапасын арттырып, білім берудің табысты болуына оң ықпал етеді [7].

Еуразияшылдық тарихы сабақтарында ақпараттық технологияны енгізу арқылы сабақтың белсенділігін арттыруға, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға, сабақты шапшаң жүргізуге, өздік жұмыстың көлемін көбейтуге болады. Ақпараттық технологиялардың бірі – интерактивті тақта. Интерактивті тақтаның мүмкіндіктері оқытушыларға студенттерді оқытуда уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндіктер береді. Демонстрациялық материалдар дайындау, топпен кері байланыс жүргізу үшін интерактивті тақтаның мүмкіндігі шексіз. Тарих сабақтарында мүмкіндігінше компьютерді, интерактивті тақтаны пайдалану арқылы, тақырыпқа байланысты суреттер, слайдтар, сызбалар, кестелер жасау, термин сөздерді жазу сабақ жүргізудің мазмұнын кеңейтіп, студенттердің түсінігін тереңдете түседі. Әсіресе, еуразияшылдық тарихының өкілдерінің көзқарастарын студенттер топқа бөліп, презентациялар түрінде ашып көрсетуге тырыса қызықты болады.

Оқу процесі кезінде компьютерді тиімді пайдалану және қолдануда оң нәтижеге ие болады. Студенттердің өз бетімен ізденісі арқылы тарих сабақтарында шығармашылығын дамытуға, оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай қалыптасады. Студенттер компьютер, интернет ресурстары арқылы қосымша материалдарды табудың жолын меңгереді. Меңгерген материалдардың негізінде студенттердің ақпараттық

құзыреттілігі дамиды, пәнге деген қызығушылықтары артады, ақпаратпен жұмыс істеу дағдысы қалыптасады.

Қазақстан халқына жолдауында Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қазіргі таңда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте-мөте қажет» – деп көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Бұл әдістерді еуразияшылдық тарихы мен қазіргі дамуына арналған курста пайдалану да аса маңызды.

1. Султанов Б.К., Музапарова Л.М., Абишева А.Е., Галямова В.Ф., Ерекешова Л.Г., Кожихов А.Г. Политика и интересы мировых держав в Казахстане. – Алматы, 2002. – С. 12.
2. Евразийская доктрина Нурсултана Назарбаева / Сост.: А.Н. Нысанбаев, В.Ю. Дунаев / – Алматы: 2010. – С. 23
3. Нартов Н. Геополитика. – М., 1999 // www.gumer.info/bibliotek/Buks/Polit/nart
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
5. Қараев Ж.А. Оқытуда компьютерлік технологияны пайдалану. ИФМ, 1994.
6. Сарыпбеков Ж.С. Білім беру жүйесіндегі ақпараттандыру инфраструктурасы. // Қазақстан жоғары мектебі. -1995. - №1. -Б. 37-41.
7. Сариева К. Жаңа технологияны қолдану жолдары. // Әдістеме. -2001. №7.

ИСЛАМ ҚАБЫШҰЛЫ,

Моңғолия Ұлттық академиясының академигі, т.ғ.д., профессор, аудармашы,
публицист, драматург, халықаралық түркі-моңғол зерттеу орталығының президенті

ТҮРКІ ТЕКТЕС ТҰРАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘДІГЕРЛЕРІ

Өте ерте заманда Қытайдың Ұлы қорғанынан Еуропадағы Орал тауына дейінгі кең-байтақ өлкеде көшпелі халықтар мидай араласып өмір сүрді.

Ертеден бері марка мәдениеті бағзы заманнан үзілмей келе жатқан көршілесіміз Қытай жылнамаларында көшпелілерді — “һүн”, “күн”, “ди”, “ху” деп құбылтып атап, кейін моңғолдар - “хүннү”, “хүн” деп, қазақтар — “ғұн”, (“күн”) деп, ирандар — “сақ”, гректер - “скиф” деп өз түсінігінше атап, жазып келген ата-бабамыздың тарихы аса күрделі.

Түркі тектестердің шығу тегі саналатын осы “ғұн” туралы әлем тарихшылары әлі күнге дейін соңғы сөзін айтқан жоқ. Сондықтан да ата-бабаларымыздың арғы тарихы қағаз бетіне түскенде бұралаң, қалтарысы мол, әр ізді күй кешкен. Мұндай құбылыс дүние жүзіндегі барлық халықтардың да тарихында кездеседі. Тіпті, бес мың жылдық тарихы қағаз бетіне түскен деп есептелетін қытай жылнамалары мен шежірелерінің арғы дәуірі аңыз хикаяларға, мифтік, төтемдік наным-сенімдерге тіреледі. Бірақ адамзат тарихи әлмисақтан бері өз ағысымен алға қарай жылжып келеді. Сөйте тұра, әлгі халықтардың қайсы бірі жер бетінде қалай өсіп- өніп, тамыр жайғаны жұмбақ. Ал кейде тайға таңба басқандай айдай әлемге әйгілі кей елдердің тарихы, жылнамалары кезінде жазылмағандықтан ауытқушылықпен бұрмалануға тап болған. Сонау қадым замандарда сайлауыт сарбазы, сәйгүлік атына дейін жасақтанған осы “ғұндардан” қорықпаған елдер жоқтың қасы. Тынық мұхиттан Гансу өлкесіне дейін 2400 шақырым жерге “Ұлы қорғанын” салып, бекініс жасаған Қытай патшалығы оларды қасақана бұрмалап, “Сюннү” – “қиқар күлдар”, “ху”, (жабайы тайпалар) деп жылнамаларына жазып келгені де тарихи шыңдық. Сонан да болар, көшпенділер тарихы көршілерінің шежірелеріне түскенде керісінше солардың мүдделеріне, көз қарастарына орай әдейі бұрмаланып, керісінше жазылып жүрді. Мұндай бұратана халықтың тарихын бұрмалаушылықты ескере отырып, керектісін керексізінен, ақиқатты ауытқушылықтан ерекшелеп алу – зерттеушілердің зердесінде әрдайым сақталуы ләзім.

Тұрандықтардың арғы дәуірінен сыр шертер көне жылнамалар, негізінен екі түрлі бұлақтан нәр алады. Бірі батыстағы көршілері: Иран, Парсы, Араб, Грек, Рим жиһанкездері мен тарихшыларының жазбалары. Екінші көзі — қытайдың көне жылнамалары. Мұның бәрін ыждағаттықпен екшей келе, көне заман жылнамаларын қазіргі ғылыми жетістіктерімізбен: археология, этнография, этнолингвистика, антропологиялық дерекпен дәлелдей отырып, құпияның бетін ашу бүгінгі күннің үлесіне тиіп отыр. Тарих ғылымдарын сараптағанда дерек жетегінде кетушіліктен сақ болып, табжылмас дәлелдерді ой елегінен өткізетін үлкен бапкерлік керек. Алайда, көне замандағы көшпелілер әулеті: түркі тектес қазақтар, моңғол, қырғыз т.б халықтарының тарихымен бірге Орталық Азиядағы көршілес елдердің тарихын да парактаудың пайдасы зор. Мәселен, Азиядағы моңғол тарихын білмей тұрып түбі бір халқымыздың тегі мен төркінін дөп басу мүмкін емес. “Көне заман авторлары Орта Азия туралы” деген кітаптың айтуынша, біздің жыл санауымыздан алты ғасыр

бұрын парсының аты аңызға айналған патшасы Кир көшпенділерді жаулау жолында Орта Азияда ажал құша, атақты Александр Македонский (Ескендір Зулхарнайын) өзінің қанқұйлы жорықтарының недәуір бөлігін осы далада өткізді. Ал біздің жыл қайырудан бұрынғы ІҮ ғасырда Бактрияда гректі-бактриялық мемлекет құрылғаны белгілі. Дәл осы дәуірде Иран мен Мессопотомияны Рим империясының шегарасына дейін жаулап алған Парфия мемлекетінің батыс көшпелілердің сақтарға қысым көрсеткен шапқыншылығы батыс жылнамаларында тәптіштеліп жазылады.

Орталық Азия мен Орта Азияны танып білуде бағзы заман дүниесімен көне қытай авторлары қалдырған жылнамалар деректерін салыстыра зерделегенде көп нәрсенің көзі ашылады. Антикалық дүниеге келсек, ең алдымен, Греция өзінің саяси, экономикалық және мәдени дамуында Шығыспен тығыз байланыста болып, Орта Азия және Ертедегі Азия елдерінің көне заман тарихшылары мен географтарының назарын өзіне аударды. Сонау грек – парсы соғыстарынан бастап Парфия мемлекеті орнағанға дейінгі аралықта Орта Азия туралы мәліметтер олардың еңбектерінде там-тұмдап кездеседі. Шын мәнінде, біздің жыл санауымыздан бұрынғы ХІ ғасырдың соңынан бастап қана қытай жылнамалары Орта Азия туралы дерек бере бастайтынын еске ұстау керек. Дәл осы тұстан бастап қытайлар әскери жорықтар, елшілер, саудагерлер жіберіп, Орта Азияның елімен жері жөніндегі алғашқы мәліметтерді жинай бастайды. Мәселен, ғұндар және олардың арғы шығу тегі жөнінде көне қытай жылнамаларында қаншалықты қамтылғаны соңғы кезде әжептәуір айқындалуда. Мұны жан-жақты қарастырмай тұрып, біз ата-бабаларымыздың тарихына қарай тым тереңдеп бойлауымыз екі талай.

Тұрандықтар қақындағы көне жылнамаларды зерделеуден бұрын, ең әуелі түркі, моңғол тектес халықтардың түп төркіні саналатын сақтар туралы тоқтала кетейік. Қазақ халқының үш мың жылдық тарихының алғашқы мың жылдығы Сақ – массагеттер тайпасына байланысты. Олар көне заманда бүгінгі Қазақстан жерінде ұлан-ғайыр өңірде шашырап өмір сүрді. Сонан да болар сақтар туралы жылнамалар, негізінде, Еуропа тарихшыларының ғана еңбектерімен шектеледі. Ал Қытайдың Хань патшалығы тұсында тарихшысы Цима-Ци-янның жылнамасында “өздерінен” 10600 шақырымдағы Қарақорым тауынан Памир тауына дейін Іле, Жетісу, Сарыарқа өңіріне үнемі көшумен өмір сүрген Сақа деген тайпа болғаны туралы тым мардымсыз ғана дерек бар. Демек, сақтар туралы тек грек, парсы тарихшылары және соңғы кездердегі археологиялық қазбалар ғана мәлімет бере алады.

Сақтар және скифтер

Грек тарихшысы Геродоттың біздің заманымыздың басында жазылған, тоғыз кітаптан тұратын “Тарихының” төртіншісінде де қазақтардың арғы бабасы саналатын сақтар туралы деректер кездеседі. Мұнда Дарийдің скифтерге қарсы жорығын суреттеумен бірге Еуразия тайпалары туралы шолу берілген. “Тарихтың” негізіне парсы мен гректің ауызекі әңгімелері, Геродоттың байқаулары мен одан бұрынғы адамдардың жазбаша нұсқалары алынған. Онда, Орта Азия мен шығыс ирандық көшпелі тайпаларын “Турлар” деген жинақ атпен берген. Мұны ғалымдар Массагеттер деп жобалайды. Олай болса сақ туралы мәлімет тек Еуропа жиһанкездері мен грек тарихшыларының еңбегінде, Иран шапқыншылығы жайындағы жылнамаларда ғана жол-жөнекей әңгіме болады. Біздің заманымыздан бұрынғы ҮІ ғасырда Иран патшасының жойқын әскерлерін шөл далаға алып келіп, қырғынға ұшыратып, сақ халқының жаудан аман құтылғанын грек тарихшылары аңыз ретінде ғана таратқан.

Соңғы ғасырларда археологиялық, антропологиялық және т.б тарихи деректерде өте ерте кезде рулар мен ұлыстар атауы тарихқа мәлім болмаған уақытта Орта Азия мен Оңтүстік Сібірде, қазіргі Қазақстан өңірінде біріне-бірінің тілі жақын, алғашқы қуымдық құрылыста тіршілік еткен көшпелілігі, отырықшылығы аралас көптеген мал өсіруші тайпалар болғанын айтады. Еуразияның кең-байтақ даласында, соңғы үш мың жыл аясында көшпелі өмір салтында белен алған Сақ және Скифтер деген кімдер?

Тұрандықтардың ана жұрты деп есептелетін қазақ халқының тегі туралы жазылған жылнама, ауызша айтылып келген шежірелік деректерді этнографиялық, археологиялық және антропологиялық, этнолингвистикалық мәліметтермен салыстырғанда қазақ халқы түркі-моңғол тектес жұрттың екі бұтағынан -“ғұн” мен “сақ”-тан құралған байырғы халық екені анықталады. Әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға сәйкес бұл екеуінен басқа да ұлыстардан қазақ халқы өзінің құрамын толықтырып отырған, сол сияқты басқа көршілес халықтар құрамынан да көптеген ру-ұлыстарды қосып алып отырған.

“Сақ”, “Ғұн”, “Скиф” деген атаулар — біздіңше, түркі төркіндес тайпаларға көршілері қойған ат. Оны бұл халықтар бұрын да, кейін де білмегенімен қоймай, өздерін “сақпыз”, “ғұндармыз” деп мойындаған дерек болған емес. Сондықтан байырғы қазақтың автохтондығын сақтаған “сақ” деген ру-ұлыстың болғанын әлем туркологтары мен Қазақстан ғалымдары толығымен дәлелдеуде.

Олардың жазуына қарағанда: “Сақ одағы төрт ұлыстан құралған. Сақ жерінің батысы –Атырауда, Каспий ұлысы мекендеген. Каспий ұлысының шығысында – Сырдария мен Әмударияның Арал теңізіне құяр тұсында Массaget ұлысы орналасқан. Сақ ұлысының өзі Сырдарияның сол жағында, Қырғыз Алатауы мен Қаратау қыркаларының араларындағы зор алқаптарды мекендеген. Сақ ұлысының шығысы мен солтүстігінде Үйсін (Усун) ұлысы мекендеген”, дейді Қазақстан тарихшылары.

Грек географы Страбон Сақ ұлысының көшпелі мал өсіруші болғанын айтады. Оның айтуынша сақтар көбінесе жылқы, қой, ешкі асыраған. Жылқыны мініске пайдаланған. Әйелдер, балалар сырты көнмен, іші оюлы текеметпен қаптаулы арбаға орнатылған шатырлы үйде тұрған.

Ал қытай тарихшылары ғұндар мен үйсін, қаңлыларды да осылай жазады. Олардың айтуы бойынша тіпті арба үстіндегі үй бірнеше бөлмеге бөлінген. Елді билеушілердің бөлмелері сақтиянмен қапталып, күміс шегелермен бекітілген. Дәл осындай үйді ХІІІ ғасырда Керей ханы Торы Тәмүжинге (Шыңғысқа) сыйға тартқаны туралы дерек бар.

“Моңғолдың құпия шежіресінде” қытай суретшісі салған он екі өгізге жегілген алты доңғалақты арба үстіндегі қазақ үйдің суреті бүгіндері бізге жеткен көне мұраның бірі.

Ерте заманда сақтар мен ғұндар, үйсіндер өмірі соғыссыз болмапты. Сондықтан заман талабына сай үйлері арба үстіне орнатылып, жорық басталысымен өгізбен сүйрей жөнелгенге ыңғайлы болған. Тіпті, ғұндардың әрбір төрт адамның екеуі әскер болса, үйсін, қаңлылардың төрттен үші әскер болып, сақадай сай тұра алатыны туралы жазылған дерек бар. Сонан да саяси әкімшілік құрылымның өзі түмен басы (моңғолша -“он мың”), мыңбасы, жүзбасы, онбасы деп бөлінгені тарихи дерекпен дәлелденген.

Сақтар мен скифтердің өмірін көзімен көрген атақты дәрігер Гиппократ (біздің жыл санауымыздан бұрынғы ІҮ ғасырда жасаған) былай деп жазған екен: “Скифтердің сахарасы деп аталатын шөл далада жалғыз бұта, ағаш жоқ, бірақ шөп дегеніңіз өте көп, өйткені бұл даламен бірнеше өзендер ағады. Олардың суармалы егіні бар, даланы суландырып тұрған да осы өзендер. Өзендер жағасын сақ, скифтер мекендейді, олар өздерін көшпелілер деп атайды, өйткені олардың там үйі жоқ, киіз үйлерде тұрады. Ондай киіз үйлер төрт не алты доңғалақты арбаның үстіне тігілген, үй айналасы қаптаулы болады, үй іші кейде екі, не үш бөлмелі болып та жасалады. Ондай үйлерден су өтпейді, суық кірмейді, желге мойымайды. Еркектер көбінесе ат үстінде өмір сүреді, әйелдері от басында болады. Арба үстіндегі үй үнемі көшіп-қоныс жүруге ыңғайлы. Ауыл қоныс теуіп отырған жерде, үй айналасында тобымен қойы, сиыры, жылқысы үйірімен бірге түнейді, бірге көшеді. Бұл адамдар сүтпен, етпен қоректенген. Айран, қымыз, құрт, май, шұбат, қатық, каймақ т.б тағамдарды жасайды. Жұмсақ көннен аяқ киім киген, аң терісінен тон, шалбар тіктіреді. Бұлардың бас киімдері шошақ бөрік болады екен”, — деп жазған ол: “Сақтар малмен қоса егінмен шұғылданып: тары, арпа, бидай еккен. Мал өсіруші сақтар мыс, темір балқытып, одан мал өсірушінің өміріне қажетті құрал-жабдықтар, бұйымдар істеген”, -дейді.

Азиядағы сақ-скифтер б.з.б. VІІІ-VІІ ғасырларда Кавказ сыртындағы құл иеленуші Ассирия мемлекетімен қарым – қатынас жасаған көрінеді. Және Иран мемлекетінің патшасы Кирдің өз тұсында (б.з.б. 556-528 жылдары) Сақты күшті мемлекеттердің қатарына санап, онымен одақ жасап, Индия патшасы Крезбен соғыста сақ одағын пайдаланып, қалай жаулағанын, онан соң әйел патша Томирис Кирдің басын қалай алғаны туралы жазады. “Осы кезде сақтар сауытты әскер пайдаланған, ал ғұндар болса, әскерін ғана емес, аттарын да сауыттаған”, — деп жазады қытай жылнамаларында. Сонан кейін Кирдің кегін алған Дарий патша (б.з.б. 518 жылы) сақтарды жаулап алып, артынан қалай құтылғаны туралы да айтылады.

“Сақ” деген сөздің шығуы жайлы Қазақстан тарихшылары: “Көне парсы тілінде Шығыс Иран тайпаларын осылай атаған” — депті. Сына жазбаларынадағы сақтар туралы деректер де назар аударарлықтай. Ғұнға байланысты қытай жылнамаларында: “Шошақ бөріктілер елі”, “мүйізділер елі” (Сиыр мүйізді екі айыр тұмақ киген ғұндарды айтады-И.Қ.), немесе “Соғданың бергі жағындағы елдер” деген атаумен салыстырсақ “сақ” деп олар ғұнды меңзеп отырғаны байқалады.

Ежелгі Шығыстың көне жылнамасын бірі “Бехиетун” жазбасында сақ көсемі Скунханды қалай қолға түсіргені туралы дерек бар. Сондай-ақ сақтар мен массагеттер еліне Ахеменид патшалары Дарий мен одан бұрынғы Кирдің жорықтары туралы Геродот еңбегінде арнайы сөз болады.

Осылайша б.з.б. VІІ-VІ ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағында оңтүстік өңірде тиграхауда – сақтар өмір сүрген. Бұларды грктер – массагеттер деп атаса, батыста дайларды – савроматтар, орталық аудандарда — исседондар, солтүстік шығыста – аримаспылар деп атады. Бұлардың барлығы ру- тайпалық бөлімшелері ретінде тілі жағынан жақын сақ және сармат тайпаларының этникалық мәдени бірлігіне кіреді. Сақ тайпасы – б.з.б. VІІ-ІҮ ғасырлардағы Еуразияның этникалық және саяси карталарына жүгінсекте ала-құла өрі тұрақсыз одақ екен.

Олар грек тарихшылары мен иран, парсы жазбаларынан басқа сақ тайпасының тарихын айқындайтын деректер тым аз. Ал “Қазақ совет энциклопедиясында” сақтар туралы былай деп жазады: “б.з.б. 1- мың жылдықта Орта Азия мен Қазақстан, Шығыс Түркістан жерін мекен еткен ежелгі тайпа. Бұларды грек тарихшысы Страбон “Азиялық скифтер” деп жазады. Рим жазушысы үлкен Плиний де осылай деген. Оның жазуынша скифтерді парсылар “саға” (“сақа”, “сақ” аты осыдан шыққан) дейді. Ахемендік Иранның сына жазу ескерткішінде сақ үш топқа бөлінеді. Олар: Хаумавар сақтары (хаому шарабын ішетіндер немесе амюрийліктер), Тиграхауда сақтары (шошақ бөріктілер), Тьяи-парадария сақтары (теңіздің арғы жағындағылары). Бұлар Орта Азияның оңтүстігін, Арал теңізінің төңірегін, Сырдария бойы, Жетісу алқабын мекендеген. Сақ одақтарына яксарт, массагеттер, исседон, дайлар, астақ, камақ аримаспы сияқты көптеген көне тайпалар біріккен”, делінген. Көне деректердің айтуынша, сақтардың әдет – ғұрпы, экономикасы ғұндарға өте ұқсас. Археологиялық қазбалар Қырғызстан, Тәжікстан және Алтай жерлерінен Оңтүстік Қазақстан аудандарынан сақ тайпаларының қорғандары мен обаларын тапты. Әсіресе, Есік обасы, Есік жазуы, Пазарық қорғандары сақтардың өте мәдениетті ел болғанын дәлелдейді. Онан соң б.з.б. II ғасырдың орта шенінде көшпелі тайпалардан ығысқан сақтар соғыса отырып Дарангиан жеріне орын тебеді де, оны Сақастан атапты. “Қазақ совет энциклопедиясында” жазылғандай, бұл Сақастан (Иран, Ауғанстан жеріндегі Сейстан) бүгінгі Орта Азияның, Пәкістанның, Ауғанстанның, Солтүстік Үндістанның жеріндегі сақтар б.з.б. I ғасырдың ортасына дейін-ақ жергілікті халықтармен сіңісіп кетіпті. Егер, бұған сенетін болсақ, Оңтүстік Қазақстан аумағында сақ- скифтердің орнында оның тікелей мұрагері сақ-үйсін, қаңлы – үйсін деген ел болған деген Қазақстан тарихшыларының жазғаны шындыққа жақын. Жеті аймақтан құралған үйсін одағы, бес аймақтан құралған қаңлы іргелес ел болған. Үйсіндер Балқаш көлінен қырғыздың Ыстық көліне дейінгі аралықта-Талас, Шу өзендерін: қаңлылар Сырдарияның төменгі ағысынан Арал теңізіне құйылар сағасына дейінгі аралықты, Ташкент, Бұқар, Үргеніш аймақтарынан Ұлытау, Кішітау маңына дейінгі аралықты қамтыған зор ұлыстық одақ құраған.

Алайда, “сақтардың байырғы мекенінде қалған кімдер?” дегенге түркітанумен шұғылданған тарихшылар жауап бере алмайды. Тек бүгінгі түркі халықтарының тілінде “сақ” сөзі ұшырасатындықтан қазақтың “сақа адам”, “сақшы”, “сақ адам”, “сақ құлақ” (құлағы сақ) деген сөз тіркестерімен түркі-моңғол тектес халыққа жататын якуттар өздерін “сыха” немесе “саха” деп атайтынын ғана тілге тиек етеді.

Түркі халықтарының көне дәуірінен бүгінге дейін үш мың жылдық тарихы бар десек, алғашқы мың жылдығы осылайша сақтар дәуіріне тіреледі. Біз сақ туралы көне грек, парсы тарихшыларының “атүсті” жазғандарынан ғана, сонымен бірге соңғы кездегі археологиялық қазбалар дерегінен ғана шолу жасап отырмыз. Түркінің ана жұртындағы қазақ халқы түркі-моңғол тектес екі ошақтың біріншісі – сақтан, екіншісі – ғұн нәсілінен өрбіген ел десек олардың арғы тарихы тым көмескі, бұрмаланған тарих, бұлыңғыр аңыз хикаяларға тіреледі. Әсілі, сақтар мұнан 2000 жылдай бұрын батысқа қоныс аударып, еуропаланып кеткен ізі көмескі, сұлбасы көрінбес ұлыс екенін аңғарамыз.

Азия құрлығы адамзат баласының өсіп өнген алтын бесігі есептеледі.

Адам баласы алғашқы қауымдық қоғамнан таптық қоғамға қадам басқан кезде қоғамдық еңбек бөлінісі егіншілік және мал өсірушілік бағытта өркендеді. Қол өнер беріректе дамыды. Арғы заманнан бері егіншілікпен шұғылданып, күнделікті өмірге икемделгендер отырықшы елге айналса, өріс-қонысқа тәуелді мал өсірушілер-көшпелілер болып қалыптасты. Олардың әлеуметтік тұрмысы – материалдық және рухани делініп екіге жіктелді. Материалдық тұрмыс, отырықшы елдерге ерекше әсер етті де, жабайы күркеден – ғажайып ғимараттар тұрғызуға, қолөнерден — алып зауыт, фабрикалар салуға дейін ілгері дамушылық жасалды.

Ал көшпелілер экономикалық, жағынан көшіп-қонудан, үй тұрмысының қарапайым жабдықтарын жасаудан көпке дейін көтеріле алмай, бұл қарқын тым бәсең болды. Оның үстіне таптық қоғам үстем болған заманда олардың өміріне айрықша нұқсан келтірген жоғарғы таптардың өз манайына “бүйідей тиіп” билікке таласуы елдің еңсесін көтертпеді. Айта кететін бір жай, көшпелілердің “сайда саны, құмда ізі жоқтығы” немесе “тұрақсыздығы” отырықшы елдерге үнемі қауіп төндіріп отырды деу қате. Керісінше отырықшылар көшпелілерді жер бетінен жойып жіберу үшін талай рет жойқын шабулдар жасаған. Сондай соғыстар жөнінде қытай тарихнамасында мол деректер бар. Мәселен, олардың көне дәуірдегі “Ши-ци” (тарихи белгілеулер) жылнамасы: “У-ди ханның (б.з.б. 140-87 ж.) б.з.б. 129-жылынан 90 – жылға дейін ғұндарға қарсы 16 рет жойқын жорыққа шыққанын, тек екеуінде ғана екі миллион мал олжалап әкелінгенін, екі жүз мың адамның өлімнен қалғанын, қалай тұтқындалғанын” жазады. Көшпелілер және тек көшіп-қонып, өлмес күн көріп жүрді деу де тарихқа қиянат. Олардың арғы дәуірлерінде орныққан қаласы, тұрақты орталығы, тіпті темір қортып, алтын аптап, күміс күштеген қолөнері де болады. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы қытай жылнамаларында ғұндардың шапса қылыш, атса оқ өтпейтін киім-кешек, сауыттарын бұлар да жасап алу жөнінде У-ди хан өз

тұсында жарлық та шығарғанын жазады. Көшпелілер азамат қоғамына көшпелілікке тән өзіндік мәдениетін қалдырумен бірге, рухани жан азығы саналатын: 1400 жылдың алдында өз әліпбиі-(орхон жазу) мен қоса ауыз әдебиетін, өлең-жыр, ән-күй, өнер байлықтарын жасады. Әйтседе, олар бұл салада да отырықшылардан көп кейін калып қойғаны шындық.

Рим саяхатшыларының соңғы мың жылдың алды- артында біздің далаға жолаушылап келген Византия, араб, иран т.б елдер саяхатшыларының қалдырған жазуларына қарасақ, бұрынғы сақ, массагет, ғұн, сармат аталатын көшпелілердің тұрмыс ерекшелігінен қазақтардың байырғы тұрмыс айырмашылығы өте аз болғаны байқалады. Мысалы Плато Карпинидің (1182-1251) “Моңғолдар тарихы” атты еңбегінде: “...Орыстың Чернигов князы Андрей татарлардың атын ұрлатып саттырғаны үшін Батудың алдында қылмысты болыпты, айыпкерлігі дәлелденбесе де оның басын алады. Оны естіген кінәздің бауыры жеңгесін ертіп Батуға тарту таралғысымен келіп, бұрынғы иелігіндегі мекенді қалдыруды өтінген. Бату хан оған: “Сен татарлардың әдетіне мойын ұсынып жеңгенің үйленесің, ал сен қайыңа шығасың” деген үкім шығарды. Ол жігіт бүйткенше өлгенім артық деп жалбарынғанына карамастан Бату хан күшпен жеңгесімен қайыңына қасақана ел көзінше дегенін істепті” – деп жазады. Тарихшылар мұны татарлардың әдет-ғұрпы деп жазады. Ал Бату болса – Жошының үлкен ұлы. Қазақ ортасындағы дәстүрде осындай. Ал моңғолдарда “балдыз алу”, “жеңгеге үйлену”, “жесір алу” дәстүрі ешқашан болған емес. Керісінше, моңғолдар арғы дәуірде бір анадан тумаса болды, біріне бірі үйлене бергенін жиһанкездер білмеген. Бұл – Батудың Шыңғыс ордасынан кеткелі ширек ғасыр болмай жатып қазақтанғанын көрсетсе, екіншіден, көптеген саяхатшылар моңғолдар тарихын, олардың әдет-ғұрпын жаздық деп, қазақтар өмірін арқау етіп отырады. Моңғолдарды – “татарлар”, қазақтарды – “қырғыз-қайсақ” деп, кейінге дейін шатастырып келгендіктен тарихи жылнамаларды талғампаздықпен іріктеспек, екі елдің тарихы да, әдет- ғұрып, салт-санасы да мидай араласып кеткендіктен кей жағдайларда олардың қайсысы қазақтікі, қайсысы моңғолдікі екенін ажырату да оңай емес.

Ал енді қазақ тарихшысы Мұхаммет Дулати (1499- 1551) “Тарих-и-Рашиди” атты еңбегінде: “Біз далалық тұрғындармыз. Бізде таңданарлық ерекше қымбат нәрселер жоқ. Біздің бар байлығымыз — жылқы. Оның еті – азығымыз, терісі – киіміміз. Біз үшін ең татымды сусын—жылқы сүтінен жасалған қымыз. Біздің жерімізде бау-бақша да, қысқы жылы үйлерде жоқ. Біздің көрер қызығымыз мал бағу ғана” деп жазады. Сондай-ақ көне қытай жылнамасы (Сыма Цянның) “Ши-цзи”-дың ғұн туралы тарауында: “Олардың малының дені: жылқы, сиыр, қой, ешкі. Олар өріс қуып үнемі көшіп жүреді. Оларда қала болмаса да, өзінің иеленген жері бар. Олар соғыссыз тыныш уақытта құспен аң, құс аулап (бүркіт, қаршыға салатын саятшылықты айтып отыр-И.Қ.) тұрмыстық характерін жасайды. Оларда жылқы түлігі ерекше. Мүде-Шаньюй б.з.б. 200-жылы қытайдың Гао-ди ханымен соғысқанда: батыс қанатында ақ аттылар, сол қанатында қысқа аттылар, оң бүйірінде қара аттылар, сол бүйірінде ақ боз атты сарбаздар сап құрып соғысты”, – дейді. Қытай тарихшысы Чао-Цонның (6.3.6.-200-154 ж.) жазуына қарағанда, “тау мен тастан таймайтын Орталық елінің жылқысынан төзімді”, “ғұндардың күніне мың саржандық (30-40 миль) жер жүретін жылқысы” туралы жазады. Шынында моңғол жылқысы жатаған болса да, көмбіс, әрі жүрдек болып есептеледі. Көшпелілердің тұрмысына лайықты, жылқы түлігінің аңызы күшті болғанын гректің, қытайдың, римнің, иранның, арабтың тағы басқалардың саяхатшылары назар аударғаны тегін емес. Бірақ біз көне дәуірден келе жатқан әдеби, тарихи мұраларға сын көзімен қарағанда мынаны да еске ұстауымыз керек. Олар: біріншіден, экономикасы артта қалған, бірақ игерілмей жатқан орасан зор жер байлығы мол елдерді қалай отарлаудың жолын іздеу, екіншіден, отарланатын елдерді өздеріне тәуелді етіп бағындыру үшін идеологиялық негізгі құралы ретінде діни сенімдерді жандандырып, оны кеңінен тарату жолында іздестірді. Сондықтан олар қай жерді араласа да көрген білгендерін өз мақсаттарына жанастыра жазды. Олардың сипаттаулары үнемі шындыққа сәйкес келе бермейді. Сонан да болар, ел аты мен жер атын үнемі өздерінше жазып отырғанымен қоймай, адам есіміне дейін бұрмалап отырған. Оған дәлел қытайлар “түрік” дегенді “Тюзу”, “Тюци” десе, Сырдарияны “Сихун” деп, қазақты “Хасақ” деп те жазып келді. Ал көне қытай жылнамалары мен әлем тарихшылары қазақ тарихынан бөлек еңбектер жазбаса да, Ғұн ұлысы, Түрік қағанаттары сияқты елдердің, сондай-ақ байырғы қазақ тайпалары: қаңлы, үйсін, қыпшақ, дулат, қоңырат, меркіт, жалайыр, найман, керейлерге байланысты құнды мағлұматтар қалдырды. Жалпы қазақ халқының өткен өмір жолын жан-жақты сипаттаған монографиялық еңбек XX ғасырға дейін жазылмаған болса, моңғолдар туралы мұндай еңбектер XIII ғасырдан бастау алады. Мәселен, орыс ғалымы, академик Б.Я.Владимирцовтың “Моңғолдардың қоғамдық құрылысы” аталатын кітабы бұған куә. Ал әлем тарихшылары XIII ғасырдан кейін неге моңғол тарихына шүкшия ден қойғанын біз кейінгі тарауларда сөз етеміз.

Өткен ғасырдың екінші жартысында ағылшын ғалымы Едуард Тейлор (1832-1917) өзінің “Алғашқы мәдениет” деп аталатын еңбегінде бір ұлт, иә бір халықтың ғана емес, бүкіл адамзат өткен мәдениет баспалдақтарын түгел талдаған болатын. Мұндай еңбекті де зерделеу артық емес.

Көшпелілердің жылнамалары мен тарихи деректері аз болғанымен, ауыз әдебиеті мен аңыз әңгімелерінде өздерінің шығу тегі туралы айтарлары аса мол.

Қазақ, қырғыз, моңғол, ұйғыр, татар, ноғай, башқұрт, қарақалпақ тәрізді ғұндар әулетіне саналатын халықтар өздерінің шығу тегін бөріден бастайтыны қызық. Моңғол, ұйғыр, қырғыз халықтары да арғы заманнан бастап бөріні төтем етіп келсе, қазақта сонау отқа табынатын шаманизм дәуірінде “көк бөрісі бар” ерекше қасиетті әулиелер жөнінде аңыз хикаялар мол таралды.

“Қырғыздар өз тегін аңызда айтылатын көрікті бәйбішенің қасына ерген қырық сұлу қыздың қасқырға жақындауынан тараған ұрпағымыз” (Ш.Уәлиханов, Ү томдықтың I томы, 343 бет) десе, Бичурин “Ұйғырлардың тегі” деген кітабында: “Ұйғыр ханы ай мен күндей көрікті екі ханшасын адам баласына бергенге қызғаныш, тек Тәңірдің құлына жар болсын деп, адам баспайтын жасырын жерге бағыпты. Содан кіші ханшасы кәрі бөрімен жақындасып, содан тараған ұрпақ болғандықтан ұйғырлар таңертеңнен кешке дейін қасқырша ұлып-әнін созып, ұзақ әуенге салатын болыпты” деген қызықты аңызды мысалға алады.

Ғұн елінің кейбір әдет-ғұрпында ойдан ән шығаратын, сонан соң жерінен, елінен айрылғанда көрісу (сыңсу) айтатынын қытай жылнамаларында тәптіштеп жазады. Сондай ыңырсып жылап отырып айтатын ән туралы аңыздарды келтіреді. Бұл аңызды көне тарихшы Вэй Шоу 551-554 жылдары жазған. “Бэй шидің” (батыстағы ұлыстар тарихы) 103-тарауында былай дейді: “Кейбір адамдардың айтуынша, Гао-гуй тайпасының ата тегі ғұндардың жиені деп айтады... Ғұн Шань-юйінде көрсе көз сүрінген ерекше екі сұлу қыз болыпты. Былайғы жұрт мұны перінің қызы, Тәңірдің нәсілі деп ардақтайды. Асқан сұлу сол екеуіне жар таппай дал болған Шань-юй былай деп үкім шығарады: “Мен енді екі қызымды кімге бермекпін, тек Тәңірге ғана қидым”, - депті. Сонан елінің алдыңғы жағындағы адамның баласының аяғы жетпейтін иен мекенге апартып “гаотай” (мұнара) орнатып әлгі екі қызды соның биік басына шығарады да, енді бұларды адам баласына қор қылмай өзің алып кет деп Тәңірге жалбарынады. Үш жыл өткенде шешесі екі қызын алдырайық деп көз жасын төгіп жалынса да, Шаньюй ешкімді ол маңға бастырмайды. Сонан тағы бір жыл өткенде бір кәрі арлан келіп мұнараны тори бастайды. Тіпті әлгі арлан мұнара түбіне орналасып алып күндіз-түні ұли берген. Арлан қасқыр әлгі мұнарадан ұзамай қояды. Сіңлісі былай дейді: “Әкем бізді Тәңірге беру үшін мұнда әкеліп тастады ғой. Мына арланның бізді торуы Тәңірдің құдіреті, соның жібергені болар. Енді біз мұнарадан түсіп соған таясақ кайтеді”, — дейді. Сонда әпкесі ұялып, қорқынышты түрде сіңлісіне былай дейді: “Мынау болса, айуан-мақұлық емес пе, әке-шешеміздің ат-абыройын қалай қорламақсын”, — дейді. Сіңлісі әпкесінің тілін алмай, әлгі арлан қасқырға жақындасады да ұл табады. Оның үрім-бұтағы өсіп-өрбіп тайпалы ел болыпты. Сондықтан да оның елі қасқырша ұлып, ыңырсыған “Чан-чз” (моңғолша “Уртын дуу” сөзба ән, қазақша-“көріс”) ән салатын болыпты – мыс”, — деп жазған. Бұл аңыз қазақтардан гөрі моңғолдарға байланысты болуы мүмкін. Өйткені, “қасқырша ұлыған әні бар” деп көршілері моңғолдың “сөзба әнін” әзіл етеді. Ал оның сыңсуға ұқсастығы болғанымен, ол ән той-жиында ғана айтылады. Сонымен жоғарғы аңыздың айтуынша, ұйғырлар үнемі ғұндардың қол астында болғандықтан оған қыздарын ұзататын болуы тарихи көптеген жәдігерлікте кездесетін оқиға. Тіпті ұйғыр халқы бертінге дейін ғұндарға тәуелді болып, оның “отымен кіріп суымен шығып жүретіні”, сонан оларға қыздарын беріп, өңі тәуірлеуінен ғұндар қалыңдық тандап алатынын көптеген шежірелерде сөз етеді.

Әлем халықтарына “сөзба ән” қалдырған халық тек моңғолдар болса, өлгеніне “көріс” (жоқтау) айтатын, қара өлеңнің кайғылы, қаралы шумақтарын табанда ойдан шығаратын суырып салма, төкпе ақындық тек қазаққа тән құбылыс. Әлемде өлгеніне өлеңмен жоқтау айтатын Италия сияқты елдер бар. Бірақ олар жаттанды, көп дауыспен, хормен айтады. Ал қазақта он әйел отыра қалып көріс айтса, он түрлі әуен, он түрлі мазмұнмен ойларынан шығарып айта береді.

Моңғолдың ғұлама ғалымы, академик Б.Ринчен моңғолдың “сөзба әні” туралы мынадай аңыз айтатын еді: көшпелілерге әдейі ән-күй тарату үшін тау қуысына жиналуға хабар беріпті. Сонда қашанда ұйқышыл, жалқау біздің моңғолдар ел соңында барса, басқалары баяғыша ән-күйді таратып алып кетіпті. Жұртта қалған моңғолдар енді қайткен деңізші, қасқырдың ұлығанын естіп, е, ән деген осы екен ғой деп қасқырша ұлып үйіне қайтыпты. “Сөзба ән” бізге сонан қалған екен дейтін. Ал жоғарғы аңыздарға ұқсас хикаялар ертедегі моңғол халықтарының тарихына байланысты да өге жиі кездеседі. Тіпті Шыңғыстың арғы тегі Бөрте Чоно (Бөрте қасқыр) Көкбөрі болып шығатын аңыз бар.

Қазақта бөрі төтем болған ру-ұлыстар бар. 1984 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, Қазақ КСР Халық жазушысы Ғабит Мүсірепов “Өнер алды – қызыл тіл” деген ғылыми конференцияда жасаған баяндамасында: “Қыпшақ, үйсін тайпалары түгел арғы ата-бабаларын бөріден бастайтын аңыздары бар елдер”, — деп.

АСЫЛБЕКОВА Ж.М.-А.,
д.и.н., профессор КазНУ им аль-Фараби, **ИСКАКОВА Д.** – магистрант 2-го курса,
Казну им аль-Фараби

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ МИРОТВОРЧЕСТВА ООН

Две первые миссии были сформированы и направлены в Палестину в 1948 году и в зону конфликта между Индией и Пакистаном в 1949 году. Самой первой миротворческой операцией, личный состав которой был вооружен, стали Первые чрезвычайные вооруженные силы ООН (ЧВС ООН I), развернутые в 1956 году в связи с Суэцким кризисом. Первой крупномасштабной миссией с личным составом, достигавшим в пиковый период почти 20 000 военнослужащих, была Операция ООН в Конго (ОНУК). Она же впервые заставила обратить внимание на опасности, с которыми сопряжены попытки стабилизации охваченных военными действиями районов: 250 миротворцев ООН погибли, исполняя свой долг в составе этой важной миссии. В 60-е и 70-е годы Организация Объединенных Наций осуществляла краткосрочные миссии в Новой Гвинее, Йемене и Доминиканской Республике и начала развертывание более долгосрочных операций на Кипре (ВСООНК) и на Ближнем Востоке (ЧВС ООН II, СООННР и ВСООНЛ) [1]. Впоследствии подобные миссии направлялись в Афганистан и Пакистан (1988-1990гг.), Анголу в 1991 г., Иран и Ирак (1988-1991 гг.), Таджикистан в 1994 г., Грузию и Гаити в 1993 г., Ирак и Кувейт в 1991 г.

С 1948 года по инициативе Генерального секретаря ООН Трюгве Ли, Генеральная Ассамблея ООН рассмотрела план создания полицейских сил ООН с функциями контроля за соблюдением перемирия в конфликтных регионах, поддержания порядка при проведении под контролем ООН мероприятий, связанных с выборами, а также в городах с международным режимом, охраны выездных миссий и собственности ООН. Чрезвычайные вооруженные силы ООН были образованы в 1956 году и были направлены на Восток для мирного разрешения Суэцкого конфликта. Генеральный Секретарь ООН Даг Хаммаршельд определил эти силы как мирные и примирительные силы ООН.

Важным моментом в истории миротворчества явилось принятие решения Генеральной Ассамблеи ООН о создании Специального Комитета по операциям по поддержанию мира, куда входило тридцать три государства в 1956 году.

Самой первой миротворческой операцией ООН с участием полицейского персонала была операция в Конго под названием ОНУК. ОНУК проходил с 1960-1964 гг. Первоначально, данная операция преследовала такую цель, как вывод бельгийских войск и помощь в развитии демократического аппарата. Однако позже, операция в Конго стала преследовать другие цели – поддержание мира и безопасности, вывод всех международных военных сил, работа консультантов, наблюдение и т.д. Всего в данной операции было задействовано 19 828 человек [2]. Также, успешной операцией ООН, при активном участии полицейского персонала, можно считать операцию в Намибии (1989-1990гг.).

В сентябре 2000 г. состоялся исторический Саммит Тысячелетия, где была принята не менее важная Декларация тысячелетия, которая предоставляет целевые ориентиры и показатели развития человечества по следующим приоритетным направлениям: обеспечение мира и безопасности, охрана окружающей среды, права человека и особые потребности отстающих стран в своем развитии. Декларация содержит количественно временные показатели сокращения нищеты, заболеваемости, голода, неграмотности, дискриминации женщин, которые могут быть использованы странами мира в качестве ориентира их социально-экономического планирования. В сентябре 2001 г. была принята «Дорожная карта» ООН, содержащая меры по осуществлению Целей развития тысячелетия, приведенных в Декларации, о результатах выполнения которой [3] ООН докладывает ежегодно. В 2002 г. начался второй этап реформы ООН для достижения Целей развития тысячелетия: внутренняя реорганизация с целью рационализации работы ООН, а также принята новая система набора персонала, политика подбора, расстановки кадров.

В 2003 г. по поручению Кофи Аннана была создана Группа высокого уровня по вызовам и переменам с целью выработки новых идей как стратегически, так и институционально необходимых для более эффективной деятельности в XXI веке. Группой был подготовлен соответствующий Доклад, на который, следует обратить особое внимание, как так именно в нем было высказано большинство тех идей, которые так активно обсуждаются сегодня в контексте реформирования ООН.

Сегодня на смену традиционному миротворчеству приходит новое направление – миростроительство. Миростроительство основывалось на ряде посылок:

1. Устойчивое развитие государств может гарантировать сохранение мира, поэтому миростроительство охватывает политическую и экономическую сферы – развитие рыночной экономики, защита прав человека, демократизация, совершенствование судебной системы.

2. Всестороннее втягивание в процессе населения страны, находящееся в состоянии внутреннего конфликта.

3. Миростроительство должно быть привязано к местным условиям, возможностям, инфраструктуре и ресурсам страны.

4. Международное, региональное, локальное сотрудничество необходимо для реализации поставленных задач миротворческой деятельности ООН.

В основном новые операции ООН можно назвать удачными. Например, с помощью миротворческих операций ООН удалось достигнуть мир и соглашение в Сальвадоре и Мозамбике. Но некоторые усилия потерпели неудачу. Так как, в Камбодже и Мозамбике проходили комплексные миссии, а в Сомали миротворцам не удалось достигнуть прекращения огня, по той простой причине, по которой не было достигнуто консенсуса между участниками конфликта. Кроме того, эти операции не были снабжены достаточным количеством людскими ресурсами. Самыми неудачными моментами миротворческой деятельности ООН стали массовые убийства в 1995 году в Сребренице (Босния и Герцеговина) и геноцид в Руанде в 1994 году. С этого момента начался период самоанализа и самооценки миротворческой деятельности Организации Объединенных Наций.

2004 год – это резкая эскалация масштабов миротворческой деятельности ООН. В 2005 году Департамент операций по поддержанию мира возглавлял 18 операций. В этих операциях участвовало свыше 85 000 военнослужащих, оказавшие влияние на жизнь 200 млн. людей в принимающих странах [4]. Также, Департамент по политическим вопросам контролировал 8 специальных миссий по поддержанию мира в Ираке, на Ближнем Востоке, Центральной Азии и т.д.

20 декабря 2005 года Генеральная Ассамблея ООН и Совет Безопасности приняли резолюции (60/180 и 1645, соответственно), учреждающие Комиссию ООН по миростроительству в качестве «консультативного вспомогательного органа ООН». Принятые на параллельных заседаниях Совета Безопасности и Генеральной Ассамблеи резолюции содержали несколько новаторских идей, среди которых выделялись предложение о замене Комиссии по правам человека (КПЧ) новым главным органом ООН (или вспомогательным органом Генеральной Ассамблеи) с учётом возрастающей важности этой сферы общественных отношений [5]. Тем самым, было выполнено одно из ключевых решений, содержащихся в Итоговом документе «Саммита-2005», состоявшегося в сентябре 2005 года в Нью-Йорке.

В ходе Саммита-2005 было согласовано обязательство принять 10-летний план наращивания потенциала Африканского союза (АС), который информировал ООН об областях, в которых АС хотел бы наладить такие партнерские отношения, и сделал особый упор на поддержку усилий по укреплению потенциала АС в области поддержания мира. Для выполнения этой просьбы Генсекретарь предложил создать в ДОПМ специальное постоянно действующее подразделение, которое бы являлось единственным подразделением по контактам с Африканским Союзом и другими партнерами по вопросам, связанным с поддержанием безопасности мирового сообщества, вследствие чего была создана Комиссия ООН по миростроительству.

Комиссия по миростроительству (КМС) – это новый межправительственный консультативный орган Организации Объединенных Наций, который поддерживает усилия в пользу мира в странах, переживших конфликты, и представляет собой важное дополнение того механизма, который используется международным сообществом для решения более широких задач по обеспечению мира.

Политическая обстановка в мире, появление «новых» угроз требует от ООН комплексных и коллективных мер с целью поддержания мира и безопасности всего мирового сообщества.

Заемский В. выделяет две тактики в эволюции миротворческой деятельности ООН. Это – «традиционный» метод, который был распространен в годы межблокового противостояния и тактика постепенного «вхождения и ухода» миротворческих сил, широко распространенная на сегодняшний день. Суть первой тактики заключается в том, что данный метод направлен на изучение симптомов и последствий конфликтов, нежели источника самого конфликта. Он утверждает, что «традиционная» тактика миротворческой деятельности ООН осуществлялась на Кипре, на Ближнем Востоке и в Индии и Пакистане. Второй метод постепенного «вхождения и ухода» миротворцев заключается в следующем: прекращение огня, приглашение следить за соблюдением прекращения огня и развертывание военных наблюдателей или подразделений с этой целью одновременно с продолжением усилий по политическому урегулированию. При этом Заемский утверждает, что и второй метод также был распространен в годы «холодной» войны.

После «холодной» войны на операции ООН возлагалось все больше и больше обязанностей. Например, на операции ООН возлагались обязанности по сопровождению грузов помощи, когда обстановка с точки зрения безопасности была настолько опасной, что гуманитарные операции нельзя было продолжать без большой угрозы для персонала гуманитарных учреждений; им давались мандаты на защиту гражданских жертв конфликтов, когда потенциальные жертвы находились в

очевидной опасности, и мандаты на контроль за тяжелыми вооружениями, находившимися в распоряжении местных сторон, когда такие вооружения использовались для создания угрозы, причем как для миссии ООН, так и для местного населения. В двух экстремальных ситуациях, в Косово и Восточном Тиморе, операциям была дана исполнительная, правозащитная и административная власть, поскольку местные органы власти либо не существовали, либо не были способны.

В последнее десятилетие XX века миротворчество пережило этапы завышенных ожиданий, вызванных окончанием «холодной войны», разочарований в связи с целым рядом неудач и, в конце концов, вновь возрожденного спроса на миротворческие услуги. Все это поставило в повестку дня насущную необходимость модернизации имевшихся механизмов миротворчества, прежде всего ООН.

Восьмой Генеральный Секретарь ООН Пан Ги Мун, который вступил в должность 1 января 2007 г., начал свою деятельность с укрепления потенциала ООН в сфере миротворческой активности и разоружения. В направленном письме в Генеральную Ассамблею Генеральный Секретарь предложил реформировать Департамент операций по поддержанию мира и создать на его основе два департамента – Департамент миротворческих операций и Департамент полевой поддержки. В качестве мотива были приведены данные о том, что количество миротворческих операций, осуществляемых Организацией, достигло рекордно высокого уровня при численности персонала на местах почти в 100 тысяч человек, причем в 2007 г. произошло его увеличение. В 2006 году, например, ООН вела переговоры более чем со 100 странами, предоставляющим войска, перевезла более 800 тысяч человек и 160 тыс. т. грузов воздушным транспортом [6]. Поэтому, по мнению Генерального Секретаря, воплощение в жизнь его предложений будет способствовать улучшению планирования, повышению эффективности и оперативности миротворческой деятельности ООН.

С целью придания нового импульса усилиям ООН в сфере разоружения и нераспространения, укрепления институциональной базы и механизмов управления Пан Ги Мун предложил создать Управление по вопросам разоружения на базе упраздняемого Департамента по вопросам разоружения, стоять во главе которого будет Высокий представитель для повышения степени гибкости и взаимодействия с Генеральным Секретарем. Новое Управление напрямую подчиняется Генеральному Секретарю.

Как показывает опыт миротворческой деятельности ООН, есть пять основных целей, которых необходимо достичь для обеспечения дальнейшего прогресса в осуществлении миротворческой деятельности.

Первая заключается в обеспечении успешного осуществления нынешних миссий и охраны безопасности персонала. В ряде операций, в которых развернут военный, полицейский и гражданский персонал ООН, ход развития событий не всегда отвечает этим критериям. Имеются примеры агрессивного поведения со стороны группировок бывших комбатантов, банд преступников и частных лиц. Присутствие таких «возмутителей спокойствия» сопряжено с серьезными рисками в плане охраны и безопасности миротворческого персонала ООН.

Вторая цель заключается в обеспечении того, чтобы высокие стандарты подотчетности и поведения не подрывались в результате слабого надзора и отсутствия руководства или дисциплины (случаи сексуальной эксплуатации и надругательств).

Третья заключается в обеспечении максимально эффективного управления финансовыми и другими ресурсами.

Четвертая состоит в том, чтобы быть готовыми к решению предстоящих задач в области миротворчества и решать их более эффективно. Увеличиваются не только число операций, но и масштабы задач. Эти задачи включают предотвращение явных угроз миру, а также разоружение и демобилизацию бывших комбатантов, защиту гражданских лиц, охрану ключевых объектов и объектов инфраструктуры и оказание помощи в реформировании и создании национальных институтов (армия и полиция).

Реальность такова, что обеспечение безопасности является лишь одной частью усилий по обеспечению самоподдерживающегося мира. Создание Комиссии по миростроительству и Фонда для миростроительства является признанием этого факта. Миростроительство не может начинаться по завершении миротворческих операций. Оно является не стратегией ухода миротворцев ООН, а руководящим принципом для начала следующего этапа. Даже в процессе первоначальной стабилизации необходимо начинать устранять симптомы хронического ухудшения положения и приступать к долгосрочным усилиям по строительству устойчивого мира. Это ставит задачу достижения более широкого круга целей в рамках миротворческих операций ООН, оказания поддержки и помощи местным органам в таких областях, как государственное управление, реорганизация правоохранительных органов и местное управление. Необходимо также уделять больше внимания вопросу повышения эффективности работы с местными общинами.

Пятая цель заключается в том, что ооновские миссии должны быть способны эффективно работать совместно с возросшим числом сторон, как связанных, так и не связанных с ООН, которые участвуют в миростроительстве.

Как полагает Мусин А.Б., миротворчество становится все более и более востребованным в мире и становится объектом всеобщего внимания. Существуют 4 основных критерия, по которому миротворческая деятельность может считаться успешной:

- 1) Осуществление совокупности мандата;
- 2) Степень содействия урегулированию конфликта;
- 3) Степень сдерживания эскалации конфликта;
- 4) Мера успеха в ограничении числа жертв конфликта.

Таким образом, можно сделать вывод, что миротворческая деятельность ООН имеет свою историю и этапы развития. Миротворческие операции ООН потерпели огромные изменения в своей деятельности.

Миротворчество – это не панацея, а всего лишь сумма усилий по содействию урегулированию конфликтов, ведь их окончательное решение является ответственностью противоборствующих сторон. Успехи миротворчества за всю историю его практики безоговорочно подтверждают необходимость продолжения этой деятельности. Цели миротворческой деятельности Организации Объединенных Наций, зародившейся в период «холодной войны», когда противоборствовавшие стороны нередко парализовывали работу Совета Безопасности, сводились в основном к поддержанию прекращения огня и стабилизации обстановки на местах и обеспечивали необходимые условия для политических усилий, предпринимавшихся для урегулирования конфликтов мирными способами. В составе этих миссий служили военные наблюдатели и легко вооруженные военнослужащие, основные задачи которых включали наблюдение, представление отчетов и проведение мер укрепления доверия. Сегодня миротворцы решают широкий спектр сложных задач – от оказания помощи в формировании устойчивых институтов управления до надзора за соблюдением прав человека, проведения реформы в секторе безопасности и разоружения, демобилизации и реинтеграции бывших комбатантов.

Кроме того, миротворчество как самостоятельное направление международной деятельности было инициировано ООН, стало одним из приоритетных направлений в её работе и продолжает развиваться в рамках Организации, являющейся единственным в мире универсальным механизмом согласования взаимоприемлемых решений. ООН и, прежде всего, Совет Безопасности накопили уникальный опыт решения всё усложняющихся задач, которые в постконфронтационный период приобрели принципиально иной характер.

-
1. Операции ООН по поддержанию мира // [www.un.org/ru http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/early.shtml](http://www.un.org/ru/peacekeeping/operations/early.shtml)
  2. Завершенные операции ООН по поддержанию мира // [www.un.org/ru http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/congo.htm](http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/congo.htm)
  3. Цели развития тысячелетия // [www.un.org/ru // http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/559/53/PDF/N0055953.pdf?OpenElement](http://www.un.org/ru/http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/559/53/PDF/N0055953.pdf?OpenElement)
  4. Мусин А.Б. Этапы становления системы миротворчества ООН // Известия НАН РК, серия общественных наук, 2009.-№6, С.94
  5. Никитченко А.И. Международные отношения. / Учебник. – М.: АСТ, 2010. – 290 с.
  6. Пан Ги Мун предлагает укрепить потенциал ООН в сфере миротворческой деятельности и разоружения // [www.un.org /ru http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=7095#.Vdsf9J_hAsY](http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=7095#.Vdsf9J_hAsY)

ТАСТАНБЕКОВ М.М.,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университетінің доценті,
Түркістан қаласы

САХА ХАЛҚЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІНІҢ ТҮРКІЛІК СИПАТЫ ЖӨНІНДЕ

Әрбір халықтың өз тарихының сонау тереңнен бастау алатынын мақтаныш етуі заңды құбылыс. Еуразия кеңістігінде екі мыңжылдықтың тарихы түркі халықтарының қозғаушы күшімен жасалды, тасқа жазылды. Тұтас та, толық дәуір түрлі қағандықтар атымен аталғанымен біріктіретін ортақ түркі атауы бар. Бір тілде, бір сенімде, бір тарихпен өмір сүрген туысқан халықтың тарихын тану түркі халықтарының өткені мен бүгінін, тарихтың сабақ алар азалы кезеңі мен мақтаныш етер даңқты белестерін ой елегінен өткізуге, өзіндік тұжырым жасауға мүмкіндік ашады. Патриоттық тәрбиенің негізі төл тарихымызда жатыр. Түркия мемлекетінің негізін қалаушы Ататүрік: «Түркі баласы ата-

бабасын танып-білген сайын ұлы істер жасау жолында тек өз бойынан ғана күш қуат табады» деген болатын.

Қазіргі таңда түркі халықтары атты ұғым қырықтан астам ұлтты біріктіріп отыр. Түркі халықтарының ішінде ең шалғай, терістікте орналасқаны саха (якут) халқы. Оңтүстік Сібірдегі түктілдес халықтардың құрайтын біртұтас тарихи-этнографиялық аймағына сахалардың да қосылатындығы белгілі. Бұл халықтардың барлығы да өткен тарихында ертедегі түркілік кезең деп аталатын ортақ мәдениетті иемденген [1,585]. Бүгінгі саха халқы өткен тарихына зерде қоя бастаған, келешегіне сеніммен қарайтын ұлттардың бірі. [2,7].

Саха халқының тарихы мен мәдениетін алғашқы болып зерттегендер түрлі экспедиция мүшелері мен бұл аймаққа Ресейдің жер аударылған халық өкілдері: немістер, шведтер, поляктар, орыстар, украиндер және т.б. болды.

Сахалардың шығу тегі туралы зерттеулер ғылыми тұрғыдан өзіндік қызығушылық тудыратын мәселе болып табылады. Сонау кезден сахалардың ата-бабаларының кімдер екендігі және қайдан келгендігі туралы сұраққа түрлі халықтардың көптеген зерттеушілері жауап беруге тырысып көрді. XVII ғасырдың соңында Сібір арқылы Қытайға сапар шеккен Ресей елшісі Э.И.Идестің күнделігінде сахалар туралы жазбалар кездеседі. Онда ол алғашқы болып саха тілінің татар тіліне, яғни түркі тілдеріне жақын екендігіне назар аударған және ол ертеректе сахалардың буряттармен бір халықты құрап Байкалда өмір сүргендігін жазған [3, 20-21]. Аталған еңбектің жарық көргеніне де 300 жылдан асып, сахалардың шығу тегі жайын қамтыған жұмыстар аз жарияланған жоқ. Алғашқы зерттеушілер негізінен фольклор мен ауыз-екі мәлімет материалдарына сүйенсе, кейінгі уақытта сахалардың этногенезі мәселесін зерттеумен түрлі ғылым өкілдері: этнографтар, археологтар, антропо логтар, тіл мамандары мен фольклор жинаушылар айналысты.

Саха халқының есте жоқ ескі замандағы өмір шындығының мол суреті жырда (олонхо) кең сақталып қалғандығын зерттеушілер бірауыздан мойындайды. Якуттардың бір заманда оңтүстікте өмір кешкендігіне қосалқы дәлелдер осы олонходан табылады. Жырда оты мол, шуағы мол, жыл он екі ай суық түспейтін өлкенің өсімдігі, жан-жануары, тұрмыс тіршілігі бейнеленеді.

Сахалар қазіргі отырған жеріне XI ғасырдан бері қоныс тебе бастаған. Бірақ якуттардың одан бұрынғы мекені туралы түсінік бұлдыр. Олар солтүстікке соңғы рет көшкен өлке Алтай, Байкал тұстары екенін айтумен ғана шектелу, әрине, мәселенің ақиқатына жетіп болмағандық белгісі [2, 5].

Қазіргі таңда саха халқының шығу тегі мен тілінің қалыптасуы туралы бірнеше болжамдар бар.

Г.В.Ксенофонов сахалардың ата-бабалары үш тайпа болған деп есептейді. Бірінші топқа бұғы өсірумен айналысқан кумдарды жатқызса, жылқы мен сиыр ұстаған түркітілдес курыкандарды екінші топ деп айтады. Ал, саха халқының қалыптасуындағы үшінші топ, Ксенофонов пікірінше ұйғырдың «саха» тайпасы болған.

С.А.Токарев саха халқының қалыптасуында жергілікті халықпен ассимиляцияға ұшырағын әртүрлі тілде сөйлеген тайпалар мен халықтардың бөліктері қатысқан деп санайды.

А.Н.Алексеев бірқатар археологиялық ашылымдарға сүйене отырып, біздің заманымыздың алғашқы мыңжылдығында Якутия аймағына енген бірінші түркі тайпалары полеоазиаттық тұрғындарымен араласып, жаңа халық – сахаларды қалыптастырады, деп жобалайды [4].

А.П.Окладников саха халқының шығу тегінде оңтүстіктен келген халықтардың шешуші ролі болды деген ұстанымды қолдайды. Саха халқының тікелей ата-бабалары ретінде түркітілдес ұйғыр тайпаларын атайды.

С.И.Николаев болса саха халқында ешқандай түркілік компоненттер болған емес, сахаларды автохтонды деп санайды. Саха халқының қалыптасуында жергілікті эвендер, эвенкілер мен тунгус-манжур тайпаларының этностық элементтері қатысты деп біледі.

А.И.Гоголев курыкандарды сахалардың арғы ата-бабалары деп санайды. Ал мәдениетінің ертедегі элементтері сақ-ғұндардың компоненттерін көреді. Кулун атах жеріндегі мәдениетті ашып және зерттеу арқылы А.И.Гоголев осындай қорытындыға келген. Кулун атах Якутия аймағындағы халықтардың ең көне тұрағы, Якутиядағы материалдық мәдениет пен тарихтың ежелгі ескерткіш болып саналады.

Н.К.Антонов саха халқының түркілік тегі туралы ұстанымды қолдаса, Г.В.Попов саха халқының шығу тегін Қазақстан мен Орта Азияда өмір сүрген сақтармен байланыстырады [5, 119].

Ендеше осы түрлі пікір мен көзқарастарды сипаты жағынан топтастыра қарастыратын болсақ, Сахалардың этногенезі мәселесі жөнінде екі болжам басымдыққа ие болып келеді: біріншісі – оңтүстіктен, ал екіншісі – солтүстіктен шыққандығы туралы болжамдар. Немесе саха халқының шығу тегін анықтаудың бұл болжамдарын басқаша ғылыми атпен атасақ біріншісі – миграцияланған, екіншісі – автохтонды атты теориялар. Біріншісін Г.К.Ксенофонов пен А.П.Окладников ұсынып, А.И.Гоголев дамытса, екіншісі – С.И.Николаев-Сомоготтоның ұстанымы [6, 183]. Бірінші болжам ресми танылып, бұл мәселеге көптеген ғылыми еңбектер арналса, екінші мәселеде негізінен

Сомоготтоның еңбектері жарық көрген. Саха халқының автохтондылығы туралы теорияның негізін салған тарихшы С.А.Токарев болды. Оның ұсынған концепциясы бойынша сахалар халық ретінде Ленаның орта ағысында, жергілікті тунгустық палеазиаттық тайпалардың оңтүстіктен келгендермен араласқан жерінде қалыптасқан. Токарев саха мәдениетінде Оңтүстік Сібір және Орталық Азия халықтарының мәдениет элементтерінің бар екендігімен келіседі, алайда балық аулау мен аңшылық, шамандық, сахалық киім түрлері, аңшылық-кәсіптік сенімдер, кейбір тайпа-ру аттары, саха тіліндегі тунгустық белгілерді атай келе жергілікті шығу элементтері басым деп біледі. Осылайша, С.А.Токаревтің пікірінше саха халқы этнографиялық тұрғыдан – автохтонды, жергілікті болып табылады [7].

Саха халқының шығу тегі жөніндегі концепциялардың түрлілігіне қарамастан көтерілген мәселе төңірегіндегі тарихнамалық шолу зерттеушілердің басым бөлігі миграциялық теорияны қолдайтындығы байқалады. Яғни, олардың пікірі бойынша сахалар оңтүстік тамырлы, қоныс аударып келгендер. Осы теорияның шеңберінде сахалардың тарихи отаны жөніндегі сұраққа жауап іздеген бірнеше болжамдарды да қарастыруға болады.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы тарихнамада саха халқының Байкал жағалауынан шыққандығы туралы болжам ұсынылды. Осылайша Идес Исбрандт алғашқылардың бірі болып саха тілі мен түркі тілдерінің ұқсастығына мән берді.

Кейінгі жылдары бұл пікірді зерттеушілер Я.И.Ленданау, В.Л.Сорошевский, М.П.Овчинниковтер дамытты. XVIII ғасырдың басында-ақ Ф.Старленберг пен Я.Линданау саха аңыздарының негізінде осы мәселедегі алғашқы пікірлерін білдірді. Я.Линданау сахалардың ертеректе Байкал көлінің ауданында өмір сүргендігі, буряттармен мәдени және материалдық байланыста болған, XVI ғасырда бөлек кеткен тайпаның Лена өзенінің алқабына қоныс аударғаны туралы болжам жасайды.

Саха еліне жер аударылған Сорошевский жинаған материалдарының негізінде Якутия туралы бірнеше әңгіме мен мақалалар жазған. Ол өз еңбегінде саха халқының өмірі мен тұрмысын мейлінше шынайы және бұрмаламай сипаттаған. В.Л.Сорошевскийдің монографиясы сахалардың оңтүстіктен, далалық шығу тегі туралы мол этнографиялық мәлімет береді [8].

XIX ғасырдың соңында М.П.Овчинников сахалардың этнографиялық тарихымен байланысты зерттеу жұмыстарымен Байкал мен Ангара жағалауында ауыз әдебиеті (фольклор) мен археологиялық мәліметтер жинады.

XVIII ғасырда Ф.Старленберг пен Г.Миллер халық ауыз әдебиетіне сүйене отырып сахалардың Шыңғысханның күшейген кезеңінде Моңғолиядан ығысқандығы туралы болжамды ұсынып негіздеді. Тарихшылардың пікірі бойынша саха тіліндегі моңғол сөздерінің көптеп кездесуі, сахалардың өткен тарихында моңғолдармен ұзақ та тығыз қатынаста қатар өмір сүргендігінің дәлелдемесі болып табылады екен [9].

Фольклор материалдарымен танысу және оларды жіктеп, нақтылау П.Кларк, Н.Ф.Остолопов, Н.Н.Щукин, Н.А.Костров сияқты зерттеушілерге сахалардың саян-енисейлік байырғы отаны туралы тұжырым жасауға мүмкіндік берген. Мысалы, П.Кларк ертедегі сахалардың Енисейдің жоғарғы ағысында, кейіннен сол маңда көшіп-қонып жүргендігі туралы ауыз әдебиетінің XIX ғасырдың ортасына дейін сақталғандығын жазады.

Ауызша жеткен бірқатар әңгімелерде арғы атасы Омогой Баай өмір сүрген сахалардың байырғы отаны ретінде Ураанхай елі аталатыны белгілі. Кейіннен сахалардың ата-бабалары бұл жерден бүкіл байлықтары және малдарымен бірге Байкал жағалауына көшіп кеткен [10].

Сахалардың Ураанхайлық шығу тегі жайлы болжамды XIX ғасырда Д.А.Кочнев пен В.Ф.Трошанский сынды зерттеушілер ұсынды. Д.А.Кочневтің пікірі бойынша сахалардың отаны Түркістанда болған. Шыңғысханның түркі тайпаларын жаулап алуы кезеңінде ураанхай халықтарының бір бөлігі болған сахалар «солтүстік-шығысқа, Байкал жағалауына бас сауғалаған». Ғалымдар сахаларды халық ретінде оңтүстікте қалыптасып, содан кейін ғана Ленаның орта ағысына қоныс аударған деп санайды. «Ураанхай-сахалар» атты еңбегінде танымал тарихшы Гаврил Васильевич Ксенофоновтың пікірі бойынша сахалар Виллюй, Олекма, Ленаның төменгі сағасын, Оленька, Анабра өзендері аймағын Якутияның орталық бөлігінен бұрын қоныстанған [11].

Академик А.Бернштамның сахаларды VIII ғасыр шамасында солтүстікке кеткен ғұндардың ұрпағы және шығу тегі жағынан аралас халық екендігі туралы ойы Г.Ксенофоновтың пікіріне сай келеді. Ксенофонов түркітілдестердің басым компонентін атай отырып, сахалардың мәдениеті мен этникалық құрамының күрделі сипаты жөніндегі тезисін ұсынды. Зерттеуші сахалардың этногенз процесі Байкал жағалауы аймағында жүргендігін айрықша атап өткен. Рахманқұл Бердібай өзінің сахалар жөніндегі шағын мақаласында, «XI ғасырға дейін якуттар қай жерді мекендеді? Осы сауалды шешуге азды-көпті саңлау беретін Олонхо көркем жыр ғана емес, әрі көне тарихи шежіре», [2, 5] дейді. Сахалардың олонхо эпостарында оқиғалар «Араат Байгал» немесе «Арылы Байгал» маңында өтеді. Саха халқының көрнекті ұлы П.А.Ойунскийдің пікірінше, «Араат» және «Арылы» Арал теңізі

болуы керек. Мұнан шығатын қорытынды, Ойунскийдің ойынша сахалардың шыққан жері және олонхо отаны «Арал теңізінің шығыс не солтүстік-шығыс бағыттағы» аймақ болып табылады [12]. П.А.Ойунский саха олонхосандағы Омогой мен Эллейдің ата-бабасы аттарында кездесетін Аргын есімін қазақтың арғын руымен байланыстырған. Т.А.Инсебаев пен Е.З.Кажобеков қазақтың арғын руының шежіресі мен саха халқының тегіндегі байланыстарға алғашқылар болып назар аударды. Саха шежіресіне сәйкес, Омогой мен Эллейдің аталары: Оксуку-Мэйэрэм Суппу-Хорохой-Аргын-Айаал-Орос Куол Дьулдугун-Туортугул-Хайаран-Омогой, Эллей. Т.А.Инсебаев пен Е.З.Кажобеков саха аталарының аттарын арғындар құрамындағы Сүйіндік руының тегімен тарқатып-салыстырды: оразгелді-ороскуолдьюлдугун; төртұл-туортугул, мейрам-мэйэрэм суппу [13]. Василий Ушницкий «К проблеме происхождения народа саха» атты мақаласында сахалардың түркітілдес ата-бабалары Арғындардың тайпалық одағында болған болуы мүмкін деп болжайды.

С.И.Боло мәліметтеріне қарағанда сахалардың ата-бабалары өздерін біртұтас халық деп санап, өздерін «ураанхай-саха» деп атаған [10, 128]. Ежелгі С.М.Ахинжанов араб-парсы деректерінде кимак халқының өз аты «уранкай» атымен белгілі дейді [14, 119-146]. Сахалардың ауыз әдебиетінен ата-бабаларының ерте кезде Ураанхай елінде өмір сүріп, бүкіл мал-мүлкімен Байкал жағалауына көшкендігі туралы жиі кездестіреміз. Тарихының соңғы кезеңінде Арал бойында өмір сүрген қимақ-уранкайларды саха аңызындағы ата-бабаларының қонысы болған Ураанхаймен байланыста қарастыру терең зерттеулерді қажет етеді.

Біз мақаламызда сахалардың этникалық тамырын айқындауда басты бағыттарды анықтауға тырыстық. Сахалардың шығу тегі туралы зерттеулер мен көзқарастарды қарастыра отырып, бұл мәселедегі соңғы нүктенің қойылмағандығына көз жеткізе түстік. Сондай-ақ, саха халқының қазақ жерінен тарағандығы туралы мәселеде бірлескен жұмыстар жүргізіп, саха халқының шығу тегі тақырыбында бір болжам ретінде дәйекті деректермен негіздей түсу қажет деп ойлаймыз.

1. Гоголев А.И. Истоки этногенеза тюркоязычных народов Сибири / Тюркология-88. Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной тюркологической конференции (7-9 сентября 1988 года). – Фрунзе: Илим, 1998. – 670
2. Бердібай Р. Байқалдан Балқанға дейін. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 256 бет.
3. Иванов В.Н. Русские ученые о народах северо-востока Азии. (XVII – начало XX в.) – Якутск: Кн. изд-во, 1978.
4. Федерова С.А. Этногеомика коренных народов Республики Саха (Якутия). – М., 2008
5. Васильев И.Ф. История и культура Якутии / Эрдэм шинжилгээний бичиг №9 (Ученые записки №9). – Улаанбаатар: Орхо их сургууль, 2008. – 316 с.
6. Михайлов В.Д. Проблемы идентификации культуры саха в тюркском мире / Тюркский мир: от Якутии до Средиземного моря через Кыргызстан. Материалы международной научно-практической конференции. 25-26 март 2011г. – Бишкек: Айгөлек, 2013. – 368 с.
7. Уваров С. Теории происхождения народа саха: взгляд из настоящего в прошлое / Тюркский мир: от Якутии до Средиземного моря через Кыргызстан. – Бишкек: Айгөлек, 2013. – 368 с.
8. Серошевский В.Л. Якут: Опыт этнографического исследования. – М., РОССПЭН, 1993. – 736 с.
9. Миллер Г.Ф. История Сибири. Т.3. 2-е изд. – М., 2005.
10. Боло С. Прошлое якутов до прихода русских на Лену. – Якутск: Бичик, 1994
11. Ксенофонов Г.В. Ураанхай-сахалар. Очерки по древней истории якутов. Т.1. – Якутск, 1992
12. Ойунский П.А. Якутская сказка, ее сюжет и содержание // Айымньылар. – Т.VII. – Якутск, 1962. – С.128-191
13. Инсебаев Т.А., Кажобеков Е.З. Некоторые предварительные результаты сопоставления и анализа названий родоплеменных групп адай и сундук // Тюркская ономастика. -Алма-Ата, 1984. – С.107-108.
14. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1989.

НАУРЫЗБАЕВА Э.К.,

т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының менгерушісі, Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты, Қостанай қаласы, Қазақстан Республикасы.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНДЕ ОРЫНБОР ШЕКАРА КОМИССИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Патшалық Ресей империясының вассалды және отарланған территорияларын басқаруды ұйымдастыруының өзіндік ерекшелігі болды. Империя территориясын Шығыста – Орта Азияға қарай кеңейту күйреген Алтын Орданың қонысындағы жаңа бой көтерген кішігірім хандықтарды жаулап алып (Қазан, Астрахань), сол жерлерге бекініс – қалалар салу арқылы патшалық Ресей көшпелі халықтардың ішкі өлкелеріне ентелей енді. Жаңа бекініске айналған қалаларда империяның орталығына бағынған жергілікті әкімшіліктер құрылып, олардың қызметінің басты мазмұнына шекаралас жатқан халықтарды отарлық бұғауына қосу әрекеттері орын ала бастайды.

XVIII ғасырдың 30 жылдары империя башқұрт көтерілісін басу және «көрші көшпелілерден қорғану» мақсатында Башқұрстанның жер-жерінде жаппай әскери бекіністер салуды күшейтеді [1].

Ресей империясының Қазақ даласында отарлау жұмыстары мен саясатын жүргізетін органдары бірден құрылып кеткен жоқ. Олардың алғашқысы мүлдем шектеулі қызметтерімен құрылып, оларға қазақ хандарынан алынған шарттық міндеттемелердің орындалуын қадағалау мақсаты жүктелген еді. Патшалық Ресейдің XVIII – XIX ғасырлар арасында өзінің құрамына енген жұртты басқаруға арналған алдын ала белгіленген бағдарламасы болмады. Оларды басқару стихиялы түрде болды. Тіптен, Ресейдің шет аймақтарындағы саясатқа жауапты біртұтас органы (мекемесі) да болған жоқ.

Ресейдің құрамына кірген халықтар әр түрлі ведомстволардың – Сыртқы істер министрлігі, Ішкі істер министрлігі, Мемлекеттік мүлік министрлігі, Әскери министрліктің және т.б. қарамағында болды. Шет аймақтарды жалпы империялық құрылымға қосудың бірден-бір жолы жанама басқару еді. Оның негізі отар құрамына енген елдердегі қалыптасып қалған дәстүрлі саяси және құқықтық құрылымдарды шектей отырып, Ресейдің заңын енгізу болды. Жанама басқару сипатына жақынырақ болған құрылым – шекаралық басқару жүйесі.

Орыс мемлекетіне сол тарихи кезеңде саяси еркіндігін сақтап қалған қазақ хандарымен күресу үшін «шекарадан» басқару ең орындысы болды және Ресейдің қазақ қоғамымен байланыстарды орнататын мүмкін түрі еді [3, 238 б.]. Ал XIX ғасырдың басында отарлық басқарудың мекемелері «шекарадан» асып, далалық өлкелерге көше бастады.

Империяның территориясын Орта Азияға қарай кеңейтуді көздеген Экспедиция 1734 жылдың маусым айында Ор өзенінің бойында бекініс пунктін салу үшін келеді. Сенаттың сол жылғы 7 маусымындағы шешімімен атақты Орынбор экспедициясының басталуы ресми түрде жарияланды. Бұл саяси әрекетті Қазақстанға қатысты арнаулы үкіметтік мекемені ұйымдас-тырудың алғашқы бастамасы деп санаймыз.

Ресей патшалығы Батыс Қазақстанда өзінің отарлау саясатын өзен – сулы жерлерге бекіністер салудан, қазақтарға Жайықтың (Оралдың) оң жақ жағалауына көшуге шек қоюдан, қазақ жерінің табиғи ресурстарын зерттеуден бастағаны мәлім [4, 98 б.]. Ресей өкіметінің ежелгі қоныс Жайықтың оң жақ бетіне көшуге тыйым салуы ол жерлердің қазақтарға тиісті емес деп санауында еді. Бұл өлкені олар Қазақ хандығына дейін саяси құрылым және этникалық тұрғыдан бір – бірінен ажыратуға болмайтын Ноғайлы Ордасының тұсында жаулап алған болатын. Ноғайлының атақты жырауы Қазтуғанның Еділ өзені бойындағы қоныстардан:

Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге

Менен қалған мынау Еділ жұрт!...[5, 29 б.], – деп қоштасуы ел басына түскен ауыр күйдің жыр жолдарында кестеленуі еді.

Орталықтың Орынбор экспедициясына жүктеген міндеттерінің бірі – Кіші және Орта жүз руларының жерлеріне жоңғарлардың басып кіруіне қарсы шараларды ұйымдастыру еді [6, 62 б.].

Экспедиция құрамы әр түрлі мамандардан – геодезистер, картографтар, суретші-гравершілер (оймашылар), ботаниктер, сауда адамдары құрылысшылар, солдаттардан тұрды. Барлығы 95 ерікті адамдарды құрады [2, 10 б.]. Олардың ішінде есепші қызметінде кейін қазақ даласын сипаттаған еңбегіне байланысты аты шыққан әйгілі ғалым, саяхатшы Петр Рычков те болған.

И. Кирилов бастаған Орынбор экспедициясы 1735 жылдың тамыз айында Ор өзенінің Жайыққа құлайтын құйлысына жетіп, бекініс қабырғаларын салуға кіріседі. Сол жылдың 31-тамызында артиллерия салюті беріліп, тоғыз бекінісі бар Орынбор қала-бекінісінің негізі қаланды [2, 25 б.].

Бастапқы үш жылда Орынбор экспедициясы өз жұмысында белсенділік танытпады. Себебі отарлау тәртібіне қарсы шыққан башқұрттар ісі, экспедиция басшысының резиденциясының Самара қаласында орналасып, басшылық орталықтың қазақ даласынан алыс болуы экспедиция жұмысының жандануына жол бермеді. Оның үстіне Орынборда орналасқан шағын әскери бөлімнің материалдық жағдайы да ауыр болды [8]. Әскери бөлімнің материалдық жағдайын көтеру үшін 1736 жылдың 11-ақпанында Сенаттың шешімімен барлық башқұрт территориясындағы жерлерден жер алуға және оны өзінің меншігіне бекіту құқығы сынды жеңілдіктер берілді [2, 26 б.]. Әскерилерге бұл жеңілдіктер башқұрттардың көтерілісін басу үшін жасалған еді.

1737 жылы басшылыққа Татищевтің келуімен Орынбор экспедициясының ісі қайта жанданады. Осы жылдардан бастап ресми құжаттарда Орынбор экспедициясы «Орынбор комиссиясы» деп атала бастады. Татищевтің бұйрығымен Ор өзенінің сағасында орналасқан

Орынбор бекінісіне «Орск бекінісі» деген жаңа атау беріліп, ал жаңа Орынбор қаласының құрылысы Жайық өзенінің бойындағы Қызыл таудың етегіне (бөктеріне) салу жүзеге асырылады [9, 35 б.]. Ал 1743 жылдың 19 тамызында жаңа губернатор И.И. Неплюевтің бұйрығымен Орынбор қаласының негізі үшінші рет қаланып, яғни қазіргі орналасқан жері Сақмар өзенінің Жайыққа құйылысы маңындағы бұрынғы Бердская бекінісінің орнына орнығады [2, 48 б.].

1744 жылы Орынбор губерниясы құрылады, ал «Орынбор комиссиясы» тәуелсіз мекеме ретінде өз өмірін тоқтатады. Осылайша қазақ даласын басқару міндеті Орынбор губернаторлығына беріледі.

1781 жылдың 23 ақпанында Орынбор губерниясы облысқа айналып, қайта құрылған Уфа наместнигінің (жергілікті басшы) құрамына кіреді. Ол Уфа және Орынбор облыстарынан тұрды. Орынбор облысы төрт уезден (Орынбор, Верхнеуральск, Бузулукский және Сергеевский) тұрды. Орынбор қазақтарының істерімен айналысатын, қайта құрылған жаңа орган – «Шекаралық экспедиция» деп аталды [10, 159 б.]. Орынбор өлкесінің басшылық резиденциясы Орынбордан Симбирск қаласына көшірілді.

Бірақ көп ұзамай шекара қызметін тәртіпке келтіруге кіріскен патша II Екатерина 1782 жылдың 14 қаңтарындағы жарлығымен «Шекара экспедициясын» қайта жаңғыртады. Кіші жүз территориясына толығымен өзгеріс жүргізу үшін патшайым: «біріншіден, Орынборда қазақтарға қатысты барлық іс-шараларды орындауға тырысатын «Шекара экспедициясы» деп аталатын, ерекше шекаралық басқаруды ашу...» керек дей отырып, жарлықты бекітеді [11, 259 б.].

Орынбор Шекара экспедициясының басшысына «обер – комендант» лауазымы берілді. Бұл қызметте болғандар: генерал – майор Николай Алексеевич Ладыженский (1782-1783 жж.), генерал – майор Яков Михайлович Зенбулатов (1783-1791 жж.), генерал – майор Иван Андреевич фон – Трейден (1791-1798 жж.), генерал-майор Николай Петрович Лебедев (1792-1799 жж.).

Орынбор Шекара экспедициясының кеңесінің құрамына кіргендер: сарай кеңесші (бұл қызметте Петр Никифорович Чучалов болды), хатшы, тіркеуші, үш кеңсе қызметшісі, екі копиист, татар тілінің аға аудармашысы, татар тілінің кіші аудармашысы, қалмақ тілінің аудармашысы, татар тілінің екі тілмәші, бірінші денгейдегі екі татар оқушысы, екінші денгейдегі үш татар оқушысы, күзетші [4, 159-160 б.].

Шекара экспедициясы қызметінің басты міндеттерінің бірі қазақтарды антқа келтіру, яғни оларды патша үкіметіне тәуелділігін мойындату болды. Мысалы, О.А. Игельстромның басшылығымен қазақ даласына үш рет жіберілген ахун Мухамеджан Хусеиновтың белсенділігі арқасында Экспедицияға келіп түскен ант келтірушілердің тізім парақтарында саны 57314 адамға жеткен [12, 84 б.].

Шекара экспедициясы Орынбор обер – комендантының жанындағы қазақтарға байланысты істер табыс етілген шекаралық орган ретінде құрылды. Оған патша жарлығымен «Шекаралық жерлердегі басшыларға «сот үкімінің орындалуын катал түрде қадағалау және қазақтарға мүмкіндіктерінше әділ қорғаушылық және жақтаушылық көрсету» [13, 259 б.] міндеттері қатаң бекітіледі.

Аталмыш жарлық бойынша қазақтардың Жайықтың арғы жағына (оң жағалауына) өтуі, ханның Шекара басшылығынан ресми түрде рұқсат алғаннан кейін ғана жүзеге асырылатын болды. Мұндай шешім хан – сұлтандары және оның жанындағылар үшін Жайықтың оң жағалауындағы жерлерді бөлісуде қиянатқа кең жол ашты. Себебі Жайықтың оң жақ бетін Орал казак әскерлері қорғады. Ал олармен келісімді қазақтың рубасы старшындары өз бетімен жүргізуге ұмтылды. Бұл олардың арасында өзара келіспеушілікке жол ашып отырды.

XVIII ғасырдың аяғында Кіші жүзде құрылған әр түрлі органның қызметі мен рөлін сипаттай көрсеткен Добросмыслов былай деп жазды: «1782 – 1790 жылдар аралығында орнатылған жаңа мекемелер мен тәртіптер мүлде орындалмады және көп ұзамай олардың дәурені өтті. Шекаралық экспедицияның қырғыздармен қарым – қатынаста ешқандай маңызы болмады. Ол генерал – губернатормен қазақ билеушілері арасында басы артық инстанция ретінде қызмет етті. Бұл мекеменің ешқандай ынтасы болмады» [4, 195-199 б.].

Шын мәнісінде, Шекара экспедициясының қызметі ең алдымен, экспедиция құрамының шенеуніктеріне жалақы, әскери губернатордың мұрағатынан анықтамалық қағаздар, шекарада болып жатқан барлық оқиғалар жайында (қазақтардың шабуылы, тұтқынға алуы, малды айдап кету және т.б.) әр түрлі мәліметтерді жинап, оның барлығын губернаторға жеткізіп, оның үкімін күтіп отырудан тұрды [14, 196 б.]. Ал қазақтар мен шекара тұрғындарының арасындағы айтыс-тартыстарды шешуге келгенде дәрменсіздік танытты [15, 261 б.]».

Алайда, Кіші жүздің қоғамдық өміріне әкімшілік қол сұғушылықты күшейту және оны басқаруды реттеу мақсатында 1784 жылдың 2 мамырында патша II Екатерина Орынбор

губернатор жанынан Кіші жүзді басқаратын жаңа орган – «Шекаралық сотты» ашу жарлығына қол қойды. Бұған «әділдіктің көзі болатын, қазақтар мен орыстар тең қатыса алатын» құрылым болады деген үміт артылды.

Шекара соты Уфа және Сібір генерал – губернаторы қызметінде болған генерал-поручик Аким Иванович Апухтиннің «қазақтарды оजारлық істерден» ұстаудың бірден – бір амалы генерал – губернатордың жанынан «екі жақтың тартыстарын бірдей шешетін...» Орынбор Шекара сотын ашу ұсынысының негізінде жүзеге асты [11, б.181]. Ол ресми түрде 1786 жылдың 3 қазанында ашылды. Оған шеп тұрғындары арасындағы барлық істерді тергеу мен шешім шығару жүктелді [16, 1 п.].

Шекаралық сот жеке және қылмыстық істерді қарастырған мекеме еді [16, 1 п.]. Штаттық қазынасы 5400 сомды құраған, ал оның құрамы 16 адамнан тұрды. Оған Орынбор обер – коменданты (төрағасы ретінде), орыс шенеуніктерінен екі сот, шеп маңайындағы деревнялардан екі адам, хатшы, тіркеуші, мұрағатшы, ал қазақ ақ сүйектері өкілдерінен бір сұлтан және үш жылда бір рет өзгертіліп отыратын алты қазақ старшындары (Кіші жүздегі ірі үш тайпаның ішінен екі адамнан) кірген, башқұрттардан бір және мешчеряктардан бір депутаттар кірген [4, 183 б.].

Шекара сотында отаршылдық саясаттың мүддесі іс – жүзінде басылымдылық жағдайда болды. Сот қазақ билеуші сұлтандарды сот құрамына халық сайлауы арқылы кіргізуді ұсынды. Бұл саясат олардың билігін шектеді. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында отаршылдық саясаттың ынталы жақтастарының бірі болған Орынбор өлкесінің генерал – губернаторы О. Игельстром да өз қызметінде осы саясатты қолдап, басқару жүйесіне жергілікті ақсүйек өкілдерін тартумен болды.

Мұрағаттық құжаттар Шекаралық сот құрамында орыс қызметкерлерінің басым болғанын да дәлелдейді. Мысалы, төрағалыққа генерал Зенбулатов, премьерлікке майор Сергей Петрашевич, секундатыққа майор Иван Капустин тағайындалған болса, Кіші жүзден Әлімұлы руынан – Рахманберді Құттыбаев және Базарбай Құдайбергенов, Байұлынан – Бегайдар Жаңабайбатыров, Ярмухамбет Русанбиев, Жетірудан – Арғылбай Шакпаев, Күлбай Жарасовтар, көпестер – Сейт слободасының (селосының) көпесі Сейфолла Алиев, бұхарлық – Мирамукин Мирбадеев, қазыналық тұрғындардан – Орынбор округі, Сувун-кипчақ болысынан башқұрт старшыны Америксак Аккубеков және мешчеряк старшынасы Зямгур Абдусаламов сайланды [17, 242 б.; 4, 184 б.].

XVIII ғасырдың аяғына қарай Ресейдің сыртқы саясатында «шығысқа ұмтылу» мүдделігінің зор болғанын бұл салаға білікті де сауатты да басшыларды тағайындау іс – әрекеттерінен көруге болады. 1784 жылдың аяғында Шекара сотының ізашары А.И. Апухтин, оның ізбасары болып, Уфа және Сібір генерал – губернаторы қызметіне тағайындалған генерал – поручик Осип Андреевич Игельстром да орталықтың сыртқы саясаттағы «шығысқа ұмтылу» мүддесін қолдауға қарсы емес екендерін аңғартады.

1797 жылдың қаңтар айында О.А. Игельстром патша І Павелдің жарлығымен Орынбор әскери губернаторы қызметіне тағайындалды. Билікке келген бетте ол әкімшілік – отарлық саясатты жүзеге асыруға қатты ден қояды. О.А. Игельстром Кіші жүзді басқарудың жаңа түрін енгізуге белін бекем байлап, Кіші жүзді іштей басқарудың екі жобасын ұсынды. Бірінші жобаға орданы үш бөлікке бөліп (Жетіру, Байұлы және Әлімұлы), олардың әрқайсына жеке хан тағайындау көзделіп, оларға Орынбор өлкесінің бас басшысының (әскери губернатордың – Н.Э.) бұйрығын ғана орындауды міндеттей отырып олардың өз билігін шектеу мақсаты жобаланады. Ал оның екінші ұсынысы – Кіші жүзде хандық билікті толығымен жойып, патшаның жарлығымен бекітілетін губерниялық басқару мекемелерін орнату еді [11, 654 б.].

Қорыта келе, Батыс Қазақстанды басқаруға арналған Орынбор өлкесінде құрылған Шекара комиссиясының жұмыс тәжірибесі алдымен Ноғай Ордасының территориясын жаулап алу, Қалмақ хандығы мен башқұрт ру-тайпаларын империя құрамына енгізу жұмыстарына сүйенген болатын. Атап айтқанда, Ноғайлы Ордасының, Қалмақ хандығы мен башқұрт ру – тайпаларының дәстүрлі көші – қон бағыттарына шеп, бекініс, қала салу арқылы қоныстарды тарылту тәжірибелері Орынбор өлкесіндегі Кіші жүз қазақтарына да қолданылды. Шекаралық комиссияның жасаған жұмыстары халықтың талқылауына, талдауына ұсынылмай оны күштеп жүргізуі отаршылдықтың негізгі көрінісі болып келді.

1. Асфандияров А.З. Башкирские тарханы.- Уфа: Китап, 2006. – 160 с.

2. Уханов И.С. Рычков. – М.: Молодая гвардия, 1996, – 235 с.

3. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001. – 369 б.

4. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Тверь: Типография Радионова, 1902. – Т.1-3, – вып.1. – 523 с.

5. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық / құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев.–Алматы: Жазушы, 1989.- Т.1. –384 б.
6. Басин В.Я, Сулейменова Б.С. Казахстан в составе России в XVIII- конце XIX в. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 247 с.
7. Әбілев А.К., Артықбаев Ж.О., Жауымбаев С.О., Момынова Ш.Р., Бекешева С.Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1992. – 179 б.
8. С.М. Мадун. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами центральной Азии в XVIII-начале XX вв. – Ташкент, 2004
9. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX вв. – Алма-ата: Изд-во. АН КазССР, 1958. – 294 с.
10. Вяткин М.П. Батыр Срым (Освободительное движение в Казахстане в конце XVIII в.). – М-Л.: АН СССР, 1947. – 392 с
11. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
12. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828гг.) –М-Л., 1940.-Т.4. – 543 с.
13. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Оренбург: Тип. Бреслина, 1887. – 170 с.
14. Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – Алматы: Санат, 1994. -135 б.
15. Абдрахманова Б.М. Органы государственной власти и управления в Казахстане (20-е годы – конец XIX): дис.... канд. истор. наук. – М., 1989. – 232 с.
16. Предложение выдвинутое Оренбургским Военным губернатором в связи с образованием Оренбургской пограничной комиссии // ОрОММ, 222 – қ. – 1 – т. – 34 – іс
17. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – Алма-Ата: Изд-во АНКазССР, 1960. – 296 с.

БРЕЖНЕВА С.Н.,

Поволжский Государственный университет сервиса, доктор исторических наук,
профессор. г. Тольятти, РФ.

ОСВЕЩЕНИЕ ПРИЧИН НАСТУПЛЕНИЯ РОССИИ НА СРЕДНЮЮ АЗИЮ В АНГЛИЙСКОЙ И АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX-XX ВВ.

Английская и американская историческая наука накопила богатый опыт системного анализа процессов, связанных с наступлением России на Туркестан. Изучение английских историографических источников показывает, что на этапе становления историографии по данному направлению исторической мысли основной акцент делался на объяснение мотивов продвижения России в среднеазиатский регион. Так, в опубликованной в Лондоне в 1899 г. книге Ф. Скрайна и Э. Росса «В сердце Азии»²⁷ в качестве определяющего фактора называлось русско-английское противоборство.

Е. Л. Штейнберг выделял в английской историографии два течения: одно из них содержит апологию наступательной политики Англии в Афганистане и Иране, оправдывая агрессию Англии тезисом «о русской угрозе» Индии; сторонники другого считали опасность похода царской России в Индию преувеличенной и полагали возможным разрешением разногласий мирным дипломатическим путем²⁸.

В 50-60-е гг. XIX в. Англия проводила по отношению к государствам, граничащим с ее колониальными владениями в Индии политику «мастерской бездеятельности» (*masteriy inactivity*). Кроме этого в английской историографии используются термины «*no-advance policy*» (непрогрессивная политика), «*close-body policy*» (закрытая политика). Она была ориентирована на политические и экономические средства подчинения независимых народов Среднего Востока, без ведения военных действий на территории этих стран. Но в связи с обострением англо-русских противоречий на Востоке происходит поворот политики Англии. Начинает превалировать агрессивный курс – «наступательный». Он основывался на применении военных средств в борьбе за колонии. До начала 80-х гг. XIX в. наступательную политику проповедовали преимущественно консерваторы (тори), а курс «мастерской бездеятельности» – либеральная партия (виги). В дальнейшем, однако, изменение политического курса не зависело от смены кабинетов, обе эти партии, находясь у власти, проповедовали ту политику, которая была выгодна их классу. Вместе с тем на протяжении второй половины XIX в. между приверженцами двух партий происходили дискуссии, принимавшие форму открытой идеологической борьбы в парламенте, в прессе, в научных учреждениях.

В 50-60-е гг. XIX в. доминирующим курсом была теория «мастерской бездеятельности» вигов. Но в последней трети XIX в. приоритетным становится наступательный курс тори.

²⁷ Skrige F., Ross E. The heart of Asia. London, 1899.

²⁸ Штейнберг Е.Л. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX-XX вв. //Исторические записки. 1950. №33; Его же. История британской агрессии на Среднем Востоке. М., 1951.

В прессе мнение либералов представляла «Daily News», консерваторов – «Standard», «Morning Post». «Times» публиковала различные точки зрения, стремясь быть независимой.

Предшественниками концепции «мастерской бездеятельности» являлись А. Конолли, Дж. Макниль, А. Бернс – служащие Ост-Индской компании. Основатель школы – генерал-губернатор Индии Г. Лоуренс. Для начального этапа характерна оценка объективной ситуации на Среднем Востоке и оправдание колониальных претензий Англии.

Наиболее глубоко концепция была разработана в 60-90-х гг. XIX в. Наиболее крупными идеологами этого периода были В. М. Торберн, Ф. Тренч, Дж. Кемпбелл (герцог Аргайл), М. Мак Колл, Г. Ханна. Каждый из них исследовал определенные аспекты «среднеазиатского вопроса». В. М. Торберн, Ф. Тренч, Г. Ханна, служившие в англо-индийской армии уделяли внимание военно-политическим аспектам политики на северо-западной границе Индии и на Среднем Востоке; герцог Аргайл, возглавлявший ряд крупных научных и учебных центров Англии, использовал ряд источников, недоступных широкой общественности и анализировал в основном политические аспекты проблемы.

Идеологи школы «мастерской бездеятельности» стремились объяснить быстрое распространение российской политики в Средней Азии потребностями ее капиталистического развития, заинтересованностью в новых рынках сбыта. Таким образом, их точка зрения отражала реальное положение. В то же время они не без основания обращали внимание на то, что колонизация среднеазиатских земель усиливает позиции России в конкурентной борьбе с Англией. Вместе с тем, они отвергали тезис о «русской угрозе» Индии. Но для них была характерна идеализация английских колониальных захватов.

Крупнейшими идеологами наступательной политики являлись известный ученый и политический деятель Г. Роулинсон, Д. Маллесон, прослуживший 30 лет в англо-индийской армии, Э. Хэмли – военный историк, журналист, писатель и переводчик, Ч. Марвин – английский журналист и военно-политический деятель, Ч. Мак-Грегор – военный деятель, начальник штаба англо-индийской армии и исследователь «среднеазиатского вопроса», Д. Булжер – активный член Королевского Азиатского Общества, редактор журнала, Дж. Н. Керзон – крупный политический деятель, будущий вице-король Индии и министр иностранных дел Великобритании.

Эта идея заложена в программном документе наступательной политики «Меморандуме по среднеазиатскому вопросу» Г. Роулинсона, обнародованного в 1868 г. Свою главную задачу автор этого меморандума видел в том, чтобы обосновать необходимость наступления Англии на Среднем Востоке в связи с опасностью для Англии в Индии со стороны приближающейся России. Русское продвижение, по мнению Роулинсона, означало подготовку к походу на Индию. Тезис об «угрозе Индии» приняли все представители этой школы. Все они пользовались английскими и англо-индийскими источниками за исключением Ч. Марвина, оперировавшего высказываниями в русской прессе и литературе.

Различные направления в английской историографии XIX в. соответствовали различным периодам английской политики на Среднем Востоке, взаимоотношениям Англии и России в этом регионе.

Для первой половины XIX в. было характерно преобладание теории «мастерской бездеятельности», т.к. англо-русские противоречия не оказывали решающего влияния на политику Англии на Среднем Востоке. Поэтому тезис о «русской угрозе» не выдвигался. Многие считали, что Россия не только не заинтересована в завоевании Индии, но и не сможет это осуществить, продвигаясь в Среднюю Азию, поскольку Туркестан являлся плохим плацдармом для развертывания дальнейшей агрессии.

Во второй половине XIX в. происходит расширение английской колониальной экспансии за пределами северо-западных границ Индии – в Афганистане, Иране и Средней Азии. В связи с этим начинает преобладать «наступательная политика».

Английская историография 60-90-х гг. XIX в. отразила борьбу двух основных направлений. Сторонники «мастерской бездеятельности» оценивали продвижение России в Средней Азии как следствие, с одной стороны, развития капитализма, с другой – англо-русских противоречий в Центральной Азии. Сторонники «наступательной политики» стремились представить продвижение царской России в Средней Азии как начало борьбы против английских владений в Индии, ссылаясь на отвергнутые правительством проекты генералов русской армии о завоевании Индии. При этом они игнорировали тот факт, что в этот период Россия была заинтересована в сохранении независимости Афганистана и Ирана в качестве буферных государств, что было связано с ближневосточной политикой России.

В 90-е гг. XIX в. выдвигалась то одна, то другая концепции в зависимости от политики Англии.

В последующем возрастающее внимание стало уделяться концептуальной оценке политики России в крае и ее воздействия на судьбы местных народов. Оценивая итоги установления русского управления в Туркестане, один из идеологов консервативного наступательного курса лорд Дж. Н. Керзон писал: «Водворение российского управления на большей части Средней Азии явилось истинным благом для всего рода людского. Были уничтожены отвратительная торговля рабами и все сопутствующие ей мерзости, был подавлен бандитизм, повсеместно удалось умерить и поставить под контроль мусульманский фанатизм и свойственную ему жестокость»²⁹. Лорда Керзона никак нельзя назвать человеком, сочувствующим России, равно как и венгерского ученого проанглийской ориентации А. Вамбери, который писал, что установление владычества России было «счастьем для населения этой страны»³⁰. Однако, они объективно отмечали положительные последствия присоединения к России Туркестанского края.

После установления коммунистического строя западноевропейские исследователи вступили в полемику с советской историографией по вопросу интерпретации истории завоевания Туркестана. Характерны в этом отношении работы 50-70-х гг. XX в. известных западных ученых Дж. Бэргхорна, Э. Бэкона, Р. Конкуэста, Э. Оллворта, Т. Раковски-Хармстоуна, Л. Тиллета, ДЖ. Уилера, Д. Хусона³¹ и др. Они обвиняли советскую историческую науку в тенденциозности, конъюнктурщине, предельной идеологизации рассматриваемых явлений.

Изучение проблемы завоевания Туркестанского края Россией является одним из основных направлений исследования Средней Азии за рубежом. В историографии Англии и США по указанному направлению отсутствует единство мнений: исследователи оценивают факт завоевания Средней Азии Россией либо исключительно положительно, либо негативно.

К примеру, В. Уолш³² оправдывает завоевание Средней Азии Россией. Э. Бэкон, С. Беккер³³ и другие считают, что это обернулось серьезными последствиями для местного населения. Ж. Кунитс писал, что русские посредством своего господства уменьшили экономическую эксплуатацию местного населения³⁴. В. Мандель же, напротив, полагал, что местное население подверглось еще большей эксплуатации со стороны колониальных властей³⁵.

Особое внимание уделено в западной историографии уяснению причин наступления России на Среднюю Азию. Так, профессор университета Индианы Ю. Брегель пришел к выводу, что причины завоевания края – многоплановые и трудно выделить в качестве основной какую-либо одну из них³⁶. Американский исследователь М. Раев полагает, что приобретением Кавказа Россия проложила себе путь в Среднюю Азию, объясняя ее появление в этих районах тремя мотивами: экономическим (поиск свободных земель для возделывания), стратегическим (обеспечение безопасности открытых границ на юге и юго-востоке государства), религиозным (защита единоверных народов, покровительство миссионерской деятельности по распространению христианства). М. Раев считает, что приоритет принадлежит экономическим соображениям³⁷. Он не видит положительного влияния России на Туркестан, усматривая едва ли не весь смысл ее присутствия там в покушении на самобытность.

В настоящее время очевидно сближение методологических установок и тематики исследований политики России в центрально-азиатском регионе в современных российской и зарубежной историографиях, при сохранении различий в источниковой базе.

Особняком стоит работа профессора Колумбийского университета литератора Эдварда Саида «Ориентализм»³⁸, написанной в самом конце XX в. Когда-то в XIX в. «ориентализм» означал «востоковедение», академическую дисциплину, подразумевающую и знание языков. Для историков искусства «ориентализм» – художественное направление XIX в. Семантическое понятие

²⁹ Curzon G. *Russia in Central Asia*. London, 1889. P.384.

³⁰ Вамбери А. *История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего: по восточным обнаруженным и необнаруженным рукописным историческим источникам*. (Перевод А.И.Павловского). СПб., 1873. Т.1. С.220.

³¹ Barghorn L. *Soviet Russian Nationalism*. New York, 1956; Bacon E. *Central Asiens under Russians Rule*. New York, 1966; Conguest.R. *Soviet Nationalities in Practice*. London, 1967; Allworth E. *Uzbek Literary Politics*. New York, 1964; Rakovska-Harmstone T. *Russian and Nationalism in Central Asia*. Baltimore, 1970; Tillet R. *The Great Friendship: Soviet historians on the Non-Russian nationalities*. Chapel Hill, 1969; Wheeler J. *The modern history of Soviet Central Asia*. London, 1966; Hooson D. *The Soviet Union. People and Regions*. California, 1972.

³² Walch W.B. *Russia and Soviet Union. A modern history*. – The University of Michigan press. 1988.

³³ Bacon E. *Central Asiens under Russians Rule*. New York, 1966; Becker Seymour. *Russias protectorates in Central Asia, Bukhara and Khiva. 1865-1924*. Cambridge, 1967.

³⁴ Kunits J. *Dawn over Samarkand. The rebirth of Central Asia*. New York, 1935. P.348.

³⁵ Mandel William. *The Soviet Far East and Central Asia*. New York, 1944.

³⁶ Bregel Y. *Rewriting Central Asian History*. //Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. ORIENS. 1997. №5.

³⁷ Raeff M. *Patterns of Russian Imperial Policy Towards the Nationality Problems*. N.Y.– Lnd. 1971. P.28-30

³⁸ Саид Эдвард В. *Ориентализм. Западные концепции Востока*. Санкт-Петербург, 2006.

«ориентализм» изменилось после выхода книги Саида. Термин приобрел уничижительное звучание. Он воспринимается как важное оружие в арсенале западного империализма, как интеллектуальное средство для обеспечения господства Запада над Востоком. Ориентализм по Саиду – это «научное движение, аналогом которому в мире эмпирической политики выступала европейская колонизация и аккумуляция Востока»³⁹. Эдвард Саид придал понятию «ориентализм» современный статус аналитической категории обществоведения. «Восток» в саидовском смысле – некое гомогенное, неполноценное пространство нереализовавшееся в силу собственной ограниченности, потенций и интенций. Специфика ориентализма заключается в использовании современных механизмов для разметки политического пространства империи. С точки зрения периферии империи, ориентализм модернизаторских элит и структур носит характер колониализма.

Главный аргумент Саида заключается в том, что научный аппарат, применявшийся западными исследователями при изучении Востока, был одним из способов утверждения западного колониального господства. Данный эффект достигался путем изображения Востока как «другого», недоброжелательного и опасного культурного соперника.

«Ориентализм» обобщает восточных людей в единый образ, приписывая им определенные черты в интересах колониальной власти. Термины эти оправдывают экономическую экспансию Запада, оправдывая эксплуатацию Востока. Преувеличивая дистанцию между Востоком и Западом, классический ориентализм Саида является процессом культурной диссимилиации, выстраивания различий между сходными существами.

В анализе Саида Запад представлен Британией и Францией, остальные пропущены, в том числе и Россия. Русский ориентализм – особенно любопытное исключение из схемы Саида. Восток у Саида – Ближний Восток и Северная Африка, Азия полностью игнорируется.

Таким образом, Эдвард Саид предложил теоретическую концепцию, которая позволяет обнаруживать и анализировать процесс создания и использования культурных механизмов поддержания политического господства Запада над Востоком.

Вдохновленные книгой Саида исследования зарубежных историков по истории России демонстрируют аналитическую ценность концепции Саида для изучения не только взаимоотношений России с Востоком, но и для понимания культурно-политических процессов, происходивших внутри России.

Методология Саида еще не получила своего применения в трудах российских историков. Безусловно, многие положения являются спорными, о чем свидетельствуют многочисленные дискуссии среди ученых.

Основная посылка Саида – научное знание и колониализм развиваются в тесной связи друг с другом, опровергается работами российских востоковедов (В. В. Григорьев, Н. П. Остроумов, М. А. Терентьев и др.), которые критиковали колониализм.

Россия – особая страна и загнать ее историю в «прокрустово ложе» теории Саида невозможно. Она – и азиатская и европейская одновременно. По отношению к Западу Россия – ориент, а по отношению к Средней Азии – империя, т.е. здесь они равны европейцам. Российское восприятие Азии также всегда носило сложный характер.

Методология Саида нуждается в детальном изучении, т.к. степень релевантности данной теории по отношению к России возможно определить путем изучения конкретных исторических ситуаций.

Оценивая вклад западной исторической науки в изучение вопроса о присоединении Туркестана к России, необходимо отметить неординарность ее подходов по сравнению с российской историографией, глубокий теоретический анализ происходящих процессов, формулировку четких концептуальных установок в оценке характера отношений имперского пространства и присоединенных территорий.

---

³⁹ Там же. С.215.

ТЛЕУМУРАТОВ М.,
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза,
к.и.н., профессор;
ТЛЕУМУРАТОВА Н.,
институт переподготовки квалификации кадров народного образования
им. К.Убайдуллаева, Республика Каракалпакстан

ИЗ ИСТОРИИ ЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ КАРАКАЛПАКОВ И КАЗАХОВ

Кочевые и полукочевые народы, в составе которых формировались казахи и каракалпаки, придавали большое значение своим племенам и родам. Они хорошо знали историю их происхождения, расселения, считали своим родственником того, кто принадлежал этому племени, независимо от национальной принадлежности. Такие явления существуют среди казахов и каракалпаков и поныне.

В истории самым многочисленным племенем каракалпаков считается Кыпшак. Об этом племени обширная литература и исторические источники. В.В.Бартольд считал, что «Кыпшак» и «Канлы» были очень тесных взаимоотношениях. Этнограф К.Шаниязов вел исследование среди кыпчаков и Канглы существующих среди узбеков. Сопоставление тамги кыпчаков-казахов и кыпчаков-каракалпаков совпадает (изображение одной палки). Известный историк 14 века Рашидаддин и Абулгази относят кыпчаков к огузскому племени, их первоначальной родиной они считают берега Дона и Италия (Волги).

Одним из шести племен каракалпаков был кунграта, аналогично что «Кунграта кочевали в районе Ташкента и породнились с казахами Большой Орды, так что в настоящее время эти кунграта сами себя относят к Большой Орде».

Казахи состояли из трех жузов, в каждый жуз входили определенные роды или племена.

По определению исследователей у казахов всего 26 племен. Многие из них встречаются среди каракалпаков. Остановимся на некоторых из них. Одним из известных племен среди казахов, да и не только казахов, но и узбеков было племя Канглы. В последнее время об истории этого племени как было сказано, написано обстоятельное исследование известного этнографа Узбекистана К.Шаниязова. У каракалпаков, казахов, и других народов Центральной Азии существует родоплеменные группы Китай, Найман, Джалайры, Уйсуну и другие племена, свидетельствующие о древних этногенетических связях казахов, каракалпаков, узбеков и других народов Центральной Азии.

У казахов и каракалпаков имеются и другие родственные племена, например «Уйшун». На территории Казахстана с давних времен обитал племя Усун. Усуни имеются в составе киргизского народа, есть усуни и в составе каракалпаков: например в составе племени Китай имеется род Кырк, Казахских Сары усун.

По легендам, введенным в научный оборот приводимым Т.А.Жданко, мы находим среди каракалпаков выходцев из рода Чумекей, некоего Танке, являвшегося родоначальником родов Анна и Куйын.

Каракалпаки имели взаимоотношения с единоплеменными соседями, в частности с казахами Младшего Жуза. В этом отношении особый интерес представляет судьба каракалпаков Жалайырского рода.

В произведении академика В.В.Вельяминова-Зернова пишется, что в 1848 году представители казахов Жалайров Среднего Жуза «отправились к каракалпакам и оттуда завлекли с собой тысячи полторы кибиток, принадлежавших тому же Джелаирскому роду, клятвенно обещая разделить с ними как с единокровцами кочевья свои и защищать их от нападения».

Другой знаменитый историк П.И.Рычков указал на тесные взаимосвязи между каракалпаками и казахами в XVIII столетии: «Уже не одна тысяча из них, от частых и неосновных киргиз-кайсацких нападений, и, не имея себе другого убежища, сами из своих мест вышли на житье в киргиз-кайсацкие улусы, прося, чтобы они к ним были приобщены, но и затем при переходе в киргизы, они ещё на пути с киргизскими владельцами и знатными старшинами по рукам разобрали и хотя живут у них особыми кибитками, но принуждены всякие их неистовства терпеть».

Таким образом, исторические связи предков казахского и каракалпакского народов можно обнаружить на всех этапах истории двух народов. Между каракалпаками и казахами существует тесные этнические связи. В формировании казахского народа участвовали многие племена, которые были известны и среди каракалпаков.

-
1. Аманжолв С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. Стр.62
  2. Аманжолов С. Указанная книга. Стр.62
  3. Там же стр. 31
  4. Жданко Т.А. Указанная работа . стр.42. Востров В.В и Муканов С. Указанная работа. Стр.93.
  5. В.В.Вельяминова-Зернова. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношения России со Средней Азией со времени кончины Абдулхаира хана (1748-1765). Т.1 Уфа, 1853. стр.1 Сл.
  6. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии 1887, стр. 125

СУВОРОВА Н.Г.,

к.и.н., доцент, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского, (Омск, РФ).

«ПРЕДЧУВСТВИЯ ЕВРАЗИЙСТВА» В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Работа проведена при финансовой поддержке Министерства образования и науки РФ, в рамках государственного задания ВУЗам в части проведения научно-исследовательских работ на 2014-2016 гг., проект № 2619

Истоки евразийства формировались как в оппозиционных, так и вполне официальных идеологемах, существовали и в виде научных конструктов и, действенных колонизационных практиках на азиатских окраинах Российской империи. Имманентное присутствие «предчувствий евразийства» в российском общественно-политическом дискурсе подтверждают его жизненность и обусловленность собственно российским пространством. Образы пространства, включавшие или исключавшие Россию из Европы или Азии, являлись субъективными и ценностными суждениями⁴⁰, но проходили проверку не только в интерпретациях и конструкциях ученых, политиков, публицистов, но и в реализации азиатского вектора российской политики, направленного на освоение, интеграцию «уже своего» или «еще чужого» Востока. Преемственность поколений российских интеллектуалов в начале XX в. еще не была окончательно разрушена и, хотя евразийцы были «порождением русского изгнаничества»⁴¹, это не исключало сложных, многоуровневых и опосредованных связей с интеллектуальной средой позднеимперской России и Европы⁴². Очевидно, что историю идеи о самобытном пути развития России, своеобразии и значимости географического пространства Евразии, синтезе европейских и азиатских элементов в русском этносе и культуре невозможно представлять в виде процесса последовательного и поступательного накопления (протоевразийских) компонентов, которые в сумме и дадут результирующую концепцию. Данное уравнение имеет слишком значительное число неизвестных, как объективных, так и субъективных слагаемых, упущение или допущение которых чревато неоправданными, а главное сложно опровергаемыми и доказуемыми связями. Стоит отметить, что формирование этих идей происходило в сложном по составу и характеру интеллектуальном пространстве позднеимперской России, включавшем академических ученых-теоретиков, общественно-политических деятелей и мыслителей, а также имперских экспертов. На долю последних выпадала особая задача выбора и апробации на практике тех идеологем, которые были порождены кабинетными учеными, поэтами и философами. Направления и методы территориальной экспансии, колонизационные практики обеспечивались научной экспертизой, а результативность имперских мероприятий по освоению новых пространств, в свою очередь, отражалась в ретроспективных и перспективных оценках российской действительности. Евразийцы в статусе эмигрантов вряд ли могли себе позволить внедрять свои идеи в действительность, способствовать строительству новой Евразии. Однако они не соглашались с оценкой своих построений как утопических и, создавая евразийскую концепцию истории России, встраивали в нее оценки имперского прошлого, советского настоящего, перспективы евразийского будущего.

Европеизированная идеология XVIII в., подкрепленная научными изысканиями российских историков и географов, впервые предложила российскому обществу восприятие азиатской части своей территории как «чужой», «дикой», «не-европейской». Усиливалось противопоставление

---

⁴⁰Бассин М. Россия между Европой и Азией: Идеологическое конструирование географического пространства // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. М., 2005. С. 278.

⁴¹Ларюэль М. Идеология русского евразийства, или Мысли о величии империи. М., 2004. С. 17.

⁴²Глебов С. Евразийство между империей и модерном: История в документах. М., 2010; Белошапко А.В. Социокультурные концепции русского евразийства: зарождение и эволюция доктрины: Автореф. ... к.филос. н. М., 2005.

внутренних европейских и азиатских территорий России сравнением с Европейскими империями и созданием нового, не только цивилизационного, но и этнокультурного деления территории на метрополию и колониальные владения⁴³. Эта позиция сохранится на протяжении всего имперского периода, но она не останется единственной и однозначной.

Изменение ракурса наблюдения за российским пространством, а также новое видение перспектив имперского разнообразия (отход от универсалистских, европоцентристских концепций) во второй половине XIX в. было связано с новациями в российской академической среде, а также потребностями государства эпохи реформ. «Движители реформ» – просвещенные бюрократы были заинтересованы в использовании научных методов получения информации для эффективного управления государством. Возникновение Императорского русского географического общества, а позднее и переселенческих структур, активная деятельность военных топографов и статистиков создавали своеобразный передаточный механизм между имперскими властями и обществом⁴⁴. В деятельности этих структур особо четко прослеживается взаимовлияние имперского пространства, процессов нациостроительства на формирование научных знаний, официальной идеологии, выработку определенного политического курса на Дальнем Востоке, в Степном крае и Сибири вообще⁴⁵. Прежде всего, это касалось своеобразия колониционных практик империи, в рамках которых отношение строителей империи – русского крестьянства и коренных народов не были связаны исключительно с подчинением и эксплуатацией, но предполагали различные варианты разнонаправленной интеграции, ассимиляции. Также сложившиеся в европейской науке иерархии наций и народностей однозначно не вписывались в российский научный и официальный дискурс. Деление народов на развитых (цивилизованных) и отстающих (дикарей), причем с попаданием русских и славян в группу «догоняющих» делало более привлекательным «выстраивание своего понимания нации вокруг понятия «народность», через отличительные черты, уникальность и специфику»⁴⁶. Этнограф Н.Н. Надеждин предложил в качестве нового направления отечественной науки – изучение «самообразной бытности человечности», «совокупности отличительных черт, теней, оттенков»⁴⁷. Цель этих исследований в изучении народной идентичности (народности) через совокупность всех свойств наружных и внутренних, физических и духовных, умственных и нравственных из которых складывается «национальная физиономия». Именно это направление своими исследованиями позволило более тщательно наполнить пространство «Срединного мира».

Переходным звеном от славянофильских идей обособленности и превосходства славянского мира перед азиатскими народами и культурами к евразийской идее близости этих элементов парадоксальным образом становятся и представления сибирских областников⁴⁸. Последовательно доказывавшие обособленность сибирского пространства в географическом, экономическом, административном и антропологическом планах, они, тем не менее, ближе других оказывались к евразийским представлениям об азиатских народах, идее равенства культурных типов и праве каждого народа на свой путь развития. Учитывая активную и достаточно плодотворную деятельность областников, направленную не только на разработку своих идей, но и на их реализацию вполне уместной будет характеристика областничества не только как предтечи евразийства, «частного проявления общеевразийской идеи», но и как вариант «практического евразийства».

Несомненным новаторством областников и возможным компонентом в евразийской теории стала разработка идеи о надэтнической территориальной идентичности сибиряка⁴⁹. Для обоснования особого сибирского характера и физического типа сибиряка областники использовали новейшие для

⁴³Бассин М. Россия между Европой и Азией: Идеологическое конструирование географического пространства // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. М., 2005. С. 278 – 279.

⁴⁴Найт Н. Наука, империя и народность: Этнография в русском географическом обществе, 1845 – 1855 // Российская империя в зарубежной историографии последних лет. Антология. М., 2005. С. 155 – 198; Сыздыкова Е.С. Российские военные и Казахстан: социально-политическая и экономическая история Казахстана XVIII – XIX вв. в трудах офицеров Генерального штаба России). М., 2005;

⁴⁵ Ремнев А.В. Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX – XX веков. Омск, 2004; Схиммельпеннинкван дер Ойе Д. Навстречу восходящему солнцу: как имперское мифотворчество привело Россию к войне с Японией. М., 2009.

⁴⁶Найт Н. Наука, империя и народность: Этнография в русском географическом обществе, 1845 – 1855 // Российская империя в зарубежной историографии последних лет. Антология. М., 2005. С. 187 – 188.

⁴⁷ Надеждин Н.Н. Об этнографическом изучении народности // Записки Русского географического общества. Кн. 2. СПб., 1848. С. 61.

⁴⁸ О сибирских корнях областничества см. в статьях М.В. Шиловского и С.В. Селиверстова и др.

⁴⁹ Ремнев Национальность «сибиряка»: региональная идентичность и исторический конструктивизм XIX века // Полития. 2011. № 3 (62). С. 109-128; Суворова Н.Г. «Сибирская нация» в исторических конструкциях и административных практиках XIX в. или как из крестьян делали сибиряков (по итогам совместного исследования с А.В. Ремневым) // Человек в меняющемся мире. Проблемы идентичности и социальной адаптации в истории и современности: методология и практики исследования. Программа и тезисы. Томск: Изд-во Том.ун-та, 2014. Томск, 2014. С. 219 – 221

своего времени научные достижения физической антропологии⁵⁰. Начав со шаповской идеи особой «сибиро-русской» народности, они довели толкование «сибирскости» до своеобразного учения об образовании в Сибири под влиянием ряда факторов особого культурно-антропологического типа (и даже «сибирской расы»), по образцу того, как это происходило в Америке. Поэтому они с таким вниманием фиксировали изменения в русском антропологическом типе и его этнографических чертах из-за смешанных браков и бытовых заимствований в пище, одежде, жилище и даже обрядах, появление специфических сибирских групп русских, таких как «гураны» или «карымы». Однако устойчивых метисных групп (тем более зафиксированных особым правовым статусом) в Сибири не сложилось, со временем они должны были сделать выбор и ассимилироваться в каком-то большом этносе, преимущественно в русском, который всегда оставался «открытым» через русскую культуру и православие⁵¹. Расовое смешение областники приветствовали до тех пор, пока оно оставалось «повышающим», действующим «положительно» на «примитивное мирозерцание» инородцев и не «понижало» физические и культурные способности самих русских. Сближение русских с инородцами, подчеркивал Н.М. Ядринцев, оставаясь в рамках социальной теории эволюционизма, «может быть наиболее благоприятным для русской расы в виду сохранения ее высоких расовых черт и способностей. В этом случае важен перевес качественный, кроме количественного в русском населении. Без сомнения, сила сохранения расовых и национальных черт обуславливалась высотой культуры, умственным развитием и теми средствами, которыми обладает население». Схожим образом оценивались и бытовые заимствования. Высокий статус «русской расы» в Сибири, по их убеждению, поможет сохранить просвещение и образование, направленное не только на детей, но и на взрослое население. Но по мере просвещения азиатских народов их культурное влияние на русских будет нарастать, поэтому так важно поддержать «русскость» в Сибири «постоянным обновлением и подкреплением высшей расы путем колонизации»⁵².

Однако, реально оценивая возможности русского колонизатора, областники вместе с прочими имперскими экспертами опасались за итоги высокой просвещенческой миссии⁵³. Невысокий уровень «цивилизованности» русских переселенцев и старожилов, хотя и уменьшал дистанцию между ними и местными народами, воспринимался как фактор чреватый опасностью культурной деградации. Таким образом, переселение русских крестьян на окраины империи и новое иноязычное и иноверческое окружение становилось серьезной проверкой самих русских на их национальную устойчивость, приверженность к православию, а социокультурная адаптация могла привести не только к смене идентичности, но и утрате антропологических черт русского человека. С одной стороны, это работало на их концепцию «сибирского народа», а с другой, – внушало опасение с «цивилизационной» точки зрения.

Особенно много способствовали возбуждению этой фобии сами областники, которые в поисках этнографической и антропологической специфики сибиряков обратили пристальное внимание на отклонения в русском этнокультурном типе населения. Н.М. Ядринцев даже подготовил специальную исследовательскую программу, призывая тщательно собирать сведения и анализировать факторы воздействия инородцев на русских, особенно отмечая случаи физического и умственного понижения уровня последних. Его соратник по областническому движению Г.Н. Потанин пришел к выводу: «Обзор приведенных нами фактов заставляет сомневаться в существовании у русского народа ассимиляционной способности. Мы можем говорить только об ассимиляционной деятельности русского народа, интенсивность которой зависит от целого ряда условий, причем главным регулятором является культурное превосходство русских над инородцами, так как, где этого условия нет, русский элемент сам поддается инородческому влиянию и утрачивает свою национальность»⁵⁴. Много инородческих заимствований фиксировалось областниками в быту и языке сибиряка, что стало почти хрестоматийным, войдя в учебные издания и популярные книги⁵⁵. Фактически, наблюдая за трансформацией русского населения в Сибири, областники не только зафиксировали процессы формирования «сибирской нации» (предтечи «евразийской нации») на современном этапе, но и приняли активное участие в ее конструировании.

⁵⁰ Могильнер М. Homoimperiі: История физической антропологии в России (конец XIX – начало XX вв.). М.: Новое литературное обозрение, 2008.

⁵¹ Шерстова Л.И. Тюрки и русские в Южной Сибири: этнополитические процессы и этнокультурная динамика XVII — начала XX века. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005.

⁵² Ядринцев Н.М. Сибирь как колония [1882 г.] /Под ред. С.Г. Пархимовича. Тюмень: Изд-во Ю. Мандрики, 2000. С. 57, 58.

⁵³ Ремнев А.В., Суворова Н.Г. «Русское дело» на азиатских окраинах: «русскость» под угрозой или «сомнительные культуртрегеры» // AbImperio. 2008. № 2. С. 157 – 222.

⁵⁴ Потанин Г.Н. Сибирские казаки // Живописная Россия. Западная Сибирь. СПб., 1884. Т. XI. С. 77 – 78.

⁵⁵ Головачев П. Сибирь. Природа. Люди. Жизнь. М: Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1902. С. 143 – 145.

Особое место в ряду экспертов по вопросам колонизации азиатской России принадлежало Н.М. Ядринцеву – ученому, публицисту и чиновнику. И дело не только в его «оппозиционно-ссылном» прошлом, его уникальность заключалась в том, что он создал и сумел донести и до общества, и до чиновников свои оригинальные и вполне аргументированные взгляды на колонизацию региона. В областнической историографии отмечается однозначный вклад в евразийское наследство Г.Н. Потанина, благодаря его исследованиям в области фольклора народов Центральной Азии⁵⁶. Позиции Н.М. Ядринцева по вопросу просвещения и перспектив развития сибирского региона не вполне оправданно определяют как «западнические».

Ядринцев, действительно, отстаивал необходимость для сибирского населения самых широких программ просвещения, понимая под ними не европеизацию, а прагматичное образование, подготовку специалистов для всех отраслей производства. Недостаток техников, учителей, врачей, чиновников отражается во всех сферах труда и промышленности, а отсутствие интеллигенции («местного образованного слоя») влияет на умственный склад сибирского общества и его общественную жизнь. Отсутствие образования, невежество населения чревато для общества «дичанием, отступлением от культуры русского населения, понижением расы вследствие метизации, а также обынородчением русского элемента»⁵⁷. Собственная сибирская интеллигенция, как и интеллигенция туземных народов, имела с точки зрения областника несомненные преимущества перед временной, приезжей («навозной»). Только наличие этого компонента делало жизнь общества сознательной, открывало перспективы «новой поры исторической жизни», означало становление местной науки, литературы, власти. Развитие гражданских чувств, бескорыстных стремлений и идеалов, сформулированных местной интеллигенцией (иначе, гуманизация общества) позволит разрушить «эгоистическую, сухую, черствую и грубоживотную» жизнь сибиряков. Важно, что просвещение у областников не рассматривалось как привилегия русского населения, напротив, каждая национальность желающая сохранить свою самостоятельность должна была пройти путь цивилизации. «Привитие цивилизации» через строительство школ и распространения православия становилось залогом спасения инородческих племен от вымирания в настоящем и гарантом их развития в будущем. Просвещение и христианизация инородцев не предполагало, по мнению Ядринцева, использования ни в качестве методов, ни в виде результата русификацию. Напротив, русификация характеризовалась как «неумелый и грубый» бюрократический метод разрушения основ самобытной народности. Обрусевшие инородцы, как «дурные элементы» туземного общества, эксплуататоры, взяточники противопоставлялись образованным инородцам, сохранившим любовь к собственному племени, к судьбе его.

Областник, защищая интересы всего сибирского населения, подчеркивал необходимость сочетать интересы пришлых оседлых земледельцев и кочевых инородцев, хотя бы как равнозначных подданных. Принесение интересов инородцев в «жертву» земледельческой культуре, в принципе признавалось возможным, но оправданием этому должны были быть преимущества, выгоды и благоденствие всего степного населения. Н.М. Ядринцев признавал за сибирскими инородцами право сохранения собственной культуры и хозяйства, а потому не видел необходимости в обязательной, принудительной седентаризации⁵⁸. Оседлость не рассматривалась им как однозначный критерий прогрессивности, тем более, если она сопровождалась разорением людей. К сожалению, план Ядринцева постепенного просвещения инородцев с помощью школы и церкви, с сохранением культурного многообразия Сибири, проигрывал радикальным унификационным планам «чиновников-прожектеров», нацеленных на быстрый результат.

Важно отметить, что взгляды областников на перспективы интеграции «своей Азии» были не чужды и определенной части местных администраторов. Чиновники не были изолированы от академической среды и благодаря образованию, а также активному сотрудничеству с учеными, общественными деятелями могли являться носителями аналогичных представлений. Во второй половине 60-х гг. XIX в. обсуждая перспективы присоединенных степных территорий, сибирская администрация в рамках Степных комиссий рассматривала альтернативные колонизационные проекты, наполненные как европоцентристскими, так и вполне евразийскими представлениями о новых азиатских участниках имперского строительства.

Поглощение степных окраин представлялось имперским идеологам как постепенное расширение национального русского ядра, так и как создание русских анклавов («островков русского мира») в стратегических зонах Русской Азии. Вместе с тем, во взглядах имперских наблюдателей, теоретиков

⁵⁶ Селиверстов С.В., Г.Н. Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX – начало XX в.) // [Вестник Томского государственного университета](#). Вып. № 300-1 / 2007. С. 107 – 115; Шиловский М.В. «Полнейшая самоотверженная преданность науке». Г.Н. Потанин: Биографический очерк. Новосибирск, 2004.

⁵⁷ Ядринцев Н.М. История освоения Сибири. М., 2013. С. 455.

⁵⁸ Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. СПб., 1892. С. 175.

и практиков на крестьянское переселение никогда не существовало единства. Но при очевидной разнице в масштабах и целях теоретических концепций и объяснительных моделей, их объединяла схожая цивилизационная риторика и признание исключительной важности роли русского крестьянина в политическом, экономическом, социокультурном и ментальном расширении России. Предлагаемые идеологические формулы, уже не замыкались в служебных документах или научных трактатах, а тиражировались и пропагандировались журналами и газетами, становясь важным фактором формирования общественного мнения, стереотипизации исторического и географического смыслов крестьянского движения на восток.

КУДЬЯРОВА Т.,

к.и.н., доцент Республика Каракалпакстан, Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

ТЛЕУМУРАТОВА З.

Республика Каракалпакстан, Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАРАКАЛПАКОВ С УЗБЕКСКИМИ ХАНСТВАМИ XVIII – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Каракалпаки с древнейших времен были связаны с узбеками-аральцами. Кунград занимал выдающееся место в истории аральских узбеков. По сведениям информаторов жителей Кунградского района Каракалпакстана г.Кунград был основан примерно в XVII веке на месте одноименного аула, получает своё название от названия рода Кунграда, широко известного в составе тюрко-монгольских народов. На территории Кунградского района Каракалпакстана живут многие племена, такие как кыпшак, мангыты, кыяты, канглы, кунграды, балгалы и другие племена.

Знаком истории народов Центральной Азии академик В.Б.Бартольд пишет о том, что в XVIII веке Аральское владение было независим от Хивы. В XVIII веке город Кунград для народов ханства, особенно для аральских узбеков, казахов и каракалпаков служили укреплением и крепостью во время военных нападений извне. В.Б.Бартольд писал, что Кунград имел почти такое же значение для страны, которое имел в середине века старый Ургенч.

Русские путешественники Гладышев и Муравин пишут о том что владения каракалпаков достигают до пределов Кунградского владения. Город Кунград также был центром торговли. 72 летний житель города Кунграда Узакбай Башанов в 1983-году рассказал нам о том, что слышал в детстве будто город Кунград 200-300 лет назад был центром торговли. Через этот город проходили караваны в Оренбург, Казань, Бухару. В городе существовали места для караванов, так называемые «шарбакшы», «казыкшы». В городе функционировали магазины, товары для которых были привезены из Бухары, России, Татарстана. Кунград был местом для торговли особенно с казахами и кочевниками живущих в степях. В городе Кунграде существовал специальный базар, так называемый «казах-базар» расположенный в современном старом городе Кунграда. Кроме того была специальная дорога, т.н. «Ат жолы», где останавливались Караваны, шедшие из России и Хивы. Несмотря на многочисленные феодальные распри между аральскими узбеками, каракалпаками и казахами не прекращались экономические взаимоотношения, являющиеся основой всяких взаимоотношений.

В первой половине XVIII века между аральцами и каракалпаками, жившими на берегах Сырдарьи и Кувандарьи усиливаются политические взаимоотношения. Каракалпаки и казахи были связующим звеном между аральцами и Россией в их политических взаимоотношениях. Как известно, для принятия русского подданства в Казахстан приезжает русское посольство во главе с М.Тевкелевым. В результате чего казахи и каракалпаки переходят в русское подданство в 1731 году. В это время некоторые каракалпакские старшины приезжают в Аральское владение. В этом деле особую активность проявляет каракалпакский бий Оразак батыр. К аральским узбекам приехало специальное посольство, возглавляемое Оразак батыром. Об этом писали в специальном журнале М.Тевкелова, где указано о приезде к М.Тевкелову специального посольства от Аральского хана Шахтемира. Усиление этих связей в критические времена, когда решались судьбы народов, проявление доброй воли к этому процессу не было чистой случайностью. Это было продолжение той исторической дружбы между каракалпаками и аральскими узбеками, насчитывающимися уже несколько веков. Имеются очень много любопытных фактов о дружеских взаимоотношениях народов. Как например: казахский хан Абулхайрхан посылает своего сына Нуралы хана в ставку аральскому хану Шахтемиру. Кроме того дает еще согласие отдать свою племянницу аральскому хану Шахтемиру в жены.

Между аральцами-узбеками и каракалпаками устанавливаются тесные политические связи, особенно в XVIII веке. При Хивинском ханстве Шергазы хане (1715-1728 гг.) «Между правящими группами каракалпаков и правителем аральцев Шах-Темир-Султаном существовали родственные связи».

Аральцы постоянно враждовали с правителями Хивы. Имеются сведения о том, что аральцы-узбеки в 1714 г. против хивинского хана восстали и возвели из каракалпаков ханом Ишим Мухамеда. «Ядгар хан дважды ходил против него походом и трижды отправлял войска. Каждый раз происходили сильные бои ....

В XVIII в. были предприняты ряд походов против каракалпаков-союзников Арала. Одним из известных ханов аральцев был в этот период Шахтемир. Он потерпел поражение с аральским войском, перешел Амударью и удалился в каракалпакский эль, находившийся в «Ак Якыше».

В исторических преданиях каракалпаков много материалов об истории Хивинского ханства. О правителях Хивы они писали стихи, воспевали их историю происхождения и их взаимоотношения между собою.

В произведениях Бердаха очень много говорится о ханах- правителях Хивы. В «Шежире» Бердаха мы читаем о хивинском хане Аранхане, правившем в Хиве в конце XVII-нач. XVIII вв. Об Аранхане, о его смерти пишет Мунис.

Интересные данные он приводит в своем историческом произведении о хивинском правителе Елбарсхане, правившем в Хиве с 1714 по 1728 годы. По его словам Елбарсхан происходит из чингизидов. При его правлении все пять городов Хорезма были единым государством. Интересное сопоставление в его произведении «Кулен болыс» мы встречаемся с Хивинским ханом Илбарсом, от дочери которого родился сын, впоследствии ставшим целым родом, известным ныне под названием Хантекли. Об Елбарсе ставшим общим ханом каракалпаков и аральцев пишет историк Мунис Шермухамед улы.

Многочисленные исторические события в жизни народов Средней Азии, в том числе Хивинского ханства нашли свое отражение в народных исторических знаниях в виде народных преданиях, народных песнях, особенно об иранском шахе Надира, вторгшийся в Среднюю Азию в середине XVIII века. О Надире очень много других исторических повествований. В знаменитом народном эпосе «Сорок девушек» (Кырк кыз) или «Гулайым», одной из главных событий занимает борьба народов Хорезма против господства свирепого Иранского шаха Надира.

Каракалпаки активно участвовали в политических событиях происходящих в Заравшанской долине. Изучая историю узбеков Зеравшанской долины этнограф А.Д.Гребенкин приходит к выводу о том, что среди узбеков Зеравшанской долины в прошлом было очень много волнений против бухарских эмиров, еще активные участие иринимали с узбеками и каракалпаки.

Приведенные материалы свидетельствуют о тесных политических взаимоотношениях каракалпаков с народам Хивинского ханства, а также об участии их в политических событиях в Бухарском и в Кокандском ханствах в XVIII – XIX веков.

В истории каракалпакско-узбекских исторических и культурных взаимоотношений большой интерес представляет период после завоевания Каракалпакстана Россией. Общеизвестно, в 1873 году в результате военных действий Россия захватила столицу Хивинского ханства – город Хиву. По договору земли по правому берегу Амударьи отошла к Российской империи. На вновь обретенных землях был образован Амударьинский отдел Туркестанского генерал-губернаторства. Хивинское ханство стало протекторатом царской России. Граница государства было определено по реке Амударье. По Гендимянскому договору 1873 года, составленным между Хивой и Российской администрацией Хивинское ханство не имело право вести дипломатические и другие переговоры без согласия Российской администрации.

Проблема исторических взаимосвязей народов Центральной Азии с Россией всегда занимала одно из ведущих мест в историографии. По этой проблеме историки всегда уделяли особое внимание. В Ташкенте состоялась Региональная научно-теоретическая конференция на тему: Военная экспансия и колониальная политика царизма в Средней Азии (7—8 июня 1990г.). Одним из организаторов данной конференции был историк Узбекистана профессор Х.З.Зияев. Многие историки среднеазиатских республик выступили со своими докладами и мнениями по данной проблеме и доказана что «Средняя Азия была захвачена силой и оружием, а добровольное вхождение в состав Россией носило эпизодический характер, касались отдельных племен и населенных пунктов».¹²

Таким образом обширная база исторических источников свидетельствует о том, что каракалпаки активно участвовали в политических событиях происходивших в Туркестане в XVIII- нач. XX вв.

1. Бартольд Б.Б. Сочинения. К истории орошения Туркестана. Т. III. М. 1966.стр.170

2. Гладышев и Муравин. Поездка из Орска в Хиву. Стр.10-14

3. Информатор Узакбай Башанов, записан в 1983г. от жителя г.Кунграда, Рукопись, стр.5

4. Казахскоорусские отношения в XV-XVIII вв. Алма-ата, 1961. стр.61
5. Иванов П.П. Очерк истории каракалпаков. Стр. 72
6. Материалы по истории каракалпаков. Стр.94
7. Мунис Агахи. Фирдоуси Иль-Икбал. Стр.92
8. Бердах. Танламалы шыгармалары. 1950. стр.219
9. Мунис Агахи. Фирдоуси Икбал. Стр.28
10. Бердах. Новонайденная рукопись «Кулен болыс», стр.10.
11. «Кырк кыз» Каракалпак халк фольклоры, Ташкент-Нукус.
12. Ахмеджанов А. Советская историография завоевания Туркестана и установления господства России в Средней Азии. Ташкент. 1991, стр.23

ГОДОВОВА Е.В.,

к.и.н., доцент Оренбургского филиала Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, г.Оренбург, Россия.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ СОЦИАЛЬНЫХ ОБЩНОСТЕЙ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАЧЕСТВА)

В настоящее время при изучении казачества вместе с традиционными подходами всю большую роль приобретают новые методологические основы, которые позволяют более глубоко исследовать социальные особенности повседневной жизни казачьих регионов.

Что же следует понимать под изучением повседневности?

Повседневность является продуктом длительного исторического развития. «Повседневность исторична, поскольку она представляет собой мир культуры, который... мы воспринимаем в его традиционности и привычности и который доступен наблюдению»^{xv}.

Анализ повседневной жизни есть попытка вникнуть в человеческий опыт, потому вопрос о содержании понятия «повседневность» предполагает вопрос о том, какой человеческий опыт следует рассматривать при этом, а какой нет^{xvi}.

Термин «повседневность» в широкий научный оборот сферы исторического знания был введен Ф. Броделем. В работе «Структуры повседневности: возможное и невозможное» он писал о том, как можно познать повседневность: «Материальная жизнь – это люди и вещи, вещи и люди. Изучить вещи – пищу, жилища, одежду, предметы роскоши, орудия, денежные средства, планы деревень и городов – словом, все, что служит человеку, – вот единственный способ ощутить его повседневное существование»^{xvii}.

Характеризуя повседневность Фернан Бродель подчеркивал следующее: «Исходным моментом для меня была – повседневность – та сторона жизни, в которую мы оказались вовлечены, даже не отдавая себе в том отчета, – привычка, или даже рутина, эти тысячи действий, протекающих и заканчивающихся как бы сами собой, выполнение которых не требует ничего решения и которые происходят, по правде говоря, почти не затрагивая нашего сознания. Я полагаю, что человечество более чем на половину погружено в такого рода повседневность. Неисчислимы действия, передававшиеся по наследству, накапливающиеся без всякого порядка. Повторяющиеся до бесконечности, прежде чем мы пришли в этот мир, помогают нам жить – и одновременно подчиняют нас, многое решая за нас в течение нашего существования. Здесь мы имеем дело с побуждениями, импульсами, стереотипами, приемами и способами действия, а также различными типами обязательств, вынуждающих действовать, которые порой, причем чаще, чем это можно предполагать, восходят к самым незапамятным временам»^{xviii}.

Базовой концепцией в парадигме повседневности является социальная феноменология А. Шюца. Реальность, по А. Шюцу, это «переживаемый в естественной установке бодрствующим взрослым человеком мир повседневной жизни»^{xix}. Переживание и интерпретация этого мира по сути одно и то же. Основа любой интерпретации – запас прежних переживаний мира, данный человеку в форме «наличного знания». Интерсубъективность (важнейший параметр мира повседневной жизни) реализуется посредством социальных действий, которые рассматриваются А. Шюцем как коммуникация^{xx}.

А. Шюц выделяет некоторые конституирующие элементы повседневности как особые формы реальности: 1) трудовую деятельность; 2) специфическую уверенность в существовании мира; 3) напряженное отношение к жизни; 4) особое переживание времени; 5) специфику личностной определенности действующего индивида; 6) особую форму социальности^{xxi}. Следовательно, соглашаясь с Н.Н.Козловой, можно сказать, что повседневность является продуктом социального конструирования^{xxii}. И встает вопрос о «началах и концах» (ибо повседневность текуча и изменчива,

как сама жизнь): с какого момента конкретная повседневность достигает в своем становлении стадии осуществления и с какого момента она трансформируется.

Н.Л.Пушкарева к категории повседневности относит: событийную область публичной повседневной жизни, прежде всего, мелкие частные события, пути приспособления людей к событиям внешнего мира; обстоятельства частной, личной домашней жизни, быт в самом широком смысле; эмоциональную сторону событий и явлений, переживание обыденных фактов и бытовых обстоятельств отдельными людьми и группами людей^{xxiii}.

Итак, повседневность – это пространство, на котором протекает человеческая жизнь, обогащенная опытом предков, где события частного бытия соприкасаются с историческим процессом, взаимопроникают и отражаются в восприятии их самим человеком^{xxiv}.

Какие же подходы в изучении повседневности, и прежде всего казачьего сословия, просто необходимы исследователю?

Во-первых, сочетание микро- и макроисторического подходов.

Исследуя общество как некую совокупность структур, история оставляла слишком мало места свободе людей как ее действующих лиц.

Микроистория – направление, сторонники которого, опираясь на биографические и автобиографические материалы, исследуют историю через всестороннее воссоздание жизни одного из представителей или группы людей того или иного социального слоя. Например, формулярные списки казаков являются источником для изучения повседневности казачества с точки зрения микроисторического подхода.

«История снизу» вносит в описание исторического процесса, понимаемого как единство и взаимодействие объективных моментов, важных политических событий, экономической жизни и духовных течений, новый аспект – его субъективную сторону. Эта «микроистория» демонстрирует отражение жизни всего общества в повседневной жизни и менталитете простых людей, ради которых, как неизменно провозглашают власть имущие, совершаются все действия общества и государства^{xxv}.

По мнению Н.Л.Пушкаревой, значимость микроисторического подхода определялась, во-первых, тем, что он позволяет принять во внимание множество частных судеб^{xxvi}, в первую очередь судебных рядовых казаков и казачек.

Во-вторых, специфика микроистории определяется новым пониманием места автобиографии и биографии в исторических исследованиях, признания за ними более существенной роли в формировании картины исторического процесса. В этом история повседневности сближается с «историей частной жизни» и «устной историей»^{xxvii}.

В-третьих, именно микроисторики поставили задачу исследовать не столько обычный опыт, сколько опыт экстремального выживания в условиях войн, революций, террора или голода, именно микроисторики поставили анализ переходных эпох в центр истории повседневности^{xxviii}. А кто как не казаки, представители служилого сословия, ощущали на себе все переломные моменты в судьбе России.

Однако история в целом охватывает события и процессы, которые разыгрываются над уровнем микроизмерений (макроистория – Е.Г.). Поэтому исторические исследования на высших уровнях обобщения столь же существенны, как и изучение деталей. Но они страдают неполнотой, и, если историк хочет восполнить пробелы «собственными представлениями и догадками», он должен исследовать также и мир мелких событий^{xxix}.

Очевидно, что методологическая природа макро- и микроисторического подхода различны. Так, макроистория опирается на общие понятия о социальной структуре общества. Микроисторический инструментариум оперирует менее масштабными категориями, но не свободен от выхода на общие понятия («класс», «общество», «сословие» и т.д.), поэтому вряд ли может обойтись без «большой истории»^{xxx}. Следовательно, микро- и макроистория дополняют друг друга.

Изучение повседневности казачества невозможно и без антропологического подхода.

Для исторической антропологии характерно фокусирование внимания историка на конкретных антропологических объектах изучения. Ими могут выступать «малые сообщества»: небольшие социумы, выделяемые по разным критериям (например, казачья семья, станица), но, главное, позволяющие в своих рамках всестороннее показать роль человека, постижение им повседневных забот, тревог, надежд. Нужно попытаться увидеть мир людей «изнутри», понять смысл, которыми они его наполняли^{xxxi}. В результате, с одной стороны, акцент в исторических исследованиях перемещается на изучение собственно «человека-в-истории», причем не столько созданных им и довлеющих над ним «структур», сколько его непосредственного опыта в историческом процессе.

Историческая антропология представляет собой общую глобальную концепцию истории и объединяет изучение менталитета, материальной жизни, повседневности вокруг понятия

антропологии. Антропологически ориентированная история изучает «телесность» и сознание людей во всех его «формах», их поведение и связи (со средой, друг с другом и социумом в целом) в конкретном времени и пространстве. При таком подходе тематическое поле исторической антропологии составляют история ментальностей, история повседневности, новая политическая история, новая социальная история, новая биография, гендерные исследования, новая интеллектуальная история, новая культурная история. Все эти модификации антропологически ориентированных исследований так или иначе пересекаются с микроисторией, как особой исследовательской практикой.

Антропологизация исторических исследований, стремление поставить человека и его опыт в центр исторической работы, переход на микроуровень нашли отражение и в расширении «территории истории» за счет включения в нее таких сфер, которые связаны с деятельностью женщин. Доминировавшие до недавнего времени истории событийная, политическая, экономическая, избиравшие в качестве своих исследовательских объектов «видимые», «неподвижные» пласты истории, абсолютно игнорировали ту часть жизни общества, которую принято называть «приватной» и где традиционно доминировали женщины^{xxxii}.

Итак, говоря об исследовании повседневности казачества, следует отдельно остановиться на гендерном подходе. Считается, что «изучать условия, которые формируют и поддерживают социальное поведение, означает изучать то, как культура выстраивает гендер». Гендер не просто биологическое различие мужчин и женщин, это часть социальных отношений, один из важных элементов общественного устройства^{xxxiii}.

Гендерный аспект «повседневности» ставит аналитика перед вопросом: возможно ли найти отличия в особенностях запоминания (импринтинга) мужчинами и женщинами тех событий, свидетелями которых они стали и того образа жизни, который ведут они и вели их родители и более далекие предки, о своеобразии фиксации отложившегося в памяти (меморизации), поскольку запомнившееся влияет в дальнейшем на обыденные поступки, о содержании «женской» и «мужской» повседневности в разные эпохи и источниках изучения этих категорий обновленной социальной историей, равно как социальной и культурной антропологией^{xxxiv}.

Применение гендерного подхода к изучению повседневности казачества необходимо при исследовании таких сфер жизнедеятельности, как «семья», «труд в домашнем хозяйстве», «работа в общественном производстве», «религия», «образование», «культура» и др. Тем более, что в экстремальных условиях приграничной жизни выковался не только характер воина-казака, но и совершенно особый тип женщины. Казачки собирали урожай, пекли хлеб, делали заготовки на зиму, обшивали всю семью, растили детей, ткали, вязали, могли и хворобы лечить, и хату подправить. Казачка была не только неутомимой труженицей, но и организатором. Номинально руководил большим семейным коллективом старик-дед, но далеко не все казаки доживали до седин. Дед мог быть уже и недееспособным, инвалидом, и работу по хозяйству организовывали бабки, матери, жены казаков. Распределяли обязанности между домашними, если нужно, нанимали работников и руководили ими. Казачки умели и торговать, чтобы часть продукции обратить в деньги и приобрести необходимое. Подобной инициативы и самостоятельности русские крестьянки не знали. У них-то всегда муж был рядом. По сравнению с крестьянками женщины-казачки имели большую свободу и большие права. Это объясняется тем, что во время войн, да и в мирное время женщины, дети и старики составляли основные рабочие руки.

В отсутствие мужа казачка заботилась о благополучии семьи, занималась хозяйством, поддерживала дом. На женские плечи ложилась и забота о детях. Если отец в большей степени осуществлял нравственно-религиозное воспитание, то мать следила за тем, чтобы дети были здоровы, обуты, одеты, накормлены^{xxxv}.

С самого начала своего развития гендерная история шла рука об руку с таким направлением, как устная история. По определению российского историка С.О. Шмидта, устной историей является «практика научно организованной устной информации участников или очевидцев событий, зафиксированной специалистами»^{xxxvi}.

В отличие от традиционной политической, экономической, социальной или военной истории, часто работающей с «неустными» источниками, устная история пытается «дать слово» игнорируемым (так называемым «неисторическим») слоям общества. Например, один из исследователей Оренбургского казачьего войска Бухарин в 1888 году записал воспоминания казачки Березовского поселка Таналыкской станицы Орского уезда Акулины Григорьевны Степановой, попавшей в 1835 г. в плен к киргизам. Таким образом, устная история больше отражает микроисторию, индивидуальные воспоминания, ежедневную повседневную жизнь.

Итак, говоря о новых подходах к изучению повседневности казачества, нельзя не отметить тесное переплетение микро- и макроистории, гендерной истории, устной истории и исторической

антропологии. Эту междисциплинарность следует понимать не как объединение наук о человеке под эгидой истории или вокруг определенной методологии и не как результат некой искусственно созданной междисциплинарной ситуации, а прежде всего как процесс междисциплинарного взаимодействия, который позволяет историкам обогащать свою интеллектуальную культуру, расширять горизонты мысли, воображения, любопытства, и в конечном счете совершенствовать профессиональное мышление^{xxxvii}.

Примечания

¹Ионин Л.Г. Социология культуры. М.: Логос, 1996. С. 108 – 109.

¹Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. URL: www.perspektivy.info (дата обращения: 14.05.2013).

¹Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М., 1986. С. 41.

¹Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск, 1993. С.13

¹Шюц А. Мир, светящийся смыслом. М., 2004. С. 402.

¹Шюц А. Мир, светящийся смыслом. М., 2004. С. 428.

¹Ионин Л.Г. Социология культуры. М.: Логос, 1996. С. 124.

¹Козлова Н.Н. Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. 1992. № 3. С. 14.

¹Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. URL: www.perspektivy.info (дата обращения: 14.05.2013).

¹Тимофеева Т.Ю. Повседневность и ее история в научном познании: сосуществование в противоборстве: научный доклад. URL: <http://omega.hist.msu.ru>. (дата обращения: 14.05.2013).

¹Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике//Одиссей. Человек в истории. 1990. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/odiss/21.php. (дата обращения: 14.05.2013).

¹Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. URL: www.perspektivy.info (дата обращения: 14.05.2013).

¹Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. URL: www.perspektivy.info (дата обращения: 14.05.2013).

¹Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. URL: www.perspektivy.info (дата обращения: 14.05.2013).

¹Медик Х. Микроистория// THESIS. 1994. Вып. 4. С. 200.

¹Польская С.А. Микростория в зеркале исследований современной французской медиэвистики. URL: <http://www.newlocalhistory.com/node/239>. (дата обращения: 14.05.2013).

¹Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия)//История повседневности: Сборник научных работ/Отв.ред.М.М.Кром. СПб., 2003. С.8.

¹Шутова, О. М. Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная истории / О. М. Шутова // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2002. С. 108.

¹Гендер для чайников 2/ Научный редактор Ирина Тартаковская. М.: «Звенья», 2009. С. 10.

¹Пушкарёва Н.Л. Гендерный аспект «истории повседневности»: содержание и перспективы изучения// Частное и общественное: гендерный аспект: Материалы Четвертой международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН, 20 – 22 октября 2011 года, Ярославль. М.: ИЭА РАН, 2011. Т. 2. С.539.

¹Годовова Е.В. «Им досталась воля да казачья доля»: образ казачки XIX века//Вестник Самарского государственного университета. 2012. №8/2 (99). С.120.

¹Устная история. URL: <http://www.lomonosov-fund.ru> (дата обращения: 14.05.2013).

¹Чеканцева З.А. Европейская история XIX в. в свете исторической антропологии// Политическая культура XIX века: Россия и Европа М.: ГУГН, ИВИ РАН, 2005.

АМЕТОВ Т.А.,

старший научный сотрудник Нукусского Государственного Педагогического института имени Ажинияза, г. Нукус, Республика Узбекистан.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКСТАНА

Одним из таких направлений, активно развиваемых в современной исторической науке, является новейшая история, которая во многих национальных школах истории связывается с образованием независимого национального государства. Новейшая история Узбекистана, с одной стороны, является историей нового независимого национального государства – Республики Узбекистан. С другой стороны, новейшая история Узбекистана, как история суверенного государства, совпадает с новым этапом (новейшей историей) в развитии человечества. Распад СССР и «восточного блока», появление на карте мира новых государств, окончание глобальной холодной войны и разделения мира на два

лагеря, глобализация терроризма и религиозного экстремизма и борьба международного сообщества с ними – все эти важнейшие события определяют лицо новейшей истории, когда формируется новый миропорядок. Новейшая история Узбекистана и Каракалпакстана – неотъемлемая часть новейшей истории человечества, и она тесно переплетена с глобальными событиями современности. Важность изучения новейшей истории определяется тем, что она направлена на осмысление событий, непосредственно оказывающих влияние на современную жизнь. Кроме того, поскольку новейшая история связана с современностью, в ней заложен прогностический потенциал, позволяющий увидеть тенденции, связанные с будущим.

27 января 2012 г. было принято Постановление Президента Республики Узбекистан «О создании Общественного совета по новейшей истории Узбекистана при Министерстве высшего и среднего специального образования» и рабочего органа данного Совета – Координационно-методического центра. В этом Постановлении поставлена задача широкого изучения международного опыта научных исследований современной истории и анализа работ, посвященных различным аспектам новейшей истории. Также особое внимание данным проблемам уделяется ввиду необходимости подготовки учебной, научно-методической литературы и публикации изданий нового поколения, в которых новейшая история Узбекистана рассматривалась бы в неразрывной связи с общемировыми и региональными процессами, а также историко-культурным наследием цивилизаций, народов и государств, сформировавшихся на территории современного Узбекистана.

В стране идёт активный процесс изучения проблем новейшей истории, осваиваются новые междисциплинарные подходы и методологии на стыке истории, теории международных отношений, социологии, антропологии, этнологии, философии, экономической теории, политических проблем.

Общепонятная потребность в объективном взгляде на историю Узбекистана и Каракалпакстана в период независимости ощущается все более настоятельно. В поворотный момент история в наибольшей степени должна выполнять свою основную функцию — роль социальной памяти общества. Этот период характеризуется кардинальными изменениями в их общественно-политической и государственной жизни.

Президент Каримов отметил, «Поэтому наши ученые-историки, несмотря на свои различные убеждения, определенные взгляды, должны собраться, дискутировать, прийти к единому выводу» [1].

Нужна добротная профессиональная история, занимающая подобающее место в нашей жизни, пользующаяся авторитетом и влиянием. Опираясь на новейшие работы историков Узбекистана методологического характера, попытаемся изложить некоторые принципы, которые будут пронизывать содержание данной статьи.

Новейшая история Узбекистана, с одной стороны, является историей обретения независимости и развития государства – Республики Узбекистан. Поэтому точка отсчета новейшей истории Узбекистана – 1989 год, период последнего десятилетия советской тоталитарной системы, опасных событий для Узбекистана, в основе которых лежали обанкротившаяся административно-командная система, политика игнорирования национальных, экономических, социальных интересов республики, катастрофическое ухудшение социально-экономической и экологической ситуации, уровня жизни людей, в первую очередь из-за монокультуры хлопка[2]. Такой сложный период истории Узбекистана характеризуется появлением на политической арене лидера новой генерации, в лице Ислама Абдуганиевича Каримова, благодаря грамотной, взвешенной политике которого были защищены интересы республики, удалось уберечь страну от политического и экономического коллапса, внутренних и внешних конфликтов. Результат – объявление Узбекистана независимым государством в 1991 году.

Важность изучения новейшей истории определяется тем, что она направлена на осмысление событий, непосредственно оказывающих влияние на современную жизнь. Какова историческая значимость и в чем сущность этих событий, какова роль в них тех или иных политических деятелей, каковы были возможные сценарии развития этих событий и как связаны эти события с современными процессами? – вот некоторые из тех вопросов, на которые должна дать ответ новейшая история. Кроме того, поскольку новейшая история тесно связана с современностью, в ней заложен прогностический потенциал, позволяющий увидеть тенденции, связанные с будущим [3].

На современном этапе развития историографии новейшая история выступает как научная дисциплина. Разрабатываются понятие и особенности новейшей истории: содержание, отличительные черты и основные подходы. Важное значение имеют новые оценки и акценты в восприятии исторического прошлого, обозначенные Президентом Республики Узбекистан И.А.Каримовым. Вышесказанное предопределяет роль новейшей истории в жизни современного Узбекистана и Каракалпакстана.

Задачи новейшей истории: мировоззренческие, методические, воспитательные, прогнозные определены на встрече Президента И.А.Каримова с группой ученых историков 26 июня 1998 г., в

книге И.А.Каримова «Без исторической памяти нет будущего», в постановлениях правительства о создании «Новой истории Узбекистана»[4]. За годы независимости и суверенитета, как выше отметили, первым трудом обобщающего характера историков Каракалпакстана, была «Новая история Каракалпакстана». Авторский коллектив расценивал написание данного труда, как «начало большой работы по воссозданию подлинной истории народа, раскрытию его роли и места в мировой цивилизации». Отсюда проистекало стремление авторов придать новизну публикуемому материалу, а также выявить и интерпретировать ранее замалчиваемые факты и документы. Важной особенностью данного издания, обусловленной характером наступающей эпохи, было то, что в нем получило воплощение разнообразие идейно-мировоззренческих позиций авторов. Тем не менее, работа производит впечатление цельного, выдержанного в академических традициях издания. Во многом это заслуга исследователей, работавших над освещением в монографии различных проблем периода новой истории. Таким образом, был подведен определенный итог развития исторической науки Каракалпакстана. В книге получили освещение многие концептуальные вопросы новой истории Каракалпакстана. Был проведен глубокий исторический анализ ключевых проблем отечественной истории второй половины XIX – нач. XXI вв. Это помогло выверить исходные идейно-методологические позиции, продемонстрировать виртуозное владение историографическими концепциями и фактологическим материалом, дать оценку качеству и глубине осмысления отечественной истории на этапе провозглашения суверенитета республики.

С другой стороны, наметилось ухудшение экологической ситуации в Узбекистане и трагедия Аральского моря. В этих условиях начался процесс зарождения общественных движений и партий, неформальных организаций.

В новейшей истории Узбекистана важное значение имеет изучение феномена Ислама Каримова в качестве политического лидера новой генерации. Социально-экономические и политические процессы накануне обретения Независимости, усилия и меры руководства Узбекистана по преодолению кризиса содействовали созданию института Президентства. Первые реформаторские шаги И.А.Каримова в качестве Президента независимого Узбекистана получили всенародное одобрение [5].

Принятая в 1992 г. Конституция независимого Узбекистана выступает как гарантия системы безопасности и стабильности. Была разработана концепция и принципы «узбекской модели» социально-экономических преобразований, которые получили мировое признание.

На начальном этапе структурных экономических преобразований сформировалась многоукладная экономика. Углублялись процессы приватизации и формирования конкурентной среды, создан полноценный рынок ценных бумаг и недвижимости; расширен слой реальных собственников. Была достигнута энергетическая и зерновая независимость.

Важное значение имеет синтез национальных и общечеловеческих ценностей в создании демократического общества в Узбекистане. Укрепление и развитие нравственного духа народа – важнейшая задача государства и общества в Узбекистане. Изменилось отношение к великим предкам, историческим личностям в годы независимости. Началось празднование юбилеев исторических городов в международном масштабе.

Общество начало понимать, что угроза духовно–моральным ценностям — угроза самобытности и будущему. Разработаны основные принципы государственной политики в области образования. Была принята Закон «Об образовании» (29 августа 1997 г.), «Национальная программа по подготовке кадров» (29 августа 1997 г.), Указ Президента «О коренном реформировании системы образования и подготовки кадров, воспитании совершенного поколения» (6 октября 1997 г.) и Положение о высшем образовании (9 февраля 2003 г.). Повысилась роль и деятельность РИКЦ и НКЦ по развитию национальных культур и укреплению межэтнического согласия в Республике Узбекистан. Толерантность и согласие выступают как важный фактор демократизации общества. К числу малоизученных проблем новейшей истории Каракалпакстана можно отнести политическую историю. Таким образом, совершенно неизученных проблем относится возникновение и эволюция современной государственной жизни. Можно констатировать, что в исторической науке Каракалпакстана не накоплено ни традиций, ни навыков ее изучения.

Новейшая история Каракалпакстана — клубок сложнейших проблем, каждая из которых требует своего теоретического и методологического осмысления, адекватного решения целого ряда источниковедческих вопросов [6].

Весьма остро стоят на повестке дня проблемы историографии Каракалпакстана периода независимости. Большинство молодых историков, к сожалению, не владеет категориями и методами экономического анализа, не умеет оценить качество экономических показателей, содержащихся в источниках.

Не менее актуальны проблемы создания подлинно научной социальной истории Каракалпакстана периода независимости. На современном этапе в обществе постоянно возникают новые группы с особым статусом и интересами.

1. Каримов И. Свое будущее мы строим своими руками. Т.7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – С.143.
2. Институт истории изучает новейшую историю Узбекистана/21-05-2013//www.uzdaily.uz
3. Сабилов А.: В чем особенность новейшей истории Узбекистана? /22.02.2013 //http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1361598120
4. Каримов И. Без исторической памяти нет будущего. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концерни бош тахририяти, 1998. – С.25. // Свое будущее мы строим своими руками. В. 21-т. – Тошкент: Узбекистан, 1999. – том 7.–С.146-147.//Современный Узбекистан: политика, экономика, безопасность. М., 1999
5. Узбекистан: обретение нового облика. В 2-х т. Под общ. Ред. Е.М.Кожокина. Рос. ин-т стратегич. исслед. М., 1998.
6. Кошанов Б.А. Актуальные вопросы изучения новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана// «Қорақалпоғистоннинг энг янги тарихининг долзарб муоммалари» мавзусидаги республика илмий анжуман материаллари. – Нукус: КДУ, 2014. – С.5-6.

КУРМАНАЛИНА Н.Н.,

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 3-курс докторанты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫ БОЙЫНША АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЕҢБЕКТЕРГЕ ШОЛУ

Қазақ-жоңғар қатынастарының, соның ішінде екі ел арасындағы өзара шапқыншылықтардың тарихы отандық тарихымыздағы өзекті тақырыптардың бірінен саналатындығы дау туғызбайды. Бұл тақырып төңкеріске дейінгі кезеңде де, Кеңес Одағы тұсында да, бүгінгі таңда да зерделеніп келе жатыр. Қазақ-жоңғар қатынастарының тарихнамасын қарастыру барысында тақырып бойынша ағылшын тілінде жарық көрген зерттеу жұмыстарын қамтып саралау әлемдік тарих ғылымының даму тұрғысынан бағамдауда қажетті мәселе болып табылады. Ең алдымен аталған топтағы еңбектерге шолу жасау қажет.

Жалпы қазақ халқының тарихын қамтыған ағылшын тіліндегі еңбектер бар болғанымен көп емес. Ал жоңғарлардың тарихына арналған ағылшын тіліндегі еңбектер XVII-XVIII ғғ. қазақ елінің тарихы бойынша еңбектермен салыстыра қарағанда басымдау. Ал тікелей қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі туралы ағылшын тіліндегі арнайы еңбектер тым жеткіліксіз деп айтуға болады. Бұл жағдайлардың өзіндік себептері де жоқ емес.

Қазақ-жоңғар соғыстары туралы тарихи мағлұматтар берілген ағылшын тіліндегі еңбектердің негізінен бірнеше бағыттарын айқындап көрсетуге болады. Олар: дүниежүзі тарихына [1]; Азия елдерінің тарихына [2]; моңғолдардың тарихына [3]; Қытай елінің тарихына [4]; Ресей және қалмақтар тарихына [5]; қазақ халқының және жоңғарлардың тарихына арналған зерттеу жұмыстары [6]. Бұл тізбектегі еңбектердің басым бөлігінің авторлары тегі еуропалық зерттеушілер.

Ағылшын тіліндегі тарихи еңбектерде соңғы ортағасырлар тұсындағы Жоңғар хандығына қазақ елінің тарихымен салыстырғанда басым көңіл бөлінгендігінің себептерінің кейбірін төмендегідей түсіндіру орынды тәрізді:

- жоңғарлар кезіндегі бүкіл әлемді дүрліктірген Шыңғыс хан моңғолдарының ізбасарлары ретінде қаралды;

- Жоңғар елі империя дәрежесіне дейін көтеріле алды; Жоңғар хандығы ұзақ уақыттар бойы қытай мәнжүрлерімен соғысып бақты, жалпы агрессиялық саясат ұстанушы ел ретінде саналды;

- Жоңғар хандығының соңғы көшпелі империя ретіндегі танымал атауының болуы.

Ал ол кездегі қазақ елінің жағдайына келетін болсақ, керісінше еді:

- Қазақ жүздері үлкен аймақтарды қамтығанымен біртұтас билікке бағынбаған еді, әр жүз жеке хандық құрып жатты;

- Қазақ елінің тарихы жеке емес, Ресей құрамына енген басқа Азия елдерінің тарихымен қоса зерделенді;

- Қазақтар Ресей қоластында екі ғасырдан астам болғандықтан, бұл тұста ешқандай халықаралық қатынастарда тәуелсіз саясат ұстанбағаны аян;

- Тәуелсіздікке қол жеткенге дейінгі кезеңде әлем тарихы тұрғысына қазақ елінің тарихын зерттеу аса өзекті тақырыптардың қатарынан көріне алмады.

Қазақ-жоңғар елдерінің қарым-қатынастары бойынша қолымыз жеткен еңбектерді хронологиялық баспадан шығу мерзіміне сай жекелей тізбектеп өтсек.

Тарихшы Ховорс Моңғол тарихына арнаған төрт томдық еңбегінде қазақ елінің тарихына қатысты мәліметтер келтірген. Ол тақырыпшаларын қысқаша түрде хандардың есімімен атап беріп отырған. Оның ішінде Қазақ-жоңғар байланыстарына қатысты мәліметтер Жәңгір хан, Тәуке хан, Болат хан немесе Сәмеке, Әбілмахмет хан, Абылай хан, Уәли хан, Әбілхайыр хан, Нұралы хан, Ералы хан өмірбаяндарын келтірген тақырыпшаларда кездеседі. Ол еңбегін жазу барысында Вельяминов-Зернов, Миллер, Левшин, Фишер еңбектеріне және т.б. дереккөздеріне сүйенген [7].

Француз шығыстанушысы Груссенің «The Empire of the Steppe» (Дала империясы) еңбегі көптеген тілдерге аударылған. Ол жұмысындағы 15-тарауын Моңғолияның соңғы империясының XV-XVIII ғғ. тарихын қамтыған. Тараудың бірнеше тақырыпшалары ойраттардың тарихына байланысты болғандықтан, бұл жерде де қазақ-жоңғар соғыстары бойынша фактілер келтірілген [8]. Тарихшының Қытай империясының тарихы бойынша жазылған еңбегінде де қарастырып отырған тақырыбымызға келетін аздаған мәліметтер кездеседі [9].

Неміс тарихшысы Спулердің моңғолдар тарихы туралы еңбегінде де зерттеу тақырыбына тиісті мағлұматтар бар [10].

Белгілі американ гуманисті Крэйдер моңғол-түркілердің әлеуметтік құрылымы бойынша жазған еңбегінде қазақтарға қатысты жеке тарау ретінде тоқталған [11].

Американдық моңғолтанушы Крюгер мен Борманчиновтың редакторлығымен шыққан қалмақ-ойрат симпозиумының материалдар жинағында тақырыпқа қатысты бірнеше авторлардың еңбектері топтастырылғандықтан маңызды болып табылады [12].

Келесі бір американдық зерттеуші де қалмақ моңғолдар тарихы бойынша жазған [13].

Халковиктің еңбегі тікелей батыс моңғалдары, яғни ойраттар туралы жазылған [14]. Ол келесі бір еңбегін бірлескен авторлықта жарыққа шығарған [15].

Нью-Йоркте жарық көрген Рывкиннің еңбегінде Қазақстанның Ресейдің қоластына енуіне қатысты фактілер көрсетілген [16].

Ходарковский зерттеу еңбегін Ресей мен көшпелі қалмақтардың қарым-қатынастарының тарихы бойынша жазған [17].

«The partition of the steppe: the struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for empire in Central Asia» атты еңбекте қазақ халқының жоңғарларға қарсы күресі бойынша мол мағлұматтар берілгендігін жеке атап өтуге болады [18].

Қазақтар туралы жазып жүрген Олкотт еңбегін де аттап өткен жөн емес [19].

Америкада жарық көрген қытайлық зерттеушінің еңбегі Мин династиясының тарихы бойынша жазылған [20].

Ірі американдық тарихшы Космоның жеке авторлықта және бірлескен авторлықта жарыққа шыққан бірнеше еңбектерінің қазақ-жоңғар қатынастарын зерттеуге байланысты өзіндік құндылығы ерекше [21].

Келесі бір американдық тарихшы Пердудің еңбегі өте жақсы жазылған, еңбектің анықтамалық аппараты көңіл толатаын деңгейде, оның үстіне автор жұмысында қазақ-жоңғар соғысы бойынша фактілермен қатар сапалы иллюстрациялар да берген [22].

Гучинованың ағылшын тіліне аударылған зерттеуінде қалмақ этнониміне қатысты мағлұматтар көп кездеседі [23].

Жалпы жоңғар, қалмақ, ойрат этнонимдеріне қатысты фактілер ағылшын тілді еңбектерде көп кездеседі. Мерзімді басылымда жарық көрген мақалада жоңғар термині жан-жақты талқылауға түскен [24].

Еңбек Орталық Азия тарихына арналған себепті тақырыпқа қатысты кейбір фактілерді беріп отыр [25]. Сол сияқты Голденнің де ғылыми жұмысы Орталық Азия тарихы бойынша жазылған [26].

Қалмақ ламаларына арнаған еңбекке ойраттардың діни бағыттағы даму өзгерістері көрсетілген [27].

Акинердің еңбегі қазақтардың өзіндік ерекшеліктеріне арналған, қазақ халқының қысқаша тарихын қамтыған [28].

Қазақтардың мәдени және әлеуметтік басымдықтарын сөз еткен еңбектің зерттеуімізге қатысты өз орны бар [29].

Мартиннің қазақ жерінің колонияға айналуы бойынша жазған еңбегі тартымды [30].

Жапондық тарихшының жоңғарлардың тарихы бойынша жазған еңбегінің деңгейі аса жоғары [31].

Түрік жазушысы Каланның мақаласында қазақ-жоңғар соғыстары бойынша бұрын белгісіз болып келген фактілер кездеседі. Автордың бөліскен ой-тұжырымы да ерекше болып табылады [31].

Жалпы дерек көздері тарихты жазу үрдісіндегі аса маңызды тірек болып табылатындықтан да қазақ-жоңғар қатынастары бойынша зерттеу жүргізу оқиға болып өткен жерлерде, жергілікті мұрағат, ауызша дерек және т.б. сүйену арқылы кең тұрғыда ашып жазуға мүмкіндік мол. Десек те қазақ-жоңғар қатынастарына қатысты қарастырылған ағылшын тіліндегі еңбектердің тарихнамалық жағынан алатын өзіндік орны бар. Мақалада еңбектерге тек қысқаша шолу ғана жасалды. Ал олардағы фактілерді тақырыбымыз бойынша терең қарастырып зерттеу алда орындалатын міндеттердің біріне айналмақ.

1. Robert Tignor *Worlds together, worlds apart*; Jerry H. Bentley, Sanjay Subrahmanyam, Merry Wiesner-Hanks *The Cambridge World History*.
2. Lawrence Krader *Social organization of the Mongol-Turkic pastoral nomads*; Roudik Peter L. *The history of the Central Asian republics*; Golden Peter B. *Central Asia in world history*; Peoples of Central Asia by Lawrence Krader; *The modern history of soviet central Asia*. Geoffrey Wheeler; *The Cambridge history of inner Asia the chinggisid age*. Edited by Nicola di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden; *A history of Inner Asia*. Svat Soucek; *Cosmo Nicola Di Warfare in inner Asian history (500-1800)*.
3. Grousset René *The empire of the steppes; a history of central Asia*; Spuler Bertold *The Mongols in history*; Halkovic Stephen A., Jr. *The Mongols of the West*; Larry Moses, Stephen A. Halkovic, Jr. *Introduction to Mongolian history and culture*; Howorth Henry H. *History of the Mongols: from the 9th to the 19th century*.
4. Grousset René *The rise and splendour of the Chinese empire*; Ray Huang *China, a macro history*; Shih-shan Henry Tsai *The eunuchs in the Ming dynasty*; Millward James A. *Eurasian crossroads: a history of Xinjiang*; Perdue Peter C. *China marches west: the Qing conquest of Central Eurasia*.
5. Khodarkovsky Michael *Where two worlds met: the Russian state and the Kalmyk nomads, 1600-1771*; *Kalmyk-Oirat symposium* / edited by Arash Bormanshinov, John R. Krueger; Paula G. Rubel. *The Kalmyk Mongols; a study in continuity and change*; Arash Bormanshinov *The lamas of the Kalmyk people: the Don Kalmyk lamas*; Rywkin M. *Russian colonial expansion to 1917*; *The Kalmyks / Elza-Bair Guchinova*; translated by David C. Lewis.
6. Benson L., Svanberg I. *China's last Nomads: the history and culture of China's Kazaks*; Malikov Y. *Tsars, Cossacks, and nomads: the formation of a borderland culture in Northern Kazakhstan in the 18th and 19th centuries*; Nathan Jay *Kazakhstan's new economy: post-Soviet, central Asian industries in a global era*; [Hudson, Alfred E.](#) *Kazak social structure*; *Rethinking Kazakh and Central Asian nationhood: a challenge to prevailing western views* / R. Charles Weller; Akiner Shirin *The formation of Kazakh identity: from tribe to nation-state*; *Contemporary Kazaks: cultural and social perspectives* / edited by Ingvar Svanberg; *Kazakhstan. Ethnicity, language and power*. Bhavna Dave; Kalan E., *Against a Common Enemy: Jungar-Kazakh Political Relations and the Emergence of Kazakh Khanate (17th –18th Centuries)*; Onuma Takahiro *The Development of the Junghars and the Role of Bukharan Merchants*; *The partition of the steppe: the struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for empire in Central Asia, 1619-1758: a study in power politics* / Fred W. Bergholz; Bekwith Christopher I. *A Note on the Name and Identity of the Junghars // Mongolian Studies. Vol. 29 (2007)*.
7. Henry H. Howorth *History of the Mongols: from the 9th to the 19th century*. London: New York : Longmans, Green ; Burt Franklin, 1876-1927.
8. Grousset René *The empire of the steppes; a history of central Asia*. Translated from the French by Naomi Walford. – New Brunswick, N.J., Rutgers University Press [1970]. – 687 p.
9. Grousset René *The rise and splendour of the Chinese empire*. – London : Geoffrey Bles, 1952. – 312 p.
10. Spuler Bertold *The Mongols in history*. Translated by Geoffrey Wheeler. – London, Pall Mall Press, 1971.
11. Lawrence Krader *Social organization of the Mongol-Turkic pastoral nomads*. The Hague: Mouton, 1963. 412 p.
12. *Kalmyk-Oirat symposium* / edited by Arash Bormanshinov, John R. Krueger. Philadelphia: Society for the Promotion of Kalmyk Culture, 1966. 225 p.
13. Paula G. Rubel. *The Kalmyk Mongols; a study in continuity and change*. Bloomington : Indiana University, [1967]. 282 p.
14. Stephen A. Halkovic, Jr. *The Mongols of the West*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1985. 226 p.
15. Larry Moses, Stephen A. Halkovic, Jr. *Introduction to Mongolian history and culture*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1985. 305 p.
16. Rywkin M. *Russian colonial expansion to 1917*. – London : Mansell, 1988. – 274 p.
17. Khodarkovsky Michael *Where two worlds met: the Russian state and the Kalmyk nomads, 1600-1771*. Ithaca : Cornell University Press, 1992. 278 p.
18. Fred W. Bergholz *The partition of the steppe: the struggle of the Russians, Manchus, and the Zunghar Mongols for empire in Central Asia, 1619-1758: a study in power politics* / New York: P. Lang, 1993. 522p.
19. Martha Brill Olcott *The Kazakhs*. Stanford, Calif. : Hoover Institution Press, Stanford University, 1995. – 388 p.
20. *The eunuchs in the Ming dynasty* / Shih-shan Henry Tsai. Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1996. 290 p.
21. Nicola Di Cosmo *Warfare in inner Asian history (500-1800)*. – Leiden : Brill, 2002. – 456 p.; Nicola di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden. *The Cambridge history of inner asia the chinggisid age*. Edited by Cambridge university press, 2009. – 488 p., Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden-*The Cambridge History of Inner Asia the Chinggisid Age*. -Cambridge University Press, 2009. – 507 p.
22. Peter C. Perdue *China marches west: the Qing conquest of Central Eurasia*. Cambridge, Mass.; London: Belknap, 2005. – 725 p.
23. *The Kalmyks / Elza-Bair Guchinova*; translated by David C. Lewis. Abingdon; New York: Routledge, 2006. 260 p.
24. Christopher I. Beckwith *A Note on the Name and Identity of the Junghars // Mongolian Studies. Vol. 29 (2007)*, pp. 41-45.
25. Peter L. Roudik *The history of the Central Asian republics*. – London: Greenwood Press, 2007. – 212 p.
26. Peter B. Golden *Central Asia in world history*. – New York; Oxford: Oxford University Press, 2011. – 178 p.
27. Arash Bormanshinov *The lamas of the Kalmyk people: the Don Kalmyk lamas*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1991. 52p.
28. Akiner Shirin *The formation of Kazakh identity : from tribe to nation-state*. London : Royal Institute of International Affairs, Russian and CIS Programme, 1995. – 83 p.
29. Svanberg, I. *Contemporary Kazaks: cultural and social perspectives*. Richmond: Curzon, 1999. 152p.

30. Virginia Martin Nomadic Land Claims in the Colonized Kazakh Steppe // Mitteilungen des SFB 586 „Differenz und Integration“ 2. P. 65.

31. Onuma Takahiro The Development of the Junghars and the Role of Bukharan Merchants // Journal of Central Eurasian Studies, Volume 2 (May 2011): 83–100.

СУЛЕЙМЕНОВА Г.С.,

магистр истории, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, г.Астана

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ЕЕ ПЕРВЫЕ ШАГИ В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

После обретения независимости одной из главных задач стала выработка внешнеполитического курса страны, основанного на принципе многовекторности.

Основными направлениями внешнеполитической стратегии стали вступление Казахстана в авторитетные международные организации, включая финансовые, сотрудничество с другими странами, обеспечение национальных интересов за рубежом и отказ от ядерного оружия.

Распад Советского Союза – гигантского государства, супердержавы, имевшей глобальные интересы, – стал беспрецедентным событием в новейшей истории человечества. Вопросы обеспечения безопасности, в первую очередь ядерной, предупреждения кризисов в атмосфере назревавшей экономической, социальной, идеологической катастрофы на постсоветском пространстве в одночасье стали самыми актуальными проблемами современной цивилизации. С начала 1990-х годов глава нашего государства Нурсултан Назарбаев стал определять основные направления внешней политики государства. Концептуальные подходы в этой сфере, обеспечившие преемственность внешнеполитического курса, были утверждены президентом страны в Концепции внешней политики Республики Казахстан, принятой в 1995 и 2001 годах. Соответствующими законами было создано правовое поле деятельности внешнеполитической службы.

Основными целями внешней политики государства были провозглашены комплексная интеграция Казахстана в мировое сообщество, обеспечение национальной безопасности, содействие экономическому развитию, защита прав и интересов граждан страны за рубежом, развитие взаимовыгодных отношений со всеми государствами. Первым шагом молодого независимого государства стал отказ республики от обладания ядерным оружием и получение взамен твердых гарантий безопасности со стороны ведущих мировых держав. Интересы Казахстана как государства, находящегося в центре Евразийского континента, не ограничены только лишь геополитическими факторами. В основе внешней политики Казахстана – следование принципам добрососедства и сотрудничества, отстаивание национально-государственных интересов, многовекторность и сбалансированность.

В основе нашей политики – взаимовыгодное сотрудничество со странами, являющимися нашими непосредственными соседями, всеми ведущими странами мира. Иными словами, будущее Казахстана – в Азии и Европе, на Востоке и на Западе. К главнейшим событиям и позитивным моментам истории Казахстана минувшего десятилетия, могу отметить личную причастность главы государства к политико-дипломатическому признанию нашей страны в качестве самостоятельного субъекта международных отношений. Полноценное участие и запоминающиеся выступления президента Н. Назарбаева на крупных международных форумах, в том числе с высокой трибуны Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций, заставили говорить о самостоятельности, прагматичности и жизнеспособности позиций Казахстана по международным вопросам и нашей политики на международной арене в целом. Сошлемся в этой связи на широко известную инициативу о созыве Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии, выдвинутую Президентом Н. Назарбаевым с трибуны Генеральной Ассамблеи ООН в 1992 году. В тот период скептики восприняли эту идею в штыки, считали ее «вильсонским идеализмом». Им казалось, что объединить Азию за одним переговорным столом и сформировать общеазиатские механизмы доверия – задача благородная, но непосильная в силу переплетения многих факторов – исторических, политических, демографических и других. Последовавшее десятилетие, наполненное войнами, политическими, экономическими, социальными, этническими катаклизмами, балансированием на грани ядерной атмосферы, сделала необходимость поиска азиатскими странами основ для сближения вопросом выживания всего человечества. Прозорливость казахстанского руководства была подтверждена самой атмосферой саммита СВМДА, прошедшего в Алма-Ате с участием лидеров крупнейших государств Евразии. В числе казахстанских инициатив также следует особо остановиться на призыве главы нашего государства во время Саммита тысячелетия экстренно провести социальное заседание Совета Безопасности ООН для рассмотрения обостряющейся

обстановки Афганистане и Центральной Азии. Казахстанское авторство имеет и широко известная идея создания Евразийского союза в рамках Содружества Независимых Государств и Таможенного союза, преследующая цель преодолеть негативные последствия дезинтеграции на постсоветском пространстве и создать действенный механизм безопасности и сотрудничества.

Полагаем, что глубоко не случайно присутствие Республики Казахстан в числе членоучредителей Шанхайской организации сотрудничества, организации Центрально-Азиатского сотрудничества, Евразийского экономического Сообщества, равно как и представительство в 64 международных организациях. За годы независимого развития Казахстану удалось избежать международных конфликтов, выстроить неконфронтационную прагматичную систему отношений с внешним миром. Казахстан установил дипломатические отношения более чем со 120 странами, на межгосударственных и межправительственных уровнях заключено свыше тысячи международных договоров. Налажен активный политический диалог не только с большинством стран Европы и Азии, других континентов, но и с такими авторитетными организациями, как организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), Организация Экономического Сотрудничества (ОЭС), Организация Исламская Конференция (ОИК) и другие. Фактически заложены необходимые предпосылки для интеграции Казахстана в глобальные и региональные экономические процессы, при этом с большой долей вероятности внешнеполитическая линия Казахстана органично впишется практически в любую модель справедливого многополюсного, устойчивого и демократического миропорядка нового тысячелетия.

В активе казахстанской дипломатии последовательное создание надежного «пояса безопасности» по всему периметру границ республики, поддержание и развитие, долговременных сотрудничества со своими соседями – Россией, Китаем, Киргизией, Узбекистаном и Туркменистаном. В отношениях с ними принимается во внимание не только протяженная на многие тысячи километров общая граница, но и переплетенность путей развития истории и культуры народов, национальных экономик, необходимость совместного противостояния угрозам безопасности.

Одним из важных внешнеполитических приоритетов Казахстана являются отношения с Турецкой Республикой. С турецким народом нас связывает общность истории, культуры, языка и религии. Мы всегда будем помнить, что именно Турция 16 декабря 1991 года первой в мире признала государственную независимость Казахстана. Неоценимый вклад в становление и развитие сотрудничества внесли видные политические деятели Тургут Озал и Сулейман Демирель. На сегодняшний день отношения между нашими странами выстраиваются на основе двусторонних правовых документов. Общий объем турецких инвестиций, привлеченных в казахстанскую экономику, превысил полмиллиарда долларов. Турецкие компании стали неотъемлемой частью казахстанского рынка, успешно реализуя проекты в области строительства, энергетики, добычи нефти и газа.

Европейский вектор внешней политики Казахстана характеризуется высокой степенью контактов на всех уровнях, объективным интересом европейского сообщества к углублению связей с нашей страной. В данном случае, наряду с энергетическим фактором, все больше учитывается «продвинутость» республики в осуществлении демократических и рыночных реформ, строительстве институтов гражданского общества, активность в генерировании и продвижении международных инициатив регионального сотрудничества, взвешенная позиция по афганскому урегулированию и отношение к антитеррористической коалиции. В последние годы Европейский Союз стал самым крупным торгово-экономическим партнером Республики Казахстана.

Важное значение для Казахстана имеет многостороннее сотрудничество с Соединенными Штатами Америки, которое вышло на уровень стратегического партнерства. США являются крупнейшим инвестором казахстанской экономики, вложившим в нее свыше 3,5 млрд. долларов. Примечательно, что в ходе последнего официального визита президента Н. Назарбаева в США руководство крупных американских нефтедобывающих компаний озвучило свои намерения усилить присутствие в Казахстане и инвестировать порядка 200 млрд. долларов в ближайшие десять лет. Трудно переоценить признание США, продвинутое экономических преобразований в Казахстане, что нашло отражение в высказываниях американских официальных лиц и социальной резолюции Сената США. Стороны будут и далее развивать отношения на основе конструктивных и прагматичных подходов, ориентируясь на диверсификацию торгово-экономического сотрудничества.

Сегодня Казахстан торгует более чем со 100 странами мира, и география наших партнеров позволяет говорить о том, что казахстанские товары знают повсюду. Для достижения более ощутимых результатов Казахстан интенсифицировал переговорный процесс по выступлению во Всемирную торговую организацию и активно продвигает отечественную продукцию на международные рынки. Мы также намерены рачительно использовать транзитный потенциал страны, стать на новом витке мировой истории преемником Великого шелкового пути. Другой неоспоримый

факт – лидерство Казахстана среди стран СНГ по объему привлеченных инвестиций. Только за первые десять лет в экономику Республики Казахстана вложено более 13 млрд. долларов США, в том числе известнейшими транснациональными корпорациями, являющимися главными игроками в глобализационных и интеграционных процессах.

Не менее важный аспект составляет сотрудничество республики с международными финансовыми организациями. Ведь по сути дела, проводимые в стране социально-экономические реформы и динамичные политические преобразования эффективны благодаря многолетней поддержке со стороны Всемирного банка, международного валютного фонда, Европейского банка реконструкции и развития, Азиатского банка развития, Исламского банка развития и других признанных международных институтов. Иностранцы Казахстана неизменно подчеркивают предсказуемость его внешней политики, опирающейся на прочное общественно-политическое согласие в стране. Нашим бесценным достоянием является сохранение межнациональной стабильности и консолидации общества, мирного сожительства народов и этносов на территориях Казахстана. Можно констатировать наличие у большей части казахстанского общества осознанного ведения национальных интересов и поддержки проводимого внешнеполитического курса. Эти обстоятельства позволяют дипломатической службе Казахстана вести поиск согласия и совпадающих интересов с зарубежными странами, создавать благоприятные внешние условия для максимальной концентрации усилий и ресурсов на решении социально-экономических задач нашего Отечества.

За время своего существования как самостоятельное государство Казахстан сделал немало до того, чтобы стать политически независимым, светским, демократическим государством с сильной экономикой, ориентированной на модернизацию производства, востребованного мировым рынком. Подъем экономики напрямую связан не только с изменением процессов текущей модернизации, но и качественным обновлением самой концепции реформирования экономики, политической и духовной жизни общества. Экономический курс правительства направлен на технологическое обновление традиционных отраслей производства, внедрение модернизированного, инновационного оборудования и нанотехнологий.

Таким образом, оценивая процесс становления внешней политики суверенного Казахстана, можно со всей уверенностью утверждать, что республика стремительно вошла в мировое сообщество, признана во всем мире, имеет свой вес, располагает солидным внешнеполитическим ресурсом – внутренней стабильностью и экономическим ростом. Все это в значительной мере связано с активной внешнеполитической деятельностью Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева.

-
1. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. А., 1992 г.
  2. Назарбаев Н.А. Десять лет, равные столетию. А., 2004 г.
  3. Назарбаев Н.А. Тарих толкынында. А., 1999 ж.

МУХАНОВА Ж.Ж.,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 2 курс магистранты,
Ақтөбе қаласы. Қазақстан Республикасы

ОРАЛ ЖӘНЕ ТОРҒАЙ ОБЛЫСТАРЫНДА МЕКТЕП САЯСАТЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ТАРИХЫНАН

Патшалық Ресей үкіметі қазақ жерін әскери, саяси және экономикалық тұрғыдан отарлап болғаннан кейін тағы бір мемлекеттік маңызды мақсатты көздеді. Ол – қазақтарды күштеп орыстандыру ісі болды, яғни, оларды тілі, сенімі, әдет-ғұрпы бойынша орысқа айналдыру еді. Аталған мақсатқа жету үшін империяның осы шалғай аймағында бұратаналардан сенімді, берілген адамдарды жасау үшін жергілікті халықтың санасына әсер ету көзделді. Осы жерден белгілі бір пайда туындады. Бір жағынан, орыс шенеуніктері үшін қырғыздардың тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін білу қажеттілігі туындамады, оның үстіне ол бұл істе өзін қинай қоймады. Екінші жағынан, орыс тілін үйренген қазақ, бірінші рет орыс мемлекеті жөнінде, орыс халқы жөнінде дұрыс мәліметтер алды және алынған білімдерін өзінің руластарының арасында таратады.

Отарлық органдарға осының өзі жеткілікті болды. Бұратана халықтың орыс тілін нашар білуі әр уақытта тек қана әкімшілікті емес, сонымен бірге қоныстанушыларды да жергілікті ұлттың өкілдерінен жоғары қоюға түрткі болып отырды. Бұл ретте, көрнекті русификатор Н.И.Ильминский

обер-прокурор К.П.Победоносцевке: «...бұратана орысша сөйлегенде шатассын және ұялып, қызарсын, жеткілікті деңгейдегі қателіктермен орысша жазсын, тек губернатордан да қорқып қоймай, әр үстел басындағы отырған бастықтан ығатын болсын» деп жазды.

Патшалықтың мектеп саясаты ұлттық саясаттың ажырамас бір бөлігі болып табылды. Соңғысының басты міндеті халықтарды күштеп орыстандыру арқылы ұлттық аймақтарды бірте-бірте біртұтас мемлекетке біріктіру еді. Отарлық өкімет орыстандыру саясатын жүргізе отырып, орыс тілінде оқытатын оқу орындарының жүйесін кеңейтуге негізгі пәрмен берді [1, 46-47 бб.].

Қазақ жерін бағындырып, Ресейдің отарлық білім беру жүйесі енгізілгенге дейін біздің қоғамымызда жастарды мектептер мен медреселерде оқытудың белгілі-бір жүйесі жұмыс істеп тұрғандығы белгілі. Мектептер негізінен ауылдарда болды және олар ауылмен бірге жыл мезгілі мен шаруашылыққа байланысты көшіп-қонып жүрді. Мектептердің бір бөлігі мешіттердің жанында жұмыс істеді. Салыстырмалы түрде мұндағы мектеп жүйесі алдыңғысына қарағанда жоғары деңгейде ұйымдастырылды. Білім беру ошағының келесі сатысы – медреселер болды. Медреселер ірі елді мекендерде, қалаларда және мешіттер жанынан жұмыс жасады. Медреседе мұсылмандық діни қызметкерлер дайындалды. Оқушылар медреселерден жоғары білім алып шықты.

Міне, патша өкіметі орыстандыруды көздеген мектеп саясаты арқылы жоғарыда сипатталған қазақ халқының дәстүрлі бала оқыту жүйесі бұзылды, оның құндылықтарының тамырына балта шабу жоспарланды. Осы жерде атап өтетін бір жәйт, патшалық отарлық өкіметтің мектеп саясаты олардың көздеген түпкі мақсаты – орыстандыру және шоқындыру шараларымен қатар жүргізілді. Бұл саясаттар бір-бірімен өте астасып жатты, олар ақырғы нәтижеге қол жеткізу үшін бірін-бір толықтырып отырды.

Патшалық Ресей үкіметі XIX ғасырдың бірінші жартысына дейін қазақ жерінде жүргізіп келген өздерінің мектеп саясатын осы уақытта «қате әрі тиімсіз болды» деп мойындауға мәжбүр болды. Бұл саясат өз бастауын XVIII ғасырдан алады және қазақтармен татарлар арқылы байланысуды, XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақтар арасында татар тілін оқытуды қарастырған еді.

XIX ғасырдың 60-жылдарынан патша үкіметінің Уфа және Орынбор губернияларындағы мектеп саясаты бір жағынан, мемлекеттік мектептердің кеңеюіне, екінші жағынан – мектептер мен медреселерді «мемлекеттендіруге», оларды мемлекеттің мүддесіне бағындыруға әкелді. Бұл жоспар жалпы алғанда, Қазақстанның бүкіл территориясына таралды [2, 147 б.].

Бұл ретте, генерал-губернатор Крыжановский «Уақытша Ережені» дайындау комиссиясына жіберген өлкедегі мектептер жағдайы жөніндегі мәлімдемесінде: «...қырғыздардың оқуға деген ынтасы зор. Жергілікті халықтың осы табиғи қабілетін олардың арасында орыс тілін тарату үшін пайдалану керек, ал оған халықтың қажеті мен үкіметтің көздеген мүддесін қанағаттандыратын мөлшерде ұйымдастырылған ...халық мектептері арқылы ғана қол жеткізуге болады. Ол үшін, әрине, оқу орындарына бөлінетін қаржыны ұлғайтуға тура келеді; бірақ ...бұратаналарды өркениет рухы мен мүддесіне жұмсалатын шығындардан қайтар пайда соншалық, ол шығындарға бола, бұл істі тоқтатуға болмайды» деп жазды. Аталған комиссия өлке басшысының бұл пікіріндегі отаршыл әкімшіліктің астыртын пиғылын: «Өлкедегі оқыту мәселесінің саяси маңызы өте жоғары екені сөзсіз. Біздің үкіметіміз ең алдымен осы маңыздылықты түсінгендіктен қырғыздарды оқытуға байланысты шаралар қабылдап отыр» деп айқындап берді.

Өйткені, патшалық «...Орта Азиядағы біздің саяси жағдайымызға, ондаған қымбат бекіністерден, жүздеген шала білімді чиновниктерден және мыңдаған солдаттар мен казактардан гөрі, азиаттар арасынан шыққан, білімі мен ықыласы жағынан орысқа айналған оқығандардың аз ғана бөлігінің берер пайдасы көп» деп түсінді.

Патша отаршылдарының осы пікірлерінде меңзелген қазақ халқын рухани жағынан бағындыру мақсаты әр түрлі оқу орындары арқылы жүзеге асырылды, олардың ішінде «Уақытша Ереженің» өмірге енуімен қатар ашыла бастаған аралас мектептер (орыс-қазақ, орыс-туземдік) ерекше орын алды. Мұндай мектептердің бағыты 1870 жылдың 26 наурызында қабылданған «Ресейді мекендейтін бұратаналарды оқыту шаралары жөніндегі» Ережелерде: «...біздің отанымыздың иеліктерінде өмір сүретін барлық бұратаналарды оқытудағы түпкі мақсат – оларды орыстандыру және орыс халқымен кіріктіру» деп анықталды. Яғни, Халық ағарту министрі И.Толстой айтқандай, мектептер «...мемлекеттегі орыс еместің бәрін орыстандыру» міндетін атқаруы тиіс болды. [3, 114-115 бб.].

Осы заңда орыс емес халықтар үшін үш түрлі категория белгіленді. Бірінші категория бойынша, ұлт тілдерінде сабақ өз тілінде, бірақ міндетті түрде орыс алфавитімен оқыту талап етілді. Мысалы, Б.Алтынсарин ашқан мектептер осы категорияның ішіне кірді. Екіншісінде сабақ таза орыс тілінде жүргізіліп, тек сабақ үстінде түсінбеген жерін ана тілінде айтуға рұқсат етілді. Ал, үшінші категория бойынша, сабақ тек орыс тілінде жүріп, ана тілінде сөйлеуге рұқсат етілмеді [4, 29 б.].

Қазақтарға, сонымен бірге исламды ұстанатын татарлар және башқұрттарға да білім беру үшін орыс тілін оқытуға күш салатын мектептер қарастырылды. Бұл үшін Ильминский жүйесінен келесі

идеялар алынды: ана тілін оқыту құралы ретінде қолдану және мұғалімдерді қазақтардың арасынан дайындау. Мұндай мектептердің бағдарламасы орыс тілі, таза жазу, арифметика және мұсылмандық діни оқудан тұрды. Сабақ арнайы түрде орыс қарпімен басылған оқулықтармен оқытылды, ондағы мақсат «татарларды, қазақтарды және башқұрттарды мұсылмандық жазудан түпкілікті ажырату» болды. Қазақ тілін мұсылмандықпен елестелетін татарланудан оқшаулауға тырысты [2, 148 б.].

Патша үкіметі жоғарыда аталып өтілген алфавитті өзгерту ісіне ерекше көңіл бөлді. Өйткені, бұл шара мектеп саясатында да, орыстандыру саясатында да жетістікке апарар басты жолдардың бірі еді. Отарлық әкімшілік ұлт аймақтарда ашылып жатқан туземдік мектептерде оқытуды орыс тілінде жүргізсе аймақтарда орыстық құндылықтардың, орыстық мәдениеттің, одан қалды орыс ұлты өкілдерінің ықпалының күшейетіндігін, сол арқылы түпкі мақсат – орыстандыруға қол жеткізуге болатындығын түсінді. Оған қоса патша өкіметі қазақтардың жазу мәдениетін өзгерту арқылы оларды татарлардың ықпалынан оқшаулауды көздеді. Өйткені, бұл уақытта қазақ жерінде, оның ішінде Торғай және Орал облысы қазақтарының арасында татарлардан сауат ашу дәстүрі кеңінен таралған еді.

Осы мәселеге қатысты Торғай облысының бірінші әскери губернаторы Баллюзек пен Ішкі істер министрінің арасында қайшылық туындайды. Әскери губернатор Баллюзек 1870 жылы Орынбор өлкесінің басшылығына қазақ даласында халықтық мектептерді құру жөніндегі жан-жақты жобасымен таныстырды. Онда ол мұндай мектептерде оқушыларды татар тілінде оқыту қажеттігі туралы ойын айтты. Баллюзек бұл ойын «Қазақтар ертеден татарша сауат ашуға үйренген, олар бұны жоғары бағалайды. Қазақтардың татарша сауат ашуға жақындығы, оларға барлық өркениеттің татарлардан келуімен түсіндіріледі» [5, 77-111 бб.] деп, дәлелдеуге тырысты.

1871 жылы 5 мамырда Ішкі істер министрі Орынбор губерниясының генерал-губернаторына хат жазып, онда Баллюзектің ойымен келіспейтіндігін білдіреді. Ол әскери губернатордың аталған есебін Қазан оқу округінің қамқоршысы Шестаковтың және Ильминскийдің оқып, өздерінің қорытындыларын бергендігін, онда аталған сарапшылардың әскери губернатордың пікірімен келіспейтіндіктерін және де қолға алынып отырған қазақтар арасында мектептер арқылы бастапқы білім беруді, оған қажетті халықтық қазақ мұғалімдерін дайындауды қажет шаралар ретінде мойындайтындықтарын айтқандығын жазады. Ішкі істер министрі одан әрі «Торғай облысының әскери губернаторының аталған есебінен татар және башқұрт молдаларының жұмысшылар және саудагерлер ретінде қазақ даласына келіп қазақ балаларын оқыту ісімен айналысқандығын көреміз» дей келе, «қырғыздардың татарлануына тоқтау салу үшін қамқоршы айтқандай, оларды туған қырғыз тілінің және осы ана тілінде араб қарпімен емес, орыс қарпімен басылған оқулықтардың көмегімен халықтық қырғыз мұғалімдері арқылы орыс тіліне үйрету қажет» [6, 27 б.] деп, шегелеп айтты.

Генерал-губернатор Крыжановский Халық ағарту министріне жазған хатында (1878 жыл 9 қаңтар): «Қазіргі және болашақта ашылатын қырғыз мектептері жастар үшін ғылымның әртүрлі салалары бойынша қарапайым мәліметтермен қоса, қырғыз сөзін орыс алфавитімен оқу және жазу дағдысын әбден меңгертіп шығаратын ұя қызметін атқаруы тиіс және сол жастар... тілмаштардың болыс пен ауыл хатшыларының, қырғыз мектептері мұғалімдерінің қызметтеріне басқалардан гөрі көбірек тағайындалуы мүмкін» деп жазды. Генерал-губернатордың бұл пікірінен отарлық әкімшіліктің қазақ даласындағы мектептер желісін кеңейтудегі мақсаты мен ол мектептердің бағыты айқын көрінді.

1870 жылдың 26 наурызындағы Ережелер жарияланғаннан кейін, Орал, Торғай облыстарында орыс-қазақ мектептері ашыла бастады. Мектеп екі түрде болды: 4 жыл оқытатын бір класты мектептер және 6 жыл оқытатын екі класты мектептер. Бір класты мектептер бастауыш білім берді. Ал екі класты мектептерде балалар орыс тілінен жетілдіріліп, арифметика мен жаратылыстануға және бейнелеуге оқытылды, тарих пен жағрапиядан тек қарапайым білім берілді.

1885 жылы Орал облысында: Орал және Гурьев қалаларында екі класты, Орал уезінің Елек қалашығында бір класты, барлығы 3 орыс-қазақ училищесі және 10 болыстық мектеп болса, 1892 жылы орыс-қазақ училищесі сол мөлшерде қалды, ал болыстық мектептер саны 13-ке жетті. Торғай облысында: 1882 жылы Торғай, Ырғыз, Николаев уездерінде – екі класты 3 орыс-қазақ мектебі және Елек өзенінің Бөрте болысында 1 уақытша мектеп қана болса, 1888 жылы – екі класты – 4, бір класты – 8 орыс-қазақ мектебі жұмыс істеді [3, 117 б.].

Патша үкіметі бұл уақытта орыс-қазақ мектептерін аша отырып, әлі де болса қазақ балалары көптеп оқыған мұсылмандық мектептер мен медреселерді қудалады. Мұсылмандық мектептер мен медреселер отарлық әкімшілікті қатты қауіптендірді. ...Жергілікті билікке «жаңа мектептер мен медреселердің ашылуына жол бермеу» тапсырылды. Діни лауазымдарды иеленуді қалайтын адамдардың орыс тілін меңгеруін ынталандыру үшін орыс кластарының оқу курсының көлемінде шектеу орнату қарастырылды.

Жергілікті өкіметтің орыс емес мектептерге қатысты шараларды жүзеге асыруға бағытталған күшін үйлестіру үшін, 1875 жылы Орынбор оқу округінде татар, басшқұрт және қазақ мектептерінің инспекторларының ерекше лауазымы бекітілді. Олардың міндетіне мектептер мен медреселерді қадағалау, олар жөнінде мәліметтер жинау, жергілікті тілдерде оқулықтар құрастыру және басып шығару жұмыстары кірді. Инспекторлар әсіресе орыс кластарының ашылуына ерекше назар аударуы тиіс болды. Мұсылмандық мектептерге бақылауды күшейту мақсатында 1874 жылы олар Халық ағарту министрлігінің қарауына берілді (бұрын Ішкі істер министрлігіне қарады) [2, 148 б.].

Әкімшілік тарапынан мұсылман мектептері мен медреселеріне қатысты жүргізіліп отырған қысымшылық, қудалау әрекеттері қазақ қоғамында аталған мектептердің жасырын түрде пайда болуына және олар жөнінде мәліметтердің жалған берілуіне алып келді. Мысалы, 1873 жылдың қыркүйек – қазан айларында Ырғыз, Николаев, Торғай уездері бастықтары әскери губернаторға уездер территориясында ешқандай мектептер мен медреселердің жоқтығын хабарлады. Тек Елек уезі бастығы ғана «Қаратоғай болысы хатшысының болыс басқарушысы мен оның көршілерінің балаларын орысша оқып-жазуға үйретіп жатқанын» жазды. Ал әскери губернатор Барабаш генерал-губернаторға облыста 1890 жылы барлығы 111 мектеп пен медресе бар екендігін мәлімдеді.

Облыс мектептерінің А.В.Васильевтің «Торғай облысы оқу бөлімінің 1892 жылғы жағдайы туралы» есебіне келетін болсақ, ол бойынша, облыс территориясында тек Елек уезінде 7 мұсылман мектебі ғана жұмыс істеген. Ал Орал облысындағы 1879 жылғы мектептер мен медреселер жөнінде мынадай мәліметтер бар:

Орал облысындағы мұсылмандық мектептер

Орналасқан жері	Мектептер саны	Оқушылар саны	
		Ер балалар	Қыз балалар
Орал қаласы	3	64	-
Орал уезі	69	2342	303
Калмыков уезі	80	1750	18
Гурьев уезі	6	36	-
Ембі уезі	2	75	-
Барлығы	160	4267	321

Әскери губернатор Голицын мұсылман мектептері мен онда оқитын оқушылар санын көрсете келе, «облыста медресе атты мектептер жоқ» екенін ескертті.

Ал облыс «Шолуларынан» мектептер мен медреселердегі оқушылар саны және олардың жылдан-жылға азайып отырғаны жөнінде мардымды мәлімет аламыз. Мысалы, 1890 жылы аталған мектептерде – 3003, 1891 жылы – 2816, 1892 жылы – 2607 оқушы болған. Яғни, 1879 жылмен салыстырғанда 13 жыл ішінде оқушылар саны 1,8 есеге азайған.

Алайда, өлкедегі мұсылман мектептері мен медреселердің «жоқтығы» да, жұмыс істеп тұрған бірен-саран діни оқу орындарындағы оқушылар санының азаюы да отаршыл әкімшілікті қиналдырмады. Керісінше, осындай жасырын қуғын-сүргін жағдайында жұмыс жасаған ұлттық бағыттағы мектептер мен медреселер Орал, Торғай әкімшіліктерін қатты қауіптендірді. Торғай әскери губернаторы: «Қырғыздарды бірбеткей татар элементтерінің жат ықпалынан қорғау үшін мұсылмандық насихатқа қарсы тұру қажеттігі, халық бұқарасы білім алып отырған бастауыш мектептер, толығымен, зиынды болып табылатын мұсылман дінін жақтаушы молдалардың иелегінде бақылаусыз қалып отырған жағдайда, еш уақытта мақсатқа жете алмайды» деп, мектептер мен медреселерді қатаң қадағалауды ұсынды [3, 121-122 бб.].

Патшалық отаршыл өкімет жеке адамдардың өлкедегі оқу басшылығының рұқсатынсыз мұсылмандық халықтың арасында мектептер ашуын қатаң бақылады. Бұл мәселемен аймақтың бірінші басшысының өзі айналысты. Мәселен, генерал-губернатор Крыжановский 1877 жылы 2 сәуірде Торғай облысының әскери губернаторына жазған хатында өзінің осындай хабарды Орынбор Оқу округінің қамқоршысының жеткізуімен естігенін жазып, облыс басшысына тиісті адамдар арқылы осы хабарды тексеруді, бұдан кейін олардан қатаң бақылауды талап етуді тапсырады [7, 7 п.].

Патша үкіметі татарлар мен олардың сауат жүйесінің қазақтарға ықпалын болдырмау үшін түрлі айла-шарғыларға барды. Солардың бірі – іс қағаздарын жүргізуді татар тілінен қазақ тіліне көшіру әрекеті болған еді.

Халық ағарту министрі граф Толстой 1876 жылы императорға берген есебінде: а) «Барлық іс қағаздарында татар тілінің орнына қырғыз тілі қолданылсын... Қырғыз сөздері орыс әліпбиімен жазылсын»; ә) «Осыған сәйкес біртіндеп татар тілмаштарын далалық қырғыздармен ауыстыру керек» деген ұсыныс жасайды. Император бұған келісім берген. Бұл ұсыныс уездік басқармаларға

төмендегідей түсіндіріледі: «Бұл нұсқаудың дала әкімшілігіне ғана қатысы бар. Қырғыздардың татарлануына шек қою, орыс әрпімен өз тілдерінде жаздыру қажет».

Қызмет жазбаларын жүргізудің жаңа тәртібін облыста жедел енгізу үшін губернатор уезд бастықтарынан мынаны сұрайды: а) орыс оқу орындарын (Неплюевтің кадет корпусы, Орынбор және Троицк гимназиялары, облыстық басқарма жанындағы қазақ мектебі, уездегі жергілікті мектептер) бітірген қазақтардың тізімін беру; ә) ол қазақтардың ішінен кімдерді татар және башқұрт тілмаштары мен хатшыларының орнына қоюға болатыны жөнінде өз пікірлерін білдіру; б) болыстық басқармалардағы хатшылардың ұлтын көрсетіп, аты-жөндерін тізімдеу.

1883 жылдың маусымында Торғай облысының әскери губернаторы Ішкі істер министріне былай деп мәлімдеген: «Қазір уезд бастықтары жанындағы тілмаштар мен болыс басқармалары жанындағы хатшылардың ішінде бірде-бірде татар да, башқұртта жоқ, олардың орнын орыстар мен қырғыздар басқан». Ол өз есебінде граф Толстойдың жоспарын батыл әрі тез іске асыруға шақырған. «Әлі де кеш емес, – деп жазды ол, – қырғыз халқын татарлану мен мұсылмандықтан алшақтату үшін барлық шараны қолдану керек». Бұл стратегиялық жобада, ең алдымен, орыс әліпбиін оқу үрдісіне енгізуге бағынышты халықтарға арналған кітаптарды іске қосуға баса мән беріледі [6, 27-28 бб.].

XIX ғасырдың 80-жылдары мемлекеттің ұлттық оқу орындарының қызметіне араласуы жандана түсті. Оның себебі «Ресейді мекендейтін бұратаналарды оқыту шаралары жөніндегі» Ережелердің жұмыс істемеуі болды. Отаршыл үкіметке соншама күш салғанымен, мектептер мен медреселердің ықпал ету саласын толық деңгейде шектеу мүмкін болмады. Олардың саны өсе түсті, оларды бақылау номиналды болып қалды. Орыс кластарының ашылуы баяу жүрді. Оның үстіне, бұл шара күтпеген нәтиже берді. Орыс тілін оқу медресе оқушысының дүниетанымын кеңейтті, оның білімге құштарлығын арттырды, яғни бұл ұлттық зиялы қауымның дамуы факторына айналып кетті. Бұл патшалық өкіметтің ұлттық-отарлық саясатына қайшы келген еді. Орыс оқу әкімшілігінің өкілдері аталған орыс кластарын жауып тастауды шешті [2, 148-149 бб.].

Сонымен, патша өкіметінің мектеп, жалпы халық ағарту бағытындағы саясаты толығымен отаршылдық сипат алды. Оның түпкі мақсаты қазақ халқының ұлттық рухани құндылықтарын жоя отырып, орыстандыру болды. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін қазақ жерінде аралас мектептер деген ашылды. Ондай мектептерде орыс тілін оқытуға басымдық берілді. Аралас мектептер жергілікті халықты сауаттандыруды көздемеді, керісінше рухани отарлау құралы болды. Отаршыл әкімшілік орыстандыру бағытында қазақтардың араб графикасына негізделген жазуын орыс әліпбиімен алмастыруды қолға алды. Оған қоса осы мұсылмандық мәдениет мен сауат ашуды қамтамасыз етіп отырған ұлттық мектептер мен медреселерді қудалай бастады, олардың жанасын ашуға қатаң шектеулер қойылды. Сөйтіп, орыс емес ұлттар өкілдеріне өздерінің ана тілінде білім алуға тыйым салынды. Отаршыл әкімшілік оның үстіне «бұратаналар» тек ғана бастауыш білім алуы тиіс деп шешті. Олардың орта және жоғарғы оқу орындарында білімдерін жалғастыруға жаппай мүмкіндіктері болмады.

---

1. Садвакасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II пол. XIX – нач. XX вв.). Алматы, 2005.-277 с.

2. Айтбаева Р. Мектебы и медресе в политике Российского государства в Казахстане в XIX в. // Евразийское сообщество, 2004.-№1 (45).147-154 с.

3. Абенова Б.С. Ресей империясының Орынбор өлкесіндегі аймақтық саясаты (1868-1891 жылдар). Монография. Ақтөбе, 2010.-306 б.

4. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы, 1993.-128 б.

5. Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург, 1896.

6. Сариева Р. Мектеп – орыстандырудың төте жолы // Қазақ тарихы, 2001.-№5. 25-28 бб.

7. ҚРОММ. 25-қор, 1-тізбе, 2254-іс.

АМАНАЛЫ Г.А.,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 2 курс магистранты,
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

АҚТӨБЕ ӨңІРІ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Отандық тарих ғылымында өткен ғасырдың 1920-1930 жылдары қазақ халқына үлкен сын сағаты болған кезең екендігі белгілі. Осы кезеңдегі жоғарыдан жүргізіліп, науқандық сипат алған бірқатар саяси шаралар (ашаршылық, ұжымдастыру, қуғын-сүргін, т.б.) қазақ халқы өмірінің барлық саласына үлкен өзгерістер әкелді. Мұндай өзгерістерден өлке халқының, оның ішінде қала халқының этнодемографиялық бейнесі де шет қалмады. Нәтижесінде, қала халқының дамуында ауытқулар орын алып отырды. Соған қарамастан бұл жылдарға қала халқы санының жалпы өсімі тән.

Аталмыш кезеңдегі қала халқының даму үрдісін 1925 жылы желтоқсанда компартияның XIҮ-съезінде белгіленген елді индустрияландыру бағытымен жүзеге асыру да қамтамасыз етті. 1920-1940 жылдары индустрияландырудың нәтижесінде қалалардың дамуы жаңа сатыға көтерілді, қалалардың урбанизациялану және ірілену үрдісі жүрді, қалалар әкімшілік орталық болумен қатар өнеркәсіптік орталықтарға айналды, қалаларда қала халқына тән әлеуметтік құрылым мен кәсіптік сипат қалыптасты. Сөйтіп, индустрияландыру жылдары қала халқының түпкілікті құрылу кезеңі болды.

1920-1930 жылдары Ақтөбе өңірі қала халқының дамуы аталмыш кезеңдегі әкімшілік-территориялық бөліністен де байланысты болды. 1920-1930 жылдары Қазақстанда төрт әкімшілік-территориялық құрылым енгізіліп, өзгертілгендігі белгілі. Солардың нәтижесінде бірқатар қалалық қоныстар өз статустарынан айырылды. Соңғы әкімшілік-территориялық өзгеріс бойынша Ақтөбе облысында 4 қала болды. Олар: Ақтөбе, Арал, Темір, Шалқар қалалары.

1920 жылдар қарсаңында Ақтөбе өңіріндегі қала халқына халықтың қысқару тенденциясы тән болды. Оған Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916-1917 жж. өлкедегі саяси оқиғалар, одан кейінгі кезеңде азамат соғысы, шаруашылықтың бүлінуі, ашаршылық шешуші ықпал етті. Қала халқы санының қысқаруын губерниялардың қала халқын бұрынғы облыстық бөліністің қалалық құрамы бойынша да есептеу арқылы байқауға болады. Сол есептеу нәтижесінде 1914-1920 жылдар аралығында Ақтөбе губерниясының халқы 15,6 %-ға қысқарғандығы анықталды [1,4 б.; 2,4 б.; 3,22-23 pp.].

Аталмыш кезең қарсаңында Қазақстанның жалпы қала халқы да қысқарды. 1920 жылы Қазақстанда қала халқы 402,7 мың адамды құрады, бұл 1914 жылғы қала халқы санынан 8,1 %-ға аз болатын. Халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңінің ортасына қарай қалаларда өмір сүру ахуалы дұрысталып, мұнда бұрын қоныс аударған тұрғындар қайта бастады. Нәтижесінде, 1923 жылға қарай қала халқының саны соғыс қарсаңындағы көрсеткіштен асып, 444,3 мың адамға жетті [4, 15-16 бб.].

1920 жылдардың басына дейінгі кезеңде орын алған орталықтағы және өлкеміздегі саяси оқиғалар елімізде ішкі көші-қон үдерістерінің жүруіне ықпал етті. Бұл үрдістен қалаларда тыс қалмады. 1921-1922 жылдардағы ашаршылық пен жұт ауыл халқының нан табу мақсатымен қалаларға ағылуын туғызды. Дегенмен, ауыл халқы көбінде басқа губернияларға көшіп отырды. Бұл ретте, Ақтөбе губерниясының тұрғындары 1921-1922 жылдары салыстырмалы түрде жағдайы дұрыс Ақмола және Семей губернияларына қоныс аударған [5, 107 п.]. Бұл жылдары қоныс аударған халықтың біразының әр жылдарда кері қайтып оралғандығы да белгілі.

Жоғарыда атап өтілгендей, 1920 жылдар басынан ел экономикасының түзеліп, халық шаруашылығының қалпына келтірілуіне байланысты өңірдегі қала халқының саны бірқатар аудандардағы кемулерге қарамастан негізінен өсу үрдісіне аяқ басты. Әсіресе, бұл құбылыс 1923 жылғы халық санағының қорытындысынан айқын көрінді. Дегенмен, 1920 және 1923 жылдардағы халық санақтары жалпы халықтың, оның ішінде, ауыл халқының қысқару үрдісінің жалғасып отырғандығын көрсетіп берді. Аталмыш кезеңдегі қала және ауыл халқындағы сандық өзгерістерді 1917, 1920 және 1923 жылдардағы санақ қорытындылары бойынша анықтауға болады (№1 кесте) [6, 95 б.].

№1 кесте. 1917-1923 жж. Ақтөбе өңірі халқының динамикасы

Қала халқы			Ауыл халқы			Барлығы		
1917	1920	1923	1917	1920	1923	1917	1920	1923
21789	23710	31457	470918	430750	271392	492707	454460	302849

Кестеден жалпы халықтың 1917-1923 жылдар аралығындағы алты жылдың ішінде 189858 адамға қысқарғандығы көрінеді. Оның ішінде ауыл халқы екі есеге жуық қысқарған. Кестеден, керісінше губерниядағы қала халқының сандық жағынан өскендігін байқау қиын емес. Қала халқы әсіресе 1920 жылдан кейін күрт өскен. Бұл өсім пайыздық көрсеткішпен 44,4 %-ға тең. 1920 жылдардың ортасынан қала халқының өсу үрдісі түпкілікті орнықты. Қала халқы санының өсуіне ең алдымен механикалық қозғалыс ықпал етті. Дегенмен, өсімге әсіресе, ірі қалалардағы табиғи өсімнің де үлесі болды.

Сонымен, 1923-1926 жылдар аралығындағы Ақтөбе губерниясындағы қала халқының құрылымындағы өзгерістерді 1926 жылғы санақ қорытындыларынан көруге болады (№2 кесте) [7,14 б.; 8,10 п.].

№2 кесте. 1926 ж. халық санағы бойынша Ақтөбе губерниясының қала халқы (санақ кезіндегі)

	Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.VIII. М., 1928. (санақ кезіндегі халық (наличное население))			Актюбинский губ. стат. отдел. Всесоюзная перепись насел. 1926 г. Предвар. итоги
	Ерлер	Әйелдер	Барлығы	Барлығы
Ақтөбе губерниясы				
Ақтөбе*	17773	17674	35447	35374
Темір*	10316	10545	20861	20820
Ембі (Жем)	2128	1998	4126	4135
Торғай*	926	950	1876	1875
Шалқар*	991	843	1834	1836
	3412	3338	6750	6708

* – Әкімшілік жағынан қала ретінде танылған қалалық қоныстар.

Кестеде ресми орталықтың материалдарымен қатар, жергілікті губерниялық санақ мекемелерінің қорытындыларын да беріп отырмыз және екі мәліметте алшақтықтар кездеседі. Екі дерек көзі бойынша Ақтөбе губерниясының қала халқында айырма 73 адамды құрап отыр. Бұл алшақтықтар үлкен болмағанмен, 1926 жылғы халық санағы қорытындыларына деген сын көзқарасты туғызады.

Соған қарамастан, қала халқының сандық құрамын талдауды ресми орталық материалдары арқылы жасауды жөн көрдік. Сол қорытынды бойынша аймақтағы жалпы қала халқының саны – 34447 адам. Бұл санды 1923 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда өңір халқы 2990 адамға өскендігі көрінеді. Бұдан қала халқының өсу үдерісінің жалғасып отырғандығын байқауға болады.

Қала халқы үлесінің жалпыреспубликалық көрсеткіштен бұлайша төмен болуын қалалардың әлі де болса баяу дамуымен (урбанизациялануымен) түсіндіруге болады. Қалаларда қала дамуына серпін беретін ірі өнеркәсіп салалары болмады. Бұған Ақтөбе қаласының еңбекші бұқарасының әлеуметтік құрамына қатысты мәлімет те дәлел бола алады. Яғни, 1926-1927 жылдарға тиісілі мәлімет бойынша қала халқының бір бөлігін жер ісімен айналысатын шаруалар құраса, екінші бөлігі темір жол жұмысшылары мен қызметкерлерінен, ұсақ кәсіпорындардың (негізінен диірмендердің) және құрылыс саласының жұмысшыларынан, мекеме қызметкерлерінен, ұсақ өндірушілерден, тағы басқалардан тұрды [9, 33 п.].

Қарастырылып отырған кезеңде қала халқының қалыптасуының негізгі көзі – табиғи өсім және ауыл халқының қалалықтарға айналуынан бұрын ең алдымен көші-қон қозғалысы болды. 1920-1930 жылдар бойы елімізде көші-қон қырқыны үнемі артып отырды. Бұл үдеріс өңірдегі қала халқының механикалық өсімін арттырды (№3 кесте) [10, 13 п.].

№3 кесте. 1926-1932 жж. Ақтөбе өңіріндегі қала халқының табиғи және механикалық өсімінің динамикасы

Қалалар мен қалалық қоныстар	1926 ж. санақ бойынша халық саны	1927 ж. табиғи өсім	Механикалық өсім	1932 ж. халық саны	Табиғи өсім	Механикалық өсім
Ақтөбе	20,9	0,5	1,6	33,7	0,3	3,2
Темір	4,1	0,1	-	5,4	0,1	0,7
Шалқар	6,8	0,1	-	9,7	0,1	1,5
Ембі	1,9	0,0	-	5,5	0,1	-
Алға	-	-	-	4,3	0,0	0,4

Кестеден көрінетіндей, қала халқы табиғи өсімге қарағанда негізінен механикалық өсім есібінен үнемі өсіп отырған. Әсіресе, механикалық өсімнің 1930 жылдан кейін қарқын алғандығы байқалады.

Қазақстан халқының механикалық қозғалыс есебінен өсуіне кеңес үкіметімен жалғастырылған қазақ жеріне қоныстандыру саясаты да ықпал етті. Кеңестік биліктің 1920-1930 жылдардағы қоныстандыру саясаты «қулактарды тап ретінде жою», «өнеркәсіпке жұмысшы күшін жинау», «ұлттық белгілері бойынша күштеп жер аудару», тағы басқа қолдан жасалған саяси шаралар арқылы жүзеге асырылғандығы белгілі.

Өңірдегі қала халқының механикалық қозғалыс есебінен өсіп, оның этнодемографиялық сипатының өзгеруіне кеңестік биліктің 1930 жылдардың екінші жартысынан бастап жүргізген халықтарды этникалық белгілері бойынша күштеп жер аудару саясаты да айтарлықтай ықпал етті. Осы саяси науқанның шеңберінде 1937 жылы Қазақстан территориясына 20141 кәріс отбасылары немесе 95421 адам жер аударылған. Басқа дерек бойынша бұл көрсеткіш – 98454 адамды құрайды. Оның ішінде, Ақтөбе облысына – 1874 адам кәріс орналастырылған [11, 377-378 бб.]. Оларға қосымша 1938 жылы орталық үкіметтің қаулысы бойынша Ақтөбе облысына – 1285 кәріс шаруашылықтары жер аударылды [12, 137 б.].

Ақтөбе өңірі халқының құрамында 1920 жылдардың басындағы кезеңнен кейін түбегейлі өзгерістер бірінші бесжылдық жылдарында орын алды. Бұл өзгерістер жалпы халықтың қысқаруына әкелген ауыл халқының күрт азаюынан, керісінше, қала халқының сапалық дамуының одан әрі жалғасуынан көрінді.

Өңірдегі қала халқы санының өсу үрдісін жекелеген қалаларға қатысты мәліметтерді талдау арқылы да бағамдауға болады (№4 кесте).

№4 кесте. 1928-1933 жж. Ақтөбе облысының қала халқы [13, 19 п.].

Қалалар	Жылдар					
	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Ақтөбе	23173	23868	24584	25321	26080	26862
Шалқар	7781	8014	8254	8501	8756	9018
Темір	4617	4755	4897	5043	5194	5349
Ембі (Жем)	2063	2124	2187	2252	2319	2388
Барлығы	37634	38761	39922	41117	42349	43617

Кестеден көрінетіндей, Ақтөбе облысының қала халқы баяу болса да жылма-жыл өсіп отырған. Жекелеген қалалар бойынша өсімнің біркелкі болғандығы байқалады. Жалпы қала халқы алты жылдың ішінде 5983 адамға немесе 13,7 %-ға өскен.

Жоғарыда келтірілген 1930 жылдардың бірінші жартысына дейінгі кезеңге қатысты мәліметтер демографиялық апатқа әкелген ашаршылық пен індеттің ауылдық елді-мекендермен қатар, қалаларды да жайлағанын айғақтайды. Бұл жылдары қала халқы негізінен азық-түліктің жетіспеушілігі мен экономиканың күйреуінен зардап шекті. Жергілікті мұрағаттарда осы жылдардағы қалалар халқының ауыр халін суреттейтін деректер сақталған. Осылайша, демографиялық апат жылдарында қала халқы да үлкен зардап шекті. Әсіресе, қала халқының аз қамтылған бөлігін құраған қазақ жұмысшыларының, жұмысшылар мен қызмет көрсету тобының басқа да өкілдерінің жағдайы ауыр күйінде қалды. Соған қарамастан, ауыл халқының қалаларға ағылуы толастамады. Қала олар үшін жан сақтаудың соңғы көзі болды.

Сонымен, 1930 жылдардағы өңірдегі қала халқының өсіп-өну нәтижелерін 1939 жылғы санақ қорытындысын 1926 жылғы санақ материалдарымен салыстыру арқылы бағамдауға болады. 1939 жылы Ақтөбе облысының қала халқы 88823 адамды құрады, бұл жалпы халықтың 26,2 %-ы [14, 76-77 бб.]. Осылайша, 1926-1939 жылдардағы санақаралық 13 жылда өңірдің қала халқы 53376 адамға өскен. Дегенмен, осы аралықтағы қала халқының жекелеген қалалар бойынша нақты санын анықтау мүмкін болмай отыр. Себебі, 1926 жылдан бері өңірдің әкімшілік-территориялық бөлінісі үлкен өзгерістерге ұшыраған болатын.

Осылайша, Ақтөбе өңірінің аталмыш кезеңде қала халқының өсіп-өнуіне негізінен көші-қон есебінен өсім, ұлттық құрамның жедел өзгеріске ұшырауы, жергілікті ұлт – қазақтар үлесінің кеми бастауы сынды тенденциялар тән болды.

1. Обзор Тургайской области за 1915 г. Оренбург, 1916.
2. Обзор Уральской области за 1914 г. Уральск, 1915.
3. ҚРОММ. 698-к., 14-т., 3-іс.

4. Никифоров И.Д. Городское население Казахстана (1917-1939 гг.). Автореф. дис... к.и.н. Алма-Ата., 1988.
5. КРОММ. 74-к., 52-ис.
6. Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). А., 1995.
7. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.VIII. М., 1928.
8. АҚОММ. 3-к., 1-т., 526-ис.
9. АҚОММ. 3-к., 1-т., 193-ис.
10. КРОММ. 962-к., 1-т., 874-ис.
11. Алексеенко А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период / История Казахстана: народы и культуры. Алматы, 2001.
12. Кан Г. Корейцы в Казахстане: Депортация и обретение новой родины /
13. Депортированные в Казахстан: народы и судьбы. А., 1998.
14. АҚОММ. 63-к., 1-т., 69-ис.
15. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. Москва, 1992.

АЛИНОВ А.А.,

магистрант Алтайского государственного педагогического университета, г. Барнаул, РФ.

РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА И РОССИИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ ВХОЖДЕНИЯ КАЗАХСТАНА В СОСТАВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.

Сегодня казахстанско-российские отношения выступают в известной степени примером эффективного развития двусторонних контактов во всех сферах жизнедеятельности наших государств: экономической, политической, дипломатической, социально-культурной. События нынешнего 2015 года – совместные празднования 70-летия Победы в Великой Отечественной войне, празднование Казахстаном 550-летия Казахской государственности, 20-летия Ассамблеи народа Казахстана и другие — останутся в современной истории как знаковые, свидетельствующие о большом потенциале взаимоотношений наших государств. Вместе с тем следует отметить, что нынешний высокий уровень этих отношений и их будущее в немалой степени зависят от знания и объективного отражения в истории.

Как известно распад единого государства (1991 г.) положил начало становления и России, и Казахстана в качестве независимых государств. В начале 90-х годов прошлого столетия произошел разрыв экономических и политических связей. Начался процесс автономного развития науки, культуры, искусства, который приобрел выраженную этнополитическую окраску. Это привело к переосмыслению тысячелетней национальной истории [0]. При этом подверглась научной переоценке и история вхождения национальных окраин в состав Российского государства. В этой связи нами представляются актуальным освещения истории изучения присоединения Казахстана к Российской империи.

За период независимости Казахстана, историки республики, проделали кропотливую работу над источниками подвергая их критическому анализу [1], что в свою очередь привело к переоценке истории русско-казахских отношений XVIII-XIX вв. и к прямому осуждению колониального наследия. В российской исторической науке после 1991 года наблюдается снижение активности в изучении проблем исторических связей Российской империи с казахскими жузами. Российские историки и политологи больше сетовали на «неблагодарность» со стороны местной элиты и ученых республики за тот положительный опыт, который был передан Казахстану за годы его пребывания в составе российско-советского государства [2]. В связи с давно назревшими противоречиями между историческими науками суверенного Казахстана и России на наш взгляд, появилась необходимость их скорейшего разрешения. Основной задачей истории является беспристрастное воссоздание исторического прошлого, бережное обращение к исторической памяти. Как справедливо отметила д.и.н. С.Н. Брежнева [3], национальные историки центрально азиатских стран с обретением независимости стремились начать свою историю с «чистого листа», отрицая весь предшествующий опыт историографической науки, что в свою очередь обрывает преемственную связь в оценке истории. Такого же мнения придерживается и один из авторов труда Центральная Азия в составе Российской империи С.Н. Абашин, он пишет, что «национальная историография тех народов, которые когда-то входили в империю, в свою очередь концентрируются на собственной нации и государстве, проецируя их в прошлое» [4].

В этой связи нами представляются актуальным освещения истории изучения одного из сложных периодов в истории Казахстана, 50 – 70-х гг. XIX века. В этот отрезок времени, русской военной администрацией начинается активное военное продвижение в степи Южного Казахстана, закончившееся юридическим оформлением все территории Казахстана в состав Российской империи.

Проблема присоединения или завоевания Южного Казахстана Российской империи в 50-70-е годы XIX века являлась предметом научного осмысления русской науки с начала военных экспедиций в глубь казахской степи в пределы кочевий казахов Старшего жуза. В дореволюционной историографии причины движения России в Центральную Азию оцениваются как «исторический импульс», вызванный задачей «самосохранения» русской государственности, стремлением достичь «естественных границ» и «цивилизаторской миссией» России на Востоке [5;6;7; 8, с. 14; 9, с.6; 10, с.59; 11, с.36].

После Великой Октябрьской революции, осмысление истории Казахстана начинается в 1920–1930-е гг. Историки рассматривали вхождение азиатских народов в состав России, как результат имперской завоевательной политики [12, с. 42; 13; 14, с.137]. Негативное отношение к действиям имперских властей в Средней Азии и Казахстане оформилось в концепцию «абсолютного зла». В оценке вхождения новых азиатских территории в состав Российской империи существовала общая характеристика России как «тюрьмы народов». Такая оценка присоединения Средней Азии и Казахстана к царской России сопрягалась с разработкой теории «торгового капитализма» М.Н. Покровским, в рамках этой теории расширение Россией своей территории рассматривалось как первоначальное накопление капитала, с позиции интересов помещиков и купцов, приводились прямые аналогии между российской экспансией и европейскими колониальными захватами.

В 1937-1938 годы в целом по стране прокатилось несколько волн репрессий. Подверглась репрессиям и интеллигенция Казахстана, все известные историки Казахстана оценивавшие отрицательно колониальную политику царской России в вопросе присоединения Казахстана, и дававших характеристику ей как завоевательной, колониальной (С.Д. Асфендияров, М. Тынышпаев, Х. Досмухамедов и др.).

С середины 1930-х годов советское руководство одобряет новые оценки вхождения нерусских народов в состав Российской империей, этим процессам в советских трудах 1940-х годов придается прогрессивный характер. Задачи поиска преемственности между советским государством и досоветской Россией, в укреплении многонационального государства СССР потребовали иных политических оценок прошлого.

Смена концептуального подхода в оценки присоединения Казахстана к России⁵⁹ ведет к смене терминологии. М.П. Вяткин оценивая присоединения южных окраин казахской степи подчеркивает прогрессивность России по отношению к Востоку, «для казахов царская Россия оставалась «тюрьмой народов», а постепенное влияние более передовой экономики России на хозяйство казахов играла прогрессивную роль [18, с.293]. Значение оценки присоединения Казахстана к России М.П. Вяткина заключается в том, что в последующих концепциях советского периода притапливаются отрицательные моменты данного процесса, и на первый план выдвигается задача показать позитивные последствия присоединения.

В 1960 – 1980-е гг. советские ученые получают социальный заказ, следуя которому, они в своих работах по среднеазиатской тематике упор делают на революционизирующем влиянии русского народа. Вся история присоединения рассматривается как предыстория революционных событий, которые произошли в начале XX века [3]. Этот период отмечен появлением особенно большого количества работ по интересующей нас проблеме [19; 20; 21; 22; 23]

Некоторые историки для того, чтобы сильнее подчеркнуть прогрессивное значение присоединения Казахстана к России, прибегали к неверному утверждению о хозяйственном застое в Казахстане накануне присоединения [23; 24]. Данное утверждение опровергается историческими фактами и последующими трудами казахстанских историков. Празднование 250-летия добровольного присоединения [25] своего рода стало конечной стадией данной концепции. В этой связи было выпущена монография Т. Шоинбаева [24]. Отныне историки, работающие над проблемой присоединения, должны были строго руководствоваться данной установкой. Это отличало, работы советских историков в 60 – 80-х гг. XX века.

По мнению историографа Б.К. Айтиновой, в современной казахстанской историографии превалирует однозначная тенденция к определению политики царизма в Казахстане в XVIII – XIX вв.

---

⁵⁹ В постановлении в газете Правда от 22 августа 1937 г., отмечается следующее: правительственной комиссии по итогам конкурса на лучший учебник для 3-го и 4-го классов средней школы. В данном постановлении на примере Грузии и Украины четко указывалось, что положение поработанных народов царской монархией, нужно рассматривать как: «Перед Грузией стояла Альтернатива либо быть поработанной Шахской Персией и султанской Турцией либо перейти под протекторат России, ровно как перед Украиной стояла альтернатива – либо быть поглощённой панской Польшей и султанской Турцией. Либо перейти под власть России... вторая перспектива была все же наименьшим злом (Кузнецов И.С. Отечественная историческая наука с 1917 г. до наших дней: Документы и материалы: учебное пособие: Новосибирск. 2006. С.35-37 / Зуев А.С. Отечественная историография присоединения Сибири к России: Учеб. Пособие. 2007. С.60)

как колониальной со всем спектром отрицательных последствий для его населения [27]. В научных изданиях 1990-х – первой половины 2000-х гг. казахстанскими историками доказывалось, что Российская империя была колониальной державой. А вопрос о колониализме выносился на отдельное обсуждение, где указывалось, что любой колониализм, будь он английский, французский или русский безусловно означал гнет, бесправие нищету, национальное унижение для поработанных народов [28; 29]. Вместе с тем работы вышедшие в 2000-х годах характеризует рассмотрение колониальной политики в сфере образования и политики, «духовной колонизации». Историки стремятся показать как чиновники царской России, обращая казахский народ в христианство, русифицируя его проводили политику денационализации – создания единого государства [30; 31; 32].

В 2010 году была переиздана История Казахстана [33], которая в своем содержании получила новое содержание освещению русско-казахских отношений XVIII-XIX. Современная оценка Российской империи казахстанскими историками сводится к смягчению оценок, казахстанские ученые не делают резких и критических выводов, во многом расширился и спектр проблем и тем на которые сейчас пишутся научные работы⁶⁰. При этом коллектив авторов не отказывается от терминов «завоевания» и «колония», «с распространением российской государственно-административной системы на Южный Казахстан было юридически оформлено его включение в состав огромной полиэтнической империи. С тех пор надолго Казахстан превратился в колониальную окраину России» [33, с.386].

По мнению казахстанского историографа А.М. Абдильдабеовой «в современной историографии Казахстана проблемы присоединения к Российской империи, существует два подхода: исключительно завоевание и первоначально добровольное присоединение, затем присоединение с помощью военной силы» [34]. На современную историографию Казахстана повлияли поиски исторических корней этнической, социальной и политической самоидентификации требующих сплотить народ Казахстана. Но при этом нужно сделать пометку, что в большинстве научных изданий Казахстана перегибов в оценке Российской империи не было [35; 36; 37; 38].

Таким образом, проблема «присоединения Казахстана к Российской империи» на протяжении очень долгого периода времени находилась под пристальным вниманием исторической науки. Каждому периоду было свойственно свое видение и оценка данного процесса. Надо учитывать что знание и изученность концепций по проблеме присоединения необходимо для воссоздания действительной истории русско-казахских отношений.

К.Е.Кушербаев, Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Казахстан в Российской Федерации / Сыздыкова Е.С. Российские военные и Казахстан: (Вопросы социально-политической и экономической истории Казахстана XVIII-XIX вв. в трудах офицеров Генерального штаба России). Под ред. д.и.н. Н.Е. Бекмахановой. – М. 2005. 246 с.

1. История Казахстана в 5-ти томах. Т.3. Алматы, 2000; Алматы: Атамур, 2010.
2. Россия – Казахстан: современные мифы и историческая реальность. Сб. науч. и публикац. Статей. – Баранул, 2001. – 172 с.
3. Брежнева С.Н. Историография проблемы присоединения Туркестанского края к России (вторая половина XIX – начало XX в.) автореф дис докт истор наук. – Москва, 2005. – 50 с.
4. Абашин С.Н., Арапов Д.Ю., Бекмаханова Н.Е. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
5. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб. 1890.
6. Федоров Д.Я. Опыт военно-статистического описания Илийского края. Ч. 1. Ташкент, 1880.
7. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875; Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. 1. СПб., 1906.
8. Вениуков М.И. Опыт военного обозрение русских границ. – СПб. 1873. С.14
9. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. – СПб. 1875. С.6.
10. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. – СПб. 1902. С.59.
11. Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань. 1900. С.36.
12. Галузо П.Г. Туркестан колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). – Ташкент. 1935. С.42.
13. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник II. Под ред. С.Д. Асфендиярова, П.А. Кунте. – Алма-Ата. 1935.
14. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). – 3-е издание. Под ред. А.С. Такенова. – Алма-Ата. 1998. С. 137.
15. Чапкевич Е.И. Советская историография 20–50-х годов внешней политики России / Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. М., 1996. С. 425.
16. Кузнецов И.С. Отечественная историческая наука с 1917 г. до наших дней: Документы и материалы: учебное пособие: Новосибирск. 2006. С.35-37
17. Зуев А.С. Отечественная историография присоединения Сибири к России: Учеб. Пособие. 2007. С.60

---

⁶⁰ Примерами служат: казахская диаспора, историология средневекового Казахстана, возрождённые сокровища Казахстана (ценные археологические находки).

18. Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. – М. 1941. С.293.
19. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – 1957 .
20. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868 гг). – 1960
21. Галузо П.Г. Аграрные отношения в 1867-1914 гг. на юге Казахстана. Алма-Ата, 1965.
22. Галузо П.Г. Казахстан в канун Октября. – А. 1968. 83 с. // Сулейменов Б.С. Казахстан в составе России в 18 – н. 20 вв. Алматы. 1981.
23. Сулейменов Б.С. Казахстан в составе России в 18 – н. 20 вв. Алматы. 1981.
24. Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение Казахских земель в состав России. – А. – 1982 г.
25. Владимиров В.В., Дюйсеев К.К. Светлой дорогой дружбы и братства: Сборник материалов о праздновании 250-летия добровольного присоединения Казахстана к России. – Алма-Ата: Казахстан. 1982. 272 с.
26. Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение Казахских земель в состав России. – А. – 1982 г.
27. Айтенова Б.К. Современная историография Казахстана о проблемах российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи автореф дис канд истор наук. – Омск, 2007. – 22 с.
28. Козыбаев М.К. История России есть история страны. Которая колонизирует. Казахстанская правда, 1999. №1.
29. Ирмуханов Б.Б. Казахстан Историко-публицистический взгляд . – Алматы, 1996. №1.
30. Амерханова Ж. Колониальная политика царизма в области просвещения. Автореф дис канд истор наук. – Алматы, 1995.
31. Мырзахметова М. Казак кала й орыстандырылды. – Алматы, 1993.
32. Садвакасова З.Т. духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (в.п. XIX-н. XX вв.). – Алматы, 2005.
33. История Казахстана. 5 Т., – Алматы: Атамұра. 2010.
34. Абдильдабекова А.М. Россия и Казахстан (XVIII-XIX века): Вопросы историографии: Учебное пособие. Алматы. Казак университеты. 2007. 136 с.
35. История Казахстана: белые пятна. Алма-Ата. 1991. (журнал)
36. История Казахстана. С древнейших времен до наших дней в 4-х томах. Т.3. Алматы, 1996; История Казахстана в 5-ти томах. Т.3. Алматы, 2000; Т.3. Алматы: Атамұра, 2010.
37. Абиля Е.А. История государства и права Республики Казахстан, с древнейших времен до 1922 г. – Астана. – 2001 г.
38. Кусаинов К. История Туркестанского края в эпоху царизма. – Алматы, 2005.

ЕКІНШІ СЕКЦИЯ/ВТОРАЯ СЕКЦИЯ
ТҮРКІ ӘЛЕМІ (ОРТА ҒАСЫРЛАР, ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
МӘДЕНИ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ)
ТЮРКСКИЙ МИР (КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА,
НОВОЕ И НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ)
TURKIC WORLD (CULTURAL AND HUMANITARIAN INTEGRATION IN MIDDLE AGES,
MODERN AND CONTEMPORARY TIMES)

АТЫҒАЕВ Н.А.,

Заместитель директора, к.и.н., доцент Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК.
г. Алматы, Республика Казахстан

КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЕВРАЗИИ

Казахское ханство, существовавшее на территории Казахстана в XV – начале XVIII века, было суверенным государством и выступало на международно-правовом поле как признанный другими государствами субъект. Данный тезис подтверждается материалами позднесредневековых исторических письменных источников, в которых содержатся сведения об его международных отношениях с рядом государств позднесредневековой Евразии. В частности, имеются многочисленные архивные данные о дипломатических контактах Казахского ханства с Московским (Русским) государством в XVI-XVIII века. К сожалению, до наших дней не дошли самые ранние документы о казахско-русских отношениях, однако об их существовании свидетельствуют описи русских архивов. Так, например, в описи Царского архива XVI века имеется запись: «Ящик 38-й. А в нем книги и списки казатские при Касым царе и тюменские при Иваке царе» [1, с. 339; 2, с. 23; 3, с. 78]. В описи архива Посольского Приказа 1614 года указано, что в одной из связок находились «тетрати Шемахейские, // и Сибирские и Казацкие Орды, старые и розных годов...» [2, с. 107].

Сохранились архивные документы, указывающие на существование дипломатических взаимоотношений между Казахским ханством и Московским государством во второй половине XVI века. Так, например, в 1578 г. в своей грамоте ногайский мирза Урус (Орыс) упрекал русского царя Ивана IV Васильевича Грозного: «А ты, с таким Акназаром царем в дружбе будучи, на всякой год послыдеи посылаешь з бохарским царевым послом и с Азимовым царевым послом» [4, с. 170]. В ответ на это Иван IV писал: «А в прежних летех, как нагайские мирзы от нашего жалованья поотстали были и сложась с крымским царем воевать приходили на нашу землю, а в то время Акназар царь присылал к нам своих послов. И мы одноа послали были своих служилых татар к Акназару царю казацкому» [4, с. 171]. Подтверждая существование данных контактов казахи говорили ногайцам: «... де царь наш Акакназар с царем и великим князем в миру ...» [4, с. 156].

Имеются также архивные документы свидетельствующие о казахско-русских дипломатических отношениях в период правлений Таукель-хана и Фёдор I в конце XVI века, Тауке-хана и Петра I в конце XVII века. Эти материалы показывают, что развитие этих отношений инициировалось правителями обоих государств. Так, например, в одном русском документе (грамоте) за 1595 год говорится: «По государеву цареву и великого князя Федора Ивановича всеа Русии указу бояре приговорили переводчику Вельямину Степанову дать государева царева и великого князя Федора Ивановича всеа Русии жалованья для государева дела и для службы послать в Казатцкую Орду на два года...» [4, с. 196]. Об этом же свидетельствуют и документы конца XVII-начала XVIII века. В статейном списке пребывания Ф. Скибина и М. Трошина в Казахском ханстве (1694-1696 гг.) имеется следующее сообщение: «... И мы ему, Тевки хану, говорили чрез толмач, что по указу великих государей наших, их царского пресветлого величества, присланы мы из Тобольска к нему, Тевки хану, в послах с выговором» [4, с. 412]. В другом документе сообщается: «716 октября 14 дня, по указу великого государя и по приказу губернатора Сибири князя Матвея Петровича Гагарина тобольскому сыну боярскому Миките Белоусову с товарищем ехать из Тобольска Казачью орды ко владельцу Хаип-хану...» [5, с. 275].

Заинтересованность в установлении дружественных отношений проявляли и казахские правители. В 1716 году посланники казахского хана Каипа, сына Тауке, говорили служилым татарам Сибирского губернатора следующее: «...он, Хаип-хан, с царским величеством желает быть в вечном миру...» [5, с. 274].

Основной целью дипломатических контактов правителей Казахского ханства с Русским государством были установление и развитие добрососедских отношений. Это очень хорошо отразил Тауке-хан в своем письме к русскому царю Ивану V Алексеевичу от 1692 года. Он пишет: «после дедов и отцов наших ваших государств люди к нам приезжали, а наши – к вам, и всяко бы доброе дело промеж нами по-прежнему совершалось многия лета, дороги залегли, чтоб ныне очистились и промеж нами ваши и наши убогие люди ездили и полнились, а нам бы была добрая слава» [6, с. 84]. Однако перед дипломатическими миссиями ставились и более конкретные, практические задачи, в основном направленные на развитие торговли или создание военного союза. Так, по-видимому, основной задачей посольств отправленных Хакк-Назар-ханом в Москву во второй половине XVI века, как видно из вышеприведенных сведений, было получение поддержки русского государства или хотя бы гарантии его нейтралитета в борьбе Казахского ханства с Ногайской Ордой. А задачами казахского посольства 1595 года были освобождение из русского плена племянника Тауекель-хана Ораз-Мухаммед-султана и получение у московских правителей огнестрельного оружия («огненного боя») [4, с. 192]*. Относительно целей контактов с казахским правителем Саурана Аблай-ханом тобольской воевода И. Куракин писал в 1616 году следующее: «А с савранским бы Казацкие Орды с царем Аблаханом о торговле и о колмакх ссылатись, ... послать к царю тотчас и вперед бы к нему о торговле и о калмакх от себя писать, чтоб он радел и добра хотел тебе, великому государю, торговых людей со всякими товары к нам в Тоболеск и в ыные сибирские города отпускат. А твоих государевых торговых людей к себе и в ыные города, которые под ним, пушал и назад отпускат безо всякого задержанья, и обид им никаких в своих городех чинити не велел, и ото всего их оберегал А на колмацких бы людей стояти ему с твоими государевыми людьми заодно, чтоб им на на твоей государеве земле кочевать и обид твоим государевым и его людем чинить не давати» [4, с. 262-263].

Факт существования дипломатических связей Казахского ханства и Московского (Русского) государства очень важен. Он свидетельствует о том, что русские правители рассматривали казахских ханов как равных партнеров [7]. Известно, что царский двор и посольская служба очень строго следили за уровнем дипломатических переговоров. Так, например, в 1532 году ими было отказано в установлении равноправных дипломатических отношений послам (возможно, самозванным) Захир ад-Дина Бабура, основателя империи Великих Моголов в Индии. Отказ был мотивирован тем, что «неведомо, как он (Захир ад-ДинБабур – Н.А.) на Индейском государстве, государь ли урядник, и великому бы государю в том низости не было, будет он тоя земли урядник...» [8, с. 65-66].

Современный российский исследователь, специалист по истории средневекового права Р.Ю. Почекаев отмечает, что грамоты (шертные грамоты – шарт-нама), которыми обменивались в XVI-XVII веках правители казахского и русского государств, имели статус актов международно-правового характера, которые заключались между самостоятельными субъектами права, обладавшей свободой волеизъявления [9, с. 6].

Казахское ханство имело дипломатические отношения и с другими государствами. В русских архивных документах, содержатся сведения позволяющие нам говорить о существовании дипломатических взаимоотношений казахских правителей с Крымским ханством. Летом 1523 года крымский правитель Саадет-Гирей писал великому московскому князю Василию III Ивановичу: «И как салтан Сюлеман шаг – таков у меня брат есть. Также и асстороканской Усеин царь то мне брат же. А и в Казани Саип Гирей царь и то мне родной брат. И с ыную сторону казатцкой царь то мне брат же ...» [4, с. 64]. Поход казахских войск под руководством Хакк-Назара 1569 году на ногайцев и Астрахань русский посол в Ногайской Орде С. Мальцев рассматривал как кампанию, согласованную казахами с крымским ханом. В своей грамоте в Москву он писал: «Казатцкие Орды Акназар царь да Шигай царевич да Челым царевич со многими царевичи по крымского царя думе безвестно на нас пришел» [4, с. 151-152]. Чтобы внести в казахско-крымские отношения разлад ногайский мирза Тинехмат (Дин-Ахмед) писал крымскому хану, что Хакк-Назар (Акназар, Окназар) намерен после захвата Ногайской Орды напасть и на Крым – «Да хочет деи и на Крым приходити» [4, с. 166].

Сохранились также исторические материалы, дающие возможность предположить о существовании взаимоотношений между Казахским ханством и Османской империей. По мнению А.И. Исина, первые известия о казахах и Казахском ханстве стали поступать в Стамбул еще в 20-годы XVI века в связи с началом борьбы за Казань [12, 31 б.]. Летом 1551 года русский посол в Ногайской Орде П. Тургенев, сообщая в Москву о приезде к ногаям посла из Османской империи, приводил в своей грамоте текст послания турецкого султана, которым тогда был Сулейман Великолепный. Пытаясь создать против Московского государства коалицию мусульманских государств и оказать поддержку Казани, турецкий правитель писал ногайскому мирзе Исмаилу: «А Казань дей как ныне воует. А ведь дей наша ж вера бусурманская. И мы дей смолились все бусурмане, и станем от невоборонитца за один. Ведь дей ведаете, что ныне на Крыме мой посажен царь, как ему велю, так делает. Из Астрахани присылали жо ко мне Царя просит. И яз часа того

посылаю Царя на Астрахан... Да и козаки ко мне присылали же Царя просит. И язись Крыма однолично Царя посылаю» [10, с. 266-267]. Несколько иначе последний отрывок документа передан российским историком XIX в. Г. Перетятковичем. У исследователя он выглядит так: «... Киргизкайсаки также просят у меня царя, и я намерен им послать его изКрыму» [11, с. 96-97]. Несмотря на вольность передачи сведений (создается ложное представление, что термин «киргиз-кайсак» существовал уже в середине XVI в.), очевидно, он был совершенно прав, когда под упоминаемыми в документе «козаками» видел казахов. В русских архивных документах этого периода казахи часто фигурируют как «казаки» [4, с. 404, 405 и др.]. То, что здесь речь идет не о русских казаках-христианах видно из слов турецкого султана: «И мы дей смолились все бусурмане ...». Османский правитель вряд ли мог влиять на процесс интронизации в Казахском ханстве, по-видимому, он хотел продемонстрировать перед русскими свое могущество.

Принимаяв конце XVII века в Туркестане русских послов Ф. Скибина и М. Трошина, Тауке-хан говорил: «Турской де салтан или кизылбашскойшах чем его, Тевки хана, выше? Таковы ж, что и он» [4, с. 413]. Эти слова указывают на то, что ему поступала информация об Османской империи и Сефевидском государстве, возможно, она была получена от собственных послов.

Не так давно выявлен документ, конкретно указывающий на существование дипломатической переписки между правителями Казахского ханства и Османской империи в начале XVIIIвека. В Архиве Османской империи сохранилось письмо казахского хана (имя в тексте отсутствует, по мнению издателей Каип-хан) к турецкому султану Ахмеду III, которое, предположительно, написано после 1711 г. В нем казахский правитель предлагает создать военный союз против Москвы[6, с. 93].

Имеется информация о дипломатических отношениях Казахского ханства также с Сефевидским (Кызылбашским) государством, которое существовало в период между 1501 г. по 1722 г. на территории Ирана и Южного Кавказа. Из русских архивным документов известно, что в 1594 году Кул-Мухаммед, посол Тауекель-хана в Московском государстве, получил известие о прибытии в Москву послов Сефевида шаха Аббаса I. Казахский посол предпринял активные попытки установить контакт с сефевидскими послами. Свою цель Кул-Мухаммед объяснял довольно ясно: «нам с кизылбашскимсослатца и стоять бы с кизылбашким на бухарсково» [13, с. 4; 4, с. 193]. Ему удалось встретиться с послами шаха Аббаса I. Встреча была выгодна и для Сефевидских послов. Заключив в 1590 году очень тяжелый для государства мирный договор с Османской империей, Аббас-шах I искал себе союзников в предстоящей войне. В результате этого в казахскую степь вместе с Кул-Мухаммедом и русскими послами отправился «шахов человек Дервиш-Магмет». Также и Кул-Мухаммед послал своего доверенного человека к сефевидскому шаху.

Результаты этих переговоров не попали на страницы исторических документов, и мы не знаем, чем они завершились. Известно, что Дервиш-Мухаммед (Дервиш-Магмет, Дервиш-Мамет) встретился с Тауекель-ханом. Сефевидский посол планировал вернуться на родину через территорию Казахского ханства, однако не получил на это разрешения казахского хана. В конце концов, он вынужден был возвращаться в Москву [13, с. 3-14; 4, с. 209].

В связи с этим, нужно отметить немаловажный, на наш взгляд, факт. Военные походы правителей Казахского ханства и правителей Сефевидского государства против Шибанидов совпадали по времени. В тот самый момент, когда Тауекель-хан предпринял поход и попытался установить свою власть в Мавара⁷-н-нахре, аналогичную кампанию против Шибанидов развернул в Хорасане Аббас-шах I. В 1598-1599 годы, когда казахские правители включили в состав Казахского ханства города Туркестана, а также Ташкент и Фергану [14, с. 83-90; 15, с. 110], Сефевиды установили свою власть почти над всеми городами Хорасана – Нишапуром, Мешхедом, Гератом и Мервом [16, с. 63; 17, с. 181; 18, с. 56]. Возможно, их действия были мееждусобоц согласованы.

Имеются данные о дипломатических отношениях Казахского ханства и Сефевидского государства во второй половине XVII века. В рукописных фондах библиотек Ирана выявлены рукописи, в которых содержатся тексты нескольких писем Сефевидских шахов к казахскому правителю Тауке-хану (в тексте Таваккул), сыну Жангир-хана. Направленное в 1072 году хиджры (1661-62 годы н.л.) Аббас-шахом II письмо к Тауке-хану было выявлено востоковедом К. Кари. Он перевел его на казахский язык и опубликовал в журнале «Жұлдыз» [19, 180-182 бб.]. Имеются еще несколько таких писем. Они, как указывает крупнейший иранский исследователь ИраджАфшар, датируются 1101 г.х. (1689-90 годы н.л.), 1104 г.х. (1692-93 годы н.л.), 1105 г.х. (1693-94 годы н.л.). В них кроме Тауке-хана упоминаются имена Турсун-хана, Фулад-султана (Болат-султана)[20, ص . 34], которые согласно русским источникам были сыновьями Тауке-хана [4, с. 404]. Иранист, к.ф.н. Г.А. Камбарбекова обращает внимание на сведение Мухаммед ТахираКазвини, который в своем сочинении «Аббас-наме» писал о прибытии в Исфахан из Туркестанского вилайета казахского посла к Аббас-шахуII. Послу был оказан соответствующий прием, с достойными подарками он был отправлен на родину. По мнению исследователя, это были послы казахского хана Жангира и его сына

Тауке [21, 10 б.]. Данные материалы свидетельствуют о существовании долговременных контактов (с 60-х гг. по 90-е гг. XVII в.) Тауке-хана с такими Сефевидскими правителями как Аббас-шах II (1641-1666), СефиII Сулейман (1666-1694) и, возможно, Султан Хусейн (1694-1722).

В последние годы выявлены исторические материалы, позволяющие предположить существование дипломатических контактов Казахского ханства и империи Великих Моголов в Индии. Не так давно в одной из индийских библиотек Г.А. Камбарбековой обнаружено интересное письмо, которое по ее мнению, было направлено около 1717-1718 года Кокандским правителем Абдурахим-ханом казахскому хану Тауке [22]. По нашему мнению, данная атрибуция отправителя и адресата письма не точна. Во-первых, Тауке и Абдурахим правили в разное время. Из сообщения Тойгунара Култабаева известно, что Тауке-хана в сентябре 1715 года не было уже в живых [5, с. 269], а Абдурахим начал править в Коканде только в 1722 году [18, с. 236]. Во-вторых, правители Коканда, выходцы из узбекского племени минг, до конца XVIII века не носили титул «хан», который могли носить только чингизиды. Первым Кокандским ханом стал сын Нарбута-бия (Нарбута-бек) Алим-бий (Алим-бек), правивший в 1798-1809 гг. Для легитимизации этого была придумана специальная легенда [23, с. 11, 14]. В третьих, в некоторых источниках правивший в Казахском ханстве в конце XVI века Тауекель (توكلى) Шигаулы фигурирует как Тауке (تاوكه), а Тауке Жангирулы, правивший в ханстве в конце XVII – в начале XVIII века, называется Тауекель-ханом. Например, в сочинении «Тарих» Шах-Махмуда Чураса Тауекель-хан Шигаулы назван Тауке [24, с. 176]. В одном из документов русского архива сохранился оттиск печати Тауке Жангирулы. В нем его полное имя передано как Тауекель-Мухаммед-батыр-хан («Тавакул Маамет Баатур хан») [4, с. 401]. Также в письме Сефевида Аббас-шаха II, написанном в 1072 г.х. (1661-62), Тауке-хан назван «Таваккул-хан, сын Джахангир-хана» [26, ص. 240; 19, 180-182 бб.]. Вероятно, обоих звали Тауекель (от араб. Таваккул), не случайно казахский ученый Ч.Ч. Валиханов назвал Ораз-Мухаммед-султана, племянника Тауекеля, племянником «киргизского и калмыцкого хана Тауке» [25, с. 164].

Под именем Абдурахим-хан в конце XVI века в Индии был известен сын Байрам хана Туркмена. Он занимал высокую должность при правителе империи Великих моголов Акбаре Великом, в 1583 году за подавление мятежа в Гуджаратте был удостоен титула «хан» [27].

Поэтому мы предполагаем, что данное письмо было направлено в конце XVI века Тауекель-хану этим Абдурахим-ханом. В этом случае объясняется обнаружение письма именно в фонде библиотеки Индии.

По сообщению Г.А. Камбарбековой, ею в Индии обнаружено еще одно письмо адресованное Тауке-хану в 1715-1716 гг. Исследователь предполагает, что это ответное письмо Бабурида Джахандара на письмо Тауке-хана [28, 7 б.]. В таком случае данное письмо исследователем не точно датировано. Известно, что сын Бахадур-шаха I Султан Муиз ад-Дин Мухаммед-мирза, коронованный как Джахандар шах, был провозглашен правителем империи Великих моголов в феврале 1712 года. В феврале 1713 года он уже был убит [29]. Поэтому время написания данного письма следует датировать 1712-1713 годами.

Целью дипломатических контактов Казахского ханства и империи Великих Моголов, вероятно, было согласование действий против общего врага – узбекских правителей Средней Азии.

На востоке казахские ханы установили дипломатические связи с правителями Китая. Так, синолог Н. Кенжеахмет из Боннского университета указывает, что в источнике Мин Шилу имеются данные о посольствах Керей-хана и Абу Саида (Жанибек-хана) в Минский Китай в XV веке. Приходили, по его материалам, послы из Казахского ханства в Китай вплоть до 1537 г. [30, 104-113 бб.] Хотя эти сведения требуют дополнительного исследования, вероятность существования казахско-китайских взаимоотношений в XV-XVII века очень высока. Так, отечественный специалист-синолог Б. Еженханулы обращает внимание на известие китайского источника Шуюй чжоу зи лу о том, что в 1532 году в Минский Китай прибыл из страны Эцзиче некий Кожа Пиле. При опросе Кожа Пиле сказал, что эта местность, где жил Касым-хан, находится в горах севернее Самарканда. По его словам, ранее из этой страны Эцзиче к правителю Китая приходил посол по имени Турсын. Б. Еженханулы китайский термин «Эцзиче» реконструируется как «Узбек», из чего высказывается предположение о взаимоотношениях Минского Китая с узбеками, частью которых были и казахи***.

Многочисленные документы о посольствах казахских правителей в XVIII веке Цинский Китай и некоторые созданные в то время художественные изображения приема этих посольств опубликованы в сборнике «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» [31]. Среди этих документов представляет особый интерес первое письмо Абылай-хана к китайскому императору Цянлуну, где содержится следующее сообщение: «Со времен моих предков Есим хана и Жангир хана от вас не приходили известия («Менің ата-бабам Есім хан мен Жәңгір ханнан бері, сіздерден бізге хабар-ошақ келіп көрмеген...»). Это, по предположению исследователя Б. Еженханулы, может косвенно свидетельствовать о существовании казахско-китайских отношений еще до периода правления Есим-

хана [32, 85 б.]. Целью казахско-китайских взаимоотношений были устроение и развитие добрососедских отношений.

В письменных источниках имеется информация об обмене посольствами между Казахским ханством и Могульским государством, существовавшим в Восточном Туркестане в XVI-XVII вв. Так, например, в сочинении «Тарих» Шах-Махмуд Чураса сообщается о приезде Йунус-ходжи, посла правителя Казахского ханства Жангира (Жахангира), к могульскому хану Абдаллаху. Вместе с Йунус-ходжой приехал сын казахского хана султан Тауке. В Казахское ханство, по этому источнику, было отправлено ответное могульское посольство во главе с Кочкар-беком. Еще одно казахское посольство в Могульское государство возглавлял Апак-султан, другой сын Жангир-хана [24, с. 226]. По-видимому, целью данных посольств было создание казахско-могульского союза направленного против узбеков и калмак.

В архиве России сохранились документы, в которых содержатся сведения о казахских посольствах к ойратам-калмакам. Так, например, 1618 году атаман И. Савельев в своем отчете о поездке к калмыцкому тайше Далай-Богатырю сообщал: «Да в ту же пору были у него послы Казачьи Орды ...». По его словам, казахские послы приехали выкупать своих пленных сородичей [4, с. 272]. В 1625 году посланный к калмацкому Талай-тайше новокрещенный Якунько Буголаков свидетельствовал: «... зимою приходили из Бухар от Турсун царя да ис Казачьи Орды от Ишима царя послы о миру и меж себя с Талайтайшею шертовали, что быть меж ими миру» [4, с. 288].

Казахское ханство имело дипломатические отношения и с государством Алтын-ханов (Алтан-ханов), созданным в Западной Монголии халха-монголами. Об этом свидетельствуют материалы русских архивных документов. В 1616 году русские послы атаман В. Тюменец и десятник И. Петров сообщали в своей грамоте в Москву, что застали у халха-монголов казахских послов [4, с. 270]**. Вероятно, основная цель этих казахско-халхских контактов заключалась в согласовании совместных действий против калмаков. В.А. Моисеевым было высказано мнение, что одновременность походов их войск на калмаков в начале XVII века нельзя объяснить простым совпадением, возможно существовал союз казахов и хотойгойских (халхских) племен направленный против калмаков [33, с. 27]. Солидарен с ним в этом и А.И. Исин [4, с. 534]. В донесении томского воеводы И. Шаховского имеется подтверждающее это следующее сообщение: «А слажился де Алтын царь с Казадцкою землею...» [4, с. 281].

На возможную согласованность походов казахов и халха-монголов против калмаков указывают и другие документы. В сентябре 1620 года тобольский воевода М. Годунов писал русскому царю Михаилу Федоровичу: «...воюют де их, колмацких тайшей, Алтын царь да Казачья Орда» [4, с. 274]. Месяц спустя уже уфимский воевода О. Прончищев сообщал: «... колмацким тайчам учинилась теснота великая от Казачьи Орды от Ишима царя, побил де у них многих людей, а Олтына де, государь, царя люди побили у них многих людей...» [4, с. 275].

Данные о дипломатических взаимоотношениях Казахского ханства и среднеазиатских государств Шибанидов и Аштарханидов содержатся в трудах мусульманских историков XVI-XVIII веков. Так, например, М.Х. Абусейтова обращает внимание на сведения «Шараф-наме-йи шахи» Хафиза Ганыша, где говорится о нескольких казахских посольствах к Шибаниду Абдаллах-хану. Она же приводит данные источников о дипломатических контактах казахов с Аштарханидами в конце XVI века [15, с. 121, 122, 132]. Абу-л-Гази в своем сочинении приводит слова Есим-хана, что от казахов много людей ходило к Шибанидам Хорезма [34, 189 б.].

Казахское ханство имело дипломатические отношения с Ногайской Ордой и Сибирским ханством, однако относительно этих контактов имеются фрагментарные сведения. Например, в 1595 году посол казахского хана Таукекеля Кул-Мухаммед говорил Ораз-Мухаммед-султану, который находился в плену в Москве, следующее: «Ныне, дядя твои Тевкель царевич царь учинился на Казатцкой Орде ... и с ногаи со штибраты в миру, и с Тинехматовыми детьми да с Урусовыми – ни так ни сяк» [4, с. 191]. В 1616 году ногайский бий Иштерек писал астраханским воеводам: «... Алатувьевцарь казачей Ишим посла ко мне прислал...» [4, с. 261]. Показателем существования контактов Казахского ханства с тюркскими правителями Сибири может послужить само появление казахского султана Ораз-Мухаммеда в пределах Сибири. Малочисленность сведений не позволяет раскрыть данную тему более подробно.

Применяемая в исторических источниках терминология подтверждает, что это были именно дипломатические отношения. Как мы видели, в процитированных выше русских источниках в отношении казахских дипломатов используется термин «посол». В восточных же мусульманских источниках в их отношении применяется термин «илчи» (ایلچی) [35, с. 321, 489], который на тюркском языке также означает посла (каз. яз. – елші), дипломатического работника. В некоторых архивных документах по взаимоотношениям русского государства с постджучидскими государствами различаются такие должности как «Большой посол» и «гонец». В послании мирзы Алшагыра к

московскому князю Василию Ивановичу от 1508 года говорится: «А от твоего деда и от моего деда один большой посол, а другой гонец хаживал, и сею дорогою тех дву человек по прежней пошлине послалесми – одного большой посол, а другое гонец. Большой посол Баубек, а гонец Лагимбердей. По прежнему и посла и гонца, посмотрев в старые дефтери, как почтишь, ты ведаешь ...» [4, с. 48]. «Большой посол» упоминается в послании от 1509 года крымского хана Менгли-Гирея к правителю Московского государства князю Василию III Ивановичу [4, с. 50, сноска №39].

Учитывая, что Казахское ханство, как и эти политические образования, было наследником государственных традиций Улуса Джучи, можно предположить, что такое ранжирование дипломатических должностей могло существовать и в казахском государстве.

Следует обратить внимание еще на некоторые сведения источников о функционировании системы дипломатической службы Казахского ханства. К сожалению, таких материалов пока известно очень мало, но они могут послужить основой для дальнейших поисков в данном направлении. Например, в русских источниках имеется интересная информация о содержании иностранных послов в казахском государстве. В 1693 году тобольский служилый татарин Теушмерген, побывавший в Казахском ханстве в составе посольства Андрея Неприпасова, сообщал: «А до посольства де корму Андрею не давано, а после посольства (аудиенции у хана – авт.) давано ему, Андерю, корму 4-м человекам по грошу в день, а против денег бяземи» [4, с. 404]. Ф. Скибин и М. Трошин, в качестве послов побывавшие в Туркестане у Тауке-хана в 1694-1696 годах, докладывали: «И после посольства приказал он, Тевки хан поставить нас с Андреем Неприпасовым в одной юрте, и дано было нам корму баран да два пуда пшеницы с приезде нашего, а болши того корму ничего не давано... А которые посланцы приходят к нему, Тевки хану, из бухарских городов от тамошних владельцев, и тем посланцом, по его Тевки ханову, приказу, дают корм доволно, имеют их в чести ...» [4, с. 415, 417]. В 1696 году русский посол В. Кобяков, рассказывая о своем пребывании у Тауке-хана, говорил: «... И они де ему, Тевки хану, били челом о корму. И Тевки хан приказал им давать чetyрем человеком по осми копеек на день» [4, с. 426]. Эти сведения дают возможность предположить, что содержание иноземных послов обычно обеспечивалось за счет принимающей стороны, в данном случае – Казахского ханства.

Для обеспечения безопасности послов при их перемещениях им выдавались специальные грамоты – ярлыки. Тот же В. Кобяков сообщает: «И в прошлом де в 206 году, июля в 20 день, отпустил его, Васку с товарищи, Тевки хан тайно в Бухары и дал проезжие ерлыки» [4, с. 428-429]. Такое практиковалось еще со времен Чингиз-хана.

Таким образом, содержащиеся в исторических источниках сведения показывают, что Казахское ханство было полноправным субъектом международных отношений и имело дипломатические отношения с рядом соседних государств. В целом следует отметить, что история международных отношений этого средневекового государства казахского этноса еще ждет своего исследования.

ПРИМЕЧАНИЯ:

* В этот период Московское государство было одним из крупных экспортеров огнестрельного оружия.

** В источнике они названы «Топинского государства люди». О палеографическом предположении возникновения данного названия см.: *Исин А.И.* Комментарии к док. № 174 [4, с. 529]

*** Выражаю огромную признательность д.и.н. Б. Еженханулы, который любезно предоставил мне возможность ознакомиться с рукописью его еще не опубликованной работы.

---

1. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографической экспедицией императорской Академии наук. Т. 1. 1294-1598. Гл. ред. А. Ширинский-Шихматов. – СПб., 1836. – 546 с.

2. Описи царского архива XVI в. и архива Посольского приказа 1614 года. Ред. С. О. Шмидт. – Москва, 1960. – 194 с.

3. Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI – XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). – Алма-Ата, 1971, 276 с.

4. История Казахстана в русских источниках. Том I. Посольские материалы Русского государства (XVI-XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словарей указателей А. Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с. + 16 с. вкл.

5. История Казахстана в русских источниках. Том 2. Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. о народах Казахстана / Сост., транскрипция, комментарии, вступительная статья И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 448 с. + 8 с. вкл.

6. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев, составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Алматы: «АБДИ-Компани», 2014. – 696 с. + вкл. 44 с. Т. 1. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг.

7. Атыгаев Н.А. Казахское ханство: терминология источников как отражение истории государства // <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/272>

8. Полное собрание русских летописей. Т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись [3-изд.]. – М., 1965. – 532 с.

9. Почекаев Р.Ю. Указ императрицы Анн и присяга хана Абу-л-Хайра 1731 г.: между старинными традициями и новым имперским законодательством // *Отантарихы-Отечественная история.* 2014, №3 (67).

10. Продолжение древней российской вивлиофики. Ч. VIII. – СПб., 1793. – 336 с.
11. Перетяткович Г.И. Поволжье в XV-XVI веках (Очерки из истории края и его колонизации). – Москва, 1877. – 331 с.
12. А. Исин. Қазақ хандығы мен Осман патшалығы саяси байланыстарының басы // Абай. 1999. №4, 29-36 бб.
13. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – А.-А., 1961. – 740 с.
14. Абуseitова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 с.
15. Абуseitова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы, 1998. – 268 с.
16. Рахмани А.А. «Тарих-и аламара-йи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. – Баку: Изд-во АН СССР, 1960. – 192 с.
17. История Ирана. Ответственный редактор профессор М. С. Иванов. – М., Издательство МГУ, 1977. – 488 с.
18. История Узбекистана. Т. III (XVI – первая половина XIX века). – Ташкент: Издательство «ФАН» Академии Наук Республики Узбекистан, 1993. – 476 с.
19. Куанышбек Қари. Иран шахының Тәуке ханға хаты // Жұлдыз. №3. 2006. – 180-182 бб.
20. ایرج افشار. بیاضی صفوی: اداب نامه نگاری پادشاهیان صفوی به سران سرزمینهای دیگر (ققواره – اندازه – ارایه) / نامه بهارستان. سال هشتم و نهم، دفتر سیزدهم و چهاردهم. ص. 1386-87.
21. Камбарбекова Ф.Ә. Сефевидтер тұсындағы дипломатиялық хат алмасулар / Юдин оқулары: «Қазақстан және шығыс елдері тарихы мен бүгіні». 30 наурыз 2012 ж. – Алматы, 2012. – 5-13 бб.
22. <http://rus.azattyq.org/content/istoricheskije-dokumenty-tauke-khan/25120968.html/29.09.2013>
23. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.
24. Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О.Ф. Акимовской. – Москва, 1976. – 362 с.
25. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах / Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. II. – Алма-Ата, 1985. – 416 с., 21 см., 88 ил.
26. مجموعه های عهد صفوی – Маджму'ha-йи намаha-йи аhd-и Сефеви, л. 240 / Библиотека Маджлиса ИРИ, №66631, фотокопия №02-00187-00023, перевод к.и.н. З.А. Джандосовой
27. Айдогдыев М. Гордость нации. К 500 – летию Байрам хана Туркмена / Газета Нейтральный Туркменистан. 09.06.2000. http://ashga.sitecity.ru/ltxt_1609133433.phtml?p_ident=ltxt_1609133433.p_2303003233
28. Камбарбекова Ф. Тарихқа қатысты тың деректер әлі де көп / Айкын-апта. №32 (2664), 19 ақпан, 2015 Бейсенбі. – 7 б.
29. Джахандар Шах / <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1784555>
30. Н. Кенжеахмет. Керей мен Жәнібек хандар Мин Шилу (Мин патшалығының нақты хроникалық жазбалары) деректемелерінде / 2015 жылдың 17-18 наурызында Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойына арналған Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтында өткен «Қазақ хандығы – Мәңгілік ел идеясы: тарихи тағдыры мен тағалымы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Шымкент, 2015. – 508 б.
31. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. II том. Сұңғытай С., Еженханұлы Б. Тарихи-мәдени жәдігерлер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 80 бет + 132 бет.
32. Б. Еженханұлы. Қазақ елі туралы алғашқы қазақ ұғымдары / «Қазақстан и Восточный Туркестан в системе взаимодействия восточной и западной цивилизаций на Великом Шелковом пути». Мат-лы междунар. науч. конф., памяти К.Т. Талипова (Казахстан, г. Алматы, 26 ноября 2010) / Отв. ред.: А.К. Муминов, Р.У. Каримова. – Алматы: Мир, 2012. – 496 с.
33. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата, 1991. – 238 с.
34. Әбілғазы. Түрік шежіресі. Көне түрік тілінен аударған Б. Әбілқасымов. – Алматы, 1991. – 208 б.
35. عالم ارای شاه اسماعیل / با مقدمه و تصحیح و تعلیق اصغر منتظر صاحب – چاپ دوم / تهران – 1384 – ص. 703

МЫРЗАБЕКОВА Р.С., БЕДЕЛОВА Г.С.,

т.ғ.к., дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценттері,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

АЛТЫН ОРДА МЕН МАМЛЮКТІК ЕГИПЕТ АРАСЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Батый негізін қалаған еуразиялық мемлекет – Алтын Орда 1242–1243 жылдары құрылып, құрамына шығыста Ертістен, батысында Дунайға дейінгі дала иелігі кірді. Осы мемлекет шығыс деректерінде «Көк Орда», ал орыс жылнамаларында «Алтын Орда» деп аталады. Алтын Орданың сыртқы саясаттағы орнын ерекше атап өтуге болады: Орта Азия, Иран және Мысырмен дипломатиялық, мәдени-сауда байланыстарын жүргізді. Алтын Орда мен мамлюктік Мысыр мемлекеті арасында әскери-саяси, дипломатиялық байланыстарды орнатуда сұлтан Бейбарыс пен Берке ханның орындары ерекше.

Мамлюктер Египетті 1250 жылдан 1517 жылға дейін биледі. Бұл мемлекет Қайыр сұлтанаты деп аталды, ал династия – түрік династиясы еді. 1250–1381 жылдар аралығында «бахрит» мамлюктері – түркілер, олардың бекінісі ас-Салих салған Ніл өзенінің аңғарындағы аралдардың бірінде болды. 1382–1517 жылдары «бурдж» мамлюктері биледі – Қайыр қаласының бекіністерінің біріне орналасқан черкесс тобы. Египеттің мамлюктік кезеңі Осман жаулап алушылығымен 1516–1517 жылдары аяқталды.

Алтын Орда мен мамлюктік Египет арасындағы байланыстың дамуына ықпал еткен негізгі себептер – біріншіден, Шыңғыс хан империясының құрылуы мен күшеюі және одан кейінгі уақытта Жошы ұлысы, яғни, Батый негізін қалаған империя Алтын Орда мемлекетімен Құлағу ұлысының тарихи сахынаға шығуы – Алтын Орда мемлекетімен мамлюктік Египеттің жақындасуындағы алғышарттарының бірі болды. Екіншіден, «Мысыр мен Шам елін билеп отырған Аюбилер әулетінің арасында өзара бәсекелестік пен қарама-қайшылықтардың шиеленісудің нәтижесінде бұл аймақтағы әскер санының түркі мамлюктерінің есебінен күрт көбеюі, XIII ғасырдың ортасына қарай Таяу Шығыс аймақтарына Батыс Еуропа тарапынан крестшілер жорықтары мен шығыстан монғол жаулаушылығына қарсы тойтарыс бере алатын бірден-бір әскери күшке айналдырып, әскери билікпен қоса, олардың саяси билікті өз қолдарына алуына негізгі алғышарттарын жасады» [1].

Алтын Орданың мамлюктік Египетпен дипломатиялық қатынастарының пайда болуына ықпалын тигізген факторларды атап көрсетуге болады: біріншіден, Берке ханның Құлағу және Абағамен соғысы салдарынан XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырдағы Алтын Орданың мамлюк сұлтанының билігінде болған Египетпен интенсивті дипломатиялық қатынастары артады. Екіншіден, «Құлағидтік Иран мамлюктік сұлтанға қауіп төндіргендіктен, Бейбарыс Берке ханмен одақ құруға асықты» [2]. Бұл байланыс Алтын Орда ханы Берке мен Мамлюк сұлтаны Бейбарстың (1260–1277) тікелей қатысуымен басталды. Мұндай саясат Таяу Шығысқа, ең алдымен Египетке, Алтын Орда мемлекетінен қоныс аударушылардың күрт өсуіне алып келді. «Мейрам күндері Каирде киіз үйлер тігіліп, қымыз ішілді» [3].

Сұлтан Бейбарс Алтын Ордамен тікелей байланыс орнатуға ерекше көңіл бөлді. Араб тарихшылары көрсеткендей, оның себебі тек Құлағу иеліктеріне қарсы әскери одақ құру емес, туған жерімен байланыс орнату және өз ұлтының ұлдары мен қыздарының Мысыр жеріне келуін қамтамасыз ету болды. «Олардың патшалары өз туыстарына бейімділігін сезініп, олардың санының өсуіне әрекет жасады» [4].

XIII–XIV ғасырлар аралығында Мысырда қыпшақтар саны көбейіп, 1300 жылы Каирде олардың саны миллионға жеткен. Египеттің астанасында қыпшақтар тұратын кварталдар пайда болады. Сондай кварталдардың бірі «Орда» деп аталған [5].

Тизенгаузеннің деректеріне сүйенетін болсақ: «661 жылдың 6-дзульхидджасында (1263 жылдың 11-қазаны) баспана іздеген және мұсылман дінін қабылдауға ниет еткен үлкен топтар отряды Египетке келді. Олардың саны мыңнан асты. Бұл топ бір кездерде Құлағуға көмекке жіберілген Берке жақтастары еді. Олар оның (Құлағудың) қоластында бірнеше уақыт болып, Берке екеуінің арасында қақтығыс өршіп, жауластық күшейгенде, Берке оларға, Құлағуды тастап Берке иелігіне келуді тапсырады, ал егер өте алмаса, Египет әскерінің иелігіне қосылсын» – деген мәлімдеме берді [6].

Ибн Абдузаһир өз кітабында Құлағу иеліктерінен Бейбарыс сұлтанның қол астына қашып келген түркі тайпалары туралы жазады: «... Берке ханның жақындарымыз деп бір топ татарлар Құлағуден қашып келді... Сұлтан Бейбарыс Шамдағы орынбасарларына хат жазып, оларды жақсылап күтіп алып орналастыруды тапсырды. Оларға және олардың әйелдеріне сый-сыйпат көрсетуді жүктейді. Олардың төрт басшысын жылы қабылдап, Мысырға келіп орналасуға рұқсат береді. Оларға қажетті қой, жем, қант және тағы басқа заттарды бергізеді. Сұлтанның өзі оларды қарсы алуға шығады» [7]. Осы деректер Египет сұлтаны қыпшақтардың санының көбеюіне жағдай жасағанын көрсетеді.

Кейбір зерттеулер «Бейбарыс сұлтанның Алтын Ордамен одақ құруындағы көздеген мақсаты қарапайым еді» – деп көрсетеді. «Құлағуидтік Иран Египеттің көршісі болған, Сирияны иемденген. Иран – мамлюктік Египеттің қарсыластарының бірі. Сондықтан, мамлюктік Египеттің сыртқы саясатындағы негізгі мақсаты – монғолдар арасындағы қақтығыстарды өршіту болды. Соның нәтижесінде Бейбарс пен Берке хан арасында жиі елшілік алмасу жүрді» – деп көрсетеді [8]. Бейбарыс сұлтан Алтын Орданың мұсылмандануына мүдделі болды. «Бейбарыс сұлтан Құлағу мен Берке хан арасындағы бақталастықты шебер пайдаланып, Құлағуға қарсы Алтын Ордамен одақ құрды» [9].

Тарихшы У. Әлімгереев Бейбарс пен Беркенің жақындасуы мен достасуының төрт себебін көрсетеді: Біріншіден, «Алтын Орда – мамлюк сұлтанының отаны. Сондықтан, кез-келген адам, қандай елдің сұлтаны болса да өз елінің, жерінің перзенті болып қала береді. Екіншіден, «Берке – оның әйелінің әкесі». Үшіншіден, «Египет сұлтаны Беркенің саяси және діни көзқарастарын жақтады». Төртіншіден, «Бейбарыс пен Алтын Орда ханының үлкен әскерлерімен бірігуі арқылы ғана Құлағуды жеңе алатынын түсінді» [10].

Бейбарс пен Берке хан арасындағы дипломатиялық хат алмасу жайлы араб хронигі Ибн-абд-аз-Захыр мәлімдейді: «660 жылы (1262) татарлардың патшасы Беркеге хат жазды. Онда ол оны Құлағидтерге қарсы бағыттап, екеуінің арасындағы жаугершілікті өршіктіруді көздеп, татарлармен, (яғни, Иран монғолдарымен) қасиетті соғысты өзіне міндеттеп жүктейді. Берке оның туысы

болғанымен, ол мұсылмандықты қабылдағандықтан, мұсылман еместермен соғысу оның міндеті екендігін айтады [11].

Сұлтан Бейбарс 1262 жылы Берке ханға Шариғат пен Ислам заңдарының білгірі Маджид ад-Дин мен Нафранды және Әмір Сейфеддин Күшбек бастаған елшілік жұмсайды. Олармен бірге татардан келген екі адамды қосып жібереді. Солардың қатысуымен ислам ісі жайлы хат жазады. Онда ол Беркеге ханды «Джихад» соғысына шақырады. Бейбарыстың елшілері 1262 жылы 15 қарашада жолға шығып, Константинополь қаласына жетеді. Сол жерде Берке ханның елшілерімен кездеседі. Бейбарспен жіберілген елшілер 1264 жылы 4-қыркүйекте Берке әміріне келеді. 1263 жылы Берке хан елшілері теңіз арқылы Александрияға келіп жетеді. Сұлтан елшілерді қамалда қабыл алады. Берке ханның жолдаған хаты сол жерде оқылады. Мазмұны сәлем мен ризашылық білдіру. Сонымен бірге Құлағуға қарсы көмек сұрайды. Хатында: «Мен және менің төрт бауырым ислам шырағын орнату үшін, тура жолды қалпына келтіру үшін, имамдар мен үмбеттің кегін алу үшін, онымен барлық бағыттарда соғыстық» – дейді [12]. Сонымен қатар Құлағудың жолын бөгеу үшін Бейбарстан Евфрат маңына әскер жіберуді сұрайды. Сұлтан жауап хатын жазып, артынан Берке ханға арнайы сыйлықтар дайындайды. Ол туралы Рукн-ад-Дин: «Сұлтан – Берке ханға сыйлық ретінде түрлі заттар дайындайды; кестеленген, қызыл атласпен қапталған, ішінде матамен жабылған тері қорапшаның ішінде Құран кітабы; кесілген, күміспен күптелген, піл сүйегі мен қара ағаштан жасалған кітап қоятын тұғыр; көп мөлшерде таңғажайып Венециандық маталар; неше түрлі намаздық (жайнамаз) жастықтар мен түрлі-түсті кілемдер; бірнеше түрлі-түсті левкантиқ кілемдер; теріден тігілген жастықтар және асылмасымен кілемдер; өте көп шамшырақтың астына қойғыштар; күміспен күптелген қылыштар; алтын жалатылған темір шоқпар; шеті күміс франктердің дулығалары; күміс ілме шам; күміс ер-тұрмандар; таңдаулы Хорезм ер-тұрманы; Дамаск ұстарасы; маймылдың шұбар терісінен жасалған сөмкелер; жібек жіп; ала маймыл терісі; шам астына қоятын күмістелген ыдыс; терімен қапталған сандықшаларда әдемі жасалған садақ оқтары; алтын жалатылған үлкен люстра; күміс шынжыр; көп құлдар; аспаз-күндер; ғажайып тоты құстар; жабайы есектер; бірнеше жүйрік аттар; араб иық жапқыштары, науба сирек түйелері; үйретілген маймылдар; өте көп мөлшерде түйе ертұрмандары; жираф және тағы басқа да сирек жасалынған заттар; үлкен патшаның қазынасында жоқ дүниелер жөнелтілді» – деп көрсетеді [13].

Берке хан да Бейбарспен жақсы қарым-қатынас орнатуға ұмтылды, оның елшілерін құрметпен қарсы алды. Араб елшісі әл-Муфаддалдың Египет сұлтаны Бейбарстың Алтын Орда ханы Беркеге жіберілген елшілігін суреттеуі Берке хан жайлы бағалы мәлімет береді: «Берке хан бұл уақытта 56-ға келген, селдір сақалды, беті жалпақ, терісінің түсі сарғыш, шашы құлағының артына қайырылған, құлағында асыл тас қадалған сырға. Киген киімі – үстінде шапан, басында сарақұш, алтын белдігі гауһар тастармен безендірілген, белінде былғары жасыл сұлық, аяғында қызыл хуфф, беліне қылыш байлаған, белдігіне алтынмен апталған қисық мүйіздер ілінген» [14].

Бейбарс пен Берке хан арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың әскери-саяси жағымен қатар, діни бірліктерін жоғары тұтып, соның жолында бірлесіп соғыс қимылдарын жүргізгенін айту керек. Ислам әлемі үшін қасиетті Мекке, Медине, Құдыс қалаларымен қатар, мамлюк иелігіндегі мешіттерге сұлтанның есімінен кейін Берке ханның есімінің берілуі, діннің саяси мәселе ретінде басты орынға ие екендігін көрсетеді.

Берке ханнан кейін 1266 жылы таққа Мөңке Темір келеді. Ол монеталарға алғаш рет өз атын жазды. Мөңке Темір таққа отырысымен, Египет сұлтаны оған хат жолдап, құтықтап, сонымен бірге әкесіне көңіл айтады. Сөйтіп оны Құлағудың ұлы Абағаға қарсы үгіттейді: «669 жылы Египетке Ису-Ноғайдың елшілігі келеді. Ондағы мақсаты – сәлемдеме мен құттықтау және «Берке ханның саясатын ары қарай жалғастыра отырып, ислам дінін қабылдау» [15]. Хатқа жауап ретінде сұлтан Бейбарыс Беркемен басталған ісінің тоқталмайтындығын айта келе, мұсылман дініне өтушілердің көптігіне ризашылығын білдіріп, мұсылман дінін қабылдаған Ису-Ноғайды құттықтайды.

682 жылы Египетке елшілермен бірге қыпшақ дін уағыздаушылары келеді. Олар Төде-Мөңкенің жазбаша үндеу хатын өз қолдарымен тапсырады. Хатта Төде-Мөңке өзінің мұсылман дінін қабылдап, таққа отырғандығын және өз иелігінде мұсылман заңдарын орнатқандығын хабарлайды. Уағыздаушылар сонымен бірге былай дейді: «Ол (Төде-Мөңке) бізді Ұлы сұлтанымыздан мұсылмандық есім сұратып жіберді. Сонымен ол аталып, халиф пен сұлтаннан алған ұран ретінде дін жаулауларына қарсы шыға алмайтындығын айтады» [16].

Жоғарыда келтірілген деректерден біз Берке ханнан кейін де елшілік алмасу, қарым-қатынас жалғасын тапқандығын көреміз. Алтын Орда тағына Тоқты хан (1291–1312) келгеннен кейін де байланыс өз жалғасын тауып жатты. Тоқты хан қайтыс болғаннан кейін Алтын Орда тағына Өзбек хан келеді. Оның тұсында да дипломатиялық қатынас орын алып, күшейеді.

1342 жылы Өзбек хан да қайтыс болады. Баласы Жәнібек мемлекетті жалғыз өзі басқарады. 1360-жылы Бердібектің қазасымен Алтын Орданың істері кері кете бастады. Соған байланысты екі

мемлекет арасындағы қарым-қатынаста ұзақ мерзімдік бәсеңдеушілік орын алып, тек Өзбек ханның ұлы Тоқтамыс ханның таққа келуімен ғана байланыстар қайта жаңғырды. 1394 жылдан кейін екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастар ұзақ уақытқа үзіледі. Оның себебі ретінде Алтын Орданың Темірланның жаулаушылығынан күйзеліске ұшырауы, – деп көрсетуге болады. Бұл ұзақ мерзімді үзілістен кейін, екі мемлекеттің билеушілері дипломатиялық байланыстарды жаңғыртуға тағы талпыныстар жасағандығы жөнінде деректер бар. Сұлтан әл-Ашраф Барысбай Тоқтамыс ханның ағасының баласы Мұхаммед ханға 1431 жылы елшілік жіберіп, хат алмасады. Қырым билеушісі Мысыр билеушісіне 1436 жылы елшілік жібереді. Дешті мен Қырымның билеушісі Мұхаммедханның Мысыр сұлтанына 1438 жылы жіберілген елшілігі екі мемлекет арасындағы соңғы елшілік болды. Сөйтіп, Мысыр мамлюк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы дипломатиялық байланыстар толығымен тоқтайды.

Сонымен, саяси жақындасудың ең жоғарғы деңгейі Берке хан мен Бейбарс сұлтан тұсында орын алды. Бұл кезде неке саясаты орын алып, діни фактордың әсері күшті болғанын айтуға болады. Тоқта хан кездерінде де Мысырмен қатынастар жоғары деңгейде болды. 1279–1290 жылдар арасында Египет сұлтаны Қалауын тұсында да байланыстар мықты болды. Қалауын да Бейбарс секілді құл болған, ол да қыпшақ жерінен шыққан. Қалауын сұлтан Бейбарстың орталықтандыру саясатын жалғастырады. Мамлюк сұлтандығын нығайта түседі. Сұлтан Алтын Ордамен қатынасын жақсартты. 1293–1341 жылдар екі жақты дипломатиялық қарым-қатынастың ең күшейген кезі болды. Екі мемлекетті біріктірген діни фактор бұл кезде негізгі себеп болмаса да, байланыстарды одан әрі нығайту үшін, неке саясаты қажет болды.

1382–1389 жылдары сұлтан Барұқ пен Тоқтамыс хан тұстарында да дипломатиялық қатынас күшейеді. Бейбарс пен Берке хан кезінде құрылған әскери-саяси одақты жаңғыртып, екі мемлекет Темірлан тарапынан туған қауіпке қарсы бірлесіп соғысуға келісім жасайды. Бұдан кейін Алтын Орда тарапынан орын алған бірнеше дипломатиялық елшіліктер тек бұрынғы байланыстарды жаңғыртуға бағытталған әлсіз талпыныстар сипатында болып, оның бұрынғыдай саяси және әскери мәні болмады.

Екі мемлекет арасындағы дипломатиялық байланыстардың Шығысқа тән сипатының бірі – құдалық байланыстар. Мамлюк мемлекетінің сұлтандары мен Алтын Орда хандары арасындағы құдалықтар тақырыбы кейбір зерттеу еңбектерінде біршама айтылғанымен, бұл мәселе арнайы зерттелген емес. Жалпы алғанда, құдалық, яғни, қыз берісіп, қыз алысу ерте замандардан мемлекеттер немесе елдер арасында саяси мәні үлкен әрекеттердің бірі болғанына тарихи мысалдар көп. Оны жүзеге асырудың негізгі мақсаттары мен себептерін төмендегідей бірнеше топқа топтастыруға болады. Олар: жауласып жатқан екі елдің өзара татуласуы; ортақ жаудың қауіпі алдында оған қарсы одақтасу; екі елдің саяси және экономикалық мүддесін нығайту; достық қарым-қатынас орнату мен оны күшейту.

Екі мемлекет арасында өзара құдаласуға негіз болған көптеген факторлардың біріншісі – туысқандық фактор. Яғни, Мысыр мамлюктері мен Қыпшақ елін мекендеген халықтың тектік негізінің бірлігі. Бұл олардың арасындағы болған ресми хаттардан анық байқалады. Қаны бір, діні бір, мүдде-мақсаттары мен саяси бағыттары біріккен екі ел арасындағы неке саясаты оңды және нәтижелі болды. Деректер неке саясатының нәтижесі туралы былай дейді: «Мысыр Мамлюк мемлекетінің негізін салған, сұлтан Аз-Захир Бейбарс Дешті Қыпшақпен саяси-әскери одағын нығайту мақсатымен Берке ханның қызына үйленуі екі мемлекет арасындағы саяси некелерге жол ашып берген ең алғашқысы болды» [17].

Жалпы, мамлюктер өздеріне жат тектен қыз алмағаны белгілі, яғни, көшпелі түркі-монғол халықтардың өкілінен басқаларға үйленбеген. Бұл тек мамлюк сұлтандары әмірлеріне ғана қатысты емес, жалпы түркі-монғол текті мамлюк атаулының бәріне ортақ заң болып қалыптасып, әсіресе Мысыр Мамлюк мемлекетінде қатты сақталған. Мамлюктер, саны жағынан өздерінен көп басым, тегі бөтен араб елінде, өздерінің тегі мен қанын таза сақтап, жергілікті халық тарапынан ассимиляцияға түсіп, этнос ретінде жойылып кету қауіпінен сақтанып, кейін дәстүрге айналған шаралардың бірі болса керек. Сұлтан Бейбарыстың «Шарифат» бойынша алған төрт әйелі оған дәлел бола алады. Олар – Хисам ад-Дин, Берке ханның қызы; Сайф ад-Дин, Ноғайдың қызы; Сайф ад-Дин, Керейдің қызы; Сайф ад-Дин Ноғай ат-Татаридің қызы [18].

Алтын Орда мен мамлюктік Египет арасындағы дипломатиялық байланыстарды қорытындылайтын болсақ, Алтын Орда мен мамлюктік Египет арасындағы саяси одақ мамлюк мемлекетіне көп пайда алып келді. Мысыр сол кезде экономикалық жағынан ең күшті дамыған мемлекет бола отырып, Шығыс пен Батыс арасындағы сауданың маңызды транзиттік орталығына айналды. Мамлюк сұлтандары дипломатиялық шеберлігінің арқасында өздерінің мақсаттарына қол жеткізіп отырды. Египеттің түрік-қыпшақ мемлекеті Алтын Орданың қыпшақтарынан рухани, әскери қолдау алып отырды.

Дипломатиялық байланыстар бойынша төмендегідей тұжырымдар жасауға болады: Екі елдің арасындағы дипломатиялық қатынастың пайда болуына ішкі және сыртқы факторлар әсер етті. Атап айтсақ, мұсылман еместерге қарсы күрес, мамлюктік Египеттің Құлағулық Иранға қарсы одақ құру мақсаты және монғолар арасындағы өзара билік үшін күрес. Алтын Орда мен мамлюктік Египет арасындағы байланыс барысында әр елдің алдына қойған өз мақсаттары болды. Бұл байланыс екі елге де азды-көпті пайдасын алып келді. XIII–XIV ғасырларда дипломатиялық қатынастың көрінісі екі елдің тарих сахнасындағы беделін көтерді.

Екі мемлекет арасындағы одақ әулеттік некемен бекітілді. Екі ғасырға жуық уақытқа созылған қарым-қатынастың барысында орын алған мәдени байланыстардың ықпалы мен әсерінің нәтижесінде мәдени синтез жүзеге асты. Мысыр мамлюк мемлекеті мен Алтын Орда арасында діни байланыстар орнап, дін жолындағы дәстүрлер мен істер арқылы көрініс табады. Жалпы, ғасырларға созылған мамлюктік Египет арасындағы байланыстар жан-жақты жүргендігін айтуға болады.

1. Салих Закиров. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV). М., 1975. С. 75.
2. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I, с. 174.
3. Lane-Poole. A History of Egypt. L. 2010, p. 278.
4. Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. 1840, S. 170, 181.
5. Успенский Ф. И. Византийские историки о монголах и египетских мамлюк. Византийский временник. М. 1926. Т. XXIV, с. 2 – 3.
6. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Т. I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. – А.: Дайк–Пресс, 2005. С. 46.
7. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым, 1999. С. 7.
8. Кумеков Б. Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации Западного Дешт-и Кыпчака XII – начала XIII века // Известия НАН Республики Казахстан, серия общественных наук, 1993, № 1. С. 60.
9. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Т. I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. – А.: Дайк–Пресс, 2005. С. 46.
10. Алимгереев У. Бейбарыс и Золотая Орда // Прикаспийская коммуна. 2000, 8 май.
11. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным / Алматы, 2006. С. 40.
12. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Т. I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. – А.: Дайк–Пресс, 2005. С. 48.
13. Кадырбаев А. Ш. Золотая Орда и ее Евразийские наследники // Казахстан-спектр, аналитические исследования. 1988. 3(5).
14. Албани Б. Қ. Мамлюк түріктер // Егемен Қазақстан. 2000, 15 қыркүйек.
15. Батырша-ұлы Б. Сарай мен Қайыр арасындағы саяси некелер // Гуманитарлық ғылымдар академиясының хабаршысы. Ғылыми журнал. Алматы, 2000, 1. (5).
16. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Т. I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. – А.: Дайк–Пресс, 2005. С. 46.
17. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Алматы, 2006. С. 40.
18. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. Алматы, 2006. С. 41.

МҰХАТОВА О.Х.,

д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
КазНУ им. аль-Фараби

РУМ АВТОРЛАРЫ IV ҒАСЫРДАҒЫ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ, ҒҰНДАР ЖӘНЕ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ТУРАЛЫ

VI-X ғасырлардағы Қазақстан аумағы және ондағы және халқы туралы бірден бір тарихи дерек болып көне тас жазба ескерткіштері саналады. Оларды ғылымда тас жылнамалар, бітіктастар, руналық жазбалар деп те атай береді. Көне түріктер қолымен қалдырылған тас ескерткіштер түрік тілінде ғана емес, қытай, соғды, т.б. тілдерде жазылған. Сонымен қатар Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар, олардың орналасуы, шаруашылығы мен тұрмыс-салты еуропалық, яғни рум және византиялық тарихшыларды қызықтырған. Руналық жазба ескерткіштері VI-X ғасырлардағы Қазақстан аумағы және халқы туралы біршама құнды мәліметтер берсе, рум тарихшылары мен ойшылдарының еңбектерінде де көне түркілер туралы айтылған. Олар бұл мәселені арнайы жазбаларының, баяндарының тақырыптарына айналдырып, еңбек жазбаса да парсылардың сақтарға қарсы жорығы, әлемді жаулап алушы Ескендір және тағы басқа тарихи оқиғалар мен үдерістер, тарихи тұлғалар туралы айтқанда сақтар, ғұндар, түркілер жайында сөз қозғаған. Еуропалық мемлекеттердің сыртқы тарихын, қазіргі тілмен айтқанда сыртқы саясатына қатысты мәселелерде Қазақстан аумағындағы тайпаларды суреттеген. Сондай авторлардың бірі рум тарихшысы Аммиан

Иорданды жатқызуға болады. Ол VI ғасырда өмір сүріп, «Тарих» атты еңбегін жазған. Иордан – остготтық тарихшы, «Геттердің шығу тегі мен іс-қимылдары» атты еңбектің авторы. Еңбектің ерекшелігі сонда, ол атақты Еділ-Аттила жайында құнды мәліметтер берген. Еділдің жеке тұлғасы сомдалған. Иордан Еділдің оның біршама ұлғайып қалған кезіндегі бейнесін былай сипаттаған: «Ол халықтарды тітірентіп, елдердің барлығына үрей үймелетіп, барлық жерде өзі туралы кең ұғым таратқан еңіреген ер болатын. Оның қадамдары паң, қарағанда жанары ұшқындап, дене қозғалыстарының өзімен аспандаған өз күш-қуатын айғақтап тұратын. Соғысты сүйетін ол тіршілікте қайрымды, бір рет сенгенге мейірбан болатын. Сырттай қарағанда тапал, кең кеуделі, кішкентай көзі сығырайған, бурыл тарта бастаған сирек сақал, тәмпіш мұрын, терісінің түрі адам жиіркенгендей, ол өз тегінің бар белгілерін паш еткендей». Иордан еңбегінің мазмұны оның Прийскі мәліметтеріне сүйенгендігін байқатады. Прийск шығармасында келтірілген аңызды Иордан қайталаған. Автор өзінің «Рум империясы» деген туындысында ғұндар турады жазған. Еділді тіпті оны қайтыс болған кезде де дәріптеген. «Ғұндардың ұлы королі Еділ, өз әкесі Мундзуктен туған, күшті тайпаның мырзасы! Сен бұған дейін ешкім естімеген құдіретпен қалаларды басып алып, қос Рум империясының әлемін қоқынышта ұстайтын скиф және герман патшалықтарын биледің, мейірбандық мүсіркеумен жыл сайын салық жинап отырдың. ...» деген мәліметтері осының дәлелі.

Дәстүрлі және ауызша тарих айту деректерінде Ескендірдің, яғни Александр Македонскийдің өзі және жорықтары, жаулап алған елдері туралы көп айтылады. Есесіне ежелгі рум тарихнамасында Арриан есімді тарихшы жайында жиі айтыла бермейді. Дегенмен оның «Александр жорығы» деп аталатын еңбегінің маңызы зор. Арриан Вифинияда, Кіші Азияда шамамен 90-95 жылдар да дүниеге келген. Шамамен біздің дәуіріміздің 175 жылы қайтыс болған. Көне замандағы жазылған шығарма Александр қызметін біршама тереңірек баяндайды. Өзінің алдына Ескендір туралы жазуды мақсат қойып, оның өмірін жан-жақты ашуды көздеген. Ол турасында Арриан кіріспеді былай деп жазған: «Егер кімде-кім неге Александр туралы жазған, ол туралы көп жазылған десе, алдымен ол туралы жазылғандарды оқып, менің жазғаныммен салыстырып, таң қалсын». Аррианның «Александр жорығы» атты шығармасы эллинизм дәуірін, сонымен бірге «Александр Македонский монархиясы» аталған уақытша жасанды біріккен мемлекеттердің тарихын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Ескендірдің әлем елдерін, соның ішінде Орталық Азия жерлерін, скифтерге жорық жасағаны жөнінде автор былай сипаттаған: «Александр өзеннен скифтердің кетпегенін, тіпті садақ атқандарын көрді (өзен арнасы кең емес еді), сонымен қатар варварлық әдеттеріне салып, оны мазақ қылып, скифтермен соғыса алмайтынын, әйтпесе скифтер мен азиялық варварлардың айырмашылығын көретінін айқайлап айтады. Ашуланған ол өзенді өтіп, оларға шабуыл жасамақ ниетте өткел жасай бастайды. Дегенмен ол өзеннен өтпек болып, құрбандық шалғанда, жағымсыз белгі беріледі. Бұған ол қатты қынжылды, дегенмен өзеннен өтуден бас тартты. Скифтер оған тыныштық бермейді. Александр өзеннен өтпек болып, тағы да құрбандық шалады, сәуегей Аристандр қайтадан бір пәленің болатынын айтады. Скифтерге соғыс ашудан гөрі олармен мәмлеген келудің тарихтан орын алғандығы былай баяндалады: «Александр бүкіл Азияны бағындырып келіп, скифтерге Ксеркстің әкесі Дарий мазақ болғандай оның да мазақ болғаннан гөрі өлгенінің артық екенін айтады. Елшілір Александрдың айтқанын орындауға дайын екендіктерін айтуға келген болатын, оған скиф патшасы атынан скифтер құнды санайтын сыйлықтар берілді, патша Александрға одақтастық құру үшін қызын беруге дайын екендігін жеткізеді. Александр осымен әуреленіп жатқанда, скиф-массагеттер жеріне қашып барған Спитамен мен бірнеше соғдылықтар 600 массагеттен құралған атты әскер жинап, Бактриядағы бекіністердің біріне барады. Бекініс бастығы да, күзетшілер де шабуылды күтпеген еді, жауынгерлерді қырып тастап, бастықтарын тұтқынға алды. Бекіністі алғандарына риза болған олар бірнеше күннен кейін Зариаспаға барады, бірақ қалаға шабуыл жасауға жүрексініп, көп олжаны алып қайтады».

Түркі дәуіріндегі шет елдік, яғни румдық тарихнамада Аммиан Марцеллиннің орны ерекше аталады. Оның еңбектері күні бүгінге дейін ғылыми айналымнан түспеген. Аммиан Марцеллин VI ғасырда өмір сүрген ойшыл. А.Марцеллин – антикалық тарихнаманың соңғы ірі өкілі, Рум тарихшысы. 33 кітаптан тұратын «Тарих» атты еңбек жазған, алайда біге дейін одан тек үзінділер ғана жеткен. Әлем елдерінің бірқатарының тарихын сипаттаған тарихшы ғұндар туралы жазған. А. Марцеллиан ғұндарға сипаттама беріп, тарихи-этнографиялық мәліметтер қалдырған. Өз заманының білімді адамы Марцеллиннің есімі осы уақытқа дейін жиі айтылмады, оның мұрасы да зерттеліп, өз бағасын ала алмады, шығармалары да өзге тілдерге аударыла бермеген. Еңбектері хроника ретінде саналып, әдебиет пен тарих бойынша білім алу дереккөзіне жатқызылды. IV ғасырда империялық мемлекеттік мекемелерінің дамуы аяқталды, әлемдік тарих арнасына жаңа халықтар шықты, христиандық мемлекеттік дін дәрежесін алды. Аммиан Марцеллин осы кезеңдегі тарихи оқиғалар мен үдерістер, тұлғалар туралы жазған. Өз дәуірінің әскери оқиғаларына тікелей қатысушы ретінде тарихи шығармасында сыртқы тарихқа басты назарды аудара отырып, мемлекет билігі мен оның

беделді орындарында тұрған адамдардың қызметіне тоқталып, Рим мемлекетінің өмірін толық және нақты суреттеп берген. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Марцеллин еңбегі тұңғыш рет қазақ тіліне аударылды. Аммиан Марцеллиннің «Тарихынан» бүгінгі күнге 18 кітабы жетті. Кітаптары тартымды әрі оқиғаларға өзі қатысып, көзімен көргендіктен шынайы жазылған. Аммиан Марцеллин өзі және шығармасы туралы: «Күшімнің мүмкіндігіне қарай, бұрынырақта жауынгер болған грек ретінде Цезарь Неврының билік құруынан бастап, Валенттің өліміне дейін баяндаймын. Мен осы еңбекте шындықты айтуды уәде еткенмін, менің ойымша, еш жерде ол уәдені саналы түрде үндемей қалып немесе жалған айтып бұзған жоқпын», – деп жазған. Гректен шыққан және грек білімін алған Аммиан егде тартқан кезінде Рим әдебиетін игеріп, замандастарының айтуы бойынша, әдеби тілде керемет сөйлеген. Үлкен тарихи шығарма жазып, Аммиан өзінің білімімен жоғары деңгейлі тарихшы екендігін көрсетті. «Тарих» атты еңбегінде өзі аралаған елдерді, халықтарды сипаттап, солардың қалалары, мәдениеті, салт-дәстүрін хатқа қондырған. Мәселен, Кир патша мен Томирис арасындағы соғысты былайша сипаттаған: «Парфия халқы басқа халықтарды жеңіп, өз жерін Пропонтида мен Фракияға дейін кеңейткені белгілі, бірақ менмендікпен, кей патшалардың астамшылдығы елді титықтатқан, өте алысқа жасаған жорықтары патшалықты кедейлікке алып келіп, оның шекарасын тарылтты. Кир тап осындай болатын. Көз жетпес әскерімен Боспордан өтті, бірақ скиф ханшасы Томирис ұлдарының өшін алу үшін оның әскерінің бір адамын қалдырмай жойып жіберді. Кейінірек алдымен Дарий, содан кейін Ксерокс Грецияға көз тігіп, соғысты басқа табиғи ортаға (теңізге) ауыстырғанда, теңізде де, құрлықта да әскерлерінен айырылып, өз бастарын әрең дегенде аман алып қашқан». Сақтар туралы жазбасы өзге ел өкілінің көзқарасы тұрғысында баяндалған. «Соғдылардың жанында егіндікке жарамсыз, малшылыққа ғана жарамды жерлерге қоныстанған жабайы халық сақтар орналасқан. Сондықтан олардың қалалары жоқ. Бұл елде етегінде Тасты мұнара деп аталатын ауыл орналасқан биік Асканимия мен Комед жоталары көрінеді, ол арқылы Сералармен (қытайлықтармен) сауда жасалатын үлкен сауда жолы өтеді (әңгіме Ұлы Жібек жолы туралы болып отыр). Таулар аяқталған Имавтік және Апурийлік деп аталатын жерде Парсы жерінде Азияттық Сарматтармен және Аландардың шет жерлерімен шекаралас скифтер тұрады. Жердің алыс түкпірінде елсіздікке үйренген олар бір-бірінен алыс орналасқан тұрғын үйлерде тұрып, нашар тамақтанып, кедей тұрады» – дегені осының айғағы. Ғұн тайпалары туралы жазғанында шынайылықпен қатар өзіндік пікір де орын алған. «Ежелгі жазушылар мардымсыз арқылы білетін ғұндар тайпасы мұзды мұхит жағындағы Мэотийск батпағының ар жағында тұрады және өздерінің жабайлылығымен бәрінен асып түседі. Сақалы тез өспеу үшін, сәби туыла салысымен өткір қарумен бетін осады, сөйтіп, олар қартайғанша сақалсыз, ұсқынсыз өмір сүреді. Денелері шымыр, мойындары жуан, түрлері қорқынышты болып келеді, сондықтан оларды екі аяқты хайуанға немесе көпір соңына қойылатын адамға ұқсатып ойып жасалған тамыршаға теңеуге болады». Марцеллин ғұндардың тұрмыс-тіршілігі, күнделікті өмірі, ас-суы мен киімдері туралы да мәлімет келтірген. Мына төмендегі жолдар ғұндардың аса шыныққан, денсаулықтары зор адамдар болғандығынан хабар береді. «Осындай ұсқынсыздықтарына қарамай, олар өте шымыр, отты да, адам үйренген асты да қажет етпейді, олар өсімдік тамырымен және атының жауырына салып қақталған кез келген малдың шикі етімен қоректенеді. Олар кәдімгі адамдарға қарағанда ешқандай ғимараттарға тығылмайды, қайта олардан моладан қашқандай қашады. Олардан тіптен қамыспен жабылған шатырды да көрмейсің. Олар тау мен ормандарда көшіп жүреді, бесікте жатып суыққа, ыстыққа және аштыққа еті үйреніп кетеді. Жат елде де олар үйге тек аса қажеттілік болған жағдайда ғана кіреді, себебі олар үй ішінде өздерін қауіпсіз санамайды, денесін зығырдан немесе тігілген орман тышқаны терісімен жабады. Олардың үйге қиетін киімі мен түзге қиетін киімдерінде еш айырмашылық жоқ, бірақ мойынға салынған кір түстес орамал шіріп кеткенше тасталмайды. Бастарын қисық бөрікпен жабады, өздерінің түкті аяқтарын ешкі терісімен қаптайды, олардың еркін жүруіне кедергі жасайтын аяқ киімдерін олар қалыпқа салып тікпейді». Тарихта ғұндардың аса жауынгер халық болғандығы белгілі. Ол жайында көптеген дәстүрлі және дәстүрлі емес деректер бар. Дегенмен Аммиан Марцеллин жазбасының маңызы зор. Ғұндардың ержүректілігі мен соғыс өнерін берік меңгергендерін тарихшы былай көрсеткен: «... олар жаяу соғысқа жарамайды, есесіне олар өздерінің шыдамды аттарынан түспейді, ат арқасында отырып, әйелдерге ұқсап өздерінің күнделікті істерін жасайды. Күн мен түнін олар ат үстінде өткізеді, саудасын да аттан түспей жасайды, атта отырып тамақтанады, қисайып алып түкіреді, ат үстінде ұйықтайды, тіпті түс те көреді. Бір нәрсе туралы ақылдасу керек болса да, ат үстінде отырып кеңеседі. Олар қатал патша билігін білмейді, өздерінің қарттарының басқаруымен кейде жолдарындағыларының бәрін таптап кетеді. Бір нәрсеге ренжігенде кейде соғыс ашады, соғысқа олар сына сияқты сап құрып, аса зор ұрандаған айқаймен шабуылдайды. Тез қозғалады, шапшаңдықпен қатар тәртібін бұзып, не мына тұстан, не басқа тұстан келіп тиісіп, қатыгездікпен қырып салады. Олардың шапшаңдығынан бекініске шабуыл жасап немесе жау лагерін талағанын байқамай қаласың. Оларды жақсы жаугер деп атауға тұрарлық, себебі алыстан

сүйектен шеберлікпен үшкірленген оқтарды садақпен атса, жақыннан жауымен қорықпай қылыштасады, өздері қылыштан қорғанып, аттан құлатып, жаяу қашпас үшін жауына арқан тастайды». Ғылымда дәлелденгендей, ғұндардың көшпенді тұрғындар болғандығына Марцеллин тағы да көз жеткізеді. «Олардың ешқайсысы да жер жыртпайды, тіптен соқаға қолын да тигізген емес. Нақты тұратын жері, үйі жоқ, заңсыз немесе қалыптасқан тұрмыс салтсыз олар мәңгілік қашқындар сияқты көшіп жүреді, киіз үйлерде өмірін өткізеді: онда әйелдері оларға қарабойыр киімін тоқиды, балалар туады, оларды тамақтандырады. Олардың ешқайсысы қайда туғаны жөнінде айта алмайды, өйткені бір жерде тұрақтап тұрмайды» деген жазуы дәйекті дерек болып табылады.

Румдық тарихшылардың Қазақстан аумағындағы ежелгі тайпалар туралы мәліметтері византиялық тарихи ойда да көрініс тапқан. Екі тарихи ойды салыстыратын болсақ, айырмашылықтары көп емес. Екеуінде де Қазақстан аумағын мекен еткен түркі тайпалары, солардың ішінде Аттила жайында көзқарастар орын алған. Мәселен, византиялық елші, тарихшы және жазушы Приск Панийскийдің еңбегінде ғұн тайпалары, соның ішінде оның қолбасшысы және билеушісі сипатталған. Приск Панийскийдің «Византия тарихы және Аттиланьң іс-қимылдары» деген сегіз кітаптан тұратын еңбек жазған, алайда олардың бәрі бізге дейін келіп жетпеген. Геттердің шығу тегіне арналған «Геттер тарихы» атты еңбегін жазғаны белгілі. Елші ретінде қызмет атқарған кезінде ғұндар еліне жиі барған. Геттер тарихын және IV ғасырдағы халықтардың қоныс аударуын баяндай отырып, Аттила жөнінде айтып өткен. Аттиланьң жеке тұлғасын аңыз-әңгімелерге және көзімен көргендерге сүйеніп сомдаған. Мәселен, мына бір үзінді осыны дәйектейді. «Аттила өзіне берік сеніммен қарайтын патша болған. Ал Аттилаға сенімділік беретін Марстан берілген қылыш болып табылады. Ал сол қылыштың Аттилаға берілгендігі жөнінде былайша баяндалады: «Қойшы мал бағып жүріп, бір қойдың тұяғы жатқанын байқайды, сөйтіп қанның ізімен жүріп, қылыштың орнын тауып, сол жерден қазып алады. Ол қылышты бірден Аттилаға апарып береді. Аттила сол себепті өзіне деген сенімділігін жоғалтпайды».

---

1. Тарих – адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. – Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 512б.

2. Арриан // Тарих – адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. – Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 288-318бб.

3. Аммиан Марцелин// Тарих – адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. – Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 257-287бб.

4. Приск Панийский. Византия тарихы және Аттиланьң іс-қимылдары // Тарих – адамзат ақыл- ойының қазынасы. Он томдық. Он томдық. Антикалық Грекия және Рим тарихи ойы. 2-т. – Астана Астана: «Фолиант», 2005. – 236-256бб.

МЫРЗАБЕКОВ М.С.,

т.ғ.к., доцент, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫНЫҢ БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Орталық Азияның бес мемлекеті – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан өздерінің мемлекеттік егемендіктерін алған сәттен бастап Қытай Халық Республикасымен кең көлемде ынтымақтастықты іске асыра бастады. 1992 жылдан осы кезге дейін Орталық Азия елдері мен ҚХР арасында инвестициялар және сауда ынтымақтастығы жөнінде үкіметаралық бірқатар келісімдерге қол қойылды.

Әлемдегі ең тығыз қоныстанған мемлекет ретіндегі Қытайдың ресурстық қорлары мейлінше шектеулі екендігі белгілі. Ал өз кезегінде Орталық Азия аймағы ресурстар мен пайдалы қазбаларға аса бай. Орталық Азияның аталған ресурстарын пайдалану Қытай Халық Республикасына өзінің ресурстарға деген ішкі тапшылығын өтеуге мүмкіндік бере отырып, бұл елдің экономикалық дамуына серпін береді. Бұл үшін Қытайға барлық факторлар қолайлы әсер етуде. Бірінші фактор ол – Қытайдың Орталық Азиямен көрші орналасуы, екінші фактор – Қытайдың инвестицияларының оңай қол жетімділігі. Осыған байланысты Орталық Азия мемлекеттері мен Қытай арасында инвестициялар мәселесінде толық түсіністік бар. Мысалы, Орталық Азия мемлекеттері арзан әрі талаптары ауыр емес инвестицияларға мүдделі болса, Қытай үшін аталған аймаққа инвестициялар салудың геосаяси және экономикалық тиімділіктері бар. Сонымен бір мезетте Қытай Халық Республикасы аймақ

елдерімен сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыта және өз үкіметінің «шетелге шығу» стратегиясын жүзеге асыра отырып, тікелей инвестициялардың көлемін арттырып келеді. Шанхай ынтымақтастығы ұйымының (ШЫҰ) құрылуы Қытай үшін Орталық Азия аймағына инвестициялар орналастырудың жаңа тиімді мүмкіндіктерін қалыптастырды. Бұл өз кезегінде Орталық Азияның Қытай инвестициясы үшін «қызу» аймаққа айналуына түрткі болды [1]. Мысалы, 1992 жылдан осы күнге шейін Қытай Орталық Азия мемлекеттерінің мұнай-газ, көлік, телекоммуникация, ауылшаруашылығы, химия өндірісі, теміржол локомотиві салалары мен қалалық инқұрылымына 4 млрд. доллардан астам қаржы жұмсады [2].

Қытайдың Орталық Азия елдерімен жемісті ынтымақтастығына қарамастан, бұл ел бірқатар күрделі проблемаларға кезігуде. Бұның басты себебі, АҚШ, Еуропа Одағы, Ресей, Араб елдері, Түркия, Жапония, Иран, Оңтүстік Корея сияқты мемлекеттер үшін Орталық Азия стратегиялық маңызды аймақ болып табылатындығында. Осыған байланысты Қытай жоғарыда аталған қуатты мемлекеттермен бәсекеге түсіп, Орталық Азияда өзінің мүдделерін қорғауға мәжбүр болуда.

Қытай үшін Орталық Азияда мемлекеттерінде пайда болған жағымсыз проблема – 90-шы жылдары қалыптасқан бұл елдің (Қытайдың) негативті кейіпі. Бұндай кейіптің пайда болуына 90-шы жылдары Қытайдан Орталық Азия елдеріне әкелінген арзан, бірақ сапасы төмен тауарларға байланысты болды. Бұл өз кезегінде Орталық Азия елдері инвестициялық әріптестерді іздестіргенде бастапқыда Қытайдан бойларын аулақ салуына себеп болды.

Орталық Азия елдерінің бастапқыда Қытайға сенімсіздік білдіруіне әсер еткен жайттың бірі – ол қытайлық мемлекеттік және жеке компаниялардың американдық және еуропалық компаниялармен салыстырғанда инвестиция көлемі, технология мен кәсібилігі жоғары мамандардың деңгейі бойынша артта қалуына байланысты еді. Шындығында ол кезде Қытайдың технологиялық даму деңгейі төмен болды. Бұдан өзге қытайлық инвестициялардың арасында қысқа мерзімді инвестициялар басым болды. Ал ұзақ мерзімге есептелген бірлескен жобалар жоқтың қасы еді. Ең бастысы қытайлық инвесторлар көбіне көпке онша танымал емес болды және бұл елдің брендтік компаниялары өте аз болды. [3].

2000-шы жылдардың бас кезі Орталық Азияға Қытайдың тікелей инвестицияларының алғашқы легінің келе бастаған уақыты болды. Осы кездегі Қытайдың Орталық Азияның Қазақстан, Қырғызстан және Түрікменстан сияқты мемлекеттеріндегі инвестицияларының үлесі Қазақстанда – 61,26%, Қырғызстанда – 16,61%, Түрікменстанда – 10,49%-ды құрады. Бұл долларға шаққанда небәрі 2,62 млрд. АҚШ долларын құрады. Қытайдың Өзбекстан мен Тәжікстандағы тура инвестицияларының көлемі мардымсыз болды [4].

жыл	Қазақст ан	Түрікменста н	Өзбекстан	Тәжікст ан	Қырғызст ан	Орталық Азия
2003	2.94	--	0.72	--	2.44	6.10
2004	2.31	--	1.08	4.99	5.33	13.71
2005	94.93	--	0.09	0.77	13.74	109.53
2006	46.00	0.04	1.07	6.98	27.64	81.65
2007	279.92	1.26	13.15	67.93	14.99	377.25
2008	496.43	86.71	39.37	26.58	7.06	656.15
2009	66.81	119.68	4.93	16.67	136.91	345.00
2010	36.06	450.51	4.63	15.42	82.47	579.83
2011	581.60	383.04	88.25	22.10	145.07	453.98
Барл ығы	1 607.0 0	275.08	144.03	161.44	435.65	2 623.20
%	61.26 %	10.49 %	5.49 %	6.15 %	16.61 %	100 %

(1-Кестеден Қытайдың Орталық Азияға салған тура инвестицияларының ағынын көруге болады. (млн. АҚШ долларымен)

2011 жылдың аяғына таман қытайлық тікелей инвестицияның басты көлемі 70,87 %-ды құрап Қазақстанға тиесілі болса, Қырғызстандағы қытайлық инвестиция соңғы үш жылда яғни, 2011-2014 жылдар аралығында күрт артып, 13,02% құрап отыр. Ал Орталық Азияның өзге мемлекеттеріндегі Қытай инвестициясының көлемі өте төмен, әсіресе Қытайдың осы жылы Орталық Азия елдеріне салған инвестициясының небәрі 3,88%-ын иемденетін Өзбекстан ең соңғы орында тұр. Бұл Қытайдың Орталық Азия елдеріне тікелей инвестиция салудағы саясатының таңдамалы сипатын көрсетеді [5].

жыл	Қазақстан	Түрікменстан	Өзбекстан	Тәжікстан	Қырғызстан	Орталық Азия
2003	19.71	0.20	3.27	5.12	15.79	44.09
2004	24.78	0.20	4.23	21.54	19.26	70.01
2005	245.24	0.20	11.98	22.79	45.06	325.27
2006	276.24	0.16	14.97	30.28	124.76	446.41
2007	609.93	1.42	30.82	98.99	139.75	880.91
2008	1 402.30	88.13	77.64	227.17	146.81	1 942.05
2009	1 516.21	119.68	4.93	16.67	136.91	345.00
2010	36.06	450.51	4.63	15.42	82.47	579.83
2011	581.60	383.04	88.25	22.10	145.07	453.98
Барлығы	1 607.00	275.08	144.03	161.44	435.65	2 623.20
%	61.26 %	10.49 %	5.49 %	6.15 %	16.61 %	100 %

(Қытай Халық Республикасының Орталық Азия елдеріне салған тікелей инвестициясының көлемі. (млн. АҚШ долларымен)

Қытайдың Орталық Азия елдеріндегі сала бойынша инвестициялары. Қазақстандағы қытайлық инвестициялар негізінен энергетика саласында басымдылық танытуда. Бұл саладағы қытай инвестицияның белсенділік танытуына Қазақстандағы барланған мұнай қорының көп мөлшерде болуы әсер етуде. Мысалы, ВР мәліметіне сәйкес Қазақстанда барланған әрі дәлелденген мұнай қоры 39,6 млрд барелльді немесе 6,5 млрд тоннаны құрап, әлемдегі мұнай қорының 3,2 % иемденеді. Бұдан өзге елімізде өзге де пайдалы қазбалардың қоры жетерлік. Соңғы кезде ҚХР Қазақстанның уран өндіру саласына белсенді араласуға тырысуда. Сонда да болса, ҚХР-ның Қазақстандағы тікелей инвестициясының басты саласы мұнай қорын барлау, өндіру және май құю бекеттері торабын дамыту, телекоммуникация, ауылшаруашылығы өнімдерін өңдеу, тері илеу, қоғамдық тамақтандыру т.б. салаларда басымдылық танытуда. ҚХР-ның Қазақстанның мұнай саласындағы басты жобалары Ақтөбемұнайгаз, Қаражамбасмұнайгаз, «Петро Қазақстан» мұнай компаниясы, Каспий бассейні орталық бөлігінің шығыс аумағында мұнай қорын барлау екендігі белгілі. Сонымен қатар бұл елдің Қазақстандағы тікелей инвестициялық жобалары Павлодар алюминий зауыты, темір жол салу, уран кеніштерін игеру, Мойнақ СЭС, қазақ-қытай мұнай құбыры, қазақ-қытай газ құбыры, Қазақстан-Қытай шекарасындағы «Қорғас» халықаралық шекара маңы сауда орталығы болып табылады.

Қырғызстандағы қытайлық инвестициялар негізінен жеңіл және тамақ өнеркәсібіне, ауылшаруашылық өнімдерін өңдеу, ауылшаруашылығы дақылдарын өсіру, минералды-шикізат ресурстарын игеру, металлургия мен құрылыс мердігерлігі, байланыс пен транспорттық тасымалдау, жылжымайтын мүлік салаларын дамытуға бағытталған. ҚХР-ның Қырғызстандағы ірі инвестициялық жобалары қырғызстан-қытай шекара маңы аумағында орналасқан автожол бөлігін жөндеу, Қырғызстанның Алай алқабында мұнай қорын барлау және өндіру, сондай-ақ, пайдалы қазбаларды (темір рудасы, қалайы, алтын кеніштері) барлау мен өндіру болып табылады.

Қытайдың Түрікменстандағы инвестициялары негізінен энергия ресурстарын, байланыс құралдарын, химия өндірісін, темір жол қатынасын, жібек өнеркәсібі саласын дамытуға бағытталған. ҚХР-ның Түрікменстандағы инвестициялары арқасында мейлінше ірі жобалар жемісті жүзеге асырылуда. Атап айтқанда, Түрікменстан, Өзбекстан, Қазақстан территориялары Қытайға тартылатын газқұбыры болып табылады. Аталмыш газқұбырының Түрікменстан, Өзбекстан және Қазақстан арқылы өтетін бөлігі 1900 шақырым, ал Қытай арқылы өтетін бөлігі 4500 шақырымды құрап Еуразиядағы осы күнгі ең ірі энергия магистралы болып отыр. Аталған жобаның жалпы құны 6,5 млрд АҚШ долларын құрайды. Бұл газ құбырының жобалық қуаты жылына – 40 млрд. м³.

Қытайдың Өзбекстандағы инвестициялары негізінен мұнай көздерін барлау және мұнай өндіру, мұнай өндіретін құрал-жабдықтарды жеткізу, СЭС құрылысын салу, машина жасау саласын электроникамен қамтамасыз ету, химия зауыттары, байланыс нысандары құрылысын салу, ауылшаруашылығын суландыру, жерді агроәдени өңдеу, қалалық нысандарды салу және жөндеу салаларына бағытталған. Қытайдың Өзбекстандағы басты жобасы өзбек-қытай газқұбыры, Шыңжаңдық «Тухта» мұнайбұрғылау компаниясының мұнай ұңғымаларын бұрғылау және оларды жөндеу, Өзбекстанның Наманған облысында орналасқан Мыңбұлақ ірі мұнай кенішінің мұнайын өндіру, Қытайдың мемлекеттік корпорациясы СПІС пайдаланып отырған Қоңырат сода зауытының өндірістік қуатын жетілдіру, Декханаб калий тыңайтқыш зауытын қайта құрылымдау, газқұбырлары үшін газ сақтайтын және компрессор бекеттерін салу болып табылады.

Тәжікстандағы ҚХР инвестициялары негізінен телекоммуникация, текстиль өнеркәсібі, ауылшаруашылығы, электр желілері мен электр реттеу бекеттерін салу, жол-көлік салаларын дамытуға бағытталып отыр. Дегенмен, Қытайдың Тәжікстандағы маңызды инвестициялық жобалары ретінде Душанбе-Чайник-Худжанд автомагистралын салу және оны жөндеу, кернеулігі жоғары өткізімділігі 500 кВ болатын «Оңтүстік-Солтүстік» және Лолазол-Хатлон электр желісін тарту,

Душанбе-Куляб автожолындағы «Шар-Шар» тоннелін салу, Тәжікстан мен Қырғызстан шекара маңы аумағындағы автотрасса салуды қайта құрылымдау, ірі кеніштер қатарына жататын «Зарнисори Шимоли» (Солтүстік Алтын-топқан) қорғасын-мырыш кенішін дамытуды атауға болады [6].

Орталық Азия елдерінің даму деңгейінің әрқелкі болуына байланысты ҚХР-ның аталмыш аймақтағы инвестицияларын орналастыру әдісі де сан алуан болып келеді. Мысалы, Қазақстандағы қытай инвестициялары негізінен тікелей инвестициялар болып табылады. Ал Өзбекстандағы қытайлық инвестициялардың басым бөлігін ҚХР үкіметі бөлген мемлекеттік несиелер мен қарыздар құрайды. Қытайдың Өзбекстандағы тікелей инвестициялары Қазақстан және Қырғызстанмен салыстырғанда анағұрлым аз.

Қырғызстандағы Қытай инвестицияларының басым бөлігін тікелей инвестициялар мен ҚХР үкіметінің осы елге берген қайтарымсыз көмегі құрайды. 2001 жылдан бері Қытай Қырғызстанға қайтарымсыз көмек ретінде (Қытай үкіметінің ШЫҰ ауқымында әріптес-елдерге берген жеңілдік несиелерін есептегенде) 200 млн. юань көлемінде қаржылай көмек көрсетті.

Қытайдың Тәжікстандағы инвестицияларының басым бөлігін әртүрлі қаржылай көмек құрайды. Дипломатиялық қатынастар орнаған сәттен бастап, Қытай үкіметі Тәжікстанға 404 млн. юань көлемінде (Қытай үкіметінің ШЫҰ ауқымында әріптес-елдерге берген жеңілдік несиелерін есептегенде) қаржылай көмек көрсетті [7].

Қазіргі кезде Қытай үкіметі өзінің «шетелдерге шығу» стратегиясын іске асыруда Орталық Азия аймағы елдеріне инвестициялар салуды жандандыруда. Осы міндетті жүзеге асыруда Қытай үкіметі келесідей тәсілдерді қолданды.

Біріншіден, ұзақ мерзімді сауда келісімдер арқылы Орталық Азияның ірі сауда әріптесіне айналды. Сонымен қатар, Орталық Азия елдерінің энергия компанияларымен бірлесе отырып, үлескерлік қатысу жолымен аймақтың энергиялық ресурстарын игеруге атсалысуда. Бұл өз кезегінде ҚХР-на энергия жеткізу жолдарын диверсификациялауға, тұрақтандыруға мүмкіндік беруде.

Екіншіден, Қытай Орталық Азия елдерінде қамсыздандыру мекемелерінің рөлін күшейту арқылы аймақтағы қытайлық кәсіпорындарды тәуекелден қорғау механизмдерін жетілдіре түсуде.

Үшіншіден, Қытай үкіметі барлық деңгейде экономика мен технологиялардың интеграциялануына жағдай жасай отырып, Шыңжанның Орталық Азиядағы инвестицияларының үстем жағдайды иемденуіне жол ашып отыр. Шыңжанның Орталық Азиядағы тікелей инвестициялары геосаяси және географиялық артықшылықтарды иеленуде. Атап айтқанда, Шыңжанның Орталық Азиядағы тікелей инвестициялары ресурстық база ретінде аймақтың мұнайхимия, металлургия, энергетика және өзге де заманауи ауыр өндіріс салаларын дамытуда белсенділік танытуда.

Төртіншіден, Қытай мекемелері технологияларды белсенді түрде экспорттауға тырысуда. Бұл Орталық Азия елдері тарапынан Қытаймен ғылыми-техникалық ынтымақтастықты нығайтуға деген құлшыныстың артуына әкеп соғуда. Мысалы, салыстырмалы түрде қуатты экономикасы бар Қазақстан Қытаймен технология саласында әріптестікті дамытуға мүдделі болып отыр. Осыған байланысты Қазақстанның Қытай компанияларымен бірлесе отырып, немесе бірлескен техникалық зерттеулер жүргізу арқылы Қытайдан технологиялар мен инвестициялар тартуға қызығушылық білдіруде. Ал Орталық Азияның өзге мемлекеттері де қытайлық капитал мен технологияны қажетсінуде. Мысалы, Қырғызстанның әлсіз экономикасы қытайлық капитал мен технологиялар арқылы өзінің даму үдерісіне импульс беруге мүдделі. Өз кезегінде Тәжікстанның ауылшаруашылығы өнімдерін өңдеу саласы, Өзбекстанның өсімдік пен мал өсіру, азықтық жем, ауылшаруашылығы техникасын жасау салалары қытайлық технологияларды керек етуде. Түрікменстан ауылшаруашылығы саласында қытайлық су үнемдеу мен күн энергиясын өндіру технологиясын игеруге аса мүдделі болып отыр [8].

Орталық Азияның барлық мемлекеттері қытайлық кәсіпорындармен ынтымақтастық байланыстар орнатуға барынша қызығушылық білдіруде. Сәйкесінше қытайлық кәсіпорындар да Орталық Азия елдерімен қарым-қатынастарында технологиялық құрам мен инвестициялар орналастыру саласында мүдделі екендіктерін баса көрсетуде.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай отырып, келесідей тұжырымдар жасауға болады. Біріншіден, Орталық Азия ҚХР-ның экономикалық мүдделеріндегі басты нысан болып табылады және Қытайдың аталған аймақтағы экономикалық қатысуының деңгейі мен көлемі ұлғая береді. Екіншіден, бастапқы кезеңде Қытайдың осы аймақтағы экономикалық мүдделері сауда саласын қамтыған болса, қазіргі кезеңде бұл елдің (Қытайдың) Орталық Азия елдеріндегі экономикалық мүддесінде жетекші орынды мұнай-газ және оны тасымалдау салалары алады. Сонымен бір мезгілде Қытай Орталық Азия елдерінде инвестициялық-жоба қызметін белсендіре түсуде. 2008 жылдан бері Қытайдың Орталық Азия аймағы елдері экономикасы салаларында диверсификациялау үдерісін мықтап қолға алуда.

Бұдан өзге Қытайдың аймақ елдері экономикасында алға қойған мақсаттары осыған сәйкес инфрақұрылымдарды, яғни, транспорттық және логистикалық қызметті дамытуға жол ашып отыр. Бұл өз кезегінде, ұзақ мерзімді жоспарда Орталық Азия аймағының жекелеген елдерімен сауданы ұлғайтуға және сауданың географиялық диверсификациялануына жағдай қалыптастыра отырып, ҚХР-ның «шетелдерге шығу» стратегиясының табысты іске асырылуына жағдай жасайды.

1. Wang Haiyan. Regional Economic Cooperation in Central Asia under the Framework of Shanghai Cooperation Organization. Journal of Xinjiang Normal University (Social Sciences). №2. June, 2008. P. 77.
2. Цинь Фанмин. Региональное экономическое сотрудничество стран ЦА и Китая с инвестиционной точки зрения. Журнал «Исследование и развитие». 2012, № 2. С. 3.
3. Duan Xiu-fang. China's Choice of Direct Investment Position and Industry in Central Asia Countries. International Economics and Trade Research. Vol. 26 № 5, may, 2010. P. 59.
4. Wang Xiaofeng, Wang Linbin. An Exploration of the Laws and Its Risks Faced by China's Direct Investment in Central Asia. Journal of Jiangxi University of Finance and Economics. № 1, serial № 85. 2013. P. 106.
5. Ежегодный статистический бюллетень о прямых зарубежных инвестициях Китая, 2011.
6. Xu Yun-xia. On Xinjiang's Direct Investment in Central Asia. China Opening Herald. № 3, June, 2010. P.16-17.
7. Yu Shuyi. On the relation between China-Central-Asian trade and economic cooperation and China's geo-economic security. Journal of Xinjiang Normal University (Social Sciences). № 4. July, 2011. P. 39.
8. Wang Xiaofeng, Wang Linbin. An Exploration of the Laws and Its Risks Faced by China's Direct Investment in Central Asia. Journal of Jiangxi University of Finance and Economics. № 1, serial № 85. 2013. P.115.

ҚАРТАБАЕВА Е.Т.

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

МҰСЫЛМАНДЫҚ РЕНЕССАНС ЖӘНЕ ТҮРКІ-ИСЛАМ СИНТЕЗІ

Әлемдік мәдениет тарихының жарқын беттерінің бірі араб-мұсылман мәдениетінің гүлденуі немесе шығыстану ғылымында «Мұсылмандық Ренессанс» деген атауға ие болған дәуір болып табылады.

Ғалымдардың Шығыстық немесе Мұсылмандық Ренессанс жөнінде сөз ете бастағанына көп болған жоқ. Алғаш рет бұл терминді ғылымға енгізген швейцарлық тарихшы Адам Мец еді [1]. Ол Халифат дәуіріндегі Шығыс елдерінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуын аса кең фактологиялық материалдар негізінде талдай отырып, бұл дәуірде орта ғасырлардың аяғында Еуропа елдерінде болған ренессанстық құбылыстарға ұқсас тарихи жағдайлардың орын алғандығын көрсете отырып, мұсылмандық Шығыстың осы дәуірін, сәйкесінше «Мұсылмандық Ренессанс» деп атады. Оның «Мұсылмандық Ренессанс» атты еңбегі пайдаланған деректерінің барынша молдығымен құнды болып табылады.

«Мұсылмандық Ренессанс» терминінің ғылыми айналымға енуі өз кезінде ғылыми ортада көп дау-таластар туғызған болатын. Бірқатар еуроцентристік ғалымдар Шығыс пен Батыс тарихының ерекшеліктерін көрсете отырып, аталмыш терминге қарсы шықты. Алайда соңғы нәтижеде, беделді шығыстанушылардың қолдауымен термин ғылымда орныққан болатын. Атап айтқанда, академик Н.И.Конрад «Қайта Өрлеу Еуропаға ғана тән процесс емес, ол халықтардың тарихи дамуының белгілі бір сәтінде міндетті түрде орын алатын тарихи процестің жалпы заңдылығының көрінісі болып табылады», – деп атап көрсеткен болатын. Әлемдік тарих көрсеткеніндей Ренессанс дәуірі «ұзаққа созылған үздіксіз дамыған және біздің күнімізде де жалғасын тауып отырған тарихи өмірі мен мәдениеті бар халықтарда пайда болып отырған» [2]. Мәдени феномен ретінде Мұсылмандық Ренессанс тек XX ғ. екінші жартысынан бастап шынайы ғылыми ізденістердің нысанасына айнала бастады. XII-XIII ғғ. грузиндерде ренессанстық құбылыстар болғаны жөнінде «Руставели және Шығыстық Ренессанс» еңбегінің авторы Ш.Нудцибидзе жазды [3]. 1963 жылы В. Чалоян «Армян Ренессансы» [4] атты еңбегінде осындай дәуірдің өз елінің тарихында да болғанын көрсетті. 60-жылдары В. Жирмунскийдің «Әлішер Навои және Шығыс әдебиетіндегі Ренессанс» деген және И.Фильштинскийдің «Араб классикалық әдебиеті» мақалалары жарық көрді. Қиыр Шығыс елдеріндегі ренессанстық құбылыстар туралы Н.Конрад жазды. Қазіргі таңда аталмыш мәселе бойынша көптеген іргелі еңбектер жарық көріп, оларда мұсылмандық Ренессанстың Еуропадағы осы аттас дәуірден бірнеше ғасыр ерте орын алғандығы және көбіне оның еуропалық Ренессансқа алғышарттар дайындағандығы мойындалды [2].

Әрине, аталған мәселенің зерттелу деңгейі қанағаттанарлық дей алмаймыз. Алайда мәселені зерттеген барлық авторларға тән ортақ нәрсе – Ренессанс терминін жай ғана әдебиет пен өнердің

ерекше гүлдену дәуіріне қатысты емес, бұл терминді белгілі бір тарихи дәуірге байланысты қолдануы.

Ренессанс дәуірінің тарихи мазмұнын осы құбылыс белгілі дәрежеде қамтыған елдердегі рухани дамуды салыстыру арқылы зерттеуге болады. Мұсылмандық Ренессанстың (араб мәдениетінің) кеңістіктік-географиялық межелері Андалузиядан, Таяу және Орта Шығысты, Орта Азияны және осы аймақтың перифериясы болып табылатын, Н.Конрадтың бейнелеп айтуы бойынша «шағылысты» Ренессанс әрекет еткен Орталық Азияны қамти отырып Үндістанға дейін созылды.

Осы дәуірде ислам таралып, рухани мәдениет барынша гүлденді. «Пассионарлық» жарылыс болып, ғылым мен мәдениет алыптары дүниеге келді. Дәл осы дәуірде ислам аталған аймақта өркениеттендіруші, біріктіруші роль атқарды.

Мұсылман мәдениетінің тарихында ең прогрессивті кезең болып есептелген 4-5 ғасыр ішінде мың ғалымның қызмет еткені жөніндегі деректер бар. 500 жылда мың адам, яғни жыл сайын «араб» әлемінде, орташа есеппен екі ғалым пайда болып тұрғанын көрсететін бұл сан біздің заманымыздың деңгейінен қарағанда түкке тұрғысыз болып көрінуі мүмкін. Алайда, ғалымдардың шоғырлануы барынша қарқынды болған дәуірлер де болды. Мысалы, IX-XI ғасырлар. Ғалымдар мұсылман елдерінің барлық аймақтарынан шығып отырды, негізінен олар билеушілердің сарайларында бас қосып, кездесе отырып бір-бірімен тәжірибе алмасты, біріне бірі ықпал етіп отырды. Оларды ішкі және сыртқы біртұтастық біріктірді. Бұл біртұтастықтың негізінде ислам мен араб тілі және ортақ қоғамдық-экономикалық база жатты. Әрине, бұл мәдениеттің жасалуына тек ортақ әдеби тілмен және дінмен қамтамасыз етілген халықтар арасындағы өзара түсіністік немесе халифат ішінде еркін жүріп-тұру қауіпсіздігі ғана ықпал еткен жоқ. Ең бастысы, мұндай мәдениеттің жасалуы үшін эллиндік дәуір әзірлеген негіз бар еді. Жаңа мәдени біртұтастық, белгілі дәрежеде, әрине, мүлдем жаңа жағдайларда, эллинизм дәстүрлерін жалғастырды.

IX-X ғғ. межесінен бастап мұсылмандық мәдени өрлеудің ірі өкілдері ғылым, әдебиет пен өнер саласында бүтіндей бір шығармашылық дүмпу туғызған болатын. Әсіресе, бұл мәдениеттің ғылыми жетістіктері үлкен маңызға ие болды. Мұсылмандық мәдениетке тән басқа халықтардың дәстүрлері мен мәдениетіне қатысты толеранттылық пен кең көзқарастардың арқасында эллинизм мұрасы және бұрын Жерорта теңізі елдеріне беймәлім болған үнді ғылымының жетістіктері игеріліп, халифат ғұламалары өз еңбектерінде осы екі ұлы мәдениетті ұштастыра алды. Осы негізде әр түрлі халықтардан шыққан ғалымдардың біріккен күш-жігерімен IX-X ғғ. математиканың жаңа бөлімдері (алгебра мен тригонометрия) жасалып, астрономия, химия, медицина және философия айтарлықтай дамытылды. Сонымен бірге, анағұрлым тар, ұлттың маңызға ие гуманитарлық ғылым салалары да (тіл, әдебиет, тарих және т.б.) барынша дамытылған болатын.

Сонымен, XI ғ. екінші жартысына дейін араб тіліндегі ғылым әлемдік мәдениеттің ең алдыңғы қатарында тұрды, бірақ осыдан кейін оның дамуы күрт баяулап кетеді. Уақыт жағынан бұл Еуропаның экономикалық көтерілуімен және крест жорықтарымен сәйкес келді. Алайда тап осы кезде, арабтарды Сицилия мен Испанияның айтарлықтай бөлігінен қуып шыға отырып, Еуропа араб-мұсылман әлемін ығыстырған кезде араб ғылымы Испания арқылы, бұл жоғары дамыған мәдениетті қабылдауға енді ғана дайын болған Батыс Еуропаны жаулап алды. Еуропа тарихында «мүлгіген дәуір» болған орта ғасырлар мен Өркендеу (Ренессанс) дәуірі арасында «ұлы аудармашылық дәуірі» жатты, дәл осы дәуірде еуропалықтар мұсылман ғұламаларының шығармаларын оқып, білім жинақтай отырып жаңа заманға секіріс жасады. Араб-мұсылман мәдениетінің еуропалықтарға ықпалының айтарлықтай болғандығын, және еуропалық ғылыми дүниетанымның қалыптасуының өзі осы мәдениеттің ықпалымен іске асқандығын еуропалық шығыстанушылардың өзі мойындап отыр.

ҮІІІ ғ. аяғынан бастап Орта Азия, Еділ бойы, Закавказье және Қазақстанның түркі тілдес, түркі тектес халықтары да мұсылман өркениетінің мәдени ареалына тартыла бастайды. Орта ғасырлар дәуірінде Орталық Азия халықтарының ислам дінін қабылдауы, жаңа діни доктринаны, мифологиялық сана мен дүниетанымды игеруі, араб графикасын меңгеруі, мұсылмандық әдебиет дәстүрлерімен танысуы, мұсылман елдерімен кең мәдени байланыстар орнатуы түркілердің бүкіл дәстүрлі мәдениетінің, ойлау жүйесінің, әдет-ғұрыптарының бірте-бірте өзгеруіне айтарлықтай ықпал етті. Сонымен бірге тәңіршілдік дінінің реликтілерінің сақталуы, уақыт өте келе исламның жергілікті діни дәстүрлерімен араласуының негізіндегі синкретті нұсқаларына алып келді. Осылайша, Орталық Азияда халықтық діннің өзіндік нұсқасы – сопылық қалыптасты.

Мұсылман әлемінің басқа аймақтары сияқты, Орталық Азияның түркілері де Мұсылмандық Ренессанс үдерісіне тартылды. Аймақтан аты бүкіл мұсылмандық әлемге ғана емес, ортағасырлық Еуропаға да танымал болған «Қайта Өрлеу алыптары» – әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Яссауи, Ахмет Йүгінеки және т.б. шықты. Алайда ғылымда түркі халықтары арасындағы Мұсылмандық Ренессанс мәселесін арнайы қарастырушы зерттеулер өте аз, там-тұмдап қана кездеседі. Бар еңбектердің өзінде түркі халықтарының мұсылмандық өркениетке тартылуының

теориялық-методологиялық мәселелері қарастырылмайды. Сондықтан да аталмыш мәселені азды-көпті қарастырған барлық зерттеушілер Н.Конрад ұсынған «шағылысты ренессанс» концепциясын ешқандай қарсылықсыз қабылдайды. Бұл концепцияның мәні ренессанстық құбылыстар тек өз антикалық дәуірі, яғни дамыған ежелгі қоғамы бар халықтарда ғана орын алды дегенге саяды. Ал тарихи дамудың үлкен жолына енді ғана түскен жас халықтарда, айтарлықтай «ерте өркениеті» болмаған халықтарда ренессанс көршілес халықтардың дамыған мәдениетінің ықпалымен ғана қалыптасады, яғни «артта қалған» халықтарда тек «шағылысты ренессанс» қана орын алады.

Алайда біз неге Орталық Азияны мекендеген түркі халықтарында дамыған ерте қоғамның, ежелгі өркениеттің болғанын жоққа шығаруымыз керек. Түркітану және номодология ғылымдарының соңғы жетістіктері, түркілер Орталық Азияның автохтонды халқы, және олар ежелден осы аймақты мекендеген сақ, үйсін, ғұн тайпаларының негізінде қалыптасқан этнос екендігін көрсетіп отыр [5, 10]. Ал бұл халықтар өз кезінде қуатты мемлекеттік бірлестіктер құрып, ежелгі дәуірдегі отырықшы аудандардың әлеуметтік-саяси және мәдени дамуына айтарлықтай ықпал етіп отырғандығы мәлім. Орта ғасырлық түркілердің өзі де Орталық Азия жерінде Ұлы Түрік қағандығы, Түргеш, Қарлұқ және Қарахан қағандығы сияқты қуатты мемлекеттер құрып, олар да өз кезінде орнықты ішкі және сыртқы саясатымен, сондай-ақ империялық ұмтылыстарымен белгілі болды. Ал мемлекеттіліктің болуы дамыған мәдениет пен өркениеттің белгісі болып табылады. Ұлы дала көшпелілері өзін қоршаған эокөшпенділікпен үйлесімді өмір салтын құрып, бақи мен фәни туралы ой-жосық қалыптастырып қана қойған жоқ, сонымен бірге олар орнықты әлеуметтік-саяси институттар да қалыптастыра алды. Мұның өзі өмір ағымында шыңдала келе Ұлы дала төсінде іргелі мемлекеттердің бой көтеруіне себепші болды.

Сонымен, Орталық Азияның көшпелі халықтары жасаған өркениетке қатысты жаңа көзқарастарды қалыптастыратын уақыт жетті, яғни көшпелілер өзіндік толыққанды өркениет қалыптастырғандығын, бұл өркениеттің отырықшы халықтар өркениетінен ешқандай да кем түспейтіндігін, көшпелілердің әлемдік өркениет дамуына қомақты үлес қосқандығын сол халықтардың бүгінгі ұрпақтары – өзіміз мойындап, басқа халықтарға да мойындататын уақыт жетті. Көшпелі халықтардың, атап айтқанда түркі, монғол халықтарының әлемдік өркениеттегі орнына қатысты еуроцентристік ғылымда қалыптасқан «қара аңызды» жою бағытында атқарылар жұмыстар әлі де алда болып отыр.

Бұл мәселені теориялық жағынан негіздейтін болсақ, мәдениеттердің шын мәнісіндегі өзара ықпалдастығы іске асуы үшін байланысқа түсіп отырған мәдениеттерде тиісті қоғамдардың әлеуметтік-мәдени даму дәрежесімен және типтерімен анықталатын объективті алғы шарттар пісіп жетілуі керек. Орталық Азия араб халифатының шеткері аймағы бола отырып, оның орталығы берген мәдени азықты жай ғана қабылдап отырған бір артта қалған аймақ болды деп санау шындыққа жанаспайды. Жоғары мәдениетті белсенді түрде қабылдап, игеріп, оны ары қарай жасампаздықпен дамыту үшін Орталық Азия халықтарының да берік тарихи іргетасы болуы, мәдени дамудың жоғары сатысында тұруы шарт. Дәл осы, арабтар келгенге дейін-ақ өздерінің дамыған мәдени дәстүрлерінің болуы Орталық Азия мәдениетінің араб дәуірінде ерекше гүлденуіне негіз болды. Басқаша жағдайда жоғары дамыған мәдениет ұрығының Орталық Азия топырағында өніп шығып, гүлденуі мүмкін емес еді. Оның үстіне Орталық Азияның араб жаулаушылығынан тыс болғанын ескеру керек: VIII ғасырда басталған арабтардың Мәуереннаһрды жаулаушылығы Сырдариядан ары қарай аспады. Оңтүстік Қазақстанның да, Жетісудың да қалалары араб жаулаушылығының объектісі болмағандығын көпшілік ғалымдар мойындайды. Араб мәдениеті және ислам діні түріктер арасында «бейбіт жолмен» – негізінен, сауда жолдары арқылы және миссионерлердің, соның ішінде ең алдымен, сопылардың уағыздары арқылы тарады. Бұл жағдайдың өзі түркілердің араб мәдениетін еш күштеусіз-ақ қабылдауға дайын болғанын дәлелдейді. Орталық Азия топырағынан шыққан ұлы ғұламалар өздерінің теңдесіз туындылары арқылы өз уақытының интеллектуалдық дәрежесімен салыстарғанда аса жоғары деңгейге көтерілгені даусыз. Алайда мұның өзі бұл ғұламалардың өз халқының бұған дейін жинақталған мәдени жетістіктерін өз бойына сіңіріп, ары қарай дамуына сырттан жаңа бір серпін алғанынан деп ұғыну керек. «Ұлы идеялар ешқашан жоқтан пайда болмайды, ол тек оны жасаушылардың көкірек-көзін Құдай оятқанда ғана туындайды. Мұндай идеялардың да, адамдар сияқты өз тарихы, тамыры тереңге кеткен өз шежіресі бар».

Көне түріктердің рухани әлемі – аса күрделі мәселелердің бірі. Бұл жөнінде зерттеушілер арасында бір-біріне қарама-қарсы пікірлер, түрлі көзқарастар, болжамдар аз емес. Еуропацентристік көзқарасты жақтаушылар көне түріктер ерекше діндар болмады, саудаға да бейімсіз еді. Сондықтан төл жазуының әліпбиін шығаруға құлықсыз болды, қатаң даланың жыл мезгілдерінің ығына жығылып, көшіп-қонып жүріп, табиғатқа тәуелділікке түскен көшпенділердің қоғамы – тарихы жоқ қоғам дейді. Алайда Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияда ұзақ жылдар бойы жүргізілген археологиялық және палеографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері көшпелілер «адамзаттың

арамтамағы» деген үстірт түсінікті теріске шығарып, ғылыми дәйексіздігін көрсетіп берді. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында өмір сүрген атақты шығыстанушы Н.В.Веселовский: «көшпенділік, көпшілік жұрт ойлайтындай, өркениеттің ең төменгі сатысы емес, ол басқа да мәдениеттермен терезесі тең, өзіндік мәдениет» – деп атап көрсеткен болатын [6, 253]. Қазіргі таңда көшпенділер мәдениетін зерттеу ісі едәуір алға басып отыр және осы зерттеулер бойынша бұл мәдениеттің әлемдік өркениеттің қалыптасуында үлкен позитивті роль атқарғанын дәлелдейтін көптеген жаңа фактілер ашылуда. Осы орайда көшпелілер туралы К.Ясперстің ой-тұжырымы ден қойдырады: «Жаңаша жыл санауға дейінгі 1200 жылдардан бастап көшпелілер... өмірдің мәні туралы идеяның орнығуына себепші болды. Нәтижесінде, көшпелілермен жапсар отырған өңірдің бәрінде бүгінге дейін жалғасып келе жатқан трансцендентті эмбебап дін мен философия бел ала бастады. Мұның айғағы ретінде Қытайдағы даосизм мен конфуцийшілдік, Үндістандағы брахманизм мен буддизм, одан әрі зороастризм, пайғамбарлық яхудишілдікті, сондай-ақ болмысты трагикалық және философиялық жолмен жоритын гректерді айтуға болады». Ғалымның меңзеп отырғаны далалық өркениет қойнауында қалыптасқан тәңірі діні және зороастризм сияқты қуатты идеологиялық ағымдар болса керек. Бұл ілімдер өз кезінде иудаизм, христиандық және ислам сияқты дамыған діни жүйелердің қалыптасуына және жалпы адамзаттың рухани дамуына ықпал еткен болатын.

Орталық Азия даласында көшпелі өмір салтының болмысымен үндес шаруашылық-мәдени тип қалыптасты. «Көшпелілердің төлтума мәдениеті өмір шындығын өзіндік талғам-таныммен игерді, өмір құбылыстарын өзіндік тілмен жорыды, сол жолда өзіндік әдістер мен тәсілдерді, қалыптар (формалар) мен түрлерді дүниеге әкелді, сөйтіп алапат-асқақ идеяларды адам өмірінің ең биік мұраттары ретінде ұсына білді. Тіршілік диалектикасын бейнелейтін даналық өрнектер (аң стилі), әлемнің шағын үлгісіне баланған киіз үйлер, Тәңірдің құрағы іспеттес қорғандар, бақидың фәниге өсиеті сияқты тасқашау (руникалық) эпостар, сайын даланы шежірелі тарихқа айналдырған жоралық сәулеттер мен балбал тастар, Тәңірдің тіліне баланатын музыка – міне, мұның қай-қайсысы да көшпелі өмірдің төл болмысы туындатқан қайталанбас рухани құндылықтар».

Сонымен, түркілер әлемдік мәдениет дамуында маңызды роль атқарған ерекше түркі өркениетін қалыптастырды. Бұл өркениет Орталық Азияның орасан-зор кеңістігінде Ұлы Түрік қағандығы пайда болған дәуірден, яғни VI-VII ғғ. бастап қана емес, одан әлдеқайда бұрын-ақ, яғни сонау ежелгі дәуірдегі түркі тілдес сак, үйсін, ғұн және қаңлы мемлекеттері кезеңдерінен бастау алады. Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырушы дәнекер ролін атқара жүріп көне түріктер тамыры терең, айшықты дәстүр-салты бар өзшеге дала мәдениетінің негізін салып, қоғамдық-әлеуметтік институттардың күрделі түрлерін, еншілік жүйесін, шендер иерархиясын, соғыс өнерін, елшілік үрдісін игере білді, сол сияқты олардың көрші елдердің идеологиясына қарсы қоятын мұқият әзірленген дүниетанымы да болды.

Орталық Азия халықтарының өзіндік ерекше дамыған мәдениеті болғандығының айқын айғағы есімдері жоғарыда көрсетіліп кеткен атақты түркі ғұламаларының шығармашылығы. Атақты жерлестеріміздің шығармашылығын арнайы зерттеген кеңес дәуіріндегі Ресей ғалымдары А.Н.Кононов [7], В.И.Стеблева [8] бұл еңбектердің ғылыми құндылығын төмендетіп, оларды тек дидактикалық еңбектер қатарына жатқызады.

Түркі өркениеті мәселесі аясында аталмыш өркениетті жасаған түркі халықтарының қайсысы болды деген сұрақ туындауы мүмкін. Арнольд Тойнбидің пікірінше әрбір өркениет оны қалыптастырушы халықтардың барлық құндылықтарын өз бойына сіңіріп отыратындықтан, алуан түрлі дәстүрлердің бірлігі болып табылады. Оның бейнелеп айтуы бойынша, бұл халықтардың әрқайсысының даусын біртұтас хордағы жеке дауыстар ретінде қабылдау керек, ол дауыстар үйлесімділіктің ортақ қатарында ғана мән-мағынаға ие болады, ал жеке-дара ноталардың жай ғана жиынтығына айналған кезде ол өз маңызын жоғалтады. Осы тұрғыдан алғанда түркі өркениеті, шынында да, барлық түркі халықтарының ортақ құндылығы екендігі даусыз. Өйткені көне дәуірлерден түркі халықтарының әр түрлі бұтақтары этникалық, саяси және мәдени қатынастарда өзара өте тығыз байланыста өмір сүрді. Ұлан-байтақ Еуразия даласында негізінен көшпелі шаруашылықпен айналысқан халық, тек өзара тығыз байланыста болып қана қоймай, сондай-ақ бірінен бірі мүлде оқшау отырған отырықшы елдердің арасын да байланыстырып, жақындатып отырды. Жалпы, көшпелілердің тарихтағы орнын анықтауда олардың осы прогрессивті тарихи миссиясын, яғни оқшау өркениеттер арасын байланыстырушы, әр түрлі халықтардың өзара мәдени ықпалдастығының факторы болуын да баса көрсеткен жөн деп ойлаймыз.

Кез-келген өркениеттің қызмет етуінің заңдылығы – оның уақыт талабына сай жаңа негізде қайта түлей отырып дамуға және баюға қабілеттілігі. Өз заманында өркениет деңгейіне дейін көтеріле алған түркі мәдениетінің кейбір элементтері қазіргі қазақ қоғамында да өз жалғастығын тауып отыр.

---

1. Мец А. Мусульманский Ренессанс. (пер.с нем.).- М:Наука, 1966.- 458 с.

2. Конрад Н.И. Запад и Восток: Статьи.- М.: Наука, 1966.-520с.
3. Чалоян В.К. Армянский Ренессанс. -М.: Изд. акад. наук СССР, 1963.-176 с.
4. Нуцибидзе Ш.П. Руставели и Восточный Ренессанс. –Тбилиси: Заря Востока, 1947.-388с.
5. Ирмуханов Б.Б. Древняя история Казахстана в письменных источниках.- Алматы: Өлке,1998.-144с.
6. Веселовский Н.И. История Востока (лекции) СПб.,1887.-343с.
7. Кононов АН. Грамматика современного турецкого литературного языка.- М.-Л., 1956.
8. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. -М.: Наука,1971.-299с.

ЖАРКЫНБАЕВА Р.С.,

д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
КазНУ им. аль-Фараби

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В УЗБЕКИСТАНЕ
НАКАНУНЕ РАСПАДА СССР**

В советское время в Узбекистане достаточно успешно развивался агропромышленный комплекс, прежде всего связанный с хлопководством, транспорт, черная и цветная металлургия, химическая, электротехническая, золотодобывающая, текстильная, пищевая и строительная индустрия.

Начиная с 1950 по 1985 г. в развитии экономики Узбекистана наблюдались значительные перемены, которые обеспечили переход ориентации народного хозяйства республики от аграрной к аграрно-индустриальной. За эти годы национальный доход в республике возрос в 4,4 раза, промышленное производство выросло в 4,9 раза, производство минеральных удобрений – в 7 раз, электроэнергии – в 8 раз, продукции сельского хозяйства – в 2,3 раза, хлопка-волокна – в 2,6 раза [1, с.19]. Но командно-административная система управления, существовавшая на протяжении ряда десятилетий, не давая развитию свободных рыночных отношений ход, привела к усилению кризисных явлений в обществе. Плановая экономика оказалась серьезным сдерживающим фактором и заметно осложнило обстановку в советских республиках, в том числе и в Узбекистане.

Вследствие этого, прежде всего, обострялись социальные противоречия в обществе, снижался уровень жизни населения, особенно сельского. Начало большинству социальных проблем современной Центральной Азии было положено еще в советский период. В частности, ситуация с качеством жизни в Средней Азии была удручающей, как отметил Н. Назарбаев на встрече руководителей республик Средней Азии и Казахстана в г. Алма-Ате 22-23 июня 1990 г.: «Средняя Азия и Казахстан характеризуются сырьевой направленностью в экономике со всеми вытекающими отсюда негативными последствиями. Seriously отстает социальное развитие, по потреблению социальных благ и услуг мы оказались на последних местах по стране. Достаточно сказать, что средний размер используемого национального дохода на душу населения составляет лишь 1450 рублей, или 57 процентов от среднесоюзного уровня. Большую тревогу вызывает состояние экологии, здравоохранение, особенно детская смертность, невысокая продолжительность жизни населения, а также неудовлетворительное продовольственное снабжение населения». И. Каримов также отметил «Считается в порядке вещей, что по всем показателям, которые содержат статистические сборники и материалы Госплана СССР, других союзных органов и в правительстве СССР привыкли считать, что среднеазиатскому региону и Казахстану так и замыкать список союзных республик с точки зрения уровня жизни, прежде всего на селе [2, Л.2].

Среднеазиатские республики действительно были одними из беднейших советских республик. Все основные показатели уровня жизни были ниже, чем в среднем по СССР. Так, индекс среднедушевого дохода (СССР=100) составил в Узбекистане 34, Киргизии – 45, Туркмении – 50, Таджикистане – 32; среднедушевого потребления соответственно 71, 67, 71, 57. Индекс среднедушевого потребления продовольствия определялся в Узбекистане в 81, Киргизии – 85, Туркмении – 83, Таджикистане – 82. Если в среднем по СССР на одного человека приходилось в день в 1980 г. 3215 ккалорий, то в Узбекистане – 2760, Киргизии – 2615, Туркмении – 2695, Таджикистане – 2740. Еще более низкой была структура энергетического баланса питания населения региона. Если в целом по стране удельный вес ккалорий из зерновых и картофеля составлял в 1980 г. 43%, то в Узбекистане – 60, Киргизии – 56, Туркмении – 57 и Таджикистане – 61%. Самыми высокими в стране были в Средней Азии и коэффициенты детской смертности. Если общесоюзный показатель находился в 1980 г. на уровне 37,7 детей на 1 тыс. родившихся, то в Узбекистане – 71,6, Киргизии – 70,4, в Туркмении – 87,7 и Таджикистане – 91,0 [3, с.591].

В СССР наблюдались огромные региональные различия в степени реализации важнейших социальных прав, которые сложились к тому времени между различными регионами страны. Об

относительно низком жизненном уровне государств региона свидетельствовали множество социальных индикаторов, это социальное обеспечение, жилищная проблема, состояние здравоохранения и образования. К примеру, республики Средней Азии и Казахстан отставали от среднесоюзного уровня и по обеспеченности жильем. В частности, на одного жителя сельской местности приходится жилой площади: в Узбекской ССР – 10,8 кв.м., Киргизской ССР – 11,3, Таджикской ССР – 7,6, Туркменской ССР – 10,3, Казахской ССР – 13,6 кв. м. при среднем показателе по стране 16,1 [4, с.181]. Средняя обеспеченность городского населения жильем на начало 1971 г. по Казахстану определилась в размере 9,62 кв. м., тогда как в целом по стране этот показатель за указанный период составил 10,8 кв.м. Более того в 1970 г. в республике свыше 350 тыс. человек проживали в аварийных жилых домах, бараках и подвалах [5, л. 25].

Но острота проблемы сглаживалась выплатами разного рода социальными льготами из общественных фондов потребления (ОФП), а также низкими ставками квартирной платы и тарифов на общественном транспорте. Из общественных фондов потребления населению обеспечивается бесплатное образование и повышение квалификации, бесплатная медицинская помощь, пособия, пенсии, стипендии учащимся, оплата ежегодных отпусков, бесплатные и по льготным ценам путевки в санатории и дома отдыха, содержание детей в дошкольных учреждениях и ряд других выплат и льгот. К примеру, в Узбекистане расходы государства на одного учащегося в расчете на год (данные за 1983 г.) составляли: в общеобразовательных школах 171 руб., в средних специальных учебных заведениях 594 руб., в высших учебных заведениях 960 руб. На содержание одного ребенка в детских яслях-садах в год расходуется 428 руб., при этом 83,4 процента этих расходов оплачивалось государством [1, с.325].

В целом, выплаты и льготы, полученные населением из общественных фондов потребления (миллионов рублей) в 1970 г. по республикам составляли: в Туркменистане 424,3 [6, с.130], в Узбекистане – 2231,0 [7, с.217], в Таджикистане – 523,4 [8, с.178], в Кыргызстане составляли 609,9 руб., к примеру, в 1981 г. – 1270,2 [9, с.171], в 1958 г. – 173,3, в 1960 – 204,8, в 1963 г. – 262,4, в 1964 – 293,9 [10, с.67], в Казахстане – 3283,4 [11, с.217]. В Казахстане в 1989 г. выплаты и льготы из общественных фондов потребления выросли 9083,0 млн. руб. [12, с.31].

Как известно в СССР определяющим мотивом экономической политики были не финансовые и экономические стимулы, а соображения идеологического порядка. Классический пример этого – политика обобществления сельского хозяйства, осуществленная, несмотря на самые тяжелые экономические и социальные последствия. Для Узбекистана это выразилось в том, что во исполнение политического решения относительно достижения «хлопковой независимости для СССР» вопреки всем экономическим, агротехническим, мелиоративным аргументам, в течение десятилетий господствовала монокультура волокна хлопчатника, и до 70% пашни директивно отводилось под его посевы. Так, в конце 1940-х – начале 1950-х гг. происходила окончательная переориентация зерновой экономики на почти монопольное производство хлопка, для чего интенсивно орошались новые земли в бывшей степенной части присырдарьинской низменности, так называемой «голодной степи». С 1945 по 1985 г. было освоено 2 млн. 200 тыс. гектаров целинных и залежных земель. Освоение целины с 1950 г. приобрело широкомасштабный характер. [13, с.205]. Все это является подтверждением того, что экономический рост в Узбекистане обеспечивался за счет экстенсивного развития и был главным образом рассчитан на первичную переработку сырьевых ресурсов.

По данным Всемирного банка в 1985 г. количество энергии в нефтяном эквиваленте, потраченное на создание единицы ВВП, в СССР составляло 0,95 тонн, тогда как в развитых индустриальных странах этот показатель был почти в два раза меньше – 0,50 тонн. [14, с. 316].

И. Каримов так охарактеризовал экономическое развитие республики в советский период: «Приходится констатировать, что наша экономика приобрела однобокий, гипертрофированный сырьевой характер и не была сориентирована на комплексное развитие, на нужды населения. Доля готовой продукции в промышленности составляет всего 50 процентов, более 80 процентов продукции сельского хозяйства вывозится за пределы республики без какой-либо переработки. О глубоких диспропорциях в структуре общественного производства говорит то, что в составе вывозимой из республики продукции две трети приходится на сырье, материалы и полуфабрикаты. А во ввозе в республику 60 процентов приходится на машины, оборудование, продукцию легкой и пищевой промышленности. Складывается парадоксальная ситуация. Республика производит ценнейшее сырье – хлопок, нитрон, капролактам и в то же время из-за низкой глубины их переработки, незавершенности технологической цепи вынуждена завозить ткани, ацетатное волокно, готовые изделия, производимые из этого же сырья» [15, с. 137-138].

Таким образом, одной из острейших проблем социально-экономического и политического развития Узбекистана стало превращение при советской власти в монокультуру хлопка,

необходимого как для текстильной, так и для оборонной промышленности. Высокий уровень сырьевой направленности экономики ряда стран региона привел к нарастанию кризисных явлений во всех сферах жизни общества.

К примеру, хлопководство давало около 50% аграрной продукции УзССР, тогда как производство плодоовощной продукции -20%. На хлопковой индустрии замыкалось около половины всех промышленных предприятий (мощности по выпуску минеральных удобрений, заводы по производству сельскохозяйственной техники и машин для первичной переработки хлопка-сырца). В 1990 г. в республике было произведено 1,637 млн. тонн волокна, из которых до 70% экспортировалось на рынки союзных республик [16].

Выполнение программы «Хлопок» было связано с освоением и орошением сотен тысяч гектаров земли, с некоторым увеличением производства продовольственных и кормовых культур. Ради этого власти не считались с огромным вредом для здоровья сельского населения, для экологической среды применения не только минеральных удобрений, но и ядохимикатов, хотя было известно, что применяемые при обработке хлопчатника, например, пестициды полезны лишь наполовину, а другая их половина разрушает плодородный слой почвы. В 1980-х годах на каждый гектар хлопчатника в год расходовалось в среднем 11,6 кг различных пестицидов, гербицидов и других химикатов. Такая практика вызывала серьезные заболевания у тех, кто трудился на хлопковых полях и вблизи их. Так, 30–40 % новорожденных детей оказывались подверженными различным заболеваниям, а сами женщины, как правило, страдали анемией, болезнями глаз и носоглотки. Были и случаи гибели хлопкоробов от неправильного распыления дефолиантов, препарата «тиодон» с самолётов сельскохозяйственной авиации. В 1982 г. в Галабинском, Среднечирчикском районах Ташкентской области по этой причине погибли по одному человеку, а в 1984 г. – 8 человек. В колхозе им. К. Маркса Бувайдинского района Ферганской области в 1985 г. отравились химикатами 98 колхозников, 6 из них умерли [17, с. 25-26].

Необходимо отметить, что в этой новой экономике, с новой технологией и в новой экологической нише, все прежние социальные связи, накопленный опыт управления, привычный земледельческий опыт, прежние отношения с вышестоящими организациями оказались малопригодны и подверглись существенной перестройке. Хлопок требовал больше людей и трудозатрат, он требовал и большей мобилизации и стимулирования – как принудительного, так и материального. Хлопковая экономика приобретала все более денежный характер, так как вся произведенная продукция сдавалась государству, что ставило колхоз в большую зависимость от государственной политики ценообразования и благожелательности вышестоящего руководства [18 с. 99-102]. Все это привело к так называемому «узбекскому» или «хлопковому» делу, массовому привлечению к уголовной ответственности тысяч людей.

Примечательно то, что в ходе проверки деятельности колхоза Ошобы в 1957 г. была выявлена «явно нездоровая практика реализации сухофруктов в городах Сибири»: годом ранее некто Хакимов и Камиллов вывезли в Иркутск почти 50,2 тонны колхозного урюка и почти 5,6 тонны урюка колхозников, продавая его, согласно официальной справке с рынка, по 14,43 руб. за килограмм (на общую сумму более 800 тыс. руб.). В принципе такая практика – продажа колхозной продукции на рынках и манипуляции с ценами – существовала и в 1930-е и в 1940-е годы. Таким образом, вместе с созданием хлопковой монополии – совершенно нового уровня технологии и социальных взаимосвязей – возникает и укрепляется параллельная (теневая) экономика, которая получает то же технологическое и социальное оснащение [18 с. 98]. Известно, что наиболее предприимчивые представители среднеазиатских республик в советское время, несмотря на официальные запреты и административные ограничения многих видов деятельности, занимались торговлей «дарами солнечных республик» практически во всех уголках бывшего СССР, но в данном случае речь идет о развитии и функционировании теневой экономики.

В Узбекской ССР до конца 1988 г. проводились кадровые перестановки и чистки под флагом «борьбы с коррупцией». «Антикоррупционная» кампания была начата Москвой в 1983 г. Хотя приписки хлопка и различные злоупотребления имели место, никто не пытался выяснить истинные причины этого. По мнению узбекистанских историков, причина заключалась, прежде всего, в том, что союзное правительство ставило такие высокие задачи по увеличению производства хлопка, которые попросту невозможно было выполнить. Невыполнение плановых и сверхплановых показателей непременно вело, в лучшем случае, к дисциплинарному наказанию, снятию с занимаемой должности, в худшем – к уголовной ответственности, т.е. руководители оказались между молотом и наковальней. О сфабрикованности многих дел, связанных с хлопком, свидетельствует и то, что после обретения суверенитета были полностью реабилитированы более трех тысяч человек [17, с.36-39]. 25 декабря 1991 г. президент Узбекистана Ислам Каримов своим указом помиловал всех осужденных по «хлопковому делу».

И. Каримов в интервью газете «Рабочая трибуна», издаваемой в Москве отмечал : «Хлопковое волокно по низким фиксированным ценам шло и идет за пределы Узбекистана, а что навстречу? Нам достается 84 процента трудоемкости от выращивания хлопка и лишь 16 процентов дохода от его первичной переработки. У других республик, его получающих, обратная пропорция: готовая рубашка, сотканная и сшитая, скажем, в России, приносит колоссальную прибыль. Трудоемкость – нам, деньги – другим. Вот что значит быть «хлопковым цехом» страны» [15, с. 305]. Как писала Юнусова Х.Э.: «хлопковое дело» привело к многочисленным фактам произвола, садизма, интриг следственной группы, которая, следуя опыту репрессий конца 30-х годов, посредством издевательств даже над беременными женщинами, избиения, запугивания подследственных, арестов целых семей и т.д. добивалась необходимых признательных показаний. Упоминаются также и материальные ценности, которые были изъяты у подозреваемых до следствия и не были зафиксированы в протоколах [17, с. 37-38].

По мнению бывших следователей по особо важным делам Генеральной Прокуратуры СССР Тельмана Гдляна и Николая Иванова, «Хлопковое» дело ударило не только по верхним, но в большей степени по средним и низким звеньям партийного и государственного руководства республики. В общей сложности во время кампании было осуждено более 20 тыс. человек. Весной 1986-88 гг. происходили даже стихийные демонстрации родственников осужденных. Однако весной 1989 г. кампания была свернута, а деятельность следственной группы Гдляна – Иванова была подвергнута проверке со стороны политбюро и Генеральной Прокуратуры. Как отмечали Т. Гдлян и Н. Иванов, активность следствия в Узбекистане вызвала большие опасения у верхушки КПСС, поскольку, по данным следствия, туда тянулись нити коррупции из республики [19, с. 212-214].

Представители узбекистанской исторической науки, оценивая описываемые события, отмечают, что «во всех бедах, свалившихся на население республики в связи с действиями присланных Москвой „борцов“ с коррупцией, повинны союзный центр и руководители компартии Узбекистана». Отмечается, что в течение периода деятельности в Узбекистане группы Т. Гдляна 20 руководящих сотрудников Министерств Внутренних дел СССР и Узбекской ССР, четыре секретаря ЦК КП Узбекской ССР, председатель Совета Министров Узбекской ССР, восемь секретарей областных партийных комитетов, председатель Президиума Верховного Совета Республики, министр хлопководства Узбекской ССР, другие ответственные сотрудники (всего 62 человека) были обвинены в получении взяток и привлечены к уголовной ответственности. К маю 1989 г. дела 35 обвиненных лиц были переданы в суд. В период с 1984 по 1989 гг. следственной группой было расследовано более 800 «уголовных» дел. Из привлеченных к уголовной ответственности 600 человек были руководящими сотрудниками, 10 – Героями Социалистического Труда. В надежде установить справедливость, необоснованно обвиненными Т. Гдляном лицами и их семьями было послано множество заявлений о нарушении следственной группой законов в республике. Число жалоб увеличилось именно с начала 1983 г. В 1984 г. число жалоб составило 1212, в 1985 г. – 1404, в 1986 г. – 2114, в 1987 г. – 2147, в 1988 г. – 2180. Только в первой четверти 1989 года количество жалоб составило 420 [17, с. 37].

Вследствие экстенсификации культуры хлопчатника у сельчан не было возможности развивать личное подсобное хозяйство, которое могло служить основным источником потребления крестьянской семьи и появились острые проблемы в обеспечении населения региона в продуктах питания и прежде всего в сельской местности. В погоне за хлопковым валом земля в огромных количествах насыщалась химикатами. Наряду с большой группой пестицидов, широко проводилась химическая дефолиация – предуборочное удаление листьев с хлопчатника для облегчения его механизированной уборки. Используемые при этом дефолианты были схожи с теми, что применялись американской армией в борьбе с вьетнамскими партизанами (оголение листового покрова джунглей для лучшего обстрела с воздуха). Глубоко проникая в почву, дефолианты просачивались в грунтовые воды, заражая их. Практически вся сельхозпродукция, выращиваемая в хлопкосеющей зоне, имела повышенное содержание нитратов. Проведенное в конце 1980-х гг. обследование кормящих женщин в Туркменской ССР показало, что в материнском молоке имелась концентрация дуста. Онкология и различные гепатиты стали в Средней Азии одними из самых распространенных заболеваний, их признаки даже начинали входить в генный код части населения хлопковой зоны, т.е. становились наследственными [3, с. 375].

По территориальной специфике общественного производства Узбекистан состоял из шести экономических районов, между которыми всегда была заметна диспропорция в концентрации промышленных предприятий. Так, наибольшее количество таких предприятий размещалось в г. Ташкенте, Ташкентской и Ферганской областях. В Каракалпакстане, Кашкадарьинской, Сурхандарьинской, Джизакской и Хорезмской областях, несмотря на наличие полезных ископаемых,

сырьевых ресурсов и при избытке здесь трудоспособного населения развитие промышленности отставало по всем показателям [17, с. 24].

В целом, по результатам 1990 г. Узбекистан экспортировал товаров на сумму около 12 млрд. долларов США, а импортировал на сумму около 19 млрд. долларов США. Экономические связи замыкались в основном на республиках СССР (60% – на России, 25% – другие республики Центральной Азии). Экономика носила сырьевой характер и была слабо ориентирована на выпуск готовой продукции (порядка 65% от общего экспорта составляло сырье и полуфабрикаты, тогда как свыше 70% потребительских и промышленных товаров поставлялось из других республик СССР). Хотя Узбекистан и имел развитую социальную сферу, но ее поддержание было возможно только в условиях существенных дотаций (порядка 4,9 млрд. долларов США). Распад СССР нанес разрушительный по своей силе удар Узбекистану, в начале 90-х годов падение машиностроительного производства составило более чем 90%, в 5-6 раз сократился экспорт плодоовощной продукции. К 1995 г. более чем на 60% по сравнению с 1991 г. сократилось финансирование социальной сферы. Узбекистану в 2000 г., первому из всех постсоветских стран удалось восстановить объем производства до уровня 1991 г., в этой связи некоторые авторы писали о чуде «узбекской модели» [16].

Центральноазиатские республики, безусловно, не были удовлетворены специализацией, доставшееся им в наследство от СССР, но переориентировать структуру народного хозяйства страны было непростой задачей.

Таким образом, хотя в советское время на территории Средней Азии и Казахстана была развернута довольно обширная инфраструктура промышленных предприятий, если рассматривать промышленность региона в структурном разрезе, нетрудно будет заметить ее сохранявшуюся сырьевую направленность. Колоссальные объемы целевых финансовых вливаний в сельское хозяйство не давали адекватной отдачи.

В коммюнике по итогам встречи руководителей республик Средней Азии и Казахстана в г. Ташкенте 13-15 августа 1991 г. участники с тревогой констатировали, что ухудшение положения в стране, обострение кризисных явлений практически во всех сферах народного хозяйства, усилившаяся инфляция, рост цен и, как следствие, продолжающееся снижение уровня жизни, оказывают заметное внимание [20].

Глубокий социально-экономический кризис конца 1980-х – начала 1990-х гг. привел к распаду СССР, разрушению хозяйственных связей, ускорению темпов роста безработицы и инфляции. Распад СССР привел к появлению 15 независимых суверенных государств, которые под лозунгами свободы, рынка, либерализации цен, провозглашения частной собственности начали переход от системы централизованного планирования к рыночным отношениям.

Превращение бывших среднеазиатских республик в новые независимые национальные государства явилось результатом как распада СССР так и глобальных трансформаций, начавшихся в мире в конце XX в. Впервые в современной истории центральноазиатские государства достигли исторического рубежа, за которым для них открылись новые возможности как для национальной консолидации так и для международного сотрудничества.

1. Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет: Юбилейный статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – 352 с.
2. Стенограмма встречи руководителей республик Средней Азии и Казахстана в г. Алма-Ате 22–23 июня 1990 г. // АП РК.Ф.7; Оп.1, д.69. – Л.2.
3. Абусейтова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г., Масанов Н.Э., Султанов Т.И., Хазанов А.М. История Казахстана и Центральной Азии.– Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 616 с.
4. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 192 с.
5. О состоянии миграции населения Казахской ССР и мерах по ее рационализации // ЦГА РК. Ф.1987; Оп.1, д.312. – Л.25.
6. Народное хозяйство Туркменской ССР в 1976 году: статистический ежегодник. – Ашхабад: Туркменистан, 1977. – 207 с.
7. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1970 г.: статистический ежегодник. – Ташкент: Узбекистан, 1971. – 357 с.
8. Народное хозяйство Таджикской ССР в 1990 году: статистический сборник. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 761 с.
9. Народное хозяйство Киргизской ССР. К 60–летию образования СССР: статистический ежегодник. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 264 с.
10. Народное хозяйство Киргизской ССР в 1964 г. – Фрунзе: Статистика, 1965. – 87 с.
11. Народное хозяйство Казахской ССР: Юбилейный статистический ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 344 с.
12. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: статистический сборник. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 392 с.

13. История Узбекистана: Курс лекций / Э. К. Арифджанов, Ш. К. Алимов, А. В. Нарбеков, К. Б. Кадыров. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2012. – 273 с.
14. Человеческое развитие. Учебник. Программа развития ООН в Узбекистане. Университет мировой экономики и дипломатии, Ташкент, 2008.-363 с.
15. Каримов И. Узбекистан на пороге достижения независимости. / Речи и доклады Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова. – Т.:«Узбекистан», 2011- 384 с.
16. Парамонов В., Строков А. Распад СССР и его последствия для Узбекистана: экономика и социальная сфера // Центральная Евразия – 2006-№ 06 (11).
17. Юнусова Х. Э. Социально-экономические процессы и духовная жизнь в Узбекистане в 80-х годах XX века. Автореферат диссертации доктора исторических наук. Ташкент: Академия наук Республики Узбекистан — Институт истории, 2009. – 48 с.
18. Абашин С. Советский кишлак: Между колониализмом и модернизацией. — М.: Новое литературное обозрение, 2015. — 848 с.
19. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. Отв. ред. С.Н. Абашин, В.И. Бушков: Ин-т Этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 2004.-224 с.
20. Коммюнике встречи руководителей Узбекской Советской Социалистической Республики, Казахской Советской Социалистической Республики, Республики Кыргызстан, Таджикской Советской Социалистической Республики, Туркменской Советской Социалистической Республики (г. Ташкент, 13–15 августа 1991 г.) // АП РК. Ф.7. Оп.1. д.394.Л.25.

НҮРПЕИСОВА Б.Е., АЛПЫСБАЕВА Н.К.

т.ғ.к., Тарих, археология және этнология факультетінің доценттері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚҰЖАТТЫ ЖАРИЯЛАУ – АРНАЙЫ ҒЫЛЫМ, КЕШЕГІМЕН БҮГІНГІНІ ЖАЛҒАСТЫРАТЫН КӨПІР

Тарих ғылымы мен бірге, оны зерттеуді тереңдететін көмекші құралы болып, не болмаса, жеке бағыт ретінде, тарих ғылымының бірнеше саласы осы тұста тереңінен қамтылған. Солардың ішінде айырықша орын алатыны – археография, яғни, тарихи жағынан болсын, мәдени, ғылыми жағынан маңызды, сонымен қатар, әлеуметтік қажеттілікті қамтушы жағынан болсын, атқаратын міндеті арнаулы деректі ғылыми жариялау жолдарымен қоғамға жеткізу. Археографияның тарих ғылымына ықпал етер тұсы, «тарихтың ақтаңдақтары» парағын ашып, тарихта болған жағдайды қалпына келтіру маңыздылығында, әрине әр кезеңнің өз еншісіндегі салмағына қарамай, құжатталған ақпарат болған жағдайда.

Осы тұста, археографияның, арнайы ғылым ретінде қалыптасуын, бірнеше бағыттарды қамтитын, жеке дара қалыптасқан сала жағын айқындайтын тұстары, келесі нақтылығымен байқауға болады, яғни оның, құнды тарихи деректерді басылымға шығарудың өзіндік теориясы мен тәсілдерін реттеп, қандайда болмасын, хатталып жазылған тарихи ескерткіштерді іздестіріп анықтау және олардың басын біріктіріп, бір жүйеге келтіріп, реттеу, жинастыру, айырықша ретпен, тарихи құнды мәліметтердің жариялаудағы әдістері мен тәсілдерін пайдалану арқылы, нақты ғылыми, сонымен бірге ғылыми-көпшілікке арнаулы, не болмасын, оқу құралын толықтырушы мақсатында ғылыми айналымға кіргізу, арнайы біліктілік арқылы жариялау, баспаға дайындау жұмыстарын ұйымдастыруды талап ететін, тарихи ғылымның саласы екені күмән келтірмейді. Уақыт талабының қажеттілігі бойынша және ерекше қалыптасқан жағдайға байланысты (бірнеше кезеңді қамтыған ХІХ, ХХ ғғ. орыс археография ғылымының дамуы кезеңдері), тарих ғылымының бір бағыты болып қалыптасып, біртіндеп, мұрағатшы-тарихшы мамандардың еңбегінің нәтижесі ретінде, жеке дара, өзіндік маңызы, міндеті, мағынасы бар ғылыми салаға айналды.

Орыс ғылымында терең, тыңғылықты жұмыс атқарған алғашқы археографиялық комиссиялардың жұмысына саралау, баға беру кеңес дәуіріндегі ғылым және білім орталары өз міндетін толығымен атқарды, тұғырын бекіту, сол кезеңдегі қайта жаңғырған көзқарасты қалыптастыруға ізденіс, теориялық тұжырымдау, сонымен қатар, әрі қарай жалғасын тапқан ғылыми жағынан, құнды, тарихи хатталған құжаттарды «сібірлік ізді» жандандырып, жалғастыру жұмыстарын ұйымдастыру бастамасы әлі де болса жалғасып, қазіргі кезде осы бағытта жұмыс атқарылып жатқанын байқаймыз.

Жоғарыда аталған мәселелерге, бір мысал алғашқы жариялау жұмыстардың бастамасын қарастырсақ, онда алғашқы рет, хатталып, жазылған көне тарихи құндылықтар, басқа жәдігерлермен бірге орыс патшасы жарлығымен, кунсткамераға шоғырлана бастады. Жаулау саясаты аясында жүргізілген іс-шаралар нәтижесінде, әсіресе Сібірден, біртіндеп Орта азиядан, тағы басқа аймақтардан, ауа райының жағдайына қарамастан, қапталып, жүк болып тиелген, құнды жәдігерлер арасында, таныс емес жазулары бар, бірақ, сапасы құнды материалдар көз жауын алатын, алғашқы қызығушылықты туғызушы себеп болып, отарлау кезінде, осы аймақтардан аттандырылып, орталықтандырылған түрде қолды болды. Осыған қатысты, белгілі сол тұстағы өткен ғасырда, отарлау саясатын санаға сіңіруге негізделген зерттеушілердің еңбектерінде және оны қалап, бекітуші

білімі кеңістікте орын алған пікірді бір жақты қалыптастыруымен келген арнайы археографиялық комиссиялардың құрылуын, бір жақты ұғындыруы, тек қана көне, хатталып жазылған, тарихи құжаттардың құндылығын бағалаушы, оның сол тұстағы үстемдік құрушы ұлттың мәдениетіне тән құбылыс ретінде қарастыру орын алды. Ақиқаты, осы тұста бірнеше сұрақ туғызады. Құнды хаттаулы, жазулы мәтіндер, сібір халықтарына тиесілі мағынасында қарастырылған болса, қандай себептерге байланысты мәтіндік негізі, бүгінгі қазақтың тілдік байлығымен, сөйлем тіркестерімен және сөздік қорымен байланысты және ғасырлар асып көмескіленсе де, мәтіндік негізі бүгінгі қазаққа ұғынықты деген сауал туады.

Осы тұста алғашқы археографиялық комиссиялардың бірнеше атаулармен, Орынборлық мұрағатының ғылыми комиссиясы, орыс географиялық қоғамының Түркістандық бөлімі, губерниялық мұрағат комиссиялары, орыс Географиялық комиссиясының басқа көптеген бөлімдері т.т., жұмыс атқарды. Олардың арасында А. М. Селищев, А. И. Новоселов, Е. Э. Бломквист т.т.

Бертін келе кеңестік академик М. И. Тихомиров осы аймақтың тарихи хатталған құндылықтарды іздестіріп қана қоймай, сонымен қатар, оларды ғылыми тұрғыда сипаттауды қолға алу мәселесін көтереді.

Археографиялық комиссиялардың құрылуының себептерін, қалай дегенде де, біржақты дәріптеліп келген, тек қана хатталып жазылған, құнды, көне тарихи мәтінді жәдігерлерді орталықтандырып, бірізді қылу арқылы сақтап қалу ғана емес, осы аймақтағы ұлтқа тән жазу мәдениетінің ізін іздестіру, белгелі себептерге байланысты, мақсат тұтқандығын байқауға болады. Сондықтан, арнайы археографиялық комиссиялар бірнеше рет экспедициялық топ болып, бір сөзбен айтқанда, елді-мекенді жер –суды аралап, тінту, іздестіру арқылы, кешегі ұлы далалықтардан, бүгінгі қаншама қазақ қалқының еншісіндегі тарихи, мәдени, тіл жағынан құнды хатталған бума мәтіндерді еншілеп, қанжығасына байлаған. Дегенмен де, біртіндеп, осы таныс емес жазулардың мәтінін түсіну қызығушылығы орын алды. Қандай да іс-әрекет болғанмен, тілдік кодтың мыңжылдық ата-теппен қанға сіңбегендіктен, әрине оқу-тоқу оңай емес шаруа емес.

Жалпы құжаттарды кеңестік ғылыми жариялау тарихына қысқаша сипат берсек, онда, саяси – идеологиялық ұстаным, кеңес үкіметі тұсында 30–40-шы жылдары, сол кезеңдегі жаңа қоғамдық өрлеуді, сол кездегі саяси шешімдердің қоғамға жариялануын қадағалап, шектеулі тақырыпта жұмыс атқарды. Біртіндеп, кеңес мектебі қалаған оның ғылыми негізі, өткен ғасырдың 60 – 80-ші жылдары нығаяды, бірақ дегенмен негізгі тақырыптар индустриализациялау, колхозды ұйымдастыру, кеңес мәдениетінің қалыптасып, даму мәселесі негізгі болып, әр-бір онжылдықта, жоспарлы жаңдайда бой көрсетіп отырды.

Тәуелсіз Қазақстанның құжаттарды ғылыми негізде жариялауы, тікелей мұрағаттардың атқарған белсенді іс-шараларымен байланысты. Бірақ, жүйелі түрде атқаратын міндет алда. Қазіргі жағдайда, кешегі руникалық көне жазудан бері қарай, қазақ тарихындағы жазу мәдениетінде орын алған, қилы замандарда шартарапқа шашылған жазбаларды, ХХ-шы ғасырда жүйелеген әріп негізінде құжатталған тарихты, бүгінгі кезеңдегі қоғамдағы үдерістерді жариялауды жалғастыра тұра, оның жаңаша тұстарын айқындап, ғылыми жариялаудың теориясын да тыс қалдырмау маңызды, әсіресе, қазіргі жариялау технологиясы нығайған кезде.

-
1. Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 15 Оренбург. 1905. 162 б.
  2. Основные правила издания исторических документов. М., 1955.
  3. Основные правила работы государственных архивов СССР. М., 1984.
  4. Мұрағаттар сайты Ultykmuragat.kz

ХАСАНАЕВА Л.М., УРАЗБАЕВА А.М.,
к.и.н., доценты кафедры истории Казахстана, КазНУ имени аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ АВТОНОМИИ В РАМКАХ МУСУЛЬМАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Мусульманское движение тюркских и других мусульманских этносов начала XX века являлось демократическим движением, за освобождение от колониального гнета Российской империи, основанным на идеологии пантюркизма и панисламизма. Причиной появления движения стало тяжелое социально-экономическое состояние, в котором находились тюркоязычные и другие мусульманские народы, находящиеся под колониальным гнетом Российской империи.

Колониальная политика царской власти и его действия направленные на русификацию всех отраслей общественной жизни, привели к ухудшению уровня жизни мусульманских народов. В свою очередь, это усилило протестное настроение российских мусульман и стало причиной для зарождения национально-освободительного движения.

Борьба за свободу, которую вели мусульмане России, после Февральской революции переросла в мусульманское движение, которое в свою очередь усилило движение «унитаристов» и «федералистов» выступающих за предоставление национальной автономии. Историю появления этих движений нельзя рассматривать вне истории мусульманского движения начала XX века. Потому что оно изначально связано с мусульманским движением России. Поэтому для объективного освещения темы следует рассматривать ее в совокупности с мусульманским движением.

Следует сказать, что русская революция 1905 года оказала большое влияние в деле пробуждения национального самосознания угнетенных народов и стала толчком для зарождения движения за освобождение от колониального гнета. Для координации политических действий и формулирования политических требований мусульманских народов России было необходимо созвать общероссийский съезд мусульман. В связи с этим во время первой русской революции прошли три общероссийских съезда мусульман.

С целью увеличения политической активности мусульман, к концу 1905 года в городах Оренбург, Семипалатинск, Петропавловск и Астрахань были созданы общества мусульман.

Значительным событием после манифеста царского правительства от 17 октября 1905 года стало образование «Союза автономистов». Съезд автономистов провозгласил «Манифест свободы». Все это способствовало усилению народно-освободительного движения угнетенных народов.

Выступивший, на съезде автономистов М. Тынышпаев, от имени казахского народа потребовал у колониальной власти «отменить хищнические законы которые направлены на полное уничтожение казахов как самостоятельной нации, путем отлучения от национальных традиции, языка и веры для дальнейшей русификацию края; отменить практику превращения киргиз (казахов) с помощью издания разных уставов и правил в бесправную людскую массу; прекратить выселение казахов с их исконных земель в пустынные районы». В конце своего выступления М. Тынышпаев потребовал предоставить свободу казахскому народу хотя бы на уровне автономии[1].

После оглашения манифеста свободы увеличилось число мусульманских газет. В период 1905–1906 гг. общее число таких изданий перевалило за полусотню. Особую известность в казахской степи обрели такие газеты, как «Улфат» издателя А.Ибрагимова (начала издаваться с декабря 1905 года) и «Вақыт» Ф.Каримова. Газета «Улфат» регулярно печатала статьи представителей казахской интеллигенции. К примеру, была опубликована речь М.Тынышпаева на съезде автономистов и его статья «Тар заман» (Тяжелые времена), призыв Ж.Сейдалина созвать курултай казахов и т.п.

В связи с приближением выборов в Государственную Думу, газета начала публикацию материалов посвященных выработке общей тактики мусульманских народов во время выборов, определению отношения существующим политическим партиям, подготовке к основанию мусульманской партии. Для достижения этих целей было решено созвать общероссийский съезд мусульман. Газета «Улфат» сразу же приступила к подготовке[2].

Общероссийский съезд мусульман прошел 15–23 числа января месяца 1906 года в Петербурге. Одним из главных вопросов на повестке съезда был вопрос об основании мусульманской партии. Делегаты съезда обсудили проект устава и программы партии подготовленный А.Ибрагимовым и А.Топчибашевым. Особое внимание было уделено названию партии. По предложению большинства присутствующих было решено назвать партию «Союз мусульман России». Однако в научной литературе она известна под названием общество «Иттифак».

В последующий период движение мусульман продолжило свою активную деятельность. Следует сказать, что после победы Февральской революции социально-политическая деятельность движения

обрела новую силу. Мусульмане России находящиеся под колониальным гнетом, на плечи которых к тому тяжелым грузом легли тяготы, порожденные первой мировой войны и национально-освободительным восстанием 1916 года, с радостью и надеждой встретили победу Февральской революции.

Победа Февральской революции ослабила колониальный гнет и предоставила возможность формированию народной демократии. Появились предпосылки к самоопределению народа. Однако она не была в состоянии решить все наболевшие проблемы общества. Временное правительство отложило решение таких острых вопросов, как вопросы о земле, войне и переселении. Под предлогом «война до победного конца» она отказалась решить вопрос о продолжении войны. Вопрос о самоопределении национальных меньшинств в числе других вопросов было решено рассмотреть на учредительном собрании.

В таких условиях, движению мусульман России пришлось отстаивать свои интересы. Временное центральное бюро мусульман России поддержало политику гражданского согласия Временного правительства и выступило за решение социально-политических вопросов мирным путем, на учредительном съезде. Поэтому оно выступило против постановки вопроса с классовой позиции. Потому что главной целью мусульманских народов было ликвидация зависимости от центра и обретение права на самоопределение. В связи с этим, постановки вопроса с классовой позиции не соответствовала интересам мусульманского движения.

Наряду с этим, Временное центральное бюро мусульман России не поддержало политику партии большевиков и ее идеологию. Также оно не поддержало Советы солдатских и рабочих депутатов на местах.

Опорой Временного правительства в Казахстане стали казахские и мусульманские комитеты, которые начали появляться с марта месяца 1917 года. Казахская национальная интеллигенция приняла активное участие в создании таких комитетов. Областные и уездные казахские комитеты были созданы для соблюдения интересов казахского народа в политической системе Временного правительства.

После победы Февральской революции в апреле 1917 года в Туркестанском крае была создана крупная общественно-политическая организация «Шуро-и-ислам». Главою организации стал видный общественный деятель узбекского народа М.К.Абдурашидханов. В соответствии с интересами мусульман, «Шуро-и-ислам» поддержало Временное правительство, и преследовало цели включить представителей мусульман в состав правительственных органов. Кроме этого организация мусульман планировала: популяризировать представителей мусульман с передовыми общественно-политическими взглядами; объединить силы мусульман для пользы общего дела; оказать содействие населению в организации замены представителей старой власти на новых; упреждать всякие проявления межнациональной розни и пресекать возможные провокации; установить связь со всеми национальными организациями края и ознакомить их с основными целями мусульман[3].

Весной 1917 года в казахском обществе произошли значительные политические изменения. Перед казахской интеллигенцией стояла задача подготовиться к Всероссийскому учредительному собранию, поднять на общенациональный уровень некоторые первоочередные вопросы, требующие безотлагательного решения и дать им политическую характеристику. Одной из таких задач было организация собрания на разных уровнях и созыв съездов. В апреле и мае месяце 1917 года такие съезды прошли в Оренбурге, Уральске, Семипалатинске, Семиречье и Омске. На повестке областных казахских съездов стоял вопрос о земле, свободе совести, отношении к продолжению военных действий, снятии прежних чиновников, организации местных органов Временного правительства, будущем государственном устройстве России, по которым были приняты соответствующие постановления. В вопросе о государственном устройстве России, казахские съезды проголосовали за создание демократической федеративной республики. Особое внимание было уделено подготовке к общероссийскому съезду мусульман, которое было должно начаться 1 мая 1917 года. Тургайский, Уральский и Акмолинский областные съезды рассмотрев данный вопрос, избрали делегатов на общероссийский съезд мусульман.

Подготовка к общероссийскому съезду мусульман была рассмотрена и на съезде мусульман, который прошел 7–10 апреля 1917 года в городе Оренбурге. В съезде участвовали и делегаты Тургайского областного съезда казахов. Среди них были такие известные деятели, как А. Байтурсинов, У. Таналиев, С. Кадырбаев и другие.

Главным вопросом на повестке съезда стал вопрос о государственном устройстве России. Делегаты съезды единогласно проголосовали за создание демократической федеративной республики.

16–22 апреля 1917 года в Ташкенте прошел съезд мусульман Туркестанского края. Выступившие на съезде делегаты объявили, что населения края выступает за федеративное устройство России.

Однако следует сказать, что среди представителей мусульманского движения были и другие мнения по данному вопросу.

В вопросе о самоопределении мусульманских народов также не было единого мнения. Одни из них выступали за федерацию на основе национально-территориальной автономии, другие за культурную автономию в составе унитарного государства.

Унитаристы, то есть, выступающие за культурно-национальную автономию, исключали возможность предоставления мусульманам территориальной автономии. Потому что в отличие от мусульман, живущих на окраине империи, мусульманские народы живущие во внутренних областях России не имели единой территории. К примеру, такого мнения придерживался председатель Временного центрального бюро мусульман России А.Салихов. По утверждению А.Салихова, только культурно-национальная автономия могла сохранить единство мусульман России. Так как, территориальная автономия способствовала разъединению мусульманских народов. В итоге, мусульманское движение решило предоставить право выбора формы автономии мусульманской общественности.

Открытие Временного центрального бюро мусульман России и появление на местах национальных общественно-политических организации, участие представителей мусульманских народов в деле построения государства и в политической жизни страны стало толчком для пробуждения самосознания населения национальных окраин империи. Свидетельством этого стали многочисленные съезды и мектебы мусульманских народов, прошедшие на местах. Движение мусульман призвало народы окраин на борьбу за освобождение от национального гнета и выступить за создание демократической республики. Кроме этого, главное внимание было уделено сформулированную требования мусульманских народов империи и объединению усилий в одно русло.

Для решения вопросов о форме государственного управления, культурно-просветительных нужд и ряда других вопросов в рамках Временного правительства, Временное центральное бюро мусульман 1–11 мая 1917 года провело Общероссийский съезд мусульман. В работе съезда приняли участие свыше 800 делегатов. Среди них были такие известные представители казахской интеллигенции, как Ж.Досмухамедов, Х.Досмухамедов, К.Тогусов, А.Темиров, Г.Алибеков, М.Жумабаев, У.Танашев.

Наряду с вопросом о земле, с женским вопросом, духовной организации, просвещении, местном самоуправлении, рассматривался вопрос о государственном устройстве России. Спорные вопросы были рассмотрены в восьми секциях съезда. Основную дискуссию вызвал вопрос о форме государственности. Докладчиками стали председатель Временного центрального бюро мусульманских народов России Ахметбек Салихов и представитель организации мусульманских народов Кавказа и Азербайджана Бек Расулзаде. А.Салихов выступил за национально-культурную автономию в составе унитарного государства. Б.Расулзаде за федерацию на основе национальных территориальных автономии.

После ознакомления с предложениями докладчиков, делегаты разделились на две группы: унитаристов и федералистов. Было оглашено, что 30 млн. мусульман России выступают за демократическую республику на основе федерации. Несмотря на это, большинство делегатов поддержало предложение А.Салихова. Председатель Временного центрального бюро А.Салихов аргументируя свое выступление сказал: «За федерацию выступают казахи, сарты и народы Кавказа. Это темный и отсталый народ, и у них нет ни заводов, ни фабрик. Нету знания, чтобы построить их. Если же такому темному народу предоставить федерацию, богатые и потомки ханов – аристократы захватят власть в свои руки. И будут делать то, что делалось во времена Николая, своим сородичам» [4]

Унитаристы выступили с утверждением, что при федеративном устройстве России, было бы не возможно учесть национальные интересы мусульманских народов в земельном вопросе. К тому же, территориальный федерализм привел бы к раздробленности мусульман. А также, это стало бы причиной ослабления политических сил и оказало бы негативное влияние на решение национального и женского вопросов. Потому как федеративное устройство государства допускает создание в его составе нескольких автономных образований. А это в свою очередь привело бы к тому, что оставшиеся в меньшинстве среди русских сотни тысяч мусульман подверглись бы окончательной ассимиляции.

В своем выступлении, акцентировав внимание на эту сторону вопроса, Габбас Исаков сказал: «Как известно, у мусульманских народов никогда не существовало равноправие между мужчинами и женщинами. Наши женщины лишь недавно получившие права по русским законам, после обретения власти, снова станут бесправными. Противники чрезмерной исламизации казахов – это казахи получившие русское образование. Они стараются ограничить влияние татарской культуры и привить

тягу к русскому образованию. Они, как прежде И. Алтынсарин, выступают за путь просвещения предложенный миссионерами. Поэтому чтобы исправить положение, необходимо превратить казахов в татар, тюрков, мусульман и собрать под единое знамя Ислама...»[5]

В защиту своей позиции унитаристы сказали: «Мусульманские народы России должны объединиться. Пришло время исполнить миссию возложенную на них историей. Необходимо оперившись на исламскую культуру, обогатить ее, поднять до прежнего уровня и синтезировать ее с западной культурой. Если же мусульмане объединят свои силы в законодательных органах русских, то станут влиятельной силой в России». Однако доводы федералистов оказались более убедительными и весомыми. Поэтому, чтобы перевесить чашу весов в свою пользу, унитаристы решили аргументировать свою позицию аграрным вопросом, связать борьбой за землю. Они сказали: «Нельзя допустить отделение казахов, сартов и кавказцев в федерацию. Если же они уйдут, то в России останутся только поволжские татары. У казахов и в Туркестане много свободной земли. Естественно, что вместе с ними уйдут и эти земли. Это не выгодно нам. Если же они остались бы с нами, безземельные татары могли бы переехать в Туркестан и занять эти земли». А также, унитаристы выступили с утверждением о том, что народные массы еще не созрели для территориального федерализма и что оно нужно только представителям господствующего класса. А. Салихов предложил: «Необходимо добиться признания национально-культурной автономии мусульман России правовым институтом» [6].

Б. Расулзаде, Ж. Досмухамедов и Г. Ходжаев высказались за федерацию на основе территориальных автономий. При голосовании по вопросу о государственном устройстве за предложение А. Салихова выступил 271 делегат, против 490 делегата. В итоге была принята резолюция, о том, что мусульманским народам не имеющим единой территории проживания должна быть предоставлена национально-культурная автономия, а остальным мусульманам национально-территориальная автономия.

Наряду с вопросом о форме автономии мусульманских народов стоял и вопрос объявления казахской автономии. Вопрос специально рассматривался на Всеказахском съезде, который прошел 21–26 июля 1917 года в Оренбурге. Съезд принял резолюцию: Россия должна стать федеративной республикой, казахским областям должна быть предоставлена областная автономия. А также на съезде, А. Букейханов, Ж. Досмухамедов и У. Танашев были избраны делегатами съезда федералистов, который должен был состояться летом 1917 года в Киеве[7].

Вопрос о форме национальной автономии рассматривался и на съезде федералистов, который состоялся 8–15 сентября в Киеве. В работе съезда принял участие Ж. Досмухамедов, который представлял Всероссийский совет мусульман. Участники съезда также не смогли найти решение вопроса.

Таким образом, идеи мусульманского движения связанные с национальной автономией не нашли должного отклика в обществе во время Временного правительства. Временное правительство не изъявило желания решить ее. Потому что не было заинтересовано в осуществлении предложений ни унитаристов, ни федералистов. Чтобы не осложнять национальный вопрос, было решено оставить его на рассмотрение Учредительного собрания.

Однако после победы Октябрьской революции, политическая обстановка в регионе резко изменилась. Пришедшие к власти большевики, чтобы привлечь на свою сторону национальные окраины, провозгласили «Декларацию прав народов России» и «Обращение к мусульманским трудящимся России и Востока». На основе этих правовых документов Советская власть объявила на весь мир, что отныне предоставляет право на соблюдение национальных традиции и религиозных обрядов мусульманским народам, самостоятельность и независимость национально-культурным организациям мусульман.

Однако с пришествием времени, стало ясно, что все это были лишь популистские лозунги. Обещание Советского правительства предоставить национальным окраинам право на самоопределение, свободу, равенство оказалось пустым звуком и не были осуществлено на деле. Национальным меньшинствам не было предоставлено право на самоуправление, и они по-прежнему управлялись из центра. «С первых дней установления Советской власти, представители европейских народов в Казахстане и Туркестане сразу же взяли всю власть в свои руки. Причиной этому стало не отсутствие представителей местного населения способных управлять, а отсутствие доверия к ним» [8]

Таким образом Советская власть и партия большевиков рассмотрев национальный вопрос с классовой позиции, проигнорировала все требования движения мусульманских народов. В связи с этим, Всероссийскому совету мусульман пришлось прекратить свою деятельность. Ж. Досмухамедов, представлявший казахский народ в исполнительном комитете Совета, был отозван в распоряжение

правительства Алаш-Орды. Следует сказать, что такие полномочия были предоставлены ему на II Всеказахском съезде, который прошел в декабре 1917 года в Оренбурге.

Несмотря на это, мусульманские народы России все еще надеялись, что Учредительное собрание поможет разрешить вопрос о государственном устройстве и о земле. Однако Учредительное собрание не сумело оправдать надежды мусульманских народов. Потому что Советская власть 5 января 1918 года с помощью силы распустила ее. По данному поводу А. Букейханов написал: «Большевики пошли по пути царя Николая. Учредительное собрание было созвано для принятия основного закона России, которое служило бы на пользу народа и учло бы его интересы. Однако 5 января, пулеметная очередь превратило ее надежду в прах. Место разума заняла демонология и невежество» [9].

На местах, где уже была установлена Советская власть, началась ликвидация политических образований мусульманских народов. Были распущены и ликвидированы Туркестанская и Башкирская автономии. Идеи мусульманского движения о государственности стали вне закона. Представителей интеллигенции проявивших себя в борьбе за свободу мусульманских народов, Советская власть подвергла преследованию. Такие известные деятели как З. Валиди и М. Шокай были вынуждены отправиться в эмиграцию. Таким образом, идеи унитаристов и федералистов связанные с формой национальной автономии не были реализованы, а стали только достоянием истории.

Как известно из истории, Советская власть собрала все нации и народности России в состав единого государства с централизованной властью. Однако следует сказать, что мусульманское движение начала XX века оставило заметный след в общественно-политической жизни «туземных» народов России.

Участники мусульманского движения, несмотря на беспощадность колониальной политики царского правительства, боролись за национальное освобождение своих народов. Сумели на деле показать, что способны организовать политические силы, выступить на защиту прав угнетенных народов края.

При изучении темы, необходимо рассматривать ее историю в совокупности с духовной экспансией царского правительства в казахской степи. Как известно, у угнетенного народа оставались только считанные способы противостояния имперской политике русификации и христианизации края. Первым из них было, пробуждение национального самосознания, второе, пропаганда духовных ценностей Ислама посредством организации мусульманских движений. Следует сказать, что во главе борьбы за независимость и пробуждение национального самосознания казахов, а также мусульманского движения стояли лучшие представители казахской интеллигенции и представители интеллектуальной элиты других мусульманских народов.

При изучении мусульманских движений России необходимо обратить внимание на то, что оно зародилось в 1905–1907 гг., то есть, в период первой русской революции. Главной задачей движения было освобождение от колониальной зависимости и предоставление права на самоопределение мусульманским народам. Поэтому мусульманское движение начала XX века следует рассматривать в совокупности с идейной и национально-освободительной борьбой казахского народа направленной на восстановление своей государственности. Учредительные собрания организованные мусульманским движением рассматривали вопросы о земле, местном самоуправлении, просвещении, духовной организации, женский вопрос и о государственном устройстве России. Основную дискуссию вызывали такие вопросы, как вопрос о государственности и форме автономии. Все это явно говорит о цели, характере и направлении деятельности мусульманского движения. Следует заметить, что изучение исторических материалов по теме национальной государственности в рамках мусульманского движения, опубликованных в печатных изданиях соответствующего периода поможет более глубокому освещению темы.

-
1. Тынышпаев М. Қазақтар және азаттық қозғалысы. (Автономшылдар одағының І-ші съезінде 1905 жылы 19 қарашада оқылған баяндама) // Ақиқат, 1992 №5
  2. Исхаки Г. Идель-Урал.- Казань, 1991.- 446.
  3. Газета // Улуг Туркестан. 1917. №1.
  4. Тагиров И.Р. Из истории краха национальной программы татарской буржуазии // Общественно-политическое движение и классовая борьба на Средней Волге (конец XIX- начало XX веков) // – Казань, 1972. -111с
  5. Жалпы қазақ съезін құру туралы // Қазақ. 1917. №232.
  6. История народов Узбекистана. Т.2. Ташкент, 1993 282б.
  7. Симоненко Р.Г. Национально-культурная автономия на Украине в 1917-18 годах // Вопросы истории. 1997. №1. С.56-57
  8. Жалпы мұсылмандар тізімі. // Бірлік туы. 1917. №10
  9. Бөкейханов Ә. Шығармалары. - Алматы. 1994 -270 б.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

В отечественной историографии высказываются различные мнения по вопросам образования Казахского ханства. Некоторые авторы, придерживаясь за основу государственные объединения, вошедшие в состав казахского народа (например, улус уйсун, Найманское ханство, Керейское ханство, Кыпчакское ханство, др.), связывают начало Казахского ханства с данными периодами. Другие авторы считают правильным начать историю становления Казахского ханства с периода государства Чингисхана, поскольку подавляющее большинство народа государства составляли племена, впоследствии вошедшие в состав казахского народа. Нужно отметить, что и в современный период существуют другие взгляды по вопросам формирования и становления Казахского ханства. Особенно, некоторые авторы опирающиеся на сведения устной литературы или на опубликованные научные труды, предлагают свои видения о признании государства Ак Орды предшественником Казахского ханства (1; 2; 3 – с.218).

Вместе с тем, подавляющее большинство ученых-историков понимают, что период становления казахского народа тесно связано с процессом образования Казахского ханства, то есть с казахской государственностью.

В отечественной историографии о времени и месте образования Казахского ханства сформировано основных два научных направления. Причиной этому является, во-первых: косвенный характер некоторых источников информации, противоречивое изложение в них исторических событий; во-вторых: связанные с методикой авторов в части выбора сведений относительно образования Казахского ханства, приемов анализа, систематизации, и формирования соответствующих умозаключений из этого. При исследовании данной проблемы встречаются также и разногласия взглядов в теоретико-методологическом плане. Некоторые авторы, стремясь избавиться от влияния материалистической методологии, впадают на уровень эмпирических исследований. Также замечается, что иные авторы принимают проблему с точки зрения классовых отношений.

Например, профессор М.К. Абусеитова считает, что при исследовании истории средневекового казахского общества нужно, опираясь на точную историю, рассматривать отдельно важные события, изменившие направления исторического процессе в его развитии, а не каким-то там так называемым категориям «производительные силы», «уровень духовного развития» (7, с.31). Автор обращает внимание на то, что при описывании основных периодов истории казахского общества не нужно придерживаться привычным схем, а необходимо систематизировать исторические явления, то есть – переходить к методике системного исследования.

Многие историки признают, что к числу таких основных событий относится перекочевка Керей и Жанибека из государства Абулхаира в Моголистан. Однако высказываются разные мнения по поводу времени образования Казахского ханства именно в данный период.

Согласно результатам исследований современных историков, образование Казахского ханства рассматривается как законное продолжение развития существовавших до него государств, таких как Ак Орда, Моголистан. На основе достоверных источников подтверждено, что власть потомков Орыс хана и Барак хана сохранились на северной территории Ак Орды и после 20-х годов XV века, то есть – и после формирования на остальных регионах этого государства нескольких улусов, в том числе самого крупного – ханства Абулхаира. Потомки ханов Ак Орды властвовали на маленьких уделах Казахстана (в регионах Арала и Сырдарьи). Потом после смерти Барак хана в 1428 году и после присоединения к Абулхаиру нескольких кыпчакских племен, они потеряли свое господствующее положение.

Признание законности с позиции наследственного права, борьбы потомков Орда Ежена по установлению своего полновластия на территории бывшей Ак Орды, соответствует исторической истине. Махмуд бен Вали показывает: «Жанибек и Керей отказались подчиниться хану Абулхаиру, объясняя свой отказ тем, что они, основываясь на наследственной традиции о властвовании потомков Чингисхана в Степи, как ханы Ак Орды, обеспечат установление своей власти в Восточном Дешти-Кыпчаке» (5).

Борьба ханов Ак Орды за независимость, пусть она и проводилась с позиции родовых, «казахских традиций», может быть понята в результате системных исследований истории государства Абулхаира. М.К.Абусеитова связывает историческое значение государства Абулхаира не только тем, что оно стояло у истоков образования Казахского ханства, но и его ролью в развитии общественного строительства, структуры социальных институтов, политических и правовых систем, доктрин

культурознания, основ просветительства, адаптированных казахскому обществу, и отмечает, что эти вопросы охватывались в трудах «Зафар наме», «Тарихи джахангушай», «Чингиз-наме» и в других письменных источниках (6, с.38-40; 7, с.33).

Таким образом, Казахское ханство является законным наследником таких государств, как ханство Абулхаира, Ак Орды, Ногайской Орды, Моголистана. Также оно генетически тесно связано с предыдущими государствами существовавшими на территории современного Казахстана.

Историки связывают становление основ Казахского ханства с переходом потомков Орыс хана Керей и Жанибека в середине пятнадцатого века на территорию соседнего Моголистана. Считаем, что вышеуказанные два историографических течения по этим вопросам возникли из-за разных оценок исторического значения этих событий. Представители первого течения оценивают переход и обоснование Керей и Жанибека в регионах Шу и Козыбасы как событие, оказавшее решающее влияние созданию Казахского ханства, а авторы второй группы рассматривают это событие только как «стратегическое отступление», и отодвигают создание ханства к периоду, когда Керей и Жанибек в 60-70 годах ХУ стали властвовать на территориях бывшего ханства Абулхаира.

Если поставить цель исследование этих вопросов с позиции хронологии, и изучение процесса эволюции исторического понимания, то известно, что впервые процесс образования Казахского ханства исследовал В.В.Вельяминов-Зернов, опираясь на труды Мирзы Мухаммед Хайдара Дулати «Тарихи-и Рашиди» (8). Он относит это событие – образование ханства – к 870-году хижры, то есть к 1465-1466 годам. Дискуссии между учеными направлены на то, считать ли эту дату как период основания фундамента Казахского ханства, или отрицать данное событие (9).

Прежде чем анализировать, насколько верно оценивали авторы упомянутый источник информации, обратим внимание на дошедшие сведения в источнике о Казахском ханстве. В «Тарихи-и Рашиди» об отделении Керей и Жанибека от ханства Абулхаира и переезде их на Моголистан сообщается дважды. В 32-главе второй тетради этого труда, описывая события 40-х годов ХУІ века, Мирза Мухаммед Хайдар Дулати о Касым хане, правителе Казахского ханства в тот период, пишет: «Если мы не расскажем вкратце о нем, то наши сообщения будут непонятны». Таким образом, он посвящает следующую главу истории Казахского ханства. Но здесь автор не приводит никаких сведений относительно года образования ханства. Но через некоторое время Мухаммед Хайдар пишет в первую тетрадь «Тарихи-и Рашиди», где подробно описывает историю Моголистана при хане Есенбуге, также в тетради рассказывается о перекочевке султанов Керей и Жанибека в эту страну. В этих рассказах он указывает «Власть казахских султанов начинается с 870-года, (то есть – 1465-1466 г по грегорианскому летоисчислению – С.Г.) (10,с.348).

Имеющиеся разногласия между учеными заключаются именно в двоякости этих информаций. Вместе с тем, эта ситуация сформировалась также в результате разного восприятия учеными вопросов, относящихся причинам, условиям и результатам перекочевки Керей и Жанибека в Моголистан вместе с родами и племенами под своей властью, влиянию их вообще к историческим событиям, происходившим на Евразийском пространстве в ХУ-ХУІ веках.

Следует отметить, что к исследованию темы образования Казахского ханства внесли свой вклад такие ученые, как В.Вельяминов-Зернов, В.В. Бартольд, М.Тынышбаев, М.В.Вяткин, П.П.Иванов, С.Асфендияров и другие. Однако его системное исследование связано с именами ученых Т.И.Султанова, К.А.Пишулиной, В.П.Юдина, М.К.Абусейтовой и др. В последнее время Н.Мынжани, С.Жолдасбайулы, Ж.О.Артыкбаев, Б. Карибаев, Н.Атыгаев и другие исследователи опубликовали несколько научных статей, ряд монографических трудов посвященные проблемам исследований образования и истории Казахского ханства и его предпосылкам. Во взглядах этих авторов имеются разногласия не только по поводу времени создания и территорий Казахского ханства, но и по вопросам причины и последствия перекочевки Керей и Жанибека в Моголистан.

Особенно интересны взгляды на проблему К.А.Пишулиной, которая дает конкретные выводы по вопросам образования Казахского ханства в 870 году хижры, и не в Восточном Дешти-Кыпчаке, как указывал Мухаммед Хайдар, а в Шу-Таласском регионе. К событиям, оказавшим решающее влияние на ход исторических процессов, автор относит переселение казахских родов и племен в течении нескольких десятилетий с Восточного Дешти-Кыпчака и размещение их в этом регионе, формирование на Жетысу казахов Старшего жуза, на деле вышедшего из-под власти могольских ханов, а также то, что после смерти Есенбугы в 1462 году, в Жетысу не было конкретных сил, которые могли бы противостоять казахским правителям. В этих условиях, пишет автор, была полная возможность для создания Казахского ханства на данной территории, и это было претворено в жизнь. Для этого Казахскому ханству не нужно было ждать смутных времен в Дешти-Кыпчаке, связанных со смертью Абулхаира хана в 1468 году (11, с.54).

Автор также пишет, что конец 60-годов и начало 70-годов XV века был периодом укрепления власти казахских ханов на других регионах и среди населявших эти земли жителей, завоевания Казахским ханством степных районов Туркестана и Дешти-Кыпчака (11, с.246-264)

В качестве одним из факторов, оказавших положительное влияние на создание Казахского ханства в западном Жетысу, автор называет то, что переселившихся встречали родственные с ними тюркские, или тюркизированные племена канлы, керей, дулат, и другие казахские племена. Племена Дешти-Кыпчака и Жетысу были близки друг с другом по языку, культурным традициям, обычаям жизни, поэтому массовое переселение из Южного Казахстана на Жетысу не встретило особо сложного сопротивления. Автор, анализируя сведения в произведениях Махмуда бен Вали, Мухаммеда Хайдара Дулати, Фазлаллаха бен Рузбехана, и другие источники информации, обращая внимание и на другие обстоятельства, ускорившие образование Казахского ханства на территории Западного Жетысу, в том числе – принятие современниками казахских правителей как самостоятельных руководителей государств еще до распада ханства Абулхаира, непрерывность связей ханов Ак Орды в одной части Казахстана даже после смерти хана Барака, и существование, по этой причине, прямых династических связей между новым ханством на Жетысу и государства Ак Орды (11, с.54-56).

В заключений хочется сказать, что в научной литературе имеются разные взгляды относительно времени образования Казахского ханства. Утверждающие об основании ханства на западном Жетысу относят эту дату к 1458, и 1465-1466 годам, а придерживающиеся взгляда, что это стало возможным только на территории прежней Ак Орды (на восточном Дешти-Кыпчаке) останавливаются на 1470-1472 годах.

Результаты исследования проблемы показывают, что откочевка Жанибека и Керей вместе с народом в своем подчинении от Абулхаир хана, и массовая их откочевка на другие земли стали важным политическим событием, способствовавшим образованию Казахского ханства. Вместе с тем, исследования вопросов образования Казахского ханства не ограничивались только лишь откочевкой и обоснованием Керей и Жанибека в окрестностях Шу, методологические достижения отечественной исторической науки 60-годов прошлого столетия, связавшие эту проблему с социальным, политическим, хозяйственным развитием средневекового Казахстана, и как результат этнических, исторических особенностей казахов, сегодня были развиты с позиций новых источников информации и новых принципов. Результаты и заключения исследований в этом направлении изложены во втором томе «Истории Казахстана», изданным в 1998 году. Однако там не упомянуто, что еще имеются нерешенные узлы и противоречивые мнения в исследовании истории Казахского ханства. В связи с этим, мы предложили бы в качестве объектов будущих исследований темы: родословная казахских ханов (от Орда-Ежена, Токай-Тимура), территории расположения, время образования, политическая история Ак Орды и Кок Орды и т.д.

1. Кондыбаев С. Есен -казак түлегі // Алтын Орда. – 2000, 3 наурыз.
2. Назарбаев Н.А. Тарих толкынында. -Алматы: Атамұра, 1999. – 297б.
3. Хасенов Ә. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны (көне заманнан ХХ ғасырға дейін). – Алматы, 2000. – 402 б.
4. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIY-начале ХYI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории)- Алма-Ата: Наука, 1977. – 287 с.
5. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений)/ Сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин.- Алма-Ата: "Наука", 1969. – 651 с.
6. Султанов Т.И. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. (Проблемы генезиса и функционирования). Автореф. дисс. докт.... наук – Ленинград, 1988.
7. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIY-начале ХYI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории)- Алма-Ата: Наука, 1977. – 287 с.
8. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. ч. II. –СПб., 1864.- 498 с.
9. Валиди А.З. Қысқача түрік-татар тарихы. – Қазан, 1917. – 96 б.
10. Мирза Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – 348 с.
11. Пищулина К.А. Образование Казахского ханства во времена Мухаммеда Хайдара Дулати // Материалы международной научно-теоритической конференции, посвященный известному ученому-историку Мухаммед Хайдар Дулати. – Тараз, 1997. – С. 54-55.

МУХАЖАНОВА Т.Н.,

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҮІ-ҮІІ ҒҒ. АВАР ҚОҒАМЫНДА БИЛЕУШІНІҢ РӨЛІ

Тарихи зерттеу саласында тұлғаның саяси портретін сомдау ежелден, антика дәуірінен қалыптасып, даму үстіндегі салалардың бірі. Адамзат тарихында тарихи процессті өзгерткен және оған күш салған тұлғаларға әрқашан қызығушылық тудырып, көп көңіл бөлінген. Ерекше пассионарлы тұлғалар саяси қатынасты дамуытуда, қоғамдық және мәдени шараларды ұйымдастыруда белсенділігімен танымал болғандықтан, бұл адамдарға халықтың жалпы қоғамның қызығушылығы әрқашан басым болған. Тарихтан білетініміздей белсенді тұлғалар жүргізген ісі мен саясатына қатысты ерте заманнан өзіне көп көңіл аудартып, ұлы көсемдерге айналды. Әсіресе ерекше белсенді тұлғалар өзінің – психоэмоциясымен, мінезімен, жүргізген ісі, интеллектуалды бейнесімен әрқашан да қоғам ішінде қызығушылық танытқан.

Авар тарихында осындай ерекше тұлға болып, қағанаттың негізін құрып, түрік өркениетін Еуропада дамытушы – Баян қаған болды. Ол тек қағанатты құрушығана емес, ұлы саяси істерді жүргізуші, екі үлкен өркениеттерді ықпалдасуға, қатынасқа түсуге себепкер болған ерекше тұлға. Баян қаған тек өз мемлекетін құрып қоюшығана емес, сонымен қатар Шығыс Еуропа сияқты ауқымды кеңістікте өмір сүріп, саяси белсенділігін танытып, Византия сияқты гегемонды империямен бақталасқа түскен лидер. Қазіргі таңда тарих бетінде сыры әлде болса да, ашылмай жүрген авар тарихын, соның ішінде Баян қағанның рөлін тарихи жазба деректерді өркениеттілік тұрғыдан зерттеп, ғылыми айналымға енгізу керек. Баян қағанның тұлға болып қалыптасуына түрткі болған екі алып өркениеттер – Византия мен Түріктердің ықпалдастығы. Баян екі алпауыт империялар арасында тиімді саясатқа қол жеткізу үшін алдына мақсат пен міндеттерді дұрыс қоя білді. Осы жағдайлар Баян қағанның түрлі этникалық топтар мен тайпалардың басын бір қағанаттың астын біріктіруі мықты көш басшы екендігін, оның лидерлік қасиетінің басымдылығын айғақтайды. Ерте ортағасырларда өмір сүрген Баян қағанның саяси портретін құрастыру үшін, алдымен сол кезеңде өмір сүріп, аварлармен қатынасқа түскен мемлекет пен империялардың тарихшы мен жылнамашыларының жазған естеліктерінен аламыз.

Тарихқа жүгінетін болсақ VI ғасырдың басында Шығыс Еуропада Баян қағанның билікке келуіне сол кезеңдегі саяси жағдай да өз септігін тигізді. 558 жылға дейін Еуропада тұрақсыз саяси жағдай қалыптасты, осылардың бәрі аварлардың белсенділік танытуына жағдай туғызды. Атап айтқанда:

- Византи империясы Шығыста жібек жолы бойынша сауда қатынасын кеңейтіп, үстемдігін жүргізбекші болды, бірақ оған Иран кедергі келтірді.

- Осы уақытта Түрік қағанаты құрылып Византия мен қатынасқа түсіп өздеріне саяси портнер жасамақшы болды.

- Түріктер жужандарды талқандап, Еуропаға ығыстырудың барысында халықтардың ұлы қоныс аудару процессін жандандырады.

- Ұлы қоныс аудару шғысы славян тайпаларының, Шығыс Рим империясының шекараларына ығысуына алып келіп, әскери қақтығыстарды туындатады.

- Жоғарыда аталған саяси жағдайлар Византия империясын көшпелі тайпалар, славяндардан және Парсылардан қорғайтын мықты «қорғаушы күшті» қажетсінді.

Дәл осы қорғаушы күшті византиялықтар, авар ордасы және оның көш басшысы Баяннан қорғанысты тапты. Баян қаған жауынгер авар қағанатының негізін салып, құрушы тұңғыш лидері. Аварлар Орта Азия далаларынан қоныс аударған түркі тілдес тайпалық одақ. Оны дәлелдейтін бірқатар жазба деректер бар. Атап айтқанда, Менандр Протектор «Тарих», Феофилакт Симокатта «Тарих», Иоанн Эфесский «Шіркеу тарихы» т.б. Аталған жазба еңбектерден Баян қағанның ірі тұлға, мықты әскер қолбасшы, көреген саясаткер, орын алған саяси оқиғаларда өмір сүріп қана қоймай, өзін және қағанатын көрсете біліп, Европаны өзімен санасуға әкелген ұлы тұлға.

Баян қағанның туған жылы белгісіз. Қайтыс болғаны жөнінде тарихта екі дерек бар. 1) Г.Руссенің жорамалы бойынша 602 ж. Баян қаған ұлдарының қайтыс болуына төзе алмай қайтыс болды [1,с.10] деп тұжырымдаған. 2) Менандрдың жазбалары негізінде 630 ж. қайтыс болған [2,с.10]. Дегенмен бірқатар басқа да деректер бойынша 630 жылға дейін және одан кейін аварлардың Батысқа Германия жеріне дейін ат тұяқтарының жетуі, Баянның өмір сүргендігін немесе оның ізбасарларының қағанның бастаған ісін өзі жүргізгендей өктемдік етуі.

Жоғалып кеткен халықтардың тарихын зерттеуде еңбек еткен И.Эрдели болды. И. Эрделидің зерттеу нәтижелері бойынша авар қоғамында ер адамдардың орташа өмір сүру жасы шамамен 38 жыл [3,с.10].

Адамның ұзақ өмір сүріне бірнеше факторлар әсер етеді. Алдымен гендік қасиеті, қоршаған орта, өмір сүру салты, тағамдануы, тұрмыс жағдайы, қоғамдық қатынастар, даму деңгейі, табиғаты, экология т.т. Аталған факторлар адамдардың қоршаған ортасы мен тұрғылықты жеріне байланысты орташа мен өмір жасының ұзақтылығын айқындайды. Дегенмен ғалымдардың жорамалдауы бойынша адамның жас мөлшері шамамен 95+2 жыл.

Баян қаған шамамен 40 жыл бойы белсенді түрде, авар ордасын басқарса, онда оның гендік құрылымының түріктердегідей таза және мықты болғандығын дәлелдейді. Сонымен қатар Баян ақсүйек тұқымынан шыққан, авар қоғамында «вархиониттер» билік етуші тап болғанын Менандыр өз еңбегінде жазады. Өзіміз білетіндей түркілер тарихында ақсүйектер өте лауазымды, жоғары шенді, тұрмысы мен қатынасы жақсы болғандықтан оларға ең әдемі нөкерлер, ақсүйектер ортасынан шыққан ақылды әйелдерге үйлендіріп, нағыз ел басқаратын мықты лидер ұрпақтарын дүниеге әкелетін болған. Әрине, осындай ортадан шыққан Баян қаған өлелгенше аттан түспей ел басқаруының басты себебі де осында. Ортағасырлық Европа тарихының карольдерінің гендік тазалығының жоқтығы, түрлі аурулардың нышаны болғанын жақсы білеміз. Снымен қатар орта ғасырлардағы экология жағдайын қазіргі таңмен салыстыруға болмайды, ол уақытта ауаның тазалығы да адамның ұзақ өмір сүруіне өз септігін тигізді. Және көшпелілерге тән өмір салты мен тағамдануда белгілі – бір жағдайда адам жасының ұзақтығына себепші болды. Түріктердің басты тағамы ет пен сүт тағамдарынан тұрған, сонымен бірге үнемі ат үстіндегі жаттығу, соғыс, көшіп-қону адамның дене ағзасының шынығуына, төзімді болуына тиімді жағдай туғызды. Бір сөзбен айтқанда адамның әлеуметтік жағдайы өмір жасының ұзақтығына үлкен әсер еткен.

Егер Баян (562 ж.) билікке келсе, шамамен 20-25 жас шамасында болған (түркі дәстүрі бойынша ер бала қаруды қолына 15 жасында алса, ал 25 жасында оларды ресми түрде жігіт деп ел басқаратын жаста деп есептеген). 602 ж. ол шамамен 60-65 жаста және оның ұзақ өмір сүруіне барлық жағдайдың болғандығын ескеретін болсақ, онда 630жылы Баян қаған мөлшермен 90-95 жас аралығында болған. Яғни, Баян қаған 630 жылға дейін өмір сүруіне толық негіз бар.

Баян қағанның лидер болуына не себеп? Әрине өркениетті жағдай басты әсер болса керек. Түріктер яғни аварлар басқа Батыс халықтары сияқты феодалдық қатынас қоғамда басты рөл атқармады. Әрине авар қоғамында феодалдық қатынастар болмады деп айтуға болмайды, ол даму кезеңінің алғашқы сатысында десек дұрыс. Аварлар еркіндік сүйгіш халық, жер жыртып, егін салу олардың табиғатына жат болды. Сондықтан осы шаруаны аварларға тәуелді болған Батыс халықтары әсіресе славяндар егін шаруашылығын дамытты.

Авар одағының Европаға келуіне не себеп? Ең бастысы отанынан айрылған көшпелі халыққа қоныстануға құнарлы жайылым керек болды. Осы мақсат пен жужандар құрамында бірнеше тайпаларды жол бойында бағындырудың барысында Шығыс Европаға қоныс аударып, аттарын да, авар деп өзгертеді.

Европаға келген аварлар өмірлерін жаңа беттен, жаңа Отаннан бастауын тура келеді. Жаңа ортада өмір сүріп, өркениеттерін қалыптастыру үшін жаңа одақ керек болды. Баян қаған бастаған авар өркениеті түркілік дәстүрді жалғастырды және Европада оны дәріптеді.

Баян қаған пассионарлы тұлға ретінде алдына мақсаттар мен міндеттерді дұрыс қойып оған мүлтіксіз қолжеткізді. Осының өзі оның «лидер», «тұлға» екендігін айқындайды [4,с.470].

Қаған Баян өз мақсатына қолжеткізу үшін алдына бірнеше міндеттерді қойды:

1) Құнарлы жерге қоныстану. Европада орта ғасырда басты құндылықтардың бірі жер болды. Әрине түркі қоғамында да жер мәселесі басты мәселе болды. Оны «Жер дауы – жесір дауы» деген, қазақ халқының жадында атам заманнан сақталған мәтелдің өзі дәлел болады. Алайда авар ордасының Европа жерінде белгілі-бір беделге ие болу үшін, тұрақты жерді қажетсінді. Баян қаған түріктік дәстүр бойынша, көшпелі мал шаруашылығын дамытуға ең бастысы өмір сүру үшін қоныстанатын құнарлы кең жайылым қажеттігін жақсы түсінді. Сонымен қатар ата-баба дәстүрін жалғастырса аварлардың мықты болып, көп жеміске жететінін де, Баян қаған терең сезген.

2) Баянға жауынгерлері мен халқын азық-түрікпен қамтамасыз ету үшін алғашқы қор керек болды. Ол, оған тек тонаушылық соғыстар барысында ғана қол жеткізетінін жақсы білді.

3) Европада тұрақталып қалу үшін және түріктердің қудалаушылығынан қорғану мақсатында мықты одақ, қорғаушы қажет болды.

4) Сонымен бірге сол кездегі саяси жағдайларды шешуге қауқарлығын көрсетіп, саяси істе одақтас бола алатындығын білдіруде 562 ж. авар ордасының мықтылығы, жауынгерлігі жөнінде өздерін таныту қажет болды.

Авар қағанатын құрушылардың бойында ұлттық ментолитет, мінез өте жоғары болған, ол тіпті Баянның өзін басқарып отырған. Аварлар түрлі этникалық топтар мен тайпалардың бірігуінен қағанат құрып, мықты күшке ие болуы түркілік дәстүрді жалғастыруы, яғни түркілердің ықпалының зор болғандығы, түрік тілді мемлекетке айналды. Аварлардың түрік тілді мемлекет болғанын

европалық деректер дәлелдейді және ол қазіргі таңда еш дау тудырмауы керек. И.Эрделидің зерттеу еңбектерінде және археологиялық қазба кезінде табылған жәдігерлерден аварлардың тәңірге сенуі «Аспан құдайы – Тәңір» деп сиынуы аварлардың түркілік екендігін тағы да бір дәлелдейді. Сондықтан аварлар түркілердің бір тармағы. YIII ғ. авар қағанаты құласа да баба дәстүрін жалғастырған, оны Венгрия мен Болгария жерінен табылған қорған материалдары дәлелдейді. Бұл жәдігерлер ішінде құйылған мүсіндер, бейнелеу өнерінің дамығанын танытады. Әсіресе салтатты жауынгер мен аң стиліндегі «грифон». Грифон жылқы денелі ғажайып мифтік бейне. Символикалық белгісі жағынан грифон – аспан мен жердің қожайынын сипаттаған. Грифон – алыстан бақылаушы, өзіне сенімді, өркөкірек дегнеді білдірсе. Жылқы – еркіндік символы, тәуелсіз, мінез-құлқын сипаттаған. Осы аталған мәлімет дәлірек болу үшін № 1-4 суреттерді қараңыз. Авар қағанатын жасаушы халықтың еркіндік сүйгіш қасиеті Баян қағанды Византиямен тең қатынас жасап, тұрақты жерін одан алшақ ұстау барысында дәстүрлі мәдениетін сақтап қалуына себепші болды.

№ 1-2

(Алтынан құйылған ат әбзелдері мен белбеу ұштарындағы «Грифон» бейнесі)

№ 3-4

Баян қаған император Юстианнан бастап – Фокидің билік жүргізген уақыттарында империямен байланысты өзінің және қағанаттың ыңғайындағы саясатты ұстанды және соны мойындатты.

Авар әскерінің құрамы жайында және Баянның әскерді басқаруы жөнінде мәліметті империяның қарсы шабуылдардың нәтижелерінен көруге болады. Айталық 601ж. Византия әскері Дунайдың арғы бетіне өтіп, Тисс өзенінің бойында екі шайқаста, авар жасағын күйретеді. Империяның қолына түскен тұтқындардың тек бесінші бөлігі ғана аварлар болған, жартысы славяндар, ал қалған бөлігі “әртүрлі варварлардан” құралған. Византия әскер қолбасшысы Тивери аварлардың қағанат құрамындағы славян тағы басқа тайпаларымен қарым-қатынасын жақсы білді де, аварлармен бейбіт келісімнен кейін, кепілдікке авар қағанының өзінің баласын емес, одан да “скифтік” княздердің баласын алған жөн дейді. Себебі, егер де авар қағанының өзі бейбітшілікті бұзбақшы болса, онда дәл осы княздер кедергі келтіреді деп кәміл сенемін білдірген.

Сөзсіз бұл жерде князь сөзінің астарында, қағанат құрамындағы әртүрлі тайпа көсемдері айтылса керек. Олар жайында авар қағаны Баян былайша айтады, тайпа көсемдері одақ бойынша жүріп отырады, егер де сәтсіздік туа қалған жағдайда, олардың көзіне түсуге қорқамын деп мойындайды.

Авар әскери одақ құрамына тек славяндар кірмеді, сонымен қатар басқа да тайпалар, әсіресе кутригурлар өте көп болған. Баян қаған рим қолбасшысына бұл тайпа жайында қатыгез пікірін төмендегідей білдіреді. Сонымен қаған айтқандай; “Я таких людеи пошлю на землю римскую, которых потеря не будет для меня чувствительна, хоть бы они со всеми погибли”. Бұл жерден байқайтынымыз, қағанға бағынышты тайпалардың авар қоғамындағы рөлін және Баянның қолбасшы ретіндегі темірдей тәртіпті дәріптеуші тұлға екендігіне көз жеткіземіз. Осы сөздерден кейін Византия иеліктеріне 10 мың кутригур тайпасынан тұратын жауынгерлерді соғысқа аттандырған.

Византия императоры Фокидің (602-610 жж.) және Ираклийдің билігінің (610-641 жж.) бірінші жартысында, Рим жері авар-славян басқыншылығына ашық болды. Фокидің патшалығы кезіндегі жағдайды мәлімдейтін антика авторларынан “Феофанның Хронографиясы” дәлелдейді [5,с.223].

Қаған 610 жылы Шығыс Еуропа даласын аварлар тонаушылыққа ұшыратқан, әсіресе ең мықты басқыншылық 618 – 619 жж. аварлардың атты әскері Константинопольге шабуыл жасайды. Бұл аварларлардың Византия империясының астанасына алғаш шабуылы.

Иллириктің оңтүстік аймағында жағдайдың қиын болғаны жайында Исидор Сивильский (VI ғ.аяғы –VII ғ. басында өмір сүрген) өзінің жылнамасында 615 ж. Ромейлерден славяндар Грецияны жаулап алады дейді, ал Иоанн Никиусеки (VI ғ.) мәліметі бойынша Ираклий таққа отырған кезде Фессалоникадан басқа жердің бәрін “варварлар” тонаушылыққа ұшыратқан дейді [6,]. Георги Писид “Ираклиад” атты екінші өлеңінде (VII ғ. бірінші жартысы) аварлар Фракияны тонаушылыққа ұшыратқан кезде славяндар теңізден шабуыл жасады [7]. “Чудеса св. Дмитрия” атты деректің екінші кітабы Иллириктің оңтүстігі жайында толық мәлімет береді, бірақ хронологиялық шеңбері көрсетілмесе де, онда айтылған деректер Балқандағы VII ғ. 10-20 жылдардағы оқиғалармен сай келеді.

626 жылы Византия мен аварлар арасында бейбітшілік бұзылғаннан кейін, қаған Константинопольге шешуші шайқасқа парсы патшасының әскери қолбасшысы Сайспен келісім жасап дайындалады Авар қағанатының жеңілуінің басты себебі, дұрыс ұйымдастырушылықтың және ауыз біршіліктің болмауы.

Авар қағанаты тек сыртқы соғыстарда ғана жеңіліп қана қоймай, ішкі қайшылықтарда үлкен көрініс ала бастады. Қағанаттың ішінде Само бастаған славян тайаларының көтерілісі белес алады, сонымен қатар болгар тайпаларының жеке бөлініп князьдық құруы т.т. сияқты жағдайлар әсерінен қағанат іштей әлсірей бастайды.

630 жылы авар қағанының қайтыс болуы, қоғамда билік үшін тартысты күшейтіп, одан сайын әлсіретті.

1. Першиц А.И. Война и мир на парогге цивилизации. Качевые скотоводы // Война и мир в ранней истории человечества.–М.: Наука, 1994. –3 – 63 с.
2. Менандр Протектор. История // Византийские историки: Дексип Эвнапии Олимпиодор, Малх Патриций, Менандр, Кандид Ноннос и Феофан Византиец /Пер. С. Дестуниса. – СПб.: Тип. Изд. Л. Демиса, 1860. – С. 313 – 470.
3. Эрдели И. Авары // Исчезнувшие народы. Половцы, печенеги, хазары, скифы, анты, бургасы, авары, сюнну, тайрона, мочика, мая /Под. Ред. П.И. Пучковой. – М.: Наука, 1988. – С. 98 – 110.
4. Гумилев Л.Н. Көне түркілер. -Алматы: Білім, 1994. – 470 б.
5. Феофан Византиец. История // Византийские историки /Пер. с греч. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – 470 – 513 с.
6. Георги Писид “Ираклиад” Хрестоматия по истории средних веков. –М., 1961. Т.1. С.531-532.
7. Баршич Ф. Чуда Дмитрия Сулинского “Чудеса св. Дмитрия” как исторически извори. –Белгред, 1956. –С.50-64.

ӘБДІЛДАБЕКОВА А.М., ТЕЛЕУОВА Э.Т.,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценттері, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

ДАЛА ТАРИХЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БИЛІК ТӘРТІБІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Билік мәселесі адамзат қоғамы тарихының кез-келген кезеңін қамтитын және күрделі қоғамдық қатынастардың, оның ішінде басқару қызметінің қалыптасуы жөнінде ерекше қарастыруға мүмкіндік туғызады. Билік және ел мәселесі отандық тарихымызды және өзге ғылым салаларының зерттеушілерінің үнемі назарында болды. Билік мәселесі адамзат қоғамы тарихының кез-келген кезеңін қамтитын және күрделі қоғамдық қатынастардың, оның ішінде басқару қызметінің қалыптасуы жөнінде ерекше қарастыруға мүмкіндік туғызады. Қазақ даласындағы биліктің қайнар көзі билеуші мен ел арасындағы түсінікке негізделді. Ел-жұрт амандығы жағдайда билеушінің жеке моральдік бейнесі арқылы сипатталды. Сайын даладағы империя құрған ғұндар заманынан билеушіге қатысты қасиетті ұғымдар қалыптасты.

Түркі қоғамында Ашина әулетіне жоғары билік Тәңірден беріледі деген ұғым қалыптасты. Күлтегін бітіктасының бетіндегі мәтінде: «үсті Көк Тәңірі, асты нығыз Жер жаратылғында, екі ара кісі жаратылды, оған атам Бұмын қаған: Естемі қаған отырды» – деп беріледі. Түрік қағанаттарының билеушілері жоғары билікті иелену жолы Тәңіріден берілген заңдылық ретінде түсінді[1]. Сонымен қатар, түркі дәуірінде жоғары билік құқықтық жағынан бекітілді.

Көшпелілердегі жоғары билікті иеленудегі басты шарт – жеке билеушінің «құты» (харизм) болды. Көшпелі қоғамның жоғары билеушісі билікті институционалауда социумды және Тәңіріні байланыстыратын қызметті атқарды. Көшпелілер дүниетанымында жоғары билеуші(шанью, қаған, хан) социумның тірегі ретінде қабылданып, қоғамның реттеушісі және тұрақты өмір сүруін қамтамасыз ететін әлеуметтік жауапкершіліктің иесі болды. Дала өркениетіндегі жоғары билеушінің саяси беделінің тұрақтылығы қоғам ішіндегі идеологиялық ықпалдан тыс билеушінің жеке құты бастапқы орын алды. Себебі табиғи стересс немесе ел ішінде жаппай аурудың таралуы, малдың қырылуы жағдайында билеушінің ел ішіндегі беделі, оның дұрыс шешім қабылдануына байланысты болды.

Көшпелі өмір қауіп-қатерге толы. Көшпелі қоғамның талабына сай жоғары билеушіден оның осы қиыншылықтарға қарсы тұра алатындай төзімділік пен табиғи ортасының талабына сай мінезді қажет етті. Эпостық жырларда тарихи тұлғалардың ел ішінде жүргізген саясатын оның жеке басының қасиетімен байланыстырады. Дастандарда дұрыс шешім қабылдай білу, әрекетшіл қасиет, арға ие басшы, ел мүддесіне қызмет етуі жоғары билеушінің қоғам ішіндегі орнын анықтады. Сондықтан көшпелілер тақ мұрагерін біріншіден шыққан тегі(генеологиясы) бойынша анықтаса, екіншіден оның ел ішіндегі беделі мен білігін алғашқы шарт ретінде қабылдады.

Қаған адамның отыз бес ілімін толық игерген,

Хас ұлы төр мен діннен айырылмай қатар теңеген.

Жат жауынан қайсар жүрегі қайтып көрмеген,

Жақындарға бірлік әкелген,

Берекелі ісің емес пе?! –деп Шыңғыс ханның билігін адамзаттан асқан ерікті данышпан тұлғасында ортағасырлық шығармаларда айқын бейнеленуі, оның жеке билеуші ретіндегі тұлғалық орнын дәріптеу болды[2]. Көшпелі мемлекеттің билеушісінің таққа отыруында шыққан тегі мен

қатар оның жеке басының қасиеті, билікке ұмтылысында шешуші орын алған. XIII ғасырда Шыңғыс хан және оның ұрпақтары құрған Ұлы Монғол империясы Түрік қағанатына қарағанда әлдеқайда ауқымды шекараны иелене отырып, жаңа билік жолының қалыптасу жағдайын (Шыңғыс хан және оның «алтын ұрпағы») қайталап қана қоймай, Ұлы далада саяси дәстүрді, яғни ішкі билік жүйесін айқындап берді. Осы орайда монғол билік концепциясына сәйкес мемлекеттегі жоғарғы билік Шыңғыс хан ұрпақтарына берілген құқық болды. Пано Карпини Шыңғыс ханның жарлықтарының бірінде былай деп айтылған: «таккапарлықпен өзін жоғары санап, ақсүйектердің таңдауынсыз хан болғысы келген адам еш өкінішсіз өлтірілуі тиіс» [3,436]. Көріп отырғанымыздай, мұндай іске барған Шыңғыс тұқымынан шықпаған кісінің ісі құқыққа қайшы бейәдеп қылық жасаған кәдімгі мелекеттік қылмыскер ретінде қаралды. Алтын ұрықтың кез келген мүшесі хан бола алады, әрине егер ол көпшіліктің қалауымен өзінің жеке қасиеттері бойынша лайық деп табылып, құрылтайда бекітілген жағдайда заңдастырылды. Негізінен ханды таққа отырғызуда құрылтайдың маңызы ерекше болған. Монғол құрылтайы ханды тағайындау актісі ғана болатын, салтанатты ант қабылдау және салтанатты таққа отыру болып есептелінді. Бұл жөнінде Тұрсын Сұлтанов былай дейді: «так мұрасы құрылтайда шешіліп отырса да, құрылтай жұмысы басталғанға дейін алдын-ала хан әулетінің жиындарында сәйкес келіп тұрған үміткердің таққа отыруы оның құқығының мойындалуы талқыланып шешілген» [4, 676].

Монғолдар ханының таққа отыру салтанатын белгілі дәстүрмен ерекшелеген. Жаңа хан тағайындалған құрылтай бірнеше аптаға созылып отырған. Мысалы, 1229 жылғы құрылтай қырық күнге созылса, 1246 жылғы құрылтай төрт апта болған. Құрылтайдың қанша күнге созылғанына қарамастан, оған қатысушылар күнде түрлі түсті жаңа киімдер киіп отырған. Пано Карпини бұл жағдайды былай деп сипаттайды: «1246 жылғы құрылтайдың бірінші күні хан ұлы Күйік Ұлы хан болып тағайындалғанда, барлық адамдар ақ –қызыл түсті киімде болды, екінші күні – қызыл, үшінші күні – көк қызыл түсте, ал төртінші күні- ең жақсы балдакида да болды». [3, 796]. Тақ мұрагерінің салтанатты таққа отыру актісі және салтанатты ант беру рәсімі басталмас бұрын түгел дерлік қатысушылар дәстүр бойынша бастарын жалаңаштап, белбеулерін шешіп иықтарына асып алатын болған. Ал жасы жағынан үлкен хан тұқымының мүшелері ханды жастыққа отырғызған. Пано Карпини бұл таққа отыру дәстүрін былай сипаттайды: «Таққа отырған адамның алдына қылышты қойып, хан ұлдары былай дейді: «Біз тілейміз, біз сұраймыз, біз бұйырамыз сенің бізді басқарғаныңды». Ал таққа отыруға үміткер құрылтайға қатысушыларға былай үндейді: «Егер сіздер менің билік еткенімді қаласаңыздар, барлығыңыз менің бұйырғанымды істеуге мен шақырғанда келуге, мен жіберген жерге баруға, мен бұйырған адамды жазалауға дайынсыздар ма?» деп сұрақ қойған. Олар «дайынбыз» деп жауып береді. Сонда таққа отырушы: «менің әмірім менің қылышым болады», – деп ұрандайды, мұнымен бәрі келіседі. Содан кейін ақ киізге отырғызып оған айтады: «Жоғары қарап Тәңірді біл, төменге қарасаң өзің отырған киізді көресің...» Бұл сөздерден соң хан ұлдары киізге ханды және оның әйелін отырғызып, жоғары көтеріп бірнеше рет барлық татарлардың ханы мен ханшайымы деп дауыстап айтады.[3, 2196]. Ерекше атап өтетін жай монғолдардың жаңа хан сайлау дәстүрі сол түрінде қазақтар мен өзбектерде XIX ғасырдың аяғына дейін сақталды. Көшпелі қоғамда хан сайлау өте маңызды оқиға болғандықтан оған сұлтандар, беделді билер, ру басылар тағы басқа халық өкілдері қатысуымен өтетін «хан көтеру» құрылтайында шешіліп отырған. Қазақ қоғамында ханның өзінен туған ұлдарынан ханның інісі жолы үлкен деп есептелгендіктен, хан майорат тәртібімен сайланған [5, 106], яғни жасы үлкен билік тізгінін ұстаса, кішісі байлыққа ие болумен шектелген. Алайда биліктегі мұрагерлік дәстүрінің негізінде меритократия ұстанымы басым болған. Нақты айтсақ, хан тағына ақыл –парасатымен, ерлігімен танылып, қоғамға саяси үстемдіге жүре алатын адам таңдалған.

Енді осы қазақ мемлекетінде хан сайлау дәстүріне тоқталып өтелік. Осы орайда айта кететін бір ерекшелік, бірде бір қазақ ханы сайлаусыз, халықтың қалауынсыз хан тағына отырмаған. Тіпті сыртта орыс отаршылдарымен, іште елінің егемендігіне қарсы сұлтандармен күресіп жүріп, қазақтың соңғы ханы Кенесары да хан сайлау дәстүрін құрметтеп, халықтың қолдауымен ғана жоғары билікке келгені белгілі. Хан сайлау дәстүрі тарихи, әдеби зерттеулерде жұтаңдау бейнеленген. Оған өз кезегінде көптеген жағдайлар әсер етті. Мысалы, орыс отаршылдығы тарапынан хандықты жою туралы жарлығы шыққаннан бастап хандыққа байланысты мәселелердің маңызды дегендерін (ақ киізге отырғызып хан көтеру, ханның анты т.б) насихаттауға, жүргізуге қысымшылық жасалғаны белгілі. Міне осы сияқты жағдайлар хан сайлау дәстүрінің дұрыс зерттелмеуіне, толық сипатталмауына кедергі жасады.

Керейдің хан сайлануын тарихи шығармада І.Есенберлин былай деп көрсетеді: «...елдің ақсақал, би, батырлары жиналып екі мәселені шешті. Бірі-жасының үлкендігін сыйлап, рабиуыл айының басында ақ киізге көтеріп, Керейді қазақтың ханы сайлады [6,1906]. Сол сияқты Керейдің ұлы Бұрындықтың таққа отыруы да қысқа қайырып баяндалған [6,2616]. Ал Қасымның таққа отыруы

былай суреттелген: «бір ай өтпей осы Талас, Шу маңындағы қазақтар жиналып, Бұрындықтың орнына боз биенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге көтеріп, Қасымды хан сайлады»[6,291б]. Байқап қарасақ, бірде бір ханның таққа отыру рәсімі толық бейнеленбеген. XIX ғасырда қазақтардың жаңа хан сайлау салтанаты қазақ тарихынан мол мағлұмат жинаған зерттеушілердің бірі А.И.Левшиннің еңбегінде былай берілген: «Жасы мен тәжірибесі жағынан құрметтілері құрылтайды ашса, өжеттері жанын кіргізіп, мықтылары жиналысқа бағыт берген. Соңында барлығы бірігіп сөз таластырады, ол 2-3 оданда көп күнге созылған. Таққа үміткер көпшілік сұлтандар мен ақсүйектер хандық етуге келісім бергеннен соң хандықтың ең ықпалды сұлтандары мен билері оған құлағдар етіп, оны жұқа ақ киізге отырғызып үш рет киізді көтеріп Хан!Хан! Хан! деп дауыс шығарған. Ақ киіз дала шөбіне тие бергенде жүріп келген бір топ адам тағы көтеріп киізді жерге түсіреді. Содан соң тақ орнына пайдаланған киізді кішкентай бөліктерге бөліп, әркім осы салтанатты ханды таққа отырғызудың куәсі болғанының дәлелі ретінде өзімен бірге алып кететін» [7, 347б]. Міне осы таққа отыру рәсім сайлау қорытындысы хабарлағаннан кейін жаңадан сайлаған ханға қошемет білдіріп, дәрептеудің белгісі сияқты маңызды істер жасалады. Яғни бұл дегеніміз хан сайлау дәстүрінің тандалған ханды марапаттаудың ең шырқау шегі, биігі болып табылады. Ханды таққа отырғызу дәстүрі, билікті заңдастырудың басты бір нышаны болды.

Хан отырған тақ қандай болды деген сұраққа жауап іздеп көрдік? Кейбір қытай авторларының мағлұматы бойынша Шыңғыс ханның тағы будда моностіріндегі уағыздаушының орындығы сияқты болған және алтынмен әшекейленген. Ал Шыңғыс ханның немересі Күйіктің тағы нағыз өнер туындысы еді. Тақ биік тақтайдан жасалған алқызыл үлкен шатырдың ішінде орналасқан. Ол керемет қиылған піл сүйегінен жасалған және алтын тағы басқа қымбат тастармен безендірілген. Оған артқы жағынан дөнгелек баспалдақпен шығатын. Тақтың маңайына орындықтар қойылған. Оның сол жағындағы орындықтарда ханымдар отырып, он жақ бос қалдырылған. Ал көсемдер төменде орналасқан орындарда жайғасса, қалған адамдар олардың артында отырған [4.77б]. Бұл кермет тақ Плато Карпинидің айтуынша Козьма атты тұтқында болған орыс шеберінің қолынан шыққан көрінеді. Негізі хан тағы әрдайым ағаштан жасалып, қымбат әшекейленген аяғы бар керемет болған жоқ. Көптеген билеушілерге биікте орналасқан алтынмен кестеленіп, қымбат тастармен көмкерілген жастық тақ қызметін атқарды. Оның екі жағынан және артынан сүйену үшін домалық тығыз жастықшалар вертикальді орныластырылған. Сондықтан ортағасырлық мұсылман авторларының шығармаларында мынандай тектес сөз саптауын кездестіруге болады:«төрт жастықты таққа», «патшалық жастыққа» орналысты.т.б. Кейбір жазбаларда «походный трон» (тахт и раван) туралы да айтылып өтіледі. Ол боялған және алтын жалатылған бағаналармен балдахин тәрізді,ол ауа райына ыңғайланып ашылып жабылып тұрған.

Хандық билеудің сыртқы рәміздері аз емес. Мұнда біз олардың тарихи мысалдармен толық тізбесін беруді мақсат етіп отырған жоқпыз. Бірақ биліктің екі маңызды рәмізіне ту мен хутбаға тоқталуды жөн көрдік. Хан туы хан ордасында орнатылатын. Ортағасырлық авторлардың жазуынша, Шыңғыс ханда, Мұхаммед Шәйбани ханда да үлкен ақ ту болған. Кейбір мемлекеттердің туында суреттер, жазулар т.б бейнеленген. Мысалы, Қара койлы әулетінің басшысының туында кара қой бейнеленген, ал осыдан бұл әулеттің аты шыққан. Жалпы бір ханның өзінде тудың жоғарғы саны тоғызға дейін жеткен. Айта кетсек, Шыңғыс ханда, алғашқы қазақ хандарында 9 ту болыпты.

Сонымен қатар тоқталып кететін жайт осы билеуші топтардың әлеуметтік белгілеріне қатысты ерекшелік олардың киген киімдері мен тұрған үйлерінен де байқалған. Мысалы айтар болсақ, хандар, сұлтандар әртүрлі бояудағы бархат пен мауыттан тігілген оқалы немесе зерлі шапан және ақ түсте маталардан конус тәріздес жиегі түлкінің қара терісінен тігілген бас киімдер киген. Ханның өзі киген шапанын сыйға алу- қазақ халқында үлкен мәртебе болған. Бұрындары хандар батыр, би жақсы –жайсандарға дәреже бергенде соның белгісі ретінде арнайы тіктірткен шапан жапқан,түрлі мемлекеттік қатынастарды бекіту белгісі ретінде де шапан беретін болған. Яғни бір сөзбен айтқанда, сыртқы киіміне қарап адамдарды қандай әлеуметтік топтың өкілі екенін аңғаруға болатын. Жоғарыда аталып өткен қызыл және ақ түстер дәстүрлі қазақ қоғамындағы Шыңғыс тұқымынан шыққан қазақтардың шығу тегі жағынан артықшылығын, тектілігін көрсетіп, саяси билікті жүргізу құқығын бейнелеген. Сондықтан да олар бірін-бірі өзара толықтырып дала аристократиясының әлеуметтік белгісіне айналған. Сонымен қазақ аристократия өкілдерін сыртқы киімдеріндегі, бас киімдеріндегі тіпті сыртқы киімдеріндегі әшекейлерінің ерекшеліктеріне қарап-ақ олардың көшпенділер арасындағы ерекше әлеуметтік-құқықтық дәрежені және саяси-құқықтық артықшылықтарды иеленгендігін байқай аламыз. Міне осындай әлеуметтік топтан хан сайлау қазақ қоғамына тән дәстүрлі де, заңды құбылыс болып отырған. Сонымен Қазақ хандығы тұсында «хан сайлау» дәстүр ретінде сақталып қана қоймай, өзінің қоғамдық маңызы бар құбылыс болды. Бұл дәстүр Ресейдің отарлау саясаты кезінде жан-жақты шектеу жасалынды. Көп жағдайда қазақ қоғамы отарлау

саясатына қарсы тұруға бағытталған еркіндіктің, тәуелсіздіктің символы ретінде хан сайлау құрылтайын сақтап қалу үшін күресті.

Шыңғыс хан ұрпақтарының ұзақ жылдар бойынды Орталық Азия мемлекеттерінде билік құруындағы генеологиялық құқықпен қатар Шыңғыс хан және оның ұрпақтарына жоғарыдан берілген Алланың сыйы ретінде де сол кездегі шығармаларда дәріптелді ықпал етті. Жоғары билеушінің ислам бойынша билік жүргізу орын алды. В.П. Юдинге жүгініп, «шыңғысшылдық» деп атаған дүниеге көзқарас синкретизмін байқауға болады. «Шыңғыс ханның шыққан тегі, оның руы, ата-бабалары туралы аңыздар... адамзаттың шыққан тегі туралы мұсылмандық түсініктерге және сол арқылы дүниенің мұсылмандық көрінісіне енгізілді. Мұсылмандардың тарихи шығармаларында адам баласының шығу тарихы, әдетте, адамның жаратылуынан және пайғамбарлар тарихынан басталатын. Ол Оғыз туралы аңыздар циклімен, Шыңғыс хан руының генеологиясымен және көшпелі дүние руларының, тайпалары мен халықтарының одан кейінгі тармақтарымен толықтырылды». Осы кезеңде көшпелі қоғамда шыңғысшылдық дүниетаным дәріптелгенімен, сайып келгенде Қазақстан аумағына ислам діні өзінің үстемдігін орнатты. Қазақ даласында билік құрған Шыңғыс ұрпақтарының басым бөлігі мұсылмандықты қабылдап қана қоймай, оның орнығуына өз іс-әрекеттерін жасады. «Шыңғыс наме» авторы Өтеміс қажы Берке ханның мешіттер мен медреселер салуға себепші болғандығын атап өтіп, «Дешті уәлаяты Берке ханға қараған кезде, ол кәпірлердің көбін мұсылман қылды» деп мағлұмат береді. Тіптен бұл деректе Берке дүниеге мұсылман болып келді деп, оның Сығанақ шаһарындағы Шейх әл-алам Сәйфуддин Бахарзидің шейхқа қызмет жасағандығы туралы мәлімет айтылады. Өзбек ханның ислам дінін қабылдағаны туралы әңгіме Шыңғыс ұрпақтарының Дешті Қыпшақтағы билігі тұсында ислам діні ел ішінде кең таралуына барлық мүмкіндіктер жасалғандығын байқаймыз. Берке хан заманынан ислам дінінің орнығуы басталса, Өзбек хан мұсылмандардың нағыз қолдаушысы болды.

Исламда заң шығарамшылығы мен атқарушының арасында қайшылық жоқ. Себебі заң Алланың сөзі. Сондықтан ислам әлемінде Құран және Сунна басты құқық көзі болып табылады. Исламның әлеуметтік доктринасында мемлекеттік құрылымды Алланың бекіткен ісі ретінде қарайды. Мемлекеттегі билік шариат бойынша «Алланың әділеттілігінен» жүзеге асады. Егер билеуші шариатты бұзып жарлық шығаратын болса, оның билігіне мойынсынудан бас тартуға болады. Сондықтан билеуші әділетті, адал өмір сүруге міндетті. Исламның саяси тұжырымы бойынша билік жүргізуді халық шешпейді, бірақ шариат бойынша билеуші мен халық арасында өзара келісім жасалады. Исламның саяси доктринасындағы басты принцип бойынша билікті мұрагерлікке беруді және толығымен иеленуді жоққа шығарады (мұсылман әлемінде «билік әкеңнен қалған тон емес мұрагерлікке жүретін» деген мақал бар). Сондықтан тимуридтердің соңғы билеушісі Бабыр: «Біздің ата-бабаларымыз Шыңғыс ханның төрелігін қалтықсыз орындап отырған. Құрылтайда, тойда, тамақ ішерде, отырса да, тұрса да төреге қайшы әрекет жасамаған. Шыңғыс ханның өсиеті барлық адам орындауға тиісті Алланың сөзі емес. Кім болмасын өзінен кейін құнды өсиет қалдырса оны ұмытпау қажет. Егер әкең жақсы заң қалдырса орындау қажет, нашар заң қалдырса оны жақсысымен ауыстыру керек»- деп Ислам жолы арқылы билік жүргізді. Өзін Ислам бойынша билікке келуін дәріптеген Халил-Сұлтан, Шахрухта Алланың әмірімен билік жүргізетінін жариялады.

Ислам әлемінде «хұтба» жұма сайын және мереке күндері мешітте билеушінің атын айта отырып, оған құдайдың батасы шақырылатын дұға оқылды. Хұтба құқығы бастықыда тек халифке ғана тән болған. Мұсылмандар әлемінде билеушінің сыртқы белгісі болып есептелген, бұл құқықты IX ғасырдың екінші жартысынан бастап жергілікті мұсылман билеушілері өздері иелене басатады. Сирек жағдайда осы құтба кезінде марқұм болған мұсылман билеушілерімен қатар, сол кездегі билеушіні де ескерген, яғни оның атқарған ұлы істерін еске алды.

Дала тарихындағы билік халықтың қолдауын қажет етті. Қазақ арасындағы сақталған шығармашылыққа сүйенсек биліктің қайнар көзі ел болса оның тірегі билеуші немесе түрік дәуірінде бек-деп атап кетеді. Көшпелі қазақ қоғамындағы билікке, оның ішінде, мемлекеттік билікке көзқарас өзінің дүниетанымдық мөлдірлігімен және пәктігімен ерекшеленеді. Халық – биліктің негізгі тірегі, оның қайнар көзі. Сондықтан билік игілігі халыққа бағытталуы керек. Ондай болмаған жағдайда биліктің тұрақтап тұруы неғайбыл, оның өміршеңдігі күмәнді. «Халық қаһарланса, ханды да тақтан тайдырады» дейді қазақ. Көшпелі ежелден келе жатқан «Ханды көтеру» рәсімі биліктің басты тұғыры халық екендігін көрсететін ұғымның көрінісі. Сонымен қорыта келгенде, көшпелілердегі жоғары билік тәртібі генеологиялық принципке негізделіп және дүниетанымдық тұжырымдарға арқылы жүзеге асты.

---

1. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Алматы. 2005 ж. 63 бет.

2. «Алтын тобыч» 185 бет. Қазақстан тарихы туралы монғол деректемелері. 2 том. Алматы, «Дайк-Пресс» 2005.

3. Плато Карпини. Путешествия в восточные страны. Алматы: Ғылым, 1993.
4. Султанов.Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз –Хана А., 2001.
5. Бикенов. А. Қазақ қоғамындағы хандар билігі.// «Қазақ тарихы» №3, 2000ж.
6. Есеберлин І. «Алмас қылыш», «Жанталас». Он томдық шығармалар жинағы. VI том. Алматы, «Жазушы», 1986.
7. Левшин. А. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей. Алматы: «Санат», 1996.

ШОКАТОВА А.К., АҚЫНОВА А.П.,

тарих, археология және этнология факультетінің PhD докторанттары, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

VII-VIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АВАР ҚАҒАНАТЫНЫҢ ІШКІ ЖАҒДАЙЫ

Дүниежүзі тарихында VI-VIII ғасырларда Шығыс Еуропа даласына Халықтардың Ұлы қоныс аударуының әсерінен, Карпат өңірінде (қазіргі Орталық Венгрия, Трансильвания) шамамен екі жүз елу жылдай уақыт өмір сүрген аварлар мықты саяси билікті иемденген болатын. Авар (avaris avares) қағанатын құрушылар мен олардың құрамына енген тайпалар, одақтың тарихы жайында ешқандай мемуар немесе жазба ескерткіштер, құжаттар т.б. сияқты мәліметтерді қалдырмаған. Қазіргі таңда жоғалып кеткен халықтардың қатарына жатқызуға болады. Соған қарамастан, жазба деректер мен археологиялық деректерге сүйене отырып, VII-VIII ғасырлардағы Авар қағанатының ішкі жағдайын қарастыру әлем тарихының ақтаңдақ беттерін толықтыруда өте маңызды болып табылады.

Отандық тарих ғылымында Еуразия мен Еуропаның ерте дүние кезеңінен орта ғасырларға көшу дәуірінің мәселелері Қ.Т. Жұмағұловтың еңбектерінде қарастырылады. Халықтардың Ұлы қоныс аудару қозғалысын ғұн тайпа ұйымының тарихымен байланыстыра отырып, ғалым орта ғасырлар тарихының жаңа дәуірлеуін дәлелдейді. Зерттеуінде автор бірсыпыра латын, грек, неміс т.б. тіліндегі жазба деректермен бірге археологиялық, этнологиялық, лингвистикалық материалдарды кеңінен қолданып, еңбектерін қазақ, орыс, неміс тілінде шығарады [1].

Аварлар Шығыс Еуропа даласында, біздің жыл санауымыздың VI ғасырында қалыптасып, авар атты қағандық құрып, үлкен саяси одаққа айналды. Авар қағанатын құрушылар Еуропа мемлекетінің тарихына өзінше ықпал етті. Ақырында қағандық ыдырап жергілікті халықтармен ассимиляцияға ұшыраудың нәтижесінде IX ғасырда тарих сахнасынан кетеді.

VI-VIII ғасырларда Шығыс Еуропа даласына қоныс аударып барған аварлар жергілікті халықтың тек қана этникалық құрамын өзгертіп қана қоймай, олардың қоғамдық өміріне, тұрмыс салттарына, әскери тактикасына бірқатар өзгерістер енгізді. Олар ғұн дәстүрін жалғастырушы болғанымен, ғұндар сияқты ірі держава дәрежесіне жете алмады. Дегенмен де, Авар қағанаты өз заманында ірі тайпалық одақ құрып, Шығыс Еуропаның бірнеше тайпаларын өзіне бағындырып, Византия империясының ішкі және сыртқы жағдайларына өз әсерін тигізді. Аварлар славян тайпаларын өзіне тәуелді етіп, тіпті олардың бір тармағы шығыс славян – анттарды тарих сахнасынан жоғалтып жіберген деген мәліметтер Византия жылнамаларында айтылады. Аварлар әр түрлі тайпалардан құралған одақ болды. Деректер мен археологиялық мәліметтер бойынша аварлар Шығыстан яғни Орта Азиядан шыққан тайпалар. Яғни Шығыс пен Батыстың арасындағы байланыстарды жандандырушы, материалдық және рухани құндылықтарды синтездеуге әкеп соқтырушылар болды.

VI ғ. ортасында қоныс аударудың барысында түркі Авар тайпа одағы Еуразияның шығыс аймақтарынан батысқа өтіп, бұған дейін Ғұн державасының болған территориясына барып орналасады. Авар қағанатының билік түрі жайында деректер, монархиялық билік тек лангобардтарда және түркілерде, сонымен бірге аварларда болды дейді. Яғни Авар қағанатында монархиялық биліктің, әкеден балаға мұра ретінде берілгендігін байқаймыз.

Мәліметтерге қарағанда авар тайпалық одағында ерекше басқарушы рөлді «Вархонит» (Uarchonotae) тайпасы атқарған. Яғни вархониттер руынан негізінен ақсүйектер шыққан. Оларға бағынатын бірнеше тайпалар, соның ішінде гепидтерді (герман тайпасы, кезінде ғұндарға бағынышты болған), өздерінің құлдары ретінде есептеп, жиі-жиі алым жинап отырған. Алым ретінде көбінесе азық-түлік, жер шаруашылығынан шығатын өнімдердің жартысын жинаған. Мысалы, Франк қолбасшысы Сигибертті тұтқыннан босатып алу үшін аварларға ұн, жемістер, қой және өгізді төлем ретінде төлеген. Менандр осы мәселені жобалап былай дейді: аварлар гепид тайпасынан барлық төрт түлік малдың онан бір бөлігін талап еткен, олар лангобардтармен одақтасып гепидтерді жеңгеннен кейін, түскен олжаның жартысын және бүкіл гепид жерін талап еткен [2].

Авар қоғамының қоғамдық қатынастары яғни, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен шаруашылығы жайында деректер өте аз. Сондықтан қағанаттың ішкі қоғамдық қатынастары жайында басты мәліметті, археологиялық қазба жұмысы кезінде табылған, молалар мен қоныстардың қалдықтары береді. Зираттардан табылған заттар, авар қоғамында теңсіздіктің болғанын дәлелдейді.

Аварлардың қоғамдық қатынастары рулық-тайпалық дәстүрде болды. Жазба деректер, соның ішінде Псевдо Маврикийдің Стратегиконасына тоқталсақ төмендегідей мәліметтерді келтіруге болады: Аварлардың үлкен тайпа ұйымы көптеген рулардан тұрған. Псевдо Маврикий жылнамашы әсіресе аварлардың әскери ұйымына баға берген. «Олардың саяси қатынастарына келе, автор қағанның билігін ерекше айтады [3]. Ғұндардағыдай, аварлар соғыс өнерінде, әсіресе садақ пен жебені қастерлеген. Аварларда түркілерге тән атты әскер басым болған да, олар ат үстінде шауып, қарсыластарын садақ оғымен баудай түсіретін. Қарулары қылыштан, садақ пен жебеден, найзадан тұрған. Сондықтан да аварларға көптеп төтеп беру үшін, оларға қарсы атты әскермен шығу керек. Аварларға жайылымды жер бермеудің жолын іздестірген дұрыс себебі олар аттарынан басқа, өздерімен бірге басқа да көптеген мал түрлерін айдап жүреді» Псевдо Маврикий [3, 45с.].

Қағаннан кейін – тудын тұрды, олар елдің бір бөлігін және югурдің билеушілері болса керек. Қағанның тапсыруы бойынша қағанатта салық жинаушыларды тархандар деп атап – олар ақсүйектер болуы мүмкін. Иерархиялық баспалдақ бойынша тарханнан төмен қарай – тайпа мен ру көсемдері тұрды. Тайпа мен ру көсемдеріне қатысты (Сентэндрде, Бочеде, Кунсентмиклош – Бабонда т.б.) жерлерден, археологиялық қазба кезінде қабірлерден табылған құрал-саймандар әртүрлі заттар дәлел бола алады.

Авар қоғамының жартысынан көп бөлігі, жауынгерлерден тұрған. Оған археологиялық қазба жұмысы кезінде қабірлерден көптеген қарулардың табылуы дәлел болады. Қабірлерде жауынгермен қоса қару жарағын бірге жерлеу, ертеден келе жатқан наным сенім. Яғни, о дүниеде де керек болады деген ұғым. Авар дәуірінің зираттарын қару жаракқа бай деп те айтуға болады. Көбінесе қымбат бағалы заттар, жайдан-жай жауынгерлердің зиратынан табылмайды, ол мүмкін әкеден балаға мұра ретінде берілуі мүмкін. Қабірлерде садаққа толы қорамсақ табылмаған (тек жалғыз – Боче қабірінде көсем жерленген мәйітте ғана толы қорамсақ табылған). Көбінесе садақтың саны оннан аспаған. Шамасы әр садақ еркін он жауынгердің билеушісін білдіретін нышаны болса керек – себебі, авар әскерінің ұйымы Азиялық бойынша ондық жүйемен құрылды.

Аварлар басқа көшпелі халықтар сияқты классикалық құлдық институтын білмеді. Бірақ, жазба деректердің мәліметтері бойынша, оларда құлдық болған. Таптық қатынас жаңадан қалыптаса бастаған болатын.

Шығыс Еуропа даласына келіп қоныстанған аварлардың негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болған. Археологиялық мәліметтер бойынша қазіргі Венгрия мен Дунай өзені бойында аварлардың отыз жеті қоныстарының қалдықтары табылған, олар жартылай жерге көмілген үйде тұрған, бұл құрылыстың қабырғасы ағаштан тұрғызылған және ішінде пеші бар. Яғни, ауыл іспеттес топтасып қоныстанған үйлерге қарап, олардың жартылай көшпелі, жазғы жайылымдардан кейін қыс мезгілінде мал-жандарымен келіп қыстап шығатын деп тұжырымдауға болады. Аварлардың экономикалық негізі мал шаруашылығы болғандықтан, көктемнен күзге дейін киіз үй сияқты тез жиналатын құрылыстарда тұрған. Көшпелі малшылар ретінде өздерінің экономикалық қорын жаугершілік арқылы толықтырып отырған [4].

Олардың шаруашылық өмірінде негізгі рөлді жылқы малы атқарған. Бұған дәлел, қазба жұмысы кезінде көп жылқы сүйегі табылған. Жылқы сүйектерін зерттеу барысында, бұл аттардың шығыс тұқымынан шыққандығы – жылдам жүргіш, дала жазықтары мен құмды алқаптарда көшіп қонуға бейімделгені анықталған. Дәл осы жылқыларды ерте орта ғасырлар дәуірінің шеберлері, сүйектен немесе күмістен ойып жасаған.

Авар қолөнершілері әртүрлі заттарды жасауда өз заманының технологиясын жетік меңгерген. Айталық қышты күйдіріп әртүрлі құмыралар жасаған, сондай-ақ темір өндіруді жақсы білген оны дәлелдейтін Венгрия территориясынан домна пештердің қалдықтары табылған.

Авар қоғамында заманның талабына сай тауар қатынасы жақсы дамыған. Тауар өндірісі тек өздерінің қажеттілігін қамтамасыз ету жағдайында емес, сонымен қатар айырбаста болған. Оны дәлелдейтін қабырларда шеттен келген заттардың көптеп табылуы. Айталық, алтыннан, күмістен және қоладан жасалған әшекей бұйымдарды (сырға, блезік, жүзік, әр түрлі әйнек моншақтар, жібек материалдарын тағы басқа бағалы заттарды) аварлар сатып немесе малға, жылқыға, былғарыға және жүнге айырбастап отырған.

Авар қағанатын құрушылар жазу сызуды білген. Археологиялық мәліметтер бойынша аварлар руникалық жазуды білген, мысалы: жамандықтан сақтану үшін, әртүрлі жалбарынуларды шимақтап ойып жазған және әр түрлі таңба белгілері сақталған. Бірақ осы жазу, хат немесе әдеби жылнамаларды жазуда пайдаланды деген мәліметтер жоқ.

Діни-наным сенімдері жайында жазба деректерде мәліметтер өте аз. Авар қағанатын құрушылар түркі тайпасы болғандықтан пұтқа, тәңірге табынушылық басым болған. Зираттар мен молалардағы заттарды зерттей отырып, олардың дүниені жер беті және жер асты деп екіне бөлгенін байқауға болады. Кейін VIII ғ. христиан діні тараған. Қазба жұмыстары кезінде табылған әшекей

бұйымдарындағы аң үлгісіндегі орнаменттер-фетишизмнің нысаны болса керек, бұл аң суретін салу, олардың Азиядан шыққанын тағы да бір дәлелдей түседі. Жазба деректерде аварларды өте өнерлі, керемет кілемдер мен маталарды тоқушылар дейді. Өкінішке орай бұл заттардың қалдықтары қазба кезінде табылмаған, оның есесіне сүйектен, мүйізден, темірден әртүрлі бұйымдар мен қаруларды жасаған. VII-VIII ғғ. Авар қағанатының ерікті жауынгерлері қайыстан жасалған белбеулер тағатын болған, осы белбеудің ұшын темірден құйып, әртүрлі өрнектер мен аң суреттерімен әшекейлеген.

Авар дәуірінің үлкен жаңалығы, олардың қабірлерінен ат әбзелдері, соның ішінде темірден жасалған үзеңгінің табылуы болды. Үзеңгілер күміспен жалатылып, аң бейнелерімен безендірілген.

Кейбір орыс ғалымдары, славян тайпалары авар қағанатына бағынбады деген сияқты бұрмаланған тұжырымдарын айтуда, бұл дұрыс емес. Жазба дерек мәліметтері бойынша Тисс өзенінен шығысқа қарай орналасқан славян тайпалары, Авар қағанына тәуелді болғанын айқын жазады. Сонымен қатар, басқа да Еуропа тайпалары қағанатқа бағынышты болған. Осындай қарқынды дамып, көптеген жетістіктерге жеткен Авар қағанаты, өзінің құлдырау кезеңін басынан өткізеді. Ішкі саяси жағдайлардың шиеленісуі, қағанат ішінде христиан дінінің таралуы керісінше әсерін тигізді. Еуропада Франктердің күшейіп, Ұлы Карлдың жаугершілік соғыстарының барысында, Авар қағанатына күйрете соққы беріледі. Ұлы Карлдың саясатын оның баласы жалғастырып, қағанаттың орталығына «Хринг жүйесіне» шабуыл жасап, біржолата оларды құлатады. «Хринг» Авар қағанатының Еуропа даласын екі ғасырдан астам билеп төстеген орталығы болған. «Хринг жүйесінің» құрылысына қарап Авар қағанатында басқарушылық аппараттың, ірі саяси орталықтың болғанын байқаймыз. Яғни, авар мемлекетінің негізі қаланғанын дәлелдеп береді. Тоғыз дуалмен қоршалған ірі бекініс Авар қағанатының астанасы, тіпті Баянның резиденциясы болған деген де мәліметтер бар. Сондықтан өз заманында ірі қала бекініс салған аварларды варвар, тек мал шаруашылығымен айналысушы, тонаушылар деп айтуға болмайды.

Аварлардың көптеген жорықтарының сәтті болуы, Еуропа даласының саяси аренасында басты рөл атқаруына түрткі болған – әскери жағынан жақсы ұйымдастырушылығы, негізгі орында атты әскердің болуы және басты қару ретінде садақ пен жебенің кең қолданыс табуы. Аварлар заман талабына сай барлық қарудың түрлерімен жабдықталған, атап айтқанда жеңіл қарудан басқа қамал бұзатын ауыр техникалармен де қамтамасыз етілген.

Авар қағанаты ыдырағаннан кейін орнына болгар, хазар патшалықтары құрылып, түркі тарихын жалғастырады.

Сөзімізді түйіндеп келе, Ғұн империясының ізін жалғастырушы Авар қағанаты түркі тайпаларының бір тармағы бола отырып, әлем тарихында өзіндік із қалдырған қағанат болды.

---

1. Жұмағұлов Қ.Т. Орта ғасырлардың басындағы Еуропадағы халықаралық қатынастардың сипаты // қазҰУ хабаршы. Тарих сериясы. – 2003. -№1 (28). -44-51 бб.

2. Menander Protector. Fragmenta /Ed. B.G. Nriuhur // Corpus Scriptorum Historiae Byzantiae. –Bonn, 1829. –Fr. 4 -312 s.

3. Стратегикон Маврикия / Издание подготовил В. В. Кучма. — СПб.: Алетейя, 2004. — 248 с.

4. Жұмағұлов К.Т. Гунский союз племен в центральной Азии и Великое переселение народов на Евразийском континенте // Евразия на стыке веков: Материалы международного симпозиума.–Астана, 2002. С.190-202.

АБДИМОМЫНОВ Н.Т.,

Ph.D., Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

АЛТЫН ОРДАНЫҢ ОРТАЛЫҚ МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫМЕН САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ (XIII ғ. 40-60-ШЫ ЖЖ.)

Бату қолбасшылығымен моңғолдардың батысқа жасаған жеті жылдық жорығының (1236-1242) нәтижесінде Жошы ұлысының қалыптасу үдерісі аяқталып, Моңғол империясының құрамындағы кіші державалық мемлекеттік деңгейге жетті. Державаның аумағы Ертістен Дунайдың төменгі ағысы, шығысы Дербент (Дағыстан), Арраннан (Әзірбайжанның шығысы), батысы Еділ бұлғарларына дейін шығысынан батысына дейін 5600 верст, оңтүстігінен солтүстігіне дейін 4000 верст (1 верст = 1,1 шақырым) ұлы сахараны алып жатты [1, 537 б.]. Ғылыми әдебиеттерде осы кезден (1242 ж.) бастап, Жошы ұлысын Алтын Орда атауымен атау үрдіс алған. Батыс жорығы нәтижесінде Алтын Орда батыс аймақтарға территориясы кеңеюмен қатар, жорықтың бас қолбасшы болған Батудың да әулет ішіндегі беделі өсті, халықаралық аренада аса ықпалды саясаткер билеуші ретінде танылып, империя билігінен айтарлықтай окшауланған Алтын Орданың сыртқы саясатын іс жүзінде тәуелсіз түрде жүргізуге мүмкіндігі болды. Әрине, осы кезеңнен бастап-ақ, Алтын Орда әлі де Моңғол

империясының құрамындағы мемлекеттік құрылым (ұлыс) болғанына қарамастан, өзінің сыртқы саясатын тәуелсіз түрде жүргізген державалық мемлекетке айналды деп айта аламыз.

Батыс жорығы барысында Батудың Гуюгпен араздасуы, жорықтың соңына қарай ұлы қаған Өгедейдің қайтыс болуы Жошы ұлысының билеушісі Батудың саяси бағытын айқындап берген еді. Сондай-ақ, осы кезеңде Шыңғыс-хан ұрпақтары арасында екі тарапқа (Жошы-Төле ұрпақтары және Өгедей-Шағатай Батыс жорығы (1236-1242 жж.) аяқталып, Еділ бойына оралған соң Алтын Орданы державалық деңгейге көтерген Бату-хан Қарақорымдағы жоғарғы моңғол билігін тек формалді түрде ғана мойындап, тәуелсіз саясат жүргізгені байқалды. Ұлы қаған Үгедей қайтыс болған соң, уақытша билікте болған Үгедейдің жесірі Төркін-хатун кезінде, одан кейінгі ұлы қаған тағына Гуюгтің сайлануынан кейін, тіпті орталық моңғол билігіне конфронтациялық бағыт ұстанғаны анық байқалады. Бату мен Гуюг арасындағы қарама-қайшылықтың бастауы жоғарыда айтып өткеніміздей, Батыс жорығында басталғаны белгілі еді. Жорық барысында ата-жұрт тобын басқарған Гуюг және бас қолбасшы Бату арасында келіспеушілік пайда болды, ата-жұрттың атынан жолға шыққан ұлы хағанның ұлы Гуюг Бату билігін мойындамады. Бату бұл туралы хаған ағасы Үгедейге құпия хат жолдады. Үгедей өз ұлы Гуюг пен Шағатайдың ұлы Бөріге сөгіс жариялады. Бірақ Гуюг пен Бату арасында қақтығыс жалғаса берді [1, 45 б.]. Осы кезеңде Шыңғыс-ханның төрт ұлының ұрпақтары екі тарапқа (Жошы-Төле және Үгедей-Шағатай) бөлініп, біріне-бірі қарсылығы байқала бастаған еді. Ол әсіресе, моңғол империясының ұлы қаған тағына сайлау кезінде көрініс бере бастады. Моңғол империясының ұлы қағаны Үгедей қайтыс болған соң, билікті Төркін-хатун өзіне жүктеп, мұнымен Шыңғыс-ханның ұлдарының ішіндегі тірі қалғаны Шағатай да, Бөржегін тайпасының белді ақсүйектері де келісті. Джувейнидің айтуынша, ол тіпті Үгедейдің үлкен әйелі болмаса да, билікті қолына ұстап қалуы, оның ұлы қаған тағына отыруға құқығы бар ұлдарды дүниеге әкелгенінен болар деді [2, р. 240].

Рашид ад-Дин мәліметтері бойынша, ұлы қаған Үгедей тірі күнінде мұрагері ретінде өзінің үшінші ұлы – Куджуды (Кучук) сайлағанымен, ол әкесінен бұрын қаза болған. Үгедей бұл ұлын басқалардан ерекше жақсы көргендіктен, оның (Кучуктың) ұлы «алғыр және ақылды» Ширамунды өзі тәрбиелеп, осы немересін тақ мұрагері болатындығын жариялаған еді [3, с. 118]. Билікке келген Төркін-хатун алғашқы кезде марқұм Үгедейдің қалауымен келісіп, Ширамунды тақ мұрагері ретінде мойындаған. Бірақ, жарты уақыт өткен соң, Шыңғыс-хан мен Үгедейдің заңдары мен өкім-биліктерін аса мұқият орындалуын қадағалаған Шағатай қайтыс болуынан кейін, Төркін-хатунның саясаты да өзгеріп шыға келді. Моңғол империясында саяси ықпалын нығайтуға тырысқан Төркін-хатун Үгедейдің өсиеті бойынша көптеген Шыңғыс-хан ұрпақтары мен моңғол ақсүйектерінің ұлы қаған тағына Ширамунды отырғызуға құрылтай жасамай уақытты соза берді. Бұл моңғол ақсүйектерінің, тіпті өзінің ұлдарының да қарсылығын туғызды. Ал бұл уақытта Батудың құрылтайға келуге енжарлық танытуының өзі де Төркін-хатун үшін әбден тиімді еді, өйткені оның үмітсіз билікте біршама уақыт отыруына, Шыңғыс-хан ұрпақтары арасындағы жасы жағынан үлкен, аға ұрпақ Батудың келмеуі құрылтайдың болмауына сылтау болған секілді. Ақыр соңында, 1246 ж. құрылтайға моңғол ақсүйектері жиналды. Құрылтайға шамамен барлық Бөржегін тайпасының игі-жақсылары, оның ішінде Төленің жесірі Сорхугтан-хатун ұлдарымен бірге, Тэмүгэ-отчигин 80 (!) ұлымен бірге, Шыңғыс-ханның немере інісі Илжигдэй және Шыңғыс-хан бауырларының ұрпақтары, Шағатай ұлысынан – Қара-Құлағу, Йису-Мунке, Байдар, Бөрі, Есен-бұға және басқа да Шағатай ұрпақтары, сондай-ақ, құрылтайда сайланатын Үгедей ұрпақтары қатысты. Тек Бату ғана құрылтайға қатысуға енжарлық танытып, денсаулығының сыр беруі мен аяғына түскен ақауды алға тартып, бұл рәсімге келмеді [3, с. 118]. Плато Карпини мәліметі бойынша сонымен қатар, әлемнің жан-жағынан келген көптеген шетелдік меймандар қатынасып, дүниенің төрт бұрышынан 4 мыңнан аса қонақ қатысты. Бірақ, Жошының мұрагері моңғол дәстүрі және Шыңғыс-хан негізін салған моңғол қағидасы мен заңын құрмет тұтқандықтан, құрылтайға өзінің бауырларын – Орда, Шайбан, Берке, Беркечар, Таңғұт және Тұқа-Темірді жіберді. Сонымен қатар, құрылтайда көпшілік кімді қолдаса, соны қолдаңдар деп, моңғол империясының ішкі татулығын сақтау үшін, ашық қарсылыққа барудан бас тартқан еді. Сонымен, құрылтай өтіп, Үгедейдің өсиетіне сәйкес немересі Ширамун емес, оның үлкен ұлы Гуюг ұлы қаған тағына отырды. Ол жөнінде Рашид ад-Дин мәліметінде былайша сипатталған: Относительно ханского достоинства царевичи и эмиры [так] говорили: «Так как Кудэн, которого Чингиз-хан соизволил предназначить в кааны, скончался, а Ширамун, [наследник] по завещанию каана, не достиг зрелого возраста, то самое лучшее – назначим Гуюк-хана, который является старшим сыном каана». [Гуюк-хан] прославился военными победами и завоеваниями, и Туракина-хатун склонилась на его сторону, большинство эмиров было с ней согласно. После словопренья [все] согласились на возведение его [на престол], а он, как это обычно бывает, отказывался, перепоручая [это] каждому царевичу, и ссылался на болезнь и слабость здоровья. После убедительных просьб

эмиров он сказал: «Я соглашусь на том условии, что после меня [каанство] будет утверждено за моим родом» [3, с. 119].

Бастапқы кезеңде Гуюг Жошы ұрпақтарының оның кандидатурсын қолдауда ашық түрде қарсылық көрсетпей, оны қолдағанын бағалап, тіпті моңғол империясындағы билікті басып алуға ұмтылған Темугэ-отчигинге қатысты тергеуді Жошы ұрпақтарынан Орда мен Төле ұрпақтарынан Мөңкенің жүргізуін бұйырды. Тергеу аяқталған соң, олар үкім шығарды: Ясыға сәйкес Отчигинге өлім жазасын кесті. Осылайша, Моңғол державасының тағы үшін Шыңғыс-хан ұрпақтары мен Бөржегін тайпасының басқа мүшелерінің арасындағы таластың соңғы нүктесі қойылды [2, р. 255; 3, с. 119]. Сонымен қатар, Гуюг елшілерді, оның ішінде Пано Карпиниді де қабылдауда Бату екеуінің арасындағы қарама-қайшылықты көрсетпеді. Гуюгпен кездескен соң, Пано Карпини қайтар жолында Батуға арнайы кіріп жолықты. Бірақ, бұл жолы да Бату мен жаңа сайланған ұлы қаған арасындағы келіспеушілікті байқамады, себебі Пано Карпинидің бір мақсаты ретінде моңғол мемлекетінің саяси жағдайын да бақылау еді, бірақ ол өз есебінде Бату мен Гуюг арасындағы араздық жөнінде еш мәлімет қалдырмаған. Осы жағдайларға байланысты Бату мен Гуюг арасында татулық орнаған секілді көрінеді. Сонымен қатар, билікте болған Төркін-хатунда билік тізгінін өз қолында ұстап отырды, себебі оның билігі кезінде мемлекеттік маңызды қызметтерге қойылған моңғол ақсүйектері де өз қызметтерін жалғастыра берді. Бірақ, көп кешікпей Гуюгтің таққа отырғаннан кейін бірнеше айлардан соң, анасы Төркін-хатун жұмбақ жағдайда қаза тапты. Деректер оның уланып өлтірілгені жөнінде айтылмайды. Бірақ, кейбір авторлар Гуюг пен Төркін-хатун арасында айтарлықтай қарама-қайшылықтың болғанын тұспалдайды, яғни Төркін Гуюгті билікке жібермей, өз иелігі Емілде отырғызуға мәжбүрлеген [2, р. 244]. Шамасы, ол таққа отырған соң, шешесі шынайы билікті қолдан бермейтінін түсініп, билікті берсе қолынан, бермесе басқа жолмен шешкен сияқты.

Гуюг-хан Төркіннің өлімінен соң, оның сенімді адамдары болған Фатима-хатун мен Абд ар-Рахманды өлімге кесті. Төркіннің тағайындаған ірі шенеуніктері қызметтерінен айырылып, ол қызметтерге Гуюгтің қойған адамдары отырды. Мысалы, Батуды да, Гуюгті де қолдамай нейтралды бағыт ұстанған Шағатайдың немересі және мұрагері Қара-Құлағудың орнына Шағатай ұлысында Йису-Мөңке таққа отырды. Сондай-ақ, Батумен Кавказ және Кіші Азиядағы саяси ықпалдасыққа мүдделі Байджу-нойанның орнына, Илжигдэй отырды. Илжигдэй Батумен жақсы қатынаста емес еді. Сонымен қатар, Байджуға қарағанда ықпалды және әрі Шыңғыс-ханның немере інісі, әрі Гуюгтің сенімді адамы болды. Төркін-хатун билігі кезінде, Иран – Батудың сенімді резиденті Шараф ад-Дин Хорезми арқылы ықпал аймағында болған еді. Бірақ, Шараф ад-Дин 642 х. ж. (1245 ж.) қайтыс болған соң, Гуюг оның орнына өзінің адамы Фахр ад-Дин Бишишиді отырғызды [2, р. 245; 3, с. 119-120].

Гуюг ұлы қаған тағына отырған соң Сарай-Қарақорым қарым-қатынастарының шиеленісуі күшейе бастады. Гуюгтің Жошы ұрпақтарын қарсы жасаған алғашқы қадамы – Батудың сюзерендігін мойындаған, мемлекеттердегі билігін шектей бастады. Бату Гуюгпен ортақ тіл табысатындығына әрекеттеніп, вассалдық мемлекеттердің тағына отыруға үміткерлерді Қарақорымға аттандыра бастады. Олардың қатарында грузин ханзадалары, патшайым Тамараның екі немересі – Георгий IV Лашидың ұлы Улу Давид, Русуданның ұлы Давид Нарини; Селжүк сұлтаны Изз ад-Дин Кей-Кавус II және онымен таққа таласушы оның бауыры Рукн ад-Дин; Екі орыс княздары Ярославтың ұлдары – Александр Невский мен Андрей бар еді. Батумен қарама-қарсы Гуюг оның таңдауы түскен адамды таққа отырғызбай керісінше жасады. Мысалы, Александр Невскийді қоюдың орнына, оның кіші інісі Андрейді отырғызуды қалады. Селжүк ханзадасы Рукн ад-Дин, IV Килич-Арслан атымен сұлтан тағына отырып, сұлтанаттың шығыс жағындағы жерлерін – Сивас, Эрзинджан, Эрзурум және т.б. қалалары билеуге мүмкіндік алса, ағасы II Кей-Кавусқа батыс иеліктері – Конья, Анкара, Анталья жерлерін берді. Грузияның патшасы болып, Георгий IV Лашидың некесіз туылған ұлы Давид VII Улу отырғызылса, Давид VI Нариниге тек оның мұрагері болуға ғана үміті болды [4, с. 195; 3, с. 120]. Вассалдық мемлекеттердің билеушілерін тағайындауда Гуюг мақсаты Батудың таңдауымен келіспей, оның орнына өз адамдарын қою арқылы Жошы ұлысы билеушісінің саяси ықпалын әлсірету еді. Сонымен қатар, Гуюг ұлы қаған тағында отырған бес жылда (1246-1251) Орталық Азияда Шағатай әулетінің құзыр билігі артып, Шағатай және бұрынғы Үгедей ұлысының жер көлемі Жошы ұлысы (Ақ Орда) жері есебінен кеңейе түсті. Бату ханға бет бұрып кеткен Масуд Бек қайтып оралып, 1246 жылғы құрылтай шешімімен Мәуераннахр, Түркістан және сол маңдағы отырықшы жұрттың өкілетті билеушісі (даругач) болып қайта тағайындалды. Әрине, мұндай өзгерістер Бату хан бастаған Жошы ұлысы билеушілерінің көңілінен шықпады [1, 557 б.]. Ақыр соңында, Гуюг Батудың көзін құртуға әрекеттеніп, ашық соғысқа шығуға шешім қабылдады. «Батыста алынбай қалған Исмайыл елін жаулап алу» деген сылтаумен әуелі Илжигдэй қолын батысқа аттандырды. «Емел елінің табиғаты жұмсақ, жер суы ауруыма дауа болушы еді» деген сылтаумен соңынан өзі аттанды. Оның мақсаты «Емел табиғатында» емес, Батудың көзін құрту болса керек [1, 46 б.]. Батуға бұл жағдай Қарақорымдағы сенімді адамдары белгілі болғаны шүбәсіз.

Сонымен қатар, Төленің бәйбішесі Сорхугтан хатун бұл хабарды Батуға жеткізу үшін, жедел жаушы аттандырып, бұл хабар туралы мынадай хат жолдайды: «Дайын бол, Гуюг-хан сансыз әскерімен сенің жеріңе бара жатыр» [3, с. 121]. Бірақ, Бату біршама тартыншақтық та жасады, себебі сол кезеңге дейін Моңғол империясында ішкі азаматтық соғыс болмаған, сондықтан Жошы ұлысының билеушісі бірінші бастауға бел бумағанымен, қалай дегенмен жаудың аты жау екенін жақсы білетін Бату қарсы тұруға қамданған секілді. Аталмыш жайды алдын ала білген Батый әскерін сапқа тұрғызып, Гуюгті Қыпшақ шекарасында күтіп алып соққы беруге дайындалды. Бірақ Гуюг көздегеніне жете алмады. 1248 жылы сәуірде Самархан маңында Бесбалыққа жетуге бір-ақ апта жол қалғанда кенеттен қайтыс болды [1, 46 б.]. Гуюгтің өліміне Батудың қатысы жөнінде деректерде ешқандай мәлімет жоқ. Бірақ, Гуюгтің өлімі тек Жошы ұлысының билеушісі Бату үшін ғана тиімді болған жоқ. Сонымен қатар, Гуюгтің өлімі моңғол империясының ішіндегі алауыздықты тоқтатқаны айқын. Академик В. В. Бартольд ортағасырлық шығыс деректеріне сүйене отырып, Гуюгті адамгершіліктен жұрдай, қатал және қыңыр адам ретінде сипаттап, егер өз қалауымен болмаса, оның алдына ешбір шенеунік келуге қорықты, ертеңгі күніне ешкім жауап бере алмаған деп сипаттады [5, с.554].

Гуюгтің өлімінен соң, Моңғол империясында билік ұлы қағанның жесірі – Оғыл-Ғаймышқа өтті. Бірақ, оның биліктегі отырған кезеңіне өзінің енесі Төркін-хатуннан ерекшелігі, өз билігін нығайту үшін Шыңғыс-хан ұрпақтары арасындағы қайшылықтарды өз пайдасына пайдалануға тырысқан жоқ. Керісінше, Гуюгтің жесірі Қарақорымнан Үгедей ұрпақтарының иелігі Емілге кетуге шешім қабылдап, осылайша оның билігі моңғол империясында айтарлықтай әлсіреді. Тіпті, оның ұлдары Наху мен Қожа ашық түрде қарсы шығып, әрқайсысы өзін билеуші жариялап, өз аттарынан жарлықтар шығара бастағаны жөнінде деректер бар [2, р. 265]. Бату Гуюгтің қазасынан кейін, Оғыл-Ғаймышқа күйеуінің қазасы жөнінде көңіл айтып, жаңа ұлы қаған сайлағанға дейін уақытша билікке отыруға оның кандидатурасын толықтай қолдайтыны жөнінде жолдау жіберді [2, р. 263]. Гуюгтің өлімінен кейін-ақ, Бату Оғыл-Ғаймыш кезінен бастап, вассалдық мемлекеттерге саяси ықпалын қайта жандандыра бастады. Оның алғашқы қадамы вассалдық мемлекет билеушісі ретінде өзінің сенімді, қолдау көрсеткен адамдарын отырғыза бастады. Ал Мөңке ұлы қаған тағына отырған соң, ол тіпті сәтті жүрді. Мысалы: Русте оның сенімді одақтасы Александр Невский билікке келді. Грузияда Батудың көмегі арқылы Русудан патшайымның баласы Давид Нарини билікте отырған өзінің немере бауыры Давида Улудың (Гуюгтің шешімімен) мұрагерліктен, тең басқарушы (соправитель) болып, іс-жүзінде Грузияны екіге бөліп басқарды. Рум сұлтанатында II Кей-Кавус Батудың көмегі арқылы, өзінің бауыры IV Килич-Арсланнан іс-жүзінде иеліктерінен айырып, билігін нығайтты.

Батыс тарихнамасында Жошы ұлысының орталық моңғол билігімен қарым-қатынастары маңызды орынды алды. Оның ішінде неміс зерттеушілерінің пікірлері аса маңызды. Неміс зерттеушілерінің еңбектерінде осы кезеңдегі ұлы қаған Үгедейдің қайтыс болуынан кейінгі ұлы қаған тағы үшін күрес, Гуюгтің ұлы хан тағына отыруы, оның Батумен күресі, Мөңкенің ұлы хан тағына отыруы және соңында Жошы ұлысының орталық Моңғолиядан тәуелсіздік алуы мәселелері еді. Й. Хаммер Пургшталь өзінің «Алтын Орда тарихы» еңбегінде Үгедей қайтыс болған соң, *pax mongolica* жағдайын сипаттай отырып, Бату Төрэгэнэ (Төркін-хатун) және Гуюгті жек көруінің себебін Плато Карпинидің мәліметіне сүйене отырып, былай дейді: «Ұлы хан Үгедейдің қалауы бойынша билік оның немересі Ширамунға берілуі керек еді, бірақ Төрэгэнэ (Төркін-хатун) – Үгедейдің бес ұлының анасы, үлкен ұлы Гуюгті қолдады. Жаңа ұлы ханды салтанатты жариялағанға дейін ол билікті өз қолына шоғырландырды. Құрылтай Үгедей қайтыс болған соң, тек үш жылдан соң болды, ал Бату Төрэгэнэ және оның ұлы Гуюгті жек көргендіктен ертерек келуге (Еуропадан) асықпады. Нәтижесінде, Батудың қатынаспауына қарамастан (жаңа ұлы ханды) сайланды...» [6, с. 131]. О.Вольфтің пікірінше, Бату Төрэгэнэ (Туракин) тарапынан «дұшпандық пиғылдан» қауіптеніп, Еуропалық жорықты тоқтатып, кері қайтуға асығып, Моңғолиядағы жаңа қағанды сайлауға шешуші ықпал жасауға әрекеттенді [7, с. 381]. Неміс зерттеушісі Т. Шиманның пікірінше, Үгедей тірі күнінде ұлы хан тағының мұрагері ретінде өзінің үшінші ұлын бекітті, ал ол ұлы өлген соң, немересін, яғни үшінші ұлының баласын таққа отырғызуға бекітті. Бірақ, «моңғол құқығы бойынша жаңа хан сайланғанға дейін үстемдік етуші, ұлы ханның жесірі таққа өзінің үлкен ұлы – Гуюгті отырғызуды қалады. Осыдан кейін қарбаластық басталып, сол кезеңдегі ең қуатты моңғол князы Бату үшін кімге болысатындығы маңызды болды». Шиманн Плато Карпинидің мәліметіне сүйеніп, Бату Үгедей қайтыс болған соң, Батыс жорығын тоқтатты, бірақ шешуші құрылтай оның қатысуынсыз болмайтындықтан, ол түрлі сылтауларды айтып (мысалы: әскери жылқылар көп жылдық жорықтардан соң, әлсіреп әлденуді қажет етті) Моңғолияға баруға асықпады. Ақыр соңында, Бату Гуюгтің сайлануына қарсы тұра алмайтыны түсініп, өзінің өкілдерін жіберді, нәтижесінде 1246 ж. тамызда Гуюг ұлы хан болып сайланды [8, с. 170-171]. Гуюгтің қаған сайлануы, Моңғолиядағы ықпалды саясаткер, империяның Батыс бөлігінің билеушісі Батумен шиеленісуінің асқынуына алып келді. Д'Оссон пікіріне сүйене отырып, Гуюг пен Батудың қарым-қатынастарын сипаттаған

Й.Хаммер-Пургшталь пікірінше, Гуюгтің әскери жорық жасауға деген ниетінің себебі, Батудың жаңа қағанға ант етуден бас тартуы еді, яғни «Гуюг ұлы хан тағына отырған құрылтай өткен жерде қыстап шығып», жорыққа шықты. «Төленің жесірі – Соркуктани, Гуюгтің Батуға ант беруге келмегені үшін дұшпандық пиғылда жорыққа шыққаны деген қауіппен соңғысына құпия түрде хат жолдады. Бірақ, Гуюг сапар кезінде қайтыс болды...». Бату, Гуюгтің өлгені жөніндегі хабарды алған соң, билікті Шыңғыс ұрпақтарының ішіндегі үлкен үй болып саналатын, «дәстүрге сәйкес, Гуюгтің үлкен әйелі Оғыл-Ғаймышқа беріп, моңғолдардың съездін белгіледі» [6, s. 133-134].

Б.Шпулердің пікірінше, Бату мен Гуюг арасындағы шиеленіс тек тақ мәселесі бойынша болған жоқ, сонымен қатар, Моңғол империясының болашақтағы даму концепциясының негізінде бақталастығы еді. «Төрэгэнэ (Туракин) баласы Гуюгті ұлы хан тағына отырғызу үшін бар мүмкіндікті пайдаланды, ал Бату бұған қарсы болды. Сонымен қатар, ол Гуюг негізін салған діни және мәдени саясатпен келіспеді. Бату, Шыңғыс-хан және Үгедей секілді Моңғол мемлекетінің территориясында әлемдік барлық діндерге салқынқандылық танытқан еді. Ол шамандықты берік ұстанды... Ал Гуюг... жаңа тенденциямен бағыт алды, ол сол кезеңде моңғолдарға жалпыға бірдей танылғысы келді. Несториандық формасындағы христиандық... моңғолдарға бірнеше ғасырлар бойына белгілі еді, ал бұл ішкі қуаты мен діни құлшынысы жаулаушыларға да таралып, Гуюгке айтарлықтай әсер етті. Яғни ол христиандарға өте үлкен көңіл бөліп, христиандарды өз қарамағында айрықша дәрежелі жағдайда қарады. Оның хан сайлануы моңғолдар арасындағы христиандықтың жеңісі мен көзқарастардың орнығыуының бастамасы еді. Бірақ, Бату бұған қарсы тұра алар еді». «Гуюгтің сайлануы, – дейді Б.Шпулер, – Батумен қарулы қақтығысқа дайындыққа себеп болған еді... Осындай жағдайлар кезінде 1248 ж. Гуюг өлді, оның өлімі көптеген мәселені шешті, бірақ оның билік ету кезіндегі көп үміт күттірген христиандықтың несториандық бағытының толқыны жойылды» [8, s. 117]. «Алтын Орда тарихы» еңбегінің 1965 ж. шыққан екінші басылымында Б. Шпулер Бату мен Гуюг арасындағы шиеленісті тағы қарастырып өткен. Батудың өз қалауымен жасалған іс-әрекеттері нәтижесінде біршама уақыттар бойына орыс жерлері ханның назарынан тыс қалды. Бұл уақытта жаңа қаған Гуюгпен ашықтан-ашық араздыққа дейін барды. Оның көрінісі, осындай жағдайлар кезінде Гуюгтің Александр Невскийді Қаракорымға келуін екінші рет келуін талап етті, ол болса ол жаққа баруға шешім қабылдамақ түгілі, Бату аудиенциясында болған соң, ол Руске кері қайтарылды. Мұнымен Бату өзінен жоғары тұрған билеушінің бұйрығына құлақ аспағаны анық байқалады. Әскери қақтығыс болуға жақын қалғанда, 1248 ж. сәуірде өзінің қарсыласының өлгені жөніндегі хабар келді.

Моңғол империясының ұлы қаған тағына ата жолын қуса да, жасын сыйласа да, еліне еткен еңбегін бағаласа да ұлы хаған тағына отыратын ендігі жол Батудікі еді. Бірақ көреген Бату мұндай тәуекелділікке бармай, Төле ұрпағын қолдауға бел буды. «Олай істеуінің өзіндік себебі бар, – деп жазады моңғол тарихының авторлары, Жошы ұрпағы хаған тағына ие болуға еш қарсы емес еді, бірақ Шыңғыстың «өз әулетінің» арасында жаттан туған делініп шеттетіліп келгендіктен, хан әулетінен қолдау таппай қалуымыз мүмкін дегенді сезіп, өздерімен бір тарапта болған Төле ұрпағын қолдауға бел буды» [1, 46 б.]. Сондай-ақ, Джузджани мәліметі бойынша Бату өз сөзінде былай деген: «Мне и брату моему Берка принадлежит уже в этом крае (т. е. Дешт-и-Кипчаке) столько государств и владений, что распорядиться им (краем) да вместе с тем управлять областями Китая (Чин), Туркестана и Ирана (Аджем) невозможно» [9, с. 16].

Моңғол империясының ұлы қаған тағына жаңа үміткерді тағайындау жөніндегі мәселені шешу үшін, Бату хан қанша дегенмен жасын бұлдап, Шыңғыс әулетінің біліктілерін өз ордасына шақырды. Бірақ Шағатай, Үгедей ұрпақтары «Шыңғыс хағанның ордасы, шаңырағы Онон, Хэрленде жатса, Қыпшақ жерінде біздің неміз бар», – деп бұл шақырудан бас тартты. Осынау үзілісті пайдаланып Төленің бәйбішесі Сорхугтан хатун тұңғыш ұлы Мөңкені жол-жоралғысымен ағасы Бату ханға «сәлем беруге» аттандырды. Сөйтіп, Мөңкені ұлы қаған көтеру мәселесі Қыпшақ даласында, Бату ордасында шешілді [1, 46 б.]. Бұл құрылтайға Батудың бауырларымен қатар, Төленің ұлдары – Мөңке, Арық-Бұға және Мөге, Үгедейдің ұлы Қадан және Шағатайдың ұлы Мауци келді. Соңғы екеуінің келмеуге шарасы қалмады, себебі Бату ықпал ету аймағында иеліктері бар еді. Мауеранхрдағы биліктен айырған Гуюгке наразы Қара-Құлағу, Гуюгтің ұлдары Наху мен Қожа да келді. Бірақ, соңғы екеуі, тәуелсіз бағыт ұстанса да, келесі күннен соң-ақ, орындарына Темір-нойанды тастап, «Бату – ханзадалар арасында аға ұрпақ «ака». Ол не айтса да, оның сөздері заң. Біз оның айтқандарының барлығымен, кеңестерімен, қандай мәселені дұрыс деп шешсе сонымен келісеміз және оған ешқандай қарсылық көрсетпейміз». Осыған ұқсас түрде Үгедейдің таққа отырмаған мұрагері Ширамун тіпті, құрылтайға келмей өзінің өкілі ретінде Қонқыр-Тоқай-нойанды жіберіп, Үгедейдің ұлдары Темір-нойанға айтқандарындай нұсқаулықты берді [2, p. 557-558; 3, с. 129]. Үгедей ұрпақтарының құрылтайға толық қатыспауы Батуды әбігерге түсірген жоқ, керісінше олардың қатыспауына байланысты, мынадай өзіндік айыптау қорытындысын айтқан еді: «Дети Угедея поступили вопреки словам отца и не отдали трон Ширэмуноу, и, преступив закон и обычай, убили без

суда младшую дочь Чаур-сэчен. По этой причине ханство им не подобает» [2, с. 80; 3, с. 558]. Құрылтай соңы салтанатты той-томалақпен аяқталып, «Бату, как обычно принято среди монголов, поднялся, а все царевичи и нойоны в согласии, распустив пояса и сняв шапки, стали на колени. Бату взял чашу и установил ханское достоинство в своем месте; все присутствующие присягнули на подданство, и было решено в новом году устроить великий курултай» [3, с. 130]. Төле ұрпағы Мөңкенің ұлы қаған тағына салтанатты отырғызуды Жошы мұрагері атасы Шыңғыс-хан негізін қалаған заңы мен моңғол дәстүрін құрметтеп, ағайындар арасындағы алауыздықты туғызбауы үшін келесі жылы, құрылтайдың дәстүрлі өтетін орыны Онон мен Керулен арасында өткізуді жоспарлап, Батудың інісі Беркені қыруар әскермен Моңғолия жеріне жіберді. Джувейнийдің мәліметін сәйкес Берке қатар, Тұқа-Темір бірге үш түмен әскермен барған, ал Рашид ад-Диннің Тұқа-Темірдің орнына Сартақты атайды. Моңғолия жерінде Төле ұлысы оның одақтастарының әскері де топтасырылды [2, р. 563; 3, с. 80]. Ал 1249 ж. аяғына қарай Жошы ұлысының өкілі және негізгі ұйымдастырушы Берке құрылтайға дайындықты бастады. Беркенің өзі Қарақорымға орналасып, Шыңғыс-хан ұрпақтары мен нойандарын жинауға тырысты, бірақ олардың толық басы қосылмай біршама қиындықтар туындады. Алғашқы болып, Төленің ұрпақтары, Мөңке және жеті бауырымен бастап келді. Сонымен қатар, біршама моңғол ақсүйектері келді. Ал Гуюгтің ұлдары мен Ширэмун, Шағатай ұрпақтары Йису-Мөңке, Бөрі, Есен-Бұға және басқалар бұрынғыдай келуден бас тартты. Берке біршама алаңдаушылық танытып, Батуға мынадай хат жазды: «Екі жыл өтті қалай біз Мөңке-қағанды таққа отырғызуды келгенімізге, ал Үгедей қаған мен Гуюг ханның ұрпақтары, Шағатайдың ұлы Йису-Мөңке, келген жоқ». Бұған Бату қысқа да, нұсқа жауап қайтарды: «Сен оны таққа отырғыза бер, ал Ясыдан бағынудан бет бұрғандар болса, онда басы алынады» [3, с. 131-132] деп, құрылтайға келмегендерді, іс-жүзінде Ясыны бұзушылар деп жариялады.

Берке белгілі деңгейде сахналанған түрде қатысушылардың жартысына жуығы қатынаспағанына қарамастан құрылтайды сәтті өткізді. Берке қатысушылардың көп бөлігі Мөңкені қолдаушылар қатарынан болғанына қарамастан құрылтайдың сәтті өтуін қамтамасыз ету үшін қауіпсіздік шараларын жасады. Құрылтай өтетін орнын мыңдаған әскерімен қоршады және қатысушылардың тиісті орындарына отыру тәртібін бұзып, құрметті орындарға сенімді нөкерлерін отырғызды, ал сенімсіз ақсүйектер мен ханзадаларды алысқа отырғызып, олардың келіспейтін мәселелері бойынша пікірлерінің жарқын-жарқын шығуын шектеді. Осыған сәйкес, Мөңкені ұлы қаған сайлау сәтті өтті [3, с. 131-132]. Осылайша Жошы және Төле ұрпақтары Батудың басшылығымен бірге, құрылтайды дәстүрге сәйкес өткізіп ұлы қаған сайласа да іс-жүзінде мемлекеттік төңкеріс жасаған еді. Сонымен қатар, Бату хан Мөңкені ұлы қаған сайлау кезінде сіңірген еңбегі үшін Мөңке қағанның жарлығымен «Мемлекеттің (империяның-автор) батыс бөлігінің иесі (Ежен қаған) деген дәрежеге көтерілді». Осы кезден бастап Жошы ұлысы державасы із жүзінде империялық орталықтан бейтарап мемлекетке айнала бастады [1, 566 б.].

Жошы әулетінің қолдауымен Мөңке ұлы қаған тағына отырғаннан кейін Шағатай, Үгедей ұрпақтары Мөңке қаған басқарған империялық биліктің қысымшылығына ұшырады. Шағатай, Үгедей әулетінен тараған хан және хан оғландары ұлы қағанға қарсы астыртын әрекеттері үшін қайсыбірі жазаланып, қайсыбіреулері басқа елдерге өтіп кетті. Бұл іске Бату хан тікелей араласып отырды. Бату хан ордасында басы алынғандардың бірі Шағатайдың немересі Бөрі еді. Гуюг, Байдар, Бөрілер Батыс жорығы кезінде топтасып Батуға қарсы шыққан еді. Бұларға кезінде Үгедей қаған басу айтқан болатын. Бірақ, бір жағынан Үгедей, Шағатай ұрпақтары, екінші жағынан Жошы, Төле ұрпақтары арасындағы қақтығыс толастамады. Қақтығыс Бату ханның көмегімен Мөңкені қаған сайлаған кезде тіптен де ушығып кетті [1, 557-558 бб.].

Неміс зерттеушісі О.Вольфтың пікірінше, Батудың Мөңкені ұлы хан сайлаған құрылтайға қатыспауының себебін, оның Шағатай ұлысы шекарасы маңында, яғни Сырдария өзені бойында Жошы ұлысының әскерін шоғырландырып, Шағатай ұрпақтарының Мөңкенің ұлы хан тағына сайлауға қарсы әрекеттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті дейді [7, с. 386]. Т.Шиманның пікірінше, Гуюгтің өлімі «...империядағы басқарушылық ролі Батудың қолына көшті», соның арқасында 1251 ж. құрылтай шақырылып, ұлы хан тағына Төленің ұлы Мөңке отырып, соңғы жылдары империяда билік еткен Үгедей ұрпақтары біртіндеп құртылды» Б. Шпулердің пікірінше, Ұлы хан тағына отыруға Батудың бас тартуы оның жасының егде тартуына байланысты дейді. Моңғол империясында Гуюг хан билігі кезінде-ақ, Жошы ұлысының билеушісі Бату ішкі саясатында тәуелсіз саяси қадамдар жасай бастағаны белгілі, ал Гуюгтің өлімінен кейін, Моңғол империясының тағына Мөңке-хан отырған соң, сыртқы саясатын тәуелсіз түрде жүргізе бастады. Бұл жөнінде Т.Шиманн Жошы ұлысының оқшаулану процесін сипаттай отырып, Мөңке ұлы хан сайланған соң «Қыпшақ немесе Алтын Орда империясы» тәуелсіз болды дейді. 1242 ж. Шыңғыс-ханның соңғы ұлы Шағатайдың қайтыс болуынан кейін-ақ, Бату Бөржегін тайпасының ішіндегі жасы жағынан да, беделі жағынан да үлкен аға ұрпақ «ака» болғаны белгілі. Бірақ, Үгедейдің жесірі Төркін-хатунның да, ұлы қаған болып

сайланған Гуюгтің де мұны мойындағысы келмегені анық. Ал Гуюгті Батуға қарсы ашық түрде соғыс басталуына жол бермеген факті оның өлімі ғана себеп болды. В. В. Трепавловтың пікірінше, Шағатай өлімінен соң, империяның батыс жерлері жасы жағынан үлкен, Бату бастаған Жошы ұрпақтарына берілді дейді. Ал Гуюг ұлы қаған тағына отырған соң, 1246-1248 жж. іс-жүзінде Бату мен Гуюгпен тең басқарушы (соправитель) болған дейді [11, с. 78-79]. Ал Гуюгтің өлімінен соң, 1248-1251 жж. аралығында Бату Моңғол империясындағы ең беделді адам болған белгілі. Ол жөнінде Киракос Гандзакецидің мәліметтерінде былайша сипатталған: «Русудан... послала послов к... Бату... предлагая признать свою зависимость от него, поскольку тот был вторым после хана лицом. И Бату велел ей восседать в Тифлисе, и татары не стали противодействовать этому, так как в эти дни умер хан» [4, с. 181]. Бұдан байқайтынымыз, ұлы қаған қайтыс болған соң, жаңа кандидатты таққа отырғызғанға дейін Батудың империядағы бірінші адам екені анық байқалады. Ал Мөңкені таққа отырғызған соң, Батудың саяси ықпалы артып, Моңғол империясындағы ұлы қаған әкесі ретінде болғаны байқалды. Армян тарихшысы Киракос Гандзакеці, Мөңке-хан таққа отырған соң, даңқты қолбасшы Батудың «патша әкесі» (хан әкесі) титулын иемденгенін жазады [4, с. 222]. Сондай-ақ, IX Людовиктің елшісі Вильгельм Рубрукке Мөңке былайша айтқан: «Как солнце распространяет повсюду лучи свои, так повсюду распространяется владычество мое и Бату» [12, с. 138].

1259 жылы Қытай жорығында жүріп ұлы қаған Мөңкенің қайтыс болуымен байланысты орын алған кезекті саяси дағдарыс Моңғол империясының тұтастығын жойылуына алып келді. Бұрын саяси қарама-қайшылықтар бір жағынан Өгедей-Шағатай, екінші жағынан Жошы-Төле ұрпақтары арасында болса, ендігі жерде Жошы әулетінің қолдауындағы Төле ұрпақтары арасында қаған тағы үшін күрес басталды. Тақ үшін талас Мөңке қағанның бауырлары Құбылай мен Арық-Бұғы арасында өрістеді. 1260 ж. Қытайдағы моңғол әскері Құбылайды ұлы қаған деп тапса, Қаракорымда Арық-Бұғыға да жақтастары адалдыққа ант берді. Осылайша, империяда екі қаған, екі орталық, бірінен-бір өзгеше екі билік жүйесі пайда болды. Осыған байланысты Шыңғыс-хан ұрпақтары да екі топқа бөлінді. Бұл күресте Берке-хан бастаған Жошы ұрпақтарының негізгі бөлігі Арық-Бұғаның ұлы қаған тағына отыруын заңды екенін мойындады. Берке-хан Арық-Бұғаны белсенді түрде қолдады. Ол жөнінде араб авторы әл-Муфаддал шығармасында Берке Арық Бұғаға әскери көмек те көрсете отырып, ол жіберген жасақтар бір шайқаста Құбылай әскерін жеңіліске ұшыратқаны сипатталған [13, с. 146]. Сонымен қатар, Берке Бұлғарда Арық-Бұға атынан теңге соқтырған. Осыған байланысты, зерттеушілер арасында оның Арық-Бұғаны ұлы хан ретінде мойындап, оған қолдау көрсетті деп айтып өтті. Б. Шпулердің пікірінше, Берке мен Арық-Бұға арасын көшпенділік байланыстырса, Құлағу мен Құбылай қалалық мәдениетті қолдаушылар қатарында болды дейді [14, с. 72]. Осыған қарағанда, Арық-Бұға өз тарапынан Берке Алтын Орда территориясындағы билігін ресми заңдастырып, олардың араларында тығыз саяси қарым-қатынас орнаған болуы тиіс. Осындай жағдай Құбылай мен Құлағу арасында орнады. Соңғысы Құбылайдың билігінің заңды екенін мойындап, оған Арық-Бұға мен оның одақтастарына қарсылығын білдірді. Құбылайда өз кезегінде Құлағудың басып алған территорияларына ұлыстың заңды билеуші (Елхан) ретінде бекітті. Моңғол империясының ұлы қаған тағы үшін текетірескен күрес Құбылайдың жеңісімен аяқталды. 1264 ж. Арық-Бұға қарсыласуын тоқтатып, өзінің қалған әскерімен Құбылайға берілді. Құбылай Арық-Бұғаның өмірін сақтап қалды, бірақ оның барлық жақтастарын саяси қастандық ұйымдастырушы, арандатушы ретінде қатал жазалады. Олардың көбін өлім жазасына кесті [15, с. 324-326].

Құбылайдың таққа отырған кезеңінен бастап, моңғол империясының құрамындағы ұлыстар орталық биліктен қашықтап, іс-жүзінде орталық әкімшілік пен ұлыс әкімшіліктері арасындағы байланыс үзілді. Жошы ұлысының билеушісі Берке мемлекеттің қуаттылығын арттыруда осындай қолайлы жағдайды кеңінен пайдаланды. Ұлыс билеушілері де ұлы қағанның ішкі саясатына араласпады және бұл мемлекеттердің билеушілері де Құбылайдың ұлыстардың ішкі мәселелеріне араласуына ерік бермеді. Осылайша бүкіл Моңғол империясының ұлы қағаны Құбылай деп саналғанымен, іс жүзінде империя бір-біріне тәуелсіз төмендегідей төрт мемлекетке бөлініп кетеді.

1. Моңғолия мен Қытайдағы Шыңғысханның кенже ұлы Төленің ұрпақтары, соның ішінде Құбылай билеген – Юань империясы.

2. 1258 ж. Иранда Төленің ұлы Құлағу негізін қалаған – Құлагидтер немесе Елхандар (тайпа хандары) мемлекеті.

3. Мәуереннахр, Жетісу, Шығыс Түркістан аймақтарын біріктірген – Шағатай мемлекеті.

4. Шығысында Ертістен батысында Дунайға дейінгі жерлердегі Ұлы даланы біріктірген Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы ұрпақтары билеген – Алтын Орда мемлекеті.

Тарихи әдебиеттерде Берке мен Құбылай арасындағы қарым-қатынас жөніндегі мәселе әлденеше рет қарастырылды. Көптеген зерттеушілер, XIII ғ. 60-ші жылдарының басында олардың арасындағы қатынасты конфронтациялық бағытта болды деген пікірге келді. Құбылай ұлы қаған болған соң, Сарай мен Пекин арасындағы қатынас тіпті күрделене түсті. Берке мен Құбылай арасындағы

катынастың сипаттамасында белгілі бір қызығушылық туғызатыны ұлы қағанның Моңғол империясының ұлыстық билеушілеріне жіберілген жолдауында Беркенің тіпті аты да аталмайды [3, с. 162]. Демек, Құбылай оның Алтын Ордадағы билігінің заңды құқығын мойындамады, бірақ қалыптасқан жағдайды түбегейлі өзгертуге де мүмкіндігі болмады. Арық-Бұғаны толық жеңгеннен кейін немесе оған дейін Құбылай Құлағуға жарлық берді, онда «ол Аму өзенінен Сирия және Египеттің шеткі шегіне дейін жерлердің билеушісі болып табылды» [9, с. 75]. Осылайша, ұлы қаған Берке мен Құлағу арасындағы территориялық дауды өзінің бауырының пайдасына қарай шешті. Бірақ, Алтын Орда ханы ол шешіммен келіспей, Құлағуға қарсы, ал ол өлген соң оның мұрагері Абағаға қарсы соғыс қимылдарын белсенді түрде жалғасыра берді. Бұл дегеніміз Беркенің империялық биліктің бұйрықтарына қарсы тайсалмай күресті. Бізге мәлім Берке мен Құбылай арасында «ынтымақтастық» жөніндегі жекелеген бір мәліметтер бар. Мысалы, Құбылай Арық-Бұғаның мәселесіне қатысты сот жүргізу үшін, оның жұмыстарына қатынасуға Құлағу, Берке және Алғұйды шақырғаны жөніндегі мәлімет. Бұл фактінің сенімділігіне күмәнданудың қажеті жоқ, бірақ оны ұлы қағанның саяси айласы іске асқан жоқ деп бағалауға болады, өйткені шақырылғандардың ешқайсысы келген жоқ [16, с. 11]. Қарастылған мәселелердің барлығы, 1264 ж. Құбылай өзінің бауыры Арық-Бұғамен күресте жеңіске жеткен соң, ұлы қаған болды, ал Алтын Орда Моңғол империясынан іс-жүзінде тәуелсіз мемлекетке айналды деп айтуға болады. Егер Алтын Орда мемлекетінің ұлы қағаннан белгілі-бір тәуелділігі болса да ол формалді сипатқа ғана ие болды.

Құбылайға қарсы күресте Арық-Бұға жеңіліс тапқан соң, оның жақтасы болған және саясатын жалғастырушы Үгедей ұрпағы Хайду күресті жалғастырды. Хайду Юань мемлекеті құрылған соң, империя орталығын Қытайға көшіруіне үлкен қарсылық туғызды. Осының нәтижесінде Моңғол империясының шығысында соғыс басталып, 1301 ж. Хайдудың қайтыс болуына дейін жалғасты. 1266 ж. аяғына қарай Хайду Құбылайға қарсы әскерді бастап шықты. Оның негізгі әскери күші Еміл маңына шоғырланды. Құбылай Хайдудың шабуылына қарсы күресуге дайындықты бастады. Құбылай өзінің ұлы Номғонға Хайдуға қарсы әскерге қолбасшылықты жүктеді. Номғон ұлы ханның мұрагері және империяның Моңғолиядағы бөлігін басқарушы ретінде тағайындалып, оның резиденциясы Қарақорымда орналасты. Номғонға империяның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Хайду қарсылығын талқандау міндеті тұрды. Номғон Қарақорымға келген соң, Хайдуға қарсы әрекетке кірісіп, таңдаулы моңғол әскерлерін жасақтады. Сондай-ақ, Шағатай ұлысы мен Алтын Ордаға елшілер жіберіліп, Құбылайдың атынан жолдаулар арнады және Қытайдан әкелінген бағалы сыйлықтарды бере отырып, Шағатай ұлысының билеушісі Жапармен және Алтын Орда билеушісі Мөңке-Темірмен уақытша келісімге келді. Алтын Орда ханы Мөңке-Темір алғашқы кезде тіпті, Хайду соғыс ашатын болса, Құбылайға көмек көрсетуге дайын екеніне уәдесін берді. Номғон қысқа ғана уақытта моңғол ұлыстарының қолдауына ие болса да, бұл келісім өте осал болды [15, с. 328-329]. Номғон империяның қауіпсіздігі мәселелерімен айналасып жатқан кезде, Хайду да ұлыс билеушілеріне өз елшілерін жіберді. Оның жіберген бір хатының мазмұны былайша сипатталды: «Наши предки и Чингисхан оставили нам завет о строгом соблюдении порядка наследования ханского престола. В настоящее время мы с вами, нойоны-братья, уступили ханский престол тому человеку, кто не выполняет заветов наших предков, наоборот, их отвергает. Я же должен наследовать ханский престол. Хубилай предательски перешел на сторону Китая, он перестал соблюдать старую добрую традицию Монголии и отвергает заветы предков. Если вы будете помогать ему, то это будет отходом от заветов наших предков. Просим хорошенько подумать об этом» [17, с. 334]. Номғон мен Хайду мақсатқа жету жолында екі түрлі әдісті қолданды. Номғон Құбылай атынан жазылған хат жіберіп, бағалы сыйлықтар беру арқылы, яғни дәстүрлі Қытайлық дипломатиялық жолмен шешуді көздеді. Ал Хайду болса Құбылайдың дәстүрлі моңғол құқығы мен Шыңғыс-хан негізін қалаған ұстанымдарды бұзғандығын әшкерелеп, өз жағына ұлыс билеушілерін үгіттеу арқылы жүзеге асырмақшы болды. Сондықтан, Алтын Орда билеушісі кешікпей Құбылаймен жасаған келесімін бұзып, Хайдудың жағына шығып кетті [15, с. 329]. 1268 ж. Құбылайдың одақтасы, Шағатай ұлысына билеушісі ретінде қойған Барақ Хайдуға қарсы соғысын бастады. Мөңке-Темір Құбылай мен Шағатай ұлысының билеушісімен біріккен әскери одақтың күшеюін қаламағандықтан, Хайдуға көмекке немере атасы Беркечар бастаған 30 000 жауынгер жіберді. Екі жақты қысымға шыдай алмаған Барақ Оңтүстік-Қытайдың Сун империясымен соғысып жатқан Құбылайдан көмек келмеген соң, тізе бүгуге мәжбүр болды [3, с. 70]. Хайду ендігі жерде Құбылаймен күресін тоқтатып, Орталық Азия ұлыстарының береке-бірлігін нығайтуға күш сала бастады. Әуелі Барақты ымыраға шақыру үшін немере інісі Қыпшақты тарту-таралғысымен Бараққа аттандырады. Барақ Хайдудың елшісін Самарқанда қабылдап, арадағы шиеленісті күшпен емес, келісім арқылы шешу керектігін айтып Орталық Азиядағы Моңғол ұлыстарының басын қосқан құрылтай шақыру туралы Хайдудың пікірін қолдайды [1, 562 б.]. Осыған байланысты көптен күткен құрылтай 1269 ж. Вассафтың мәліметі бойынша, Катван даласында, ал Рашид ад-Дин мәліметі бойынша, Талас өзені бойында өтеді.

Құрылтайға Хайду, Барақ және Жошы, Шағатай, Үгедей ұлыстарының өкілдері қатысты. Рашид ад-Дин мәліметіне сенсек, құрылтайға Мөңке-Темірдің өзі қатысқан. Басқа деректерде Мөңке-Темірдің өзі бұған қатынасқан жоқ, бірақ жоғарыда аталған Беркечарды жіберді. Құрылтайға қатысушылар Моңғол империясының болашақ тағдырына қатысты бірқатар шешімдер қабылдады [1, 562 б., 3, с. 60. 18, р. 333]. Оның ішінде шешуші және маңызды шешімдердің бірі қатысушылар өз ұлыстарын Құбылай билігінен тәуелсіздігін ресми түрде қабылдады. Дегенмен, Бату, Берке кезінде Алтын Орданың тәуелсіз саясат жүргізген байқалса да, ал бұл құрылтай шешіміне байланысты ресми түрде Шыңғыс-хан ұрпақтары тарапынан мойындалды. Шығыстағы Шыңғыс-хан ұрпақтарынан ұлыстың тәуелсіздігін мойындаған соң, Мөңке-Темір жалпы империялық саясатқа көп араласпай, одақтастарына көп жағдайда моралді және дипломатиялық түрде қолдау көрсетумен ғана шектелді. Осылайша, Шыңғыс-хан ұрпақтары арасында өзара шиеленіс жағдайында Мөңке-Темір саясатының арқасында Алтын Орда толық тәуелсіздікке ие болды

1. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 728 б.
2. Juvaini Ata-Malik. The History of the World Conqueror / Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle, introduction and bibliography by D.O. Morgan. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – 832 p.
3. Рашид ад-Дин // Сборник летописей / пер. с перс. А.К. Арндса, ред. А.А. Ромаскевич, Е.Э. Бертельс, А.Ю. Якубовский. – М.-Л., 1946. – Т.3. – 316 с.
4. Гандзакеци К. История Армении / пер. с древнеарм., предисл. и коммент. Л.А. Ханларян. – М.: Наука, 1976. – 358 с.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч.: в 9 т. – М.: Наука, 1963. – Т.1. – С. 43-597.
6. Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. – Pesth: C.A. Hartleben's Verlag, 1840. – 683 s.
7. Wolff O. Geschichte Mongolen oder Tataren besonders ihres Vordringes nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfälle in diesem Welttheile. – Breslau: Verlag von Carl Dülfer, 1872. – 429 s.
8. Spuler V. Geschichte der islamischen Länder, ein Überblick. Die Mongolenzeit. – В.: Wissenschaftl. Edionsges, 1948. – 76 s.
9. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.-Л., 1941. – Т.II. – 308 с.
10. Почекаев Р.Ю. Батый. Хан, который не был ханом – СПб.: Евразия, 2007. – 350 с.
11. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука, 1993. – 168 с.
12. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Пер. А. И. Маленна, вступит. ст., коммент. М. Б. Горнунга // Путешествия в восточные страны. М., 1997. С. 86-189.
13. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем / Подготовка к новому изданию, введения, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. – Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. – Т. I. – 709 с.
14. Spuler V. Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit. 1220-1350. 2., erweiterte Auflage. – В.: Akademie-Verlag, 1955. – 579 s.
15. Далай Ч. Борьба за великоханский престол при Хубилае и его преемниках // Татаро-монголы в Азии и Европе: сб. статей. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1977. – С. 323-334.
16. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. – М.: Наука, 1966. – 160 с.
17. Д'Оссон К. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана / пер. и предисловие проф. Н. Козьмина.– Алматы: Санат, 1996. – 2 изд. – 255 с.
18. Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. – New Brunswick: New Jersey and London, 2000.

МАХАТ Д.А.,

т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Отырар кітапханасының» ҒО директорының орынбасары,
Астана қаласы.

АКАДЕМИК ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН ҚОРЫНДАҒЫ ХАТТАР- ТАРИХИ ДЕРЕК

Артында өшпестей мол рухани мұра қалдырған энциклопедист ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұланның аса құнды кітапханасы, сирек қолжазбалары, материалдық заттары ғалымның туғанына 100 жыл толуына орайластырылып⁶¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында ашылған «Академик Әлкей Марғұланның мұражай кабинетінде» сақтаулы. Академиктің мұражай кабинетіне оның қызы Дәнел Әлкейқызы жанұя архивіндегі ғалымның жеке қорынан тұтынған заттарын, археологиялық деректерді, 500 кітап пен қолжазбаларын⁶² тапсырған еді. Кейін⁶³ ғалымның қоры тағы да 230 кітаппен толықты.

⁶¹ 2004 жылы қыркүйек айында

⁶² «Беғазы мәдениеті» монографиясының қолжазбасы, «Поэзия туралы. Аристотель» конспекті, «БКП(б)ның қысқа тарихы» конспекті, хаттар, құттықтаулар, телеграммалар, суреттер, газет-журнал материалдары, оттистиктер, карталар және т.б..

2013 жылы ғылыми орталық директоры, профессор Тұрсын Жұртбай ғалымның қорын толықтыру және ғылыми зерттеу жұмыстарын жалғастыру мақсатымен Дәнел Әлкейқызының рұқсатымен әкесінің жеке архивіндегі 230 эпистолярлық мұраны⁶⁴ сұрыптап, тақырыптарға бөліп көшірмесін алған еді. Ғылыми орталықтың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорына алынған деректердің басым көпшілігі хаттар. Хаттардың адресанты, мазмұны, жазылған орыны, тілі әр түрлі. Хаттар ресми мекемелерден, ғалымдардан, әр түрлі сала мамандарынан, ағайын-туыстарынан келген. Қазақ, ағылшын, орыс, татар, түрік тілдерінде жазылған. Хаттарда ресми мәлімет, амандық-саулық, қарым-қатынас, тұрмыс мәселесі, кеңес сұрау, өтініш айтау, құттықтау, адресанттың өзі туралы және басқа мәліметтер бар. Хаттар ресми және еркін стильде жазылған. Ресми хаттар белгілі бір ғылыми мекеменің атынан жазылып, қызмет бабындағы [1] мәселелер қозғалған.

Жеке адамдар жазған хаттарда адресант пен адресаттың арасындағы сыйластық, бір-біріне деген үлкен құрмет пен ыстық ықылас сезіледі, амандық-саулық, отбасы, ғылым-білім, құттықтау және басқа да мәселелер айтылады.

Ғалымдардың жазған хаттарында адресанттың жазу стилі, дүниетанымы, ғылыми көзқарасы, зерттеулері, ғылыми тұжырымдары т.б. туралы ақпараттар мол және хаттардың адресаты нақты, баяндалған хабар адресатпен байланысты болып келеді. Хаттар сырды ішіне бүккен «сыр сандық» іспеттес, оның жүйесін тауып зерттеген адамға сыры суыртпақталып ашыла береді. Кеңестік кезеңдегі зиялы қауым ұлтқа, тілге, тарихқа қатысты ресми партиялық методология шектеу қойған мәселені мақала ретінде жазып жарыққа шығара алмағаны белгілі. Сондықтан ұлтқа қатысты кейбір мәселелерді, ойларын хатқа түсірген. Сол себепті де ғалымның жеке архивіндегі эпистолярлардың тарихи ақиқатты ашуда маңызы үлкен. Ғалымның жақын-туыстарынан келген хаттар күнделікті өмір тарихының дерегі деп айтуға болады, олардан сыйластық пен бауырмалдық, жылы лебіз, күнделікті өмірдегі жағдайлар, қажеттілік, көмек, тілек, ұсыныс және т.т. оқи аламыз. Хаттар төте жазу, латын, крилл әріптерімен жазылған.

Қазақстан ғалымдары Қ.Мұқаметханов, А.Медоев, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Бектасов, Е.Бөкетов, Б.Ерзакович, К.Ақышов, А.Сейдімбек және басқалардан келген хаттарда зерттеу еңбектерінің жазылу барысы, экспедиция жұмыстары, жаңа материалдар, болашақ тың зерттеуге негіз болатын деректер бар. Хаттар ғылыми байланыс, ой-пікір, адресант пен адресат арасындағы түсіністік пен сыйластық қарым-қатынас, ғалымдар туралы деректік материалдар болумен қатар ғалым өмір сүрген кезең туралы бай зерттеу материалын да береді.

Әлкей Марғұлан 1926-1927 жылдары академик А.Е. Ферсман мен профессор С.И. Руденконың, Қазсовноркомның бастығы Н.Нұрмақовтың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан және Алтай экспедициясына қатысып, атақты археолог, антрополог, этнографтар ғалымдармен, өнер зерттеушілерімен жақын танысты. Ресей ғалымдарымен біріккен ғылыми экспедицияда 1926-1930 жылдар аралығында ғылыми ізденіс жұмыстарын жасап, нәтижесінде наймандар мен адайлар туралы тұңғыш зерттеуін жазып жариялады. 1931 жылы Ленинградтағы «Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының» аспирантурасына түсіп, бұрын зерттеле қоймаған «Хандар жарлығының тарихи маңызы» деген өзекті тақырыпты зерттеуге кірісті. 1936 – 1938 жылдары стажер, кейін КСРО ҒА Қазақ филиалы Тарих институтының ғылыми қызметкері, 1938 жылдан КСРО ҒА Қазақ филиалында, Қазақ КСР Ғылым академиясында үздіксіз қызмет атқарды.

1943 жылы кандидаттық диссертациясын, 1945 жылы «Қазақ халқының эпикалық жырлары» [2] тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Ғалым қазақ халқының этникалық тарихын, материалдық және рухани мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеп, ғылымда өзіндік өшпес қолтаңбасын қалдырды. Археологиялық және этнографиялық зерттеулер нәтижесінде 1950 жылы «Қазақстандағы көне қалалар тарихы» жөнінде көлемді монографиясы баспадан шықты [3].

1950 жылдардың ортасында қазақтың шоқтығы биік ғалымы Шоқан Уәлихановтың мұрасын іздеу, жинау, жүйелеу жұмысы басталды. Осы жауапты жұмыстың басында Әлкей Марғұлан тұрған еді. Зерттеушілер тобы Семей, Омбы, Орынбор, Қазан, Мәскеу, Ленинград қалаларының мұрағаттарын қопарып Шоқан Уәлихановқа қатысты тың деректер (қолжазбалар, хаттар, жазбалар, басқа да құжаттар) тапты. Соның нәтижесінде 1958 жылы Шоқан Уәлихановтың таңдамалы еңбектерінің жинағы басылып шықты. Ол басқарған ғалымдар тобы 1957-1967 жылдар аралығында Шоқан Уәлихановтың мол мұрасын сұрыптап, зерттеп, жүйелеп бес томдық академиялық басылымын дайындады. Ол еңбектер 1961 – 1972 жылдар аралығында бірінші рет басылып шықты. Ал, 1984 – 1985 жылдары Шоқан Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына орай қайтадан екінші рет басылды.

⁶³ Ғалымның қызы Дәнел Әлкейқызы 2012 жылы әкесінің қорына әкеліп тапсырған.

⁶⁴ Ағайын-туыстарынан, Қазақстандық ғалымдардан, архитектура және өнер саласы мамандарынан, Жапония, Англия, Ресей, Түркия, Германия, Монғолия және басқа шетелдік ғалымдардан келген хаттар, телеграммалар, ашықхаттар, пікірлер.

Шоқан Уәлихановтың өмірі мен қызметі жөніндегі таңдамалы шығармаларының 1 томындағы алғы сөзі, «Шоқан және Манас» монографиясы, «Шығыс жұлдызы», «Шоқан Уәлихановтың әдеби мұралары», «Қашқарды ашқан Колумб», «Шығысты тұңғыш танытқан», «Өмірінің ақырғы күндері» және басқа да зерттеу еңбектері Шоқантану ғылымындағы маңызды пікір болып табылады. Ғалымның үш жүзден астам еңбегінің үштен бірін Шоқан туралы материалдар құрайды [4].

Сан түрлі ғылымдар негіздерін жете меңгерген зерделі зерттеуші өзінің салмақты ғылыми еңбектерімен Қазақстанда ғана емес, шетелдерге де кеңінен танылды. Дүние жүзі ғалымдары бас қосқан Шығыстанушылардың XXV конгресінде жасаған «Орталық Қазақстанның жаңа табылған қола дәуірінің ескерткіштері», антропология және этнография ғылымдарының дүниежүзілік VII, VIII конгрестерінде жасаған «Қазақ киіз үйі», «Қазақстанның исламға дейінгі архитектурасы» атты баяндамалары ғылымдар назарын өзіне аударды. Ғұлама ғалымның терең білімін, зерделі зерттеулерін жоғары бағалаған шетелдік шығыстанушы, археолог, этнограф ғалымдар онымен байланыс орнатып, ғылыми ақпараттар алмасып, кеңес сұрап, ғылыми басқосуларға қатысып баяндама жасауын өтініп хат жазып тұрған. Бұл пікірімізді ғалымның жеке қорындағы мәдени және тарихи мәні зор хаттары дәлелдей түседі.

Ғалымның артында қалдырған мол мұрасының ішінде зерттелмегені де оның артында қалған эпистолярлық мұралары. Ғалымның атына жазылған хаттардың кейбірінде аресанттың мақалаларында, сұхбаттарында кездеспейтін ой-пікір, жан-сыр сол кезеңдегі ғылыми ортаның, қоғамның психологиясын, танымын, ойлау жүйесін көрсетуімен де құнды. Сондықтанда XX ғасырдағы қазақ ғылымы мен мәдениеті тарихының дерегі болып табылатын академик Әлкей Марғұланның эпистолярлық мұраларын ғылыми айналымға шығару, оларды зерттеу бүгінгі күні қажет және өзекті мәселенің бірі болып табылады.

-
1. НЦ «Отырар кітапханасы» // Фонд А.Х. Маргулана. – Письма ученых, писателей организаций города Ленинграда профессору А.Х. Маргулану и др.
  2. Маргулан А.Х. Эпические сказания казахского народа: Дис. канд. филол. наук. – Алма – Ата, 1945.
  3. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма – Ата, 1950.
  4. Ысқақов А., Арынов Т. Ағадан қалған мұра // Қазақ әдебиеті. – 1986. – 17 январь.

АБДУКАДЫРОВ Н.М.,
М.Х. Дулати атындағы ТарМУ,
Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ГЕРМАНИЯНЫҢ БЕРЛИН-БАҒДАТ ТЕМІРЖОЛЫН САЛУ ЖОБАЛАРЫ

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Осман империясының сыртқы саясатта берік саяси және экономикалық байланыстар орнатқан мемлекеттердің бірі Германия болды. XIX ғ. 70-жылдары біртұтас Герман мемлекеті құрылған соң, ол өзге мемлекеттермен саяси және экономикалық салаларда түрлі деңгейде байланыстар орнатты. Бұл кезеңде Германия өзіне сыртқы саяси және экономикалық әріптес ретінде Осман империясын таңдады. Осы ретте, Осман империясы мен Германияның саяси және экономикалық жағдайына үңілсек, бұл кезеңде, Осман империясында саяси, әлеуметтік-экономикалық салалар бойынша кең көлемді құлдырау процесі орын алған болатын және империя ішкі-сыртқы саясатта дағдарыс жағдайында еді. Оның басты себептері империяның қоғамдық өмірдің барлық салалары бойынша артта қалуынан туындады. Бұл кезеңде империя экономикасында тек аграрлық сектор ғана басты роль ойнады. Өндіріс өте аз болды. Мемлекетте экономиканы көтеретін басты құрал білім мен ғылым Еуропа елдерімен салыстырғанда әлдеқайда артта қалып қойды. Үкіметте қазына қаржысын ұрлау дәстүрге айналды. Заң әлсіз болды. Осылайша, Осман империясы XIX ғасырда халықаралық саясат пен экономикада «Еуропаның ауру адамы» деген атқа ие болды. Империяның саяси және экономикалық ахуалын көтеру осман үкіметінің басты стратегиялық жоспары болды. Ал, Германия болса, 1870-1871 жылдары Франция мен Пруссия арасындағы соғысты қорытындылаған 1871 жылғы Франкфурт келісімінен кейін бір орталыққа біріктірілген мемлекет ретінде танылды. Уақыт өте ол саяси тұрғыда Еуропадағы қуатты мемлекеттердің біріне айнала бастады [1, 215 б.]. Аз уақыттың ішінде, дәлірек айтқанда XIX ғасырдың 70-80 жылдары Германия империя дәрежесіне көтеріліп, Еуропада үлкен саяси беделге ие болды.

Осман империясы мен Германия арасындағы саяси және экономикалық байланыстар герман канцлері Отто фон Бисмарктің кезінен басталып, ол кейіннен герман императоры II Вильгельм тұсында жалғасып дамыды. Бұл кезеңде Осман империясын басқарған сұлтан II Абдулхамит Германиямен саяси-экономикалық байланыстарды барынша дамытып, соның негізінде оның саяси және экономикалық қолдауына ие болды. Мұның салдарынан империялар арасында көптеген саяси және экономикалық жобалар жүзеге асырылды. Солардың бірі XIX ғасырдың соңғы жылдарында қабылданып XX ғасырда аяқталған Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасы болды[2].

Берлиннен Стамбул арқылы Анадолының өзге қалаларын жалғаған теміржолды Бағдатқа дейін жеткізу туралы мәселе 1898 жылы герман кайзері II Вильгельмнің Осман империясына жасаған екінші сапары кезінде көтерілді. 1898 жылы қазан айында герман императоры II Вильгельм Стамбулға екінші рет келді. Мұнда ол II Абдулхамит сұлтанның ерекше қабылдауында болып, Стамбулда императорға үлкен құрмет көрсетілді. II Абдулхамит өзінің сыртқы саяси әріптесіне зор құрмет көрсетіп, саяси әңгіме барысында сол уақыттағы халықаралық саясаттағы бірқатар мәселелерге баса назар аударылды және империялар арасындағы саяси қатынастардың одан сайын жақсара түсетіндігі нақтыланды. Осман үкіметі Германияны [3] сыртқы саясаттағы өзінің одақтасы ретінде қабылдады. Кайзер бұл сапарында Осман империясымен саяси, экономикалық және әскери салаларда одақтастық байланысты одан сайын дамытуды жоспарлады. II Вильгельм Осман империясына жасаған екінші сапарында Осман империясының Таяу Шығыстағы провинцияларын түгел дерлік аралап, бұл аймақтардың одақтастар үшін саяси және экономикалық маңыздылығы өте зор екендігіне көз жеткізді. Бұдан соң, герман басшылығы Таяу Шығыстың сарқылмас шикізатын Германияға ешбір кедергісіз әрі жылдам жеткізу ойластырды. Мұның нәтижесінде, Еуропа мен Осман империясының Анадолы провинциясын жалғаған теміржолды Бағдатқа дейін ұзарту жоспары туындады [4].

Кайзер II Вильгельмнің 1888 жылы Осман империясына жасаған алғашқы сапарынан соң, Хайдарпаша-Измит, Анкара-Эскишехир-Конья бағыттары бойынша теміржол салу жобасы қарастырылып, бұл жобаны жүзеге асыруға неміс банкі Дойчебанктің қаржылай қолдауымен құрылған Анадолы теміржол компаниясы салуға рұқсат алған болатын. Кайзердің 1898 жылы екінші рет жасаған саяси сапары барысында бұл жолды одан ары Бағдатқа дейін ұзарту жобасын қабылдау туралы осман үкіметіне ұсыныс білдірілді. Осман сұлтаны II Абдулхамит герман кайзерімен болған сұхбатта Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасы басты саяси және экономикалық тақырыптардың бірі болды. Кайзер II Вильгельм Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасын ұсына отырып, бұл теміржолды да Анадолы теміржол компаниясының салатынын жеткізді. Келіссөз барысында II Вильгельмнің осман сұлтаны II Абдулхамитке жасаған ұсынысы бойынша бұл компания, өзінің Стамбулдан Коньяға дейін төсеген теміржолын одан әрі Стамбулдан Бағдатқа дейін жеткізуді өз міндетіне алатын болды. Ал, Осман империясы Бисмарктің кезінен бастап Германиямен орын алған саяси және экономикалық қатынастардың даму қарқынына шек қоймай, керісінше оны одан әрі дамытуды көздеп, көп ұзамай өз келісімін беретінін білдірді. Осман үкіметінің бірден келісім бермеуінің себебі, Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасының тараптар үшін саяси және экономикалық маңыздылығын нақтылап алу қажет болды [5].

1898-1899 жылдары бір жылға жуық келіссөздердің нәтижесінде Берлин-Бағдат теміржолы жобасының жүзеге асырылуы туралы шешім қабылданып, бұл жолды жоғарыда атап өткендей Анадолы теміржол компаниясы салатын болды. Бұл жобаның Осман империясы үшін де, Германия үшін де саяси және экономикалық маңыздылығы өте зор болатын болып шешілді. Анадолы теміржолының Бағдаттан Берлинге дейін созылуының Осман империясы үшін саяси және экономикалық маңызы зор болып, бұл теміржол арқылы Осман империясына батыстық үлгідегі техника мен технологияның соңғы үлгілері әкелінетін болды. Соның негізінде империя экономикасы «қайта тірілетін» болады деп сендірілді. Сонымен бірге саяси, әскери және стратегиялық пайдасы шексіз болады деп күтілді. Бұған Осман империясының сұлтаны II Абдулхамиттің: «Хижаз теміржолы менің бұрыннан аңсап келе жатқан арманым еді. Бұл жолдың мемлекетіміз үшін тек қана экономикалық салада емес, сонымен бірге саяси жағынан маңызды болып, Шығыстағы саяси үстемдігімізді ұзақ уақыт сақтауға және ең маңыздысы әскери күш-қуатымызды арттыруға көмектеседі» – деген сөзі дәлел бола алады [6]. Осы орайда Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасын жүзеге асыруда Осман империясы үшін күтілген басты саяси және экономикалық маңыздылықтарды атап өтсек:

1. Теміржолдың салынуы Осман империясында өнеркәсіптің дамуына бұдан да зор мүмкіндіктер беретіндігі жоспарланды. Герман кәсіпкерлері Осман империясында жаңа және заманауи өндіріс орындарын көбейтіп, соның негізінде Осман империясынан шығатын дайын шикізат өз елінде өндірілетін болды [7, 40 б.].

2. Теміржол байланысы екі мемлекет саудагерлерінің алыстағы сауда базарларына барып сауда жасауына кең мүмкіндік тудырып және жалпы халықаралық сауданы дамытуға өз үлесін қосатын

болды. Бұл жағдай мемлекетте өндірілген өнімнің артығының шетелде саудалануына оң ықпал етеді деп күтілді. Өндірушінің де үкіметтің де қаржы-экономикалық ахуалының жоғары деңгейде болуына жоспарға алынды.

3. Осман империясының тек Германиямен ғана емес, сонымен бірге Батыс Еуропаның өзге де елдерімен сауда жасау мүмкіндіктері туындайтыны анықталды.

4. Теміржол арқылы Осман империясына Германиядан өндіріске қажет болған құралдар мен түрлі бұйымдар оңай жеткізілетін болды. Осман империясында салынатын өндіріс ошақтарын қажетті жабдықтармен тез қамтамасыз ету және қажетті мамандарды жылдам тарту мүмкіндіктері туындады [8, 44 б.].

5. Теміржолдың маңызды тұстарының бірі Германиямен саяси және экономикалық байланыстарды одан сайын арттыратын болды. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан қандай болмасын қажетті материалдардың Стамбулға жылдам уақыт ішінде жеткізуге үлкен мүмкіндіктер туындады. Оның ішінде ең маңыздысы әскери көмек те тез жеткізілетін болды.

6. Берлин-Бағдат теміржолының құрылуымен бірге Осман мемлекетінің әскери күштері империяның қай бұрышында болмасын орын алған саяси жанжалдарды басу үшін өте қысқа уақытта жеткізілетін болды. Соның негізінде осман әскерлері империяның қай түкпірінде болса да туындаған саяси көтерілістерді орталықтың бұйрығы бойынша тез арада басып отыратын болды және бұл жағдай мемлекеттік орталық аппараттың үстемдігін одан сайын арттырады деп күтілді.

7. Империяның провинцияларында туындаған саяси көтерілістерді басумен қатар, алыс провинциялардағы әскери мобилизациялау жұмыстарын да жеңілдететін болды [9, 108-110 бб.].

8. Мұндай әскери қажеттіліктер Ресеймен соғысуда тиімдірек болатын болды. Теміржолдың салынуы Осман империясының Ресеймен соғыста осман әскерінің әскери қарумен және қажетті азық-түлік материалдарымен уақытылы қамтамасыз етілетін болды.

Келесі кезекте, Берлин-Бағдат теміржолының Герман империясы үшін саяси және экономикалық маңыздылықтарына тоқталсақ:

1. Осман империясына немістердің санын арттыруға кіріскен кайзер II Вильгельм өндіріс пен өнеркәсіп саласында Осман империясымен тығыз байланысып, империяның осы салаларын өзіне тәуелді етуге тырысты.

2. Күн сайын өркендеген герман өнеркәсібі үшін Осман империясы үлкен шикізат жеткізуші күш еді. Таяу Шығыста мұнай мен өндіріс үшін қажетті шикізат сарқылмас қоры бар екендігін түсінген Германия үшін Берлин-Бағдат теміржолының экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Мұндағы мұнай мен басқа да шикізат көздері осы теміржол арқылы үздіксіз тасымалданатын болды.

3. Суландыру жұмыстары мен оның технологиясын жетік білген немістер Анадолы мен Осман империясының басқа да провинцияларында егіншілікті дамыту үшін суландыру жұмыстарының заманауи жаңа жобаларын орнату ісімен де шұғылдану басты жоспарларды бірі болды. Мұндағы басты экономикалық жоспар, салынғалы отырған теміржол арқылы Германияға қажетті болған ауылшаруашылығы өнімдерін тасымалдау еді.

4. Теміржолдың, Осман империясының Шығыс территорияларында өндіріс орындарын салуда және ол жаққа арнайы техникалар мен мамандарды аз уақыт ішінде жеткізуде маңыздылығы өте зор еді.

5. Теміржол арқылы Германияда жұмыс істейтін кәсіпорындарға Осман империясынан арзан жұмысшы күшін жылдам тасымалдау Германияның басты жоспарларының бірі болды [10, 18-20 бб.].

6. Отарлар иелену көшінен кеш қалған Германия Шығысқа қарай жылжып отарлар иеленуде Осман империясының территорияларын маңызды тірек пункт ретінде пайдаланғысы келді. Ал сыртқы саясаттағы мұндай империялық жоспарларды жүзеге асыруда Германия үшін Берлин-Бағдат теміржолының саяси маңыздылығы өте зор болатыны айқындалды.

7. Германия үшін де бұл жолдың әскер тасымалдауда тиімділігі мол болатыны жоспарланды. Германия бұл кезде Ресейге Кавказ территориялары арқылы әскери экспансия ұйымдастыру мақсатында бұл теміржол арқылы әскер мен соғысқа қажетті заттарды тасымалдау көзделді [11, 28-29 бб.].

8. Бұл кезде Германияның сыртқы саясаттағы басты бәсекелестерінің бірі болған Британ империясының Шығыстағы маңызды империялық нүктелері болған Суэц каналы мен Мысыр территорияларына қауіп төндіру герман империализмінің басты геосаяси жоспары болды. Себебі, Шығысқа өту үшін бұл территориялар арқылы өту керек еді. Герман үкіметі Суэц каналы мен Мысырға ұйымдастыру үшін жасаған әскери жоспарын Берлин-Бағдат теміржолы арқылы жүзеге асыруды көздеді.

Жоғарыда қысқаша әрі нақты көрсетілген бұл жоспарлар II Абдулхамит пен II Вильгельмнің ортақ пайда табуына мүмкіншілік беретін болды және Берлин-Бағдат теміржолының құрылуы аталған германиялық компанияға берілді. Сонымен бірге 1898 жылы немістерге салу құқығы берілген

бұл жол, Осман империясының ішкі дамуына және ең маңыздысы Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына себепкер болды [12, 50-55 бб.].

Берлин-Бағдат теміржолы Осман империясы мен Германия арасындағы ең ірі саяси және экономикалық жоба болды. Теміржолдың жобасы Берлин-Бағдат деген атқа ие болғанымен, ол Коньядан Бағдатқа дейін жалғасатын теміржол болды. Себебі, оның үлкен бөлігі бұған дейін салынып қойған еді. Тек 1899 жылы қабылданған жобадан кейін, бұрын Стамбулдан Шығысқа қарай Анадолы жерінде салынған теміржол одан әрі қарай Бағдатқа дейін созылатын болып оның құрылысы 1903 жылы басталды. Теміржол құрылысы XX ғасырдың 30-жылдары аяқталды. Оның үлкен бөлігі I Дүниежүзілік соғысқа дейін аяқталды. Теміржолдың Осман империясы үшін де Германия үшін де экономикалық маңыздылығы өте зор болды. XX ғасырдың басында Германия бұл жол арқылы Осман империясының Шығыс провинцияларынан өзіне қажетті шикізат көздерін мейлінше тасымалдады. Оларды өндіріп, сол арқылы өз экономикасын одан сайын байытты. Германияның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында экономикалық даму бойынша әлемде АҚШ-тан кейінгі екінші орынды, [13, 24 б.] ал Еуропада бірінші орынды иеленуінде Берлин-Бағдат теміржолының саяси және экономикалық маңыздылығы өте зор болды. Ал, Берлин-Бағдат теміржолының Осман империясына тигізген экономикалық көмегінің ең маңызды тұстарын көрсетсек, бұл жол арқылы империяға Германиядан өндіріс орындары көшіп келді. Бұл жол Осман империясының тарихында өндіріс саласын дамытуға ерекше серпін берді. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан өндіріске қажетті құрал-жабдықтар тасымалданып, нәтижеде осман провинцияларында зауыттар мен фабрикалардың салынуына жағдай жасады. Бір ерекшелігі, империяда мұндай экономикалық процестер теміржол арқылы өте жылдам жүргізілді. Берлин-Бағдат теміржолының Осман империясы үшін экономикалық маңыздылығымен қатар, саяси, әскери және әлеуметтік салада маңыздылығы өте зор болды.

Бағдат теміржолының салынуы аймақтарда халық санының артуына ықпал етті. Бағдат қаласы мен оның айналасындағы аудандардың демографиялық жағдайы өзгерді. Жүздеген қызмет орындары мен елді мекендер пайда болды. Осман империясының Шығыс провинциялары империяның Батыс аймақтарымен байланысып Шығыстың қоғамдық-әлеуметтік дамуына жаңа серпін берілді. Осман империясы өзінің Шығыстағы әлсіреп бара жатқан саяси позицияларын қайта тіктеп алуға кең мүмкіншіліктер туындады. Ғасырлар бойына Ислам діні мен шығыстық мәдениеттің орталықтарының бірі болған Бағдат қаласының саяси және экономикалық рөлі күшейтілді [14].

Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасын жүзеге асыру барысында Осман империясына көшіп келушілердің саны күн санап артты. Германия мен Еуропаның өзге де елдерінен Осман империясын көптеген ұлт өкілдері ағылды. Олардың ішінде немістердің саны басым болды. Осман үкіметі империяның еуропалық үлгіде дамуын қолдап, еуропалықтардың үдере көшіп келуіне қарсылық білдірмеді. Олар әр түрлі саланы игеріп, империяда бұрын-соңды болмаған жаңалықтарды алып келді. Теміржол тек қана жолаушы тасымалы мен саяси және экономикалық мүдделер үшін қызмет етіп қана қоймай Еуропадан Осман империясына ғылым мен әдебиеттің, өнер мен мәдениеттің, техника мен соңғы технология үлгілерінің көптеп келуіне қызмет етті.

XIX ғасырдың 70-жылдары біртұтас Германияның құрылған кезеңінен бастап ол әуелде Осман империясының сыртқы саясаттағы басты әріптесі, кейіннен саяси одақтасы болды. Осман империясының Еуропада маңызды саяси рольге ие болған Германиямен саяси байланыстар орнатуы және сыртқы саясатқа негізделген мемлекетаралық интеграциялық процестердің нәтижесінде империялар арасында саяси одақтастық байланыстар орнады. Берлин-Бағдат теміржолын салу жобасыосындай саяси және экономикалық салаларда орнаған одақтастық байланыстардың жемісі болды. Одақтастық байланыстар нәтижесінде Осман империясы ең алдымен өзінің ішкі саяси және әлеуметтік-экономикалық ахуалын ретке келтіріп оны бір жүйеге түсірді. Сондай-ақ, ішкі саясатпен қатар, әскери, мәдениет сынды өзге де қоғамдық өмірдің салалары толық модернизацияланды. Әсіресе, XX ғасырда германдық технологияға негізделген әскери саланың модернизациялануы Осман империясының ішкі және сыртқы қорғанысын қамтамасыз етуде маңызды роль ойнады. Бұл процесте Бағдат теміржолының қызметі өте зор болды. Сонымен қатар, Осман империясы мен Германия арасында орнатылған саяси одақтастық байланыстардың нәтижесінде Осман империясы өзінің ішкі жағдайымен көтерумен қатар, сыртқы саяси жағдайын да тіктеп алды. Германияның саяси қолдауының арқасында Осман империясы халықаралық саяси аренада құлдырап бара жатқан саяси беделін аз да болса қайта көтерді. Тіпті, Осман империясының Германиямен одақтастық қатынастары кейбір еуропалық империяларды әбігерге салды. Бұған неміс әскери техникасының Осман империясына осы теміржолдар арқылы тасымалдануы дәлел бола алады. Империялар арасында XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап орнаған мұндай саяси және экономикалық одақтастық байланыстар XX ғасырда да жалғасып, ол Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына дейін созылды. Бұл кезде Берлин-Бағдат теміржолы саяси-экономикалық байланыстардың басты құралы болды.

1. Hartshorne, Richard "TheFranco-GermanBoundaryof 1871", // WorldPolitics, – 1950. – P. 209-250.
2. PaulRohrbach, DieBagdadbahn. – Berlin: 1911. – 90 s.
3. LotharRathmann, Berlin-Bagdad: dieimperialistischeNahostpolitikdeskaiserlichenDeutschlands. – Dietz: 1962. – 141 s.
4. EdwardMeadEarle. Turkey, thegreatpowers, andtheBagdadRailway: a studyinimperialism. – Charleston: NabuPress, 2010, – 390 p.
5. McMurray, Jonathan S. "DistantTies: Germany, theOttomanEmpire, andtheConstructionoftheBaghdadRailway", – Westport: Praeger, 2001. – 168 p.
6. AydınTalay. EserleriyleveHizmetleriyleSultanAbdülhamid. – İstanbul: RisaleYay., 1991, – 673 s.
7. SeanMcMeekin. TheBerlin-Baghdad Express: TheOttomanEmpireandGermany's BidforWorldPower. – Cambridge: HarvardUniversityPress. – 490 p.
8. WallachJehuda L., AnatomieEinerMilitärhilfe, – Düsseldorf: 1976, – 284 s.
9. H.FriedrichKochwasser, DerBauderBagdad-Bahnunddieutsche
10. Orientpolitik, // Deutsch-türkischeGesellschaft V, – Bonn: 1975, – S. 103-112
11. Winterstetten, KarlBerlin-Bagdad, neueZielemitteleuropäischerPolitik. – München: AuflLehmann, 1915, – 80 s
12. HermannKarlMüller. DieBedeutungderBagdadbahn, – Hamburg: 1916 -30 s
13. Schaefer C.A. DieEntwicklungderBagdadbahnpolitik, – Weimar: 1916 – 78s.
14. StolperGustav, DeutscheWirtschaft 1870-1940, – Stuttgart: 1950, – 180 s.
15. CezmiEraslan. II. AbdülhamidveİslâmBirliği, – İstanbul: ÖtükenYay., 1992, – 463 s.

ТАНЗЕНОВ Д.Ж.

тарих, археология және этнология факультетінің 3-курс PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДЫ ОТАРЛАУЫ

Патшалық Ресей империясы құрамына ертерек қаратылған және халқы сирек қоныстанған Сібірге қарағанда, әлі де болса жергілікті тұрғындардың тұтанып кетуге дайын тұрған қарсылықтарын басып отыруды талап ететін, көп ұлтты, халқы тығыз қоныстанған Түркістан өлкесі метрополия әкімшілігіне сақтықпен қарауды, ерте заманнан өңдеуге қолайлы жерлерге орналасқан, отырықшы егіншілермен санасуды талап етті.

XIX ғасырдың 60-90-жылдары патша үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы саяси билігін арттыру мақсатында жүргізген барлық саясаты, оның Орта Азиядағы әскери-стратегиялық жоспарына бағындырылды. Дүнгендердің көтерілісі, Құлжа мәселесі, ағылшын-орыс бақталастығы – мұның барлығы осы аудандарда өзінің позициясын нығайту қажет екендігін көрсетті.

Мұны жақсы түсінген патша үкіметі Қазақстанды отарлаудағы ең сенімді жол – Орталық Ресейден орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аударту саясатына көшті. Мұндай жоспарды бастай отырып, ол өзара байланысты екі түрлі мақсатты көздеді. Ол біріншіден, 1861 жылғы Ресейде крепостниктік құқықты жою туралы Ереже жариялануынан кейінгі уақыттарда империяның өз ішінде қалыптасқан әлеуметтік шиеленісті бәсеңдету үшін орыс мұжықтарын отарлық тәуелділіктегі аймақтарға қоныс аударту болды. Себебі, ірі латифундияларың помещиктердің қолында шоғырлануы салдарынан миллиондаған шаруалардың отбасын асырап отырған жерлері азайып, ондай шаруалар көп жағдайда жерсізденіп қалған болатын. Екіншіден, қоныс аударушы орыс және басқа да еуропалық нәсілдегі шаруаларды жаңадан жаулап алған Түркістан аймағына орналастыру арқылы оларды бұл өлкеде өзінің әлеуметтік – саяси тірегіне айналдыру еді.

Оңтүстік Қазақстан территориясына орыс мұжықтарының алғашқы легі келгенге дейін патша әкімшілігі қазақ даласын әскери, казак-орыстардың тұрақтары Жетісу облысында ғана пайда болып, оның тұрғындарының саны уақыт өткен сайын өсіп отырды. Ал басқа облыстарда казактар өлкені патша әскерлері толық жаулап алған 1865 жылға дейін салынған қамалдарда ғана тұрды.

Жетісу казак әскері 1867 жылы Сібір казактық әскери базасы негізінде пайда болды. Қазан төңкерісіне дейінгі 50 жыл ішінде казак әскерлері өлкені отарлауда метрополияның екпінді күші рөлін атқарды.

Жетісу казачествосының өкілі Н.В.Леденов: «Қазақ даласы мен Орта Азияны отарлауда әскери қызметке жарамсыз шаруалар арқылы ғана отарлау мүмкін емес еді. Мұнда кез-келген уақытта тойтарыс бере алатын әскери-егінші қажет және де бұл талапқа Сібір казагы жауап бере алады. Жат өлкеде тек қана өнегелі және физикалық еңбекпен шыныққан қатқыл, жерлерді жарқын болашақ туралы тынымсыз арманмен еліккен өз еркімен келгендер ғана оларға артылған міндетті орындап шыға алады» [1], – деп жазады.

Облысқа орыстардың енуі 1831 жылы Жетісуға таяу жерде Сібір гарнизоны орналасқан Аягөз приказдығының құрылуымен басталған еді. Казак отрядтары өздері орналасқан маңдағы аймақтарды

барлауға, мұндағы қазақтарды патшаға ант беруге шақыруға және олармен жан-жақты қатынас орнату үшін үнемі жіберіліп отырылды.

1847 жылы жүз басы Абакумов 200 казакпен бірге Қапал өзені бойында жаңа қамал – Қапалдың негізін қалады. Аягөз бен Қапал қамалдары аралығында жолды күзету мақсатында 12 бекет салынды. Осы кезден бастап, Қапалға 9 – Сібір полкі казактары келіп, қамал маңындағы станицаны негіздеді. Патша әскерлерінің Жетісудағы жылжуының келесі нысаны Іле өзені бойы болды. Орыс әскерлері ілгері жылжи отырып, мұндағы өздеріне қарсы шыққан қазақ ауылдарын қатыгездікпен талқандап отырды. 1853 жылы Қапалдан бүкіл Іле өлкесін жаулап алу мақсатымен арнайы экспедиция шығып, маусым-тамыз айларында өлкеде тірек орталығын салуға қолайлы жер іздестірілді. Қамал тұрғызу үшін суы мол, жері құнарлы, құрылыс жүргізуге қажетті қалың орманды Үлкен және Кіші Алматы өзендері аралығындағы кең дала таңдалып, мұнда 1854 жылы Заилийское деп аталған бекініс салынды. Ал келесі жылы бұл елді мекен Верный форты деген атпен өзгертілді. Қамалға таяу жерге Іле өлкесіндегі алғашқы орыс поселкесі болып табылатын Алматы казак станицасының негізі де осы жылы қаланды. 1856 жылы мұнда тағы да 139 казак және 200 шаруа отбасы Томбы және Тобыл губернияларынан, Воронеж губерниясынан 242 шаруа отбасы келіп қоныстанды. Талғар, Есік, Қаскелең және Шамалған өзендері бойында да жаңа казак және шаруа поселкелері пайда бола бастады.

1855 – 1860 жылдар аралығында жаңа Іле өлкесін игеру кезеңі болды. Бұл уақыт аралығында жаңа бекіністер, поселкелер, байланыс жолдары салынды. Бұл патшалық Ресейдің, казактар мен олардың соңынан ерген шаруаларға сүйене отырып, Жетісуға аяғын нық басып тіреген кезеңі еді.

Империя шекарасы оңтүстікке: Лепсіден Ілеге, одан соң Шу өзеніне қарай жылжи берді. 1855 жылы Үржар және Лепсі станицалары, көктемге қарай Талғар өзені бойында Софийская станицасы құрылды. 1858-1860 жылдары Наджинская, Любавинская, Көксу, Сарқан, Қаскелең, Арасан, Қарабұлақ жән тағы да басқа станицалар салынды [2].

Осылайша, арнайы бұйрықпен және жеребе бойынша Жетісу облысының Солтүстік бөлігіне келіп орналасқан Сібір казактары өлкенің алғашқы отарлаушылары болды. Казактар мұнда басқа да өлкедегілер сияқты, 1861 жылы азамат Евдокимовтың атына берілген Император ІІ Александрдың рескриптында (өкіметінде) көрсетілгендей өздерінің «тарихи миссиясын» орындады. Онда «Казак сословиесі, мемлекеттік өмірде, дұшпандық пиғылда және жайсыз орналасқан тайпалардан империяның шекараларын қорғауға, сондай-ақ олардың жерлерін тартып алып орналасу мақсатында тағайындалған. Әрине, біздің шептеріміздің алдында қоныс аудару қиындықсыз мүмкін емес. Алайда бұл қоныс аудару Отан игілігіне адал берілген азаматтардың өз жанын құрбандыққа шалуы болып табылады» [3] – делінген еді. Алайда бұйрықпен келген отарлаушы казактар азшылық болғандықтан, жоғарыда баяндағанымыздай, 1854 жылдан Жетісуға Сібірден жер аударып барған қоныстанушылардың «жақсы тәртібімен» көзге түскендері және әртүрлі феодалдық салықтарды өтей алмаған «жөнге келмейтін» шаруалар қоныс аударып келе бастады. 50-жылдардың соңына қарай келімсектердің қатарын Еуропалық Ресейден келіп казактардың сословиеге тіркелген орыс шаруалары толықтырып отырды. Бұл жөнінде Телжан Шонанұлы: «Үкімет әуелі, қылмысты болып, жазаға бұйырылып, Ресейге зияннан басқа пайда тигізбейді деп түсінген шіріген жұмыртқаға есептелген адамдарды казак даласына орнықтыруға ұмтылды. Өлім жазасына кесілген және саяси өлімге арналғандарды жіберді. Екіншіден, тіпті салық төлемей шаруашылық күші үзіліп, Ресейге пайда келтіруден қалған мұжықтарды көшірді. Бұларды атты казак қылып жазды. Үшіншіден, бұрыннан басы бос жауынгер атты казактарды орналастырды, жауынгерлігінің үстіне казак-орыс бұрыннан казакпен соғысып үйренген», – деп күйінішпен жазды [4].

Жаңа жерлерге орнығу үшін үкімет оларға бірқатар жеңілдіктер мен артықшылықтар берді. Мысалы, 1859 жылы Томбы губерниясынан келген 300 отбасына 55 сомдық күміс ақша бөліп, азық-түлік үлесін тағайындады. Қоныстанушыларды әр түрлі салықтардан босатып, 30 десятинадан жер бөліп берді. Мұндай жағдайларда өлкеге әртүрлі дұшпандық пиғылдағы элементтердің көңіл аударуына мүмкіндік туғызды. Нәтижесінде 1867 жылға дейін Жетісуда құрылған 14 казак поселкелері мен станицаларында 14 648 адам өмір сүрді. Келімсектер мұндағы қазақтардың өңделген ең құнарлы егіс алқаптарын, су жүйелерін, мал жайылымдарын тартып алып, жергілікті халықтың дістүрлі мал жіне егін шаруашылығының дамуына орасан зор нұқсан келтіреді. Бұл жағдайды тіпті патша шенеуніктерінің өздері сол кездің өзінде-ақ мойындауға мәжбүр болды. Жетісу казак әскерінің басшысы, генерал-майор Г.А. Колпаковский Түркістан генерал-губернаторына жазған ресми хатында: «Жетісу облысында орналасқан алғашқы қоныстанушылар арнайы шақырумен және жеребемен келгендер еді. Мұнда үйсіз-күйсіз, күдік тудыратын саяси сенімсіз, өз еңбегінің жемісіне емес, үкімет тарапынан берілетін жәрдем ақшаға, қазақтардың егістік жерлері мен дайын су жүйелеріне сенген адамдар келді»[5],-деп жазды. Хатта казактардың жеке бастарына да мінездеме беріп, оларды «зерек және түсінігі бар», сонымен бірге олардың «азғындық, араққорлық, дөрекілік,

жалқаулық, шаруашылыққа селкостықпен қарау» сияқты жаман әдеттеріне ерекше тоқталып өткен. Осы хатта көрсетілгендей, казак-орыстардың шаруашылығының дамуын тежеп қана қоймай, сонымен бірге үкімет тарапынан берген түрлі артықшылықтарға сүйеніп, казак жұртына зорлық-зомбылықтар жасап отырған [6]. Ресейдің Орталық Азиядағы отарлау саясаты бойынша белгілі маман М.А. Терентьевтің дәл атап көрсеткеніндей, казактар казак жері табиғатына немқұрайлы қарап, ормандары ысырапсыз пайдаланып, біразын жоқ етті, жергілікті халықтан тартып алған егіншілікке жарамды жерлерді аз уақыт пайдаланып, тастап, жаңа жерлерге кетіп жатты [7]. Сол кездегі баспа беттерінде де казактардың барлық жеңілдіктерді қолдана отырып, өздеріне берілген жерлерді өңдеудің орнына, жерлер тартып алынған, шаруашылығы күйзелген казактарға жалға беріп, пайда тауып жатқандығы жайлы мақалалар жарық көрді [8].

Сонымен қатар мұрағаттық құжаттар мұнда ертеден мекендеген тұрғындарды ығыстыру нәтижесінде иеленген үлкен құнарлы аудандарды игеруге келгенде казактар көп жағдайда жоғары егіншілік мәдениетін таныта алмағандығын дәлелдейді. XIX ғасырдың 70-жылдары Жетісудағы патша әкімшілігі облыста тұратын казак-орыстардың шектен тыс жер иеленіп отырғандығын, ал ол жерлердің игерусіз екендігіне алаңдаушылық білдірді. Сондықтан да 1875 жылы казак-орыстардың иелігіндегі 214 511 десятина жерді алып, оның 7529 десятинасын қалаларға және 260 983 десятинасын казактарға қайтарған. Мұнымен бірге казактарға бұрын өз еріктерінен казактар пайдасына тартып алынған жайылым жерлердің бір қатарына малдарын жаюға рұқсат алған [9,34]. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. Кауфман бұдан кейінгі уақытта Жетісуда казактық отарлау процесін тежеу қажет деп санайды. Ол егін егуге, шаруашылықты дамытуға барлық жағдайлар жасалынған казактардың 22 376 десятина өңделген жерді меншіктей отырып, 8 жылдан соң осы жердің тек 1 526 десятинасында ғана егін еккендіктерін өзінің қызметі жөніндегі есебіне баяндады [10].

Генералдың бұл ойын Жетісу облысы әкімшілігі қолдап, өз кезегінде, өлкенің ауыл шаруашылығын, сауда қызметін, өндірісін дамыту үшін казак-орыстарға қарағанда жерді аз мөлшерде талап ететін, егін егуде тәжірибелі орыс шаруаларын бұл аймаққа қоныстандыру тиімдірек деп санады

Осындай қалыптасқан жағдайда патша үкіметі, өлкедегі өздерінің үстемдігін нығайту мақсатында, Батыс Сібір генерал-губернаторы Дюгамельдің әскери министрлікке жазған пікіріндегідей, ең баянды және тіпті нағыз жол – орыстардың егінші мұжықтарын жаңа жаулап алынған жерлерге қоныс аударту болып табылатынын жақсы түсінді.

Жалпы патша үкіметінің XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Оңтүстік Қазақстанда жүргізілген қоныс аудару саясатын әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаты жағынан өзгешеленетін 4 кезеңге бөліп қарауға болады.

Бірінші кезең (1867-1897 жж.) – бұл уақытта үкімет қоныс аударудың кең өріс алуына жан-жақты қолдау көрсеткен жоқ. Осы кезеңдегі патша әкімшілігінің басты міндеті, жаңа жаулап алынған территорияларды, өлкеге келген қоныс аударушы шаруаларға әр түрлі жеңілдіктер беріп орналастыру арқылы бекіту еді.

Екінші кезеңде (1897-1905 жж.) – Қазақстанға өз еркімен келген шаруалардың отарлауы күшейді. Ресейдің орталық аудандарында шаруалар қозғалысы өрістеуі себебінен үкімет қоныс аудару қозғалысын қолдауға мәжбүр болды.

Үшіншіден кезең (1906-1911 жж.) – елде орын алған 1905-1907 жылдардағы революция мен Столыпіннің аграрлық реформасынан кейін қалыптасқан жағдайға байланысты «мазасыз» шаруаларды Еуропалық Ресейден шет аймақтарға жоспарлы түрде көшіруімен сипатталды. Үкіметтің ойы бойынша қоныс аудару Орталық Ресейдегі жерге деген мұқтаждықты жойып, соның нәтижесінде революциялық қозғалысты әлсіретуге ықпал жасауға тиіс еді.

Төртінші кезең – 1910 жылғы 19- желтоқсанда қабылданған заңнан соң басталды. Онда Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы ереженің 270-бабына енгізілген қосымшада: «көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігінің басқаруына өтеді» делінген еді. Яғни, казактар иелігіндегі жерлерді қоныс аудару мекемелерінің ашық түрде тонауы заң жүзінде бекітілді. Бұл «жаңа бағыт» деп аталатын, Түркістанда «мықты» шаруашылықтарды құру кезеңі болды. Осы кезең казак жерлерін күшпен тартып алудың күшеюімен, шаруалар қобалжуларының көбеюімен сипатталды.

Қоныс аудару қозғалысының алғашқы кезеңінде помещиктер арзан жұмыс күшінен айырылып қалудан қауіптеніп, шаруалардың шет аймақтарға көшуіне әр түрлі кедергілер қоюмен болды. Қоныс аударуға тек қана арнайы рұқсат қағазы барлар және үкімет тарапынан жеңілдіктер мен көмек ақша алғандар ғана бара алатын болды.

Патша әкімшілігі қоныс аударылып келген шаруалар өлкеде орыстандыру саясатын жүргізіп, отарлаушы әскерлерді толықтырудың негізі болады деп сенді.

Бұл пікірді Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман қолдай отырып: «Өлкеде орналастырылатын орыс қоныстары кең тарап, өзара тікелей байланыс орнатқан жағдайда ғана олар нағыз маңызға ие болып, үлкен күшке айнала алады. Осы негізге сүйеніп, облыста жаңадан құрылып жатқан орыс селоларын қазақ қоныстарымен және қалалармен біріктіріп, мүмкіндігінше отырықшы селолардың біртұтас жүйесі бола алатындай етіп орналастыру қажет»[9,35-36], -деп жазады.

XIX ғасырдың 60-жылдардың соңына қарай келген орыс, украин, белорус шаруаларын Оңтүстік Қазақстанға қоныстандыру Жетісу облысынан басталып, кейінірек одан өзгеше түрде Сырдария облысына тарады.

Генерал-губернатор фон Кауфманның нұсқауымен Жетісу облысының әскери губернаторы Колпаковский облысты орыс ашаруалары арқылы отарлаудың жаңа жоспарын жасап шықты. Онда Жетісудың 5 уезінде жалпы саны 1345 отбасы болатын 33 поселке, бұдан бөлек 47 жол бекетінің әрқайсысында 10 отбасынан тұратын поселкелерде 470 отбасы орналастыру көзделді [11].

Г.А. Колпаковский бұл ойын былай жеткізеді: «Жоспарда көрсетілген поселкелер орналасу тиіс жерлерде, қазіргі уақытта қазақтардың егістік алқабы немесе қыстаулары кең көлемде жайылып орналасқан суландыру жүйелері бар. Егер осы жерлердің барлығы мемлекет меншігінде болғанда өкімет ешқандай кедергісіз-ақ қазақтардың пайдалануынан алып қояр еді» »[9,37]. Сондықтан Г.А. Колпаковский қазақтардың жерін тәркілеу үшін заңдық негізді қазақ жерлері мемлекет меншігі деп жариялаған 1861жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі уақытша Ережені» басшылыққа алды [12]. Алайда генерал Колпаковский жерінен айырылған қазақтардың наразылығының өсуі Орта Азия шекараларында саяси қиындық туғызады деп қауіптенді. Сондықтан өзі жазған «Жетісу облысында шаруаларды қоныстандыру туралы уақытша Ережеде» бұл мәселеге сақтықпен қарап, жері орыс шаруаларына алынған қазақтарға сондай көлемде басқа территориядан «сыйға» жер берілсін!»-деді. Алайда Колпаковскийдің бұл ойына Ташкенттегі штаб бастығы қарсы шығып, ескерту хат жазады. Хатта былай делінген: «Күндердің күнінде өзімізге, біздің ісіміз бірінші кезекте орыстық, ұлттық орыс мүддесі, қазақтар мекендеген жерлер олардың меншігі емес, мемлекеттік екендігін мойындауымыз керек. Отырықшы орыстар қазақтарды өлкеден ығыстырып шығаруы немесе түгел көшіріп жіберулері қажет. Ашығын айтқанда, отырықшы тұрмыс салтына және егін шаруашылығына қолайлы жерлерден олар, жарамсыз жерлерге ығыстырылады. Бұл біздің орыс шаруаларын қоныс аудару саясатын дамыту үшін қажет».

Хатта империя шенеунігі патшалық Ресейдің Түркістандағы «тарихи миссиясының» шын мәнін, яғни отарлаудың нағыз өзі екендігін ешқандай бүкпесіз баяндаған. Өлкеде өздеріне саяси – әлеуметтік тірек жасау мақсатында қазақтардың атамекен жерінен айырып, таулы-тасты, тұзды, шөлді жерлерге көшіруде қолданған шаралар шектен шыққан сорақы, терең шовинистік саясат болды. Бұл жолға өздерінің барлық іс-шараларын бағыттады.

1869 жылы генерал Колпаковский жасап, кейіннен генерал-губернатор Кауфман бекіткен ережеде орыс мұжықтарының жағдайын жеңілдетуді көздеген бірсыпыра шаралар белгіленді: әрбір ер адам басына 30 десятинадан жер берілді және 15 жыл мерзімге салықтардан және 100 сомға дейін қарыз ақша берілді [9, 37].

Кауфман мен Колпаковский дайындаған жоспары 1882 жылы асыра орындалды. Сол жылғы «Жетісу облысына шолу» жинағында жоспарланған 1375 отбасының орнына 1718 отбасы қоныс тепкендігін, олардың мүшелерінің 7398-і ерлер, 6219-ы әйелдер екендігі жазылған [13].

Бұл есепке демалысқа шыққан төменгі шендегі қоныс аударушылардың 152 отбасы мен 2041 қазақтар саны кірмегеннің өзінде облысқа келген келімсектердің аз ғана уақытта осындай көлемде келуі патша әкімшілігінің Жетісу өңірін отарлауды аса күшті қарқынмен жүргізгендігін көрсетеді.

Бұдан кейінгі жылдары да Жетісу облысына орыс шаруаларының келіп қоныстануы толастамады. Ресей помещиктерінің арзан жұмыс күшінен айырылып қалу қаупінен қорқып, жаппай қоныс аударуға қарсы болғанына қарамастан көшіп келе берді. Ресей шаруаларының тұрмыс жағдайының ауырлығы соншалық, қоныс аудару қозғалысындағы мұндай екпінді тоқтату мүмкін болмады.

Революцияға дейінгі қоныс аударушылардың тарихын зерттеген И.Гейер өз еңбектерінде қоныстанушылар туралы: «Әрбір көктем сайын Орал жоталарынан асып, бірде ат, енді бірде өгіз жеккен арбалар ұзыннан ұзақ шұбырып жататын. Мұндай арбалы керуендерді жан-жағынан шаршап-шалдыққан, шаңғы бөгіп, күнге күйген қалың топ қоршап келе жатады. Ал кенеп пен жөке жабылған жаппалардың тесіктерінен толып жатқан «көгілдір», «көкшіл», «тұз» көздер сығалайды. Бұл келе жатқандар – қоныс аударушылар армиясы болатын. Оларды алыста өгей ана болып қалған туған жерлерінен әлде бір жерде, сонау алыста орыс деревнясының тұрғыны білетін тар көкжиектен әрі жатқан беймәлім елде ұшы қиырсыз кең дала, ертегілерде ғана айтылатын мол астық туралы сыбыстар еліктіре, ентелетіп келе жатыр. Туған жердің күннен-күнге асқына түскен қатал экологиялық жағдайы мен дәренсіз күресте қалжырап, өз жанұясының бүкіл қажетіне жететіндей астықты әйтеуір бір алу жөніндегі үмітін үзіп, асыраушы жердің іске жарайтын қыртысын табандары

тозғанша қопарып, олар ет жүрегі елжірей қоймаса да, ескі күл-қоқыс орындарын тастап, еркін жер, арзан нан іздеп жолға шықты»[14],- деген мәлімет береді. Бұл мәлімдемені әрі қарай қоныс аудару мәселесін айналысқан зерттеуші А. Глебов былайша толықтыра түседі: «Азып тозған шаруалар жол-жөнекей адам айтқысыз қиыншылықтарды бастан кешірсе де, бұл оларға бөгет бола алмады. Қоныс аудару дегеніміз – «шындығында байырғы Ресейден Орал тауы жотасынан әрі қарай ағылған әлдебір орасан зор адам өзені. Суық түсісімен топ-топ болып тізбектеліп, теңіздің арғы жағындағы жылы жаққа іркілмей, бет алатын жыл құстары сияқты туған жерлерінде ашығып, қайыршыланған шаруалар да беймәлім өлкеде кеңшілік пен молшылық іздеуде», -деп суреттейді [15].

Жетісу облысы 1882-1885 жылдары аралығында Дала генерал-губернаторлығы қарамағына қараған болатын. Сондықтан облыс 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» бойынша басқарылды. Ереженің 120-бабындағы 1-қосымшада: «Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігі қарамағына өтеді», - делінген еді. Яғни, бұл қазақтардың мекендеген, ата-бабасынан мұралыққа алған жерлерін қажет болса тартып алып қоюға болады деген заң еді. Мұндай қосымша Сырдария облысын басқаруда басшылыққа алынатын 1886 жылы 12-маусымда қабылданған «Түркістан өлкесін басқару туралы Ережесінде» болмады. Сондықтан да Сырдария облысына қарағанда Жетісу ресейлік шаруалар арқылы отарлау әлдеқайда нәтижелі болды.

XIX ғасырдың соңына қарай үкіметтің арнайы шақыруымен салыстырғанда өз еркімен қоныстанушылар саны көп еді. А.А. Кауфман дерегіне қарағанда, қоныстанушылар үлес салмағы 60-85% – ды құраған [16].

Генерал Кауфман өзінің жасаған жоспарының асыра орындалғанын, яғни өлкені казактық отарлаудан слаян шаруалары арқылы отарлау мен алмастырып, олардың санының күннен-күнге артуын үлкен жетістік санады. Ол сонымен қатар: «Әрбір орыс адамы өлкеде Ресей империясының мықты тірегі болады» [10, 186], -деп сенді.

Алайда фон Кауфман мен Колпаковский жүргізген жоспары орындалғаннан кейін де қоныс аудару үлкен қарқынмен жүрді.

XIX ғасырдың соңындағы патша әкімшілігінің Жетісуда жүргізген қоныс аудару саясатына мәліметіне сүйенсек, 1900 жылы облыста казак-орыстардың 11 станицасы мен 17 поселкесінде 30 223 тұрғын өмір сүрді. Ал қоныс аударушы шаруалардың алғашқы поселкесі 1867 жылдан құрылса, 1869 жылы – 2 поселке, 1870 ж. – 6, 1871 ж. – 8, 1872 – 4, 1874 – 3, 1877-1878 жж. және 1883 жылы бір-бір поселкеден, 1893 ж. 2 поселке құрылды. Осылайша, 1900 жылдары 30 шаруа поселкесінде 39 750 адам өмір сүрді [17].

Қоныс аударушыларға арналған учаскелердің тапшылығынан 1897 жылы Жетісу облысы келімсектер үшін жабық деп жарияланғанымен бұдан кейінгі жылдары да өз еркімен қоныстанушылар легі толастамады.

Ал Түркістан өлкесіне қарасты Сырдария облысында қоныс аудару қозғалысы, жоғарыда айтқанымыздай, Жетісу облысына қарағанда кешірек басталды және одан әлдеқайда баяу жүрді. Мұнда бекіністердегі тұрақты әскерлерді есептемегенде казак-орыстар поселкелері болмады [18]. 1866 жылы 16-маусымда Сырдария облысына орыс шаруаларын қоныстандыру мәселесі алғашқы рет күн тәртібіне қойылды. Ташкенттен нұсқау алған Түркістан облысы оң жақ флангасының бастығы облысқа қарайтын әскери бекіністердің коменданттарына орыс шаруаларын өздерінің қарамағындағы жерлерге қоныстандыруға қалай қарайтындығын сұрап, телеграмма жіберген еді. Бұл сұраққа тек қана Жүлек бекінісінің бастығы: «Қоныс аударушылардың 100 отбасына Жүлектің маңында бос жерлер жеткілікті», - деп жауап берді. Ал басқа бекініс коменданттары бұл саясатқа қарсы екендігін білдірді. Мысалы, Перовск қамалының коменданты: «Орыс шаруаларын орналастыру арқылы бұл жерлерді отарлаудың тіптен қажеті жоқ. Себебі, бұл жерлердегі қазақтардың мал шаруашылығы да, егін шаруашылығы да жақса дамыған. Олардың өнідері жергілікті әскерлерді қамтамасыз етуге де, тамақтарын асырауға да жеткілікті. Егер бұл жерге орыс шаруаларын орналастырар болсақ, олар егін егудің орнына тиесілі жерлерін қазақтарға беріп, өнім жинағанда оның жартысын иеленетін болады. Барлық еңбекті қазақтар істеп, олар орыстардың қызметшісіне айналады», -деп мәлімдеді. Осындай мазмұндағы жауап хат Әулиеата мен Шымкенттен де жіберілді. Мұндай мазмұндағы хаттардан біз тұрақты әскери офицерлері Жетісудағы жағдай бұл аймақта қайталануынан қауіптеніп, үкіметтің қоныс аудару саясатына теріс көзқараста екендігін, жергілікті халықты өз жайлауларынан ығыстыру империя үшін де, жергілікті тұрғындар мүддесі үшін де зиян екендігін түсінгендігін көреміз. Олар егер де орыс шаруаларын қоныстандыру қажет болса, онда тек бос жатқан жерлерде ғана орналастыру мүмкін, -деп жазады.

Бірақ бекініс коменданттарының бұл ойын патшалық Ресей әкімшілігі қолдамады. 1867 жылы генерал Кауфманның Түркістан генерал-губернаторлығы қызметіне келуімен өлкені отарлау тіптен басқа бағытта жүргізілді. Осы жылдың шілде айында поручик Маев, Кауфманға өзінің әскери-саяси

мақсатта жазылған Сырдария облысын Ресей шаруалары арқылы отарлау жоспарын ұсынды. Маев пікірі бойынша: «Отставкадағы солдаттарды шаруалармен араластырып, Ор мен Ташкент қалалары арасында, одан соң Шымкент және басқа қалалар аралығында бір-бірімен жалғасып жатқан, Жетісу облысындағы казак-орыс поселкелері сияқты, орналастыру қажет. Сол арқылы Жетісуда патша үкіметінің әскери тірегі болып отырған казактар сияқты мұнда қаруланған солдаттар мен шаруаларды араластырып, бір-бірімен байланысып тұратындай жол бойында орналастырған жағдайда ғана поселкелер империяның күшті саяси тірегі бола алады,-деген пікір білдіреді. Себебі, ол басым көпшілігі отырықшы тұрмыста өмір сүріп жатқан Орта Азия мемлекеттерімен шектесіп жатқан көп ұлтты Түркістан өлкесінде саяси жағдайдың шиеленісіп кетуінен қауіптенді. Маевтың бұл стратегиялық жоспары Түркістан әкімшілігінің қоныс аудару мәселелесіндегі бағдарламаға айналды [9, 40].

Дәл осы уақытта, нәтижесі бізге белгілі Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже жасалынып жатқан еді. Бұл туралы 1910 жылы Түркістанда тексеру жүргізген Н. Гаврилов былай дейді: «Көшпенділер орналасқан болыстарда ереже бойынша (270-бапта) барлық жерлер көшпенді казактардың пайдалануына берілген еді және заңда олар қолданбайтын, мал жаюға қажеті жоқ бос жерлерді алу туралы ештеңе айтылмайды [19]. Патша шенеунігі баяндаған казак шаруаларына «қажет емес» жерлер шындығына келгенде жоқ еді. Ал, егер де бар болса, ол жерлерді көшпенділер тұрмысына зиянын тигізбей алу мүмкін емес еді [20]. Ол үшін, яғни егіншілікке қолайлы жерлерде қоныс аударушыларды орналастыру үшін, мемлекетке өте қымбатқа түсетін суландыру жүйелерін жүргізу қажет болды. Бірақ бұл жұмыстарды жүзеге асыруға патша үкіметі ешқандай қаржы бөлмеді. Осылайша, екі жол – Сырдария облысында мекендеген казак жерлерін күшпен тартып алу немесе жергілікті халықтан жерді жалға алу ғана қалды. Бұл облыста орналасқан өзбек, татар және т.б. ұлт өкілдері отырықшы егіншілер деп саналды. 1873 жылы генерал Кауфман ұсынып, 1877 жылы бекітілген заң бойынша отырықшы егіншілер мекендеген жерлер олардың жеке меншігіне берілген болатын [21]. Сондықтан да патша үкіметінің қоныс аудару саясатының бірден-бір құрбаны, көшіп-қонып отырған жерлері мемлекет меншігі деп саналатын көшпенді казактар болды [22]. 1910 жылы 19-желтоқсан «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереженің» 270-бабында көшпенділердің жерін мемлекет меншігіне алу туралы қосымша енгізілгенге дейін Сырдария облысын отарлау Жетісуға қарағанда өзгеше түрде жүргізілді. Қоныс аударушыларға жерлер казак тұрғындарымен, ауылдарда үстемдік ететін әлеуметтік топтармен келісім жүргізу арқылы жалға алынды. Бұл жөнінде Н.Гаврилов:«Әрбір поселкені құру үшін орыстар көшпенділермен келісімге келулері қажет болды. Ал кейбір жағдайда алатын жерін ақшаға сатып алды ол үшін қазынадан арнайы қаржы бөлінді» [18, б.]. –деді. Мұнда жердің құнына тек арықтардың бағасына және осында орналасқан құрылыстарды бұзуға жұмсалған шығын ғана кірді. Заң жүзінде жерді сатуға немес сатып алуға тыйым салынғанымен, іс жүзінде бұл процесті Түркістан әкімшілігі қолдады. Мұнымен бірге, қоныс аударушылардың өздері де казак байларына жасырын пара беру арқылы өз дегендеріне көндіріп отырды. Бұл жөнінде 1912 дылы Түркістанда болған жерге орналастыру және егіншілік Басқармасының бастығы Кривашин мәлімдеме жасады: «Алғашқы құрылған поселкелерден басқасының барлығы өз бетімен келген шаруалардың қолдарымен жасалды. Олар Сырдария облысының солтүстік уездеріне келіп, казактармен жерлерін жалға немесе сатып алу туралы «заңсыз» шарттар жасады» [23].

Патша әкімшілігінің қоныс аударуға деген қатынасы елдегі нақты жағдайларға байланысты өзгеріп отырды. Алғашқыда 1861 жылғы реформадан кейін помещиктер арзан жұмыс күшінен айырылып қалудан қорқып, қоныс аудару қозғалысына әртүрлі кедергілер жасап отырды. Деревняларда әлеуметтік жіктелу күшейіп, жерсіз шаруалардың көбеюі үкіметті еркін қоныс аудару туралы заңды шығаруды талап етті.

Сырдария облысында орыс шаруаларын қоныстандыру Маевтың жоспарында көрсетілгендей Орынбор-Ташкент даңғыл жолы бойында орналасуы тиіс болған поселкелер бұл аудандарда аз мөлшерде ғана салынды. Перовск уезінде 1882 жылы 2 поселке, 90-жылдары тағы 2 поселке құрылса, Қазалы уезінде орыс селолары мүлдем болмады. Себебі, бұл уездерде егін шаруашылығына қолайлы құнарлы жерлер аз еді. Қоныс аударып келген Еуропалық Ресей шаруалары су жүйелері жүргізілген суы мол, жері құнарлы Шымкент және Әулиеата уездері мен Талас Алатауына қарай ағылды.

Бұл жерде бір айта кететін нәрсе, облысқа келген қоныс аударушылардың саны 1891 жылдан кейін артты. Ал оған дейін 20 поселке құрылып, одан не бәрі 7702 адам ғана өмір сүрді. 1891 жылдан бастап бұл көрсеткіш бүтіндей өзгерді. 1891-1892 жылдардағы Ресейде орын алған ашаршылық салдарынан бқған дейін де өлкеге келе бастаған өз еркімен қоныстанушылардың стихиялы қоныс аударуы үдей түсті. Осы жылдары 22 жаңа село пайда болды. 1895 жылы облыста 45 орыс поселкесінде 15 330 адам өмір сүрді [24], ал 1900 жылы – 48 поселкеде 20 мың тұрғын болды.

Сырдария облысында ең бірінші орыс поселкесі Әулиеата уезінде Верный-Ташкент даңғыл жолы бойында Қара Балта деген атпен құрылды. 1875-1876 жылдары Михайловка, Чалдовар, 1877 ж. Дмитриевка поселкелері пайда болды. 80-жылдары бұл жерде 8 поселке, 90-жылдары 9 поселке құрылып, 1901 жылға қарай барлығы 1586 қожалық орналасқан 23 поселке салынды.

Шымкент уезінде негізінен 1887-1897 жж. аралығында құрылған 18 поселкеде 1901 жылдары 1007 қожалық өмір сүрді. Бұл уезде орыс селолары көп жағдайда пошта даңғыл жолы бойында Шымкент-Орынбор бағытында орналасты.

1886-1896 жж. аралығында облыстағы орыс поселкелерінің саны 8-ден 45-ке дейін жетіп, орыс шаруаларының жалпы саны 10 жыл ішінде 1255-тен 1600-ге дейін өсті.

Сырдария облысына қарасты негізінен қазақ болыстарынан тұратын Ташкент уезінде XIX ғ.соңында пайда болған 10 поселке суландыру жүйелерімен байланысты болды. Алғашқы поселке 1881 жылы Ташкентке таяу жерде Никольск деген атпен пайда болды. Бұдан соң Троицк селосы 1886 жылы құрылып, 4140 десятина суландыру жүйелері бар жердің 1340 десятинасы поселкелер қарамағына беріліп, қалған бөлігі канал құрылысына қатысқан жергілікті тұрғындар иелігіне қалдырылды.

1892 жылы Ташкент уезінде 6 поселке құрылып, оның үшеуі (Черняев, Кауфман және Саратов губерниясының немістері орналасқан Константиновское) Орынбор даңғыл жолы бойына салынды.

Қоныс аудару мәселесімен тек жергілікті әкімшілік ғана айналысты. Облыс басшысы жоғарғы бақылаушы билігін алып, жергілікті жерлерді – уезд бастықтары басқарды. Олар өздеріне берілген билікті пайдаланып, заң бойынша ешқандай рұқсат қағазынсыз өлкеге көшіп келген қоныс аударушыларды өз еліне қайтарып, жіберудің орнына, оларды өз мақсаттары үшін пайдалана білді. Өз еркімен келушілерге жергілікті халықтың жерін тартып алып беруден тайынбады. Жерінен айырылған қазақ шаруаларының қайда барып күн көретіндігі олардың алаңдатқан жоқ [19, 806-807.] 1891-1892 жылдары Ресейдегі ашаршылық салдарынан орын алған стихиялы қоныс аудару кезінде, орыс шаруаларына көмек көрсету үшін Шымкент, Түркістан, Қазалы, Перовск, Әулиета қалаларында уақытша комитеттер құрылды. Әскери министр арқылы қазынадан мұжықтарға қырық бір мың сом жәрдем ақша алынды. Бұл қаражат үй жайларды жалға алуға, азық-түлік және дәрі-дәрмекке, еңбек малдары мен тұқымдық дәндерді, ауыл шаруашылығына қажетті құрал-саймандарды сатып алуға жұмсалды.

Қоныстандырудың алғашқы кезеңінен 90-жылдарға дейін қоныс аударушылардың көпшілігі орта шаруалар болды. 1891-1892 жылдардағы Орталық Ресейде орын алған ашаршылықтан соң қоныстанушылардың басым бөлігі кедей шаруалар құрды.

Түркістан генерал-губернаторы кеңесінен әскери министрлікке 1891 жылғы 8-қарашада жолданған хабарламада: «Биылғы империяның ішкі губернияларында егіннің шықпай қалуына байланысты Түркістан өлкесіне 1000 отбасы келді (5000 жан) және 1300 отбасы келеді деп күтілуде. Бұл қоныс аударушылардың көпшілігінің жағдайы өте нашар. Олардың тіпті тұратын қоныс алуға және егін егуге де шамалары келмейді», - делінді.

1890 жылдары Түркістан өлкесінің әкімшілігі артық жердің жоқтығына байланысты жылдан жылға артып жатқан шаруалардың көшіп келу ағынын тоқтауын сұрап, үкіметке хаттар жолдауымен болды. XIX ғасырдың соңғы ширегінде Орта Азияға қоныс аударушылар негізінен Ресейдің Астрахань, Харьков, Воронеж, Самара, Орынбор, Саратов, Тобыл, Ставрополь, Курск, Пенза, Симбирск губернияларынан келді.

Қоныстанушылардың негізгі бөлігі жері өте құнарлы болып келген Ташкент-Верный даңғыл жолы бойында орналасты. Пайда болған поселкелер, Маев-Кауфман жоспарына сәйкес, әскери-полициялық тірек пункттері есебінде бағаланды. Сырдария облысы әскери губернаторы 1891 жылғы есебінде: «Жергілікті тұрғындар қыстауларының ортасында пайда болған орыс селолары әскери жағдай туа қалғанда үлкен маңызға ие болады. Жалпы алғанда поселкелерді маңызды жергілікті қыстауларды қоршай орналастыру пайдалырақ болар еді. Бұл мәселеде бірінші кезекте Ташкент қаласы тұруы қажет» [25], - деп баяндады.

Осылайша, стихиялы жүрген қоныс аудару қозғалысын патша әкімшілігі өздерінің әскери агрессиялық мақсатына бағындыруға тырысты.

Патша үкіметінің XIX ғасырдың соңында жүргізген қоныс аудару саясатына қорытынды жасайтын болсақ, бірінші кезекте, орыс шаруалары арқылы өлкені отарлаудың негізінде әскери-стратегиялық, қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық мақсат мүдде жатқандығын және соның нәтижесінде жаулап алынған территорияларда қоныстанушылар арқылы империя әкімшілігі мықты сүйеніш жасағандығын айту қажет.

Самодержавиенің қоныс аудару саясатын бос жатқан кең байтақ жерлерді игеру мақсатында емес, оған қарама-қарсы, жергілікті халықтың игерген, өндеген жерлерінен ығыстыру негізінде жүргізілді. Орта Азияны жаулап алған уақыттың алғашқы кезеңінде өлкеге қоныс аударушылар аз мөлшерде тек

шақырумен келген болса, 1886 жылдан бастап, мұнда өз бетімен қоныстанушылардың стихиялы көшіп келуі үдей түсті. Олардың көпшілігі ауқатты, тұрмысты шаруалар емес, керісінше өз елінде азып-тозғандар болатын. Қоныстанушылардың басым көпшілігі Түркістан генерал-губернаторлығының далалы облыстарына (Жетісу және Сырдария), яғни көшпенділер орналасқан жерлерге – олардың жерлерін жалға немесе тартып алып орнықты. XIX ғасырдың ортасынан 1906 жылға дейін қоныс аударушылар қорына Жетісу облысынан 752 197 десятина, ал Сырдария облысынан 159 561 десятина жер алынды [26].

XIX ғасырдың соңында орын алған қоныстанудағы бейберекетсіздіктің нәтижесінде Түркістан өлкесі қоныс аударушылар үшін жабық деп жарияланды. Бірақ бұл нұсқауға қарамастан, өз еркімен қоныс аударушылардың үлкен толқынының ағыны толастамады. Патша өкіметінің Еуропалық Ресей мен Сібірден келген славян шаруаларын Түркістан өлкесіне қоныс аударуының алғашқы кезеңі осылайша қазақ даласының оңтүстігінен басталды.

1. Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. – Верный, 1908. – С. 88, 90
2. Вопросы истории 1911. №9, с. 209.
3. Абдиров М.И. История казачество Казахстана. – Алматы, 1994. – С.121.
4. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы, 1995. 30 б.
5. Вопросы колонизации, 1911. №9, с. 210.
6. Русский вестник 1890. №1. с. 198.
7. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии.-Т. 2-3,-Спб., 1906.-С.268.
8. Иванов А. История колонизация в Туркестанском крае // Русский вестник. 1890. № 16. с.192.
9. Динашева Л.С. Оңтүстік Қазақстандағы қоныс аударушылар тарихы мәселелері: жаңа көзқарас (1867-1917 жж). – Алматы.1999.
10. Проект всеподданейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана.-Спб., 1885.-с.151-159.
- 11.Материалы для статистики Туркестанского края под ред. Маева, вып. 1., 1872.- с.196-198.
12. Материалы по истории политического строя Казахстана. –Алма-Ата, 1960. 1-т.,-с.323-340
13. Обзор Семиреченской области за 1882 год.-Верный, 1884.-с.3
14. Гейер И. Крестьянская колонизация Сырдаринской области.-Ташкент,1892.-с.1
15. Глебов А. Что могут дать переселения крестьянству – Спб., 1907. -с. 2.
16. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – Спб., 1905. – с. 31.
17. Обзор Семиреченской области за 1900 г. – Верный, 1901.-с. 6.
18. Восточное обозрение. Материалы для истории колонизации Туркестанского края.-Спб., 1885.№18.
19. Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае. – Спб., 1911.с.6.
20. Вестник Европы. 1891.№8,-с.806-807.
21. Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. Ташкент., 1900. с. 141-158
22. Вошинин В. Очерки Нового Туркестана. Свет и тени русской колонизации. Спб., 1914. – С. 15.
23. Записка главоуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 г. Приложение всеподданейшему докладу. – Спб., 1912. –с.16
24. Всеподданейший отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству за 1889-1891 гг. – Спб., 1895. – с. 50-51.
25. Вошинин В.Л. Переселение. // О земле, вып. 1, пос.издат, 1921.-с.127.
26. Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. –Спб., 1911. таблица №1

АХМЕТОВА А.Р., 2- курс магистранты, **МҰХАЖАНОВА Т.Н.,**

т.ғ.к., доцент, тарих, археология және этнология факультеті,
әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЕДІЛ БҰЛҒАРЛАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

Түркі әлемінде Еділ Бұлғар патшалығының тарихы отандық ғылымда бұрын-соңды зерттелмеген тың мәселелердің бірі. Сондықтан диссертация жұмысының тақырыбына және осы мақалаға арналуы өте орынды деп есептеймін.

Мындаған жылдар бұрын, Шығыс Еуропа даласы ерте ортағасырларда жаңа этникалық топтардың қалыптасуы мен дамуына куәгер болып, келешекте Киев Русы сияқты қуатты мемлекетпен қатынасқа түсуіне, географиялық орналасуы себепкер болды. Өздерінің этникалық құрамына, діни наным-сеніміне, салт-дәстүріне, саяси ұйымына қарамастан, бұл екі мемлекеттің арасында саяси қатынастар болды.

Басқа да мемлекеттердің тарихы сияқты, бұлғарлардың да тарихы өз алдына екі маңызды бөліктен тұрады: мифологиялық және тарихилық. Халықтың өмірінде болған тарихи оқиғалардың нақты көрінісін мифологиялық бөлімінен көре аламыз. Ал тарихилық бөлімінде бұлғарлардың ең алғашқы тарихи мемлекеті ретінде Идель патшалығын айта аламыз. Бұл көріністі Джағфар тарихынан байқаймыз. Оның алып жатқан жері қазіргі Мәскеу мен Енисей аралығы еді. Патшалықты әртүрлі әулет басқарып келді.

II – IV ғасырлар аралығында Еділ мен Қарқаралы аралығында шығыстан келген хунну – түркілер, терістіктен келген угорлар, оңтүстіктен келген Орта Азиялық түркі («басқа түркі тілді», әдетте оларды иран тілді дейді) тілді көшпелілер (оларды шартты түрде «балқандық» деуге болады), жергілікті сармат – аландардың өзара бірігіп, араласуы нәтижесінде тарихи деректерде «Вар», «Бұлғар», «Теле» деп аталып жүрген мәдени – этникалық орта қалыптасты. Мұндағы саяси билікті Шығыстан келген хуннулар қолына алғанымен мәдени – рухани келбетті жасаушылар – Орта Азиялық «балқантаулықтар» болатын. 200 – 300 жылдық араласу нәтижесінде жаңа қауымның нәсілдік бейнесі де, ортақ тілі мен мәдениетінің алғы шарттары жасалынды. Бірақ бұл қауым қатаң тәртіпті мемлекетке бағына алған жоқ, бұл жөнінен оларды VIII – XIII ғасырлардағы «Дешті Қыпшақ» халықтарымен ұқсастыруға болады. 375 жылы жаңа қауымның белсенді бөлігі – ғұндар Еділден өтіп, алдарына аландарды салып алып, бірнеше жылдан кейін Европаның қақ төрінен бірақ шықты. Оның жайы белгілі. [1] Европадағы Аттила тарихы туралы аз айтылып жүрген жоқ. Олардың Европалық мемлекеті шамамен 480 – 500 жылдарға шейін өмір сүрді де, Европа халықтары арасына сіңіп кетті. Ал IV ғасырда «бұлғар» деп аталған тағы бір тобы Дон мен Кубань далаларына қоныс аударып, тарихта «болгар» (утригурлар) және «альцигар» (кутригурлар) деген атпен мәлім болған. 580 – 590 жылдары Ашина әулеті билеген туыстас көктүріктер билігін таныған бұлғарлар 50 жылдан кейін өз мемлекетін – «Ұлы Бұлғар хандығын» құрды. Оны Кубрат деген билікке ие болған «теле» (дуло, дулат) руының өкілі басқарды. Бірақ болгарлар мемлекеті 630 – жылдан 680 жылға дейін өмір сүре алды, өйткені, олардың күшін шығыс жағындағы көршісі (ол да ғұн – теле ұрпақтары, тек Ашина (көкбөрі) әулеті билеген хазарлар күйреткен еді. Кубрат баласы Аспарух хан бір бөлігін Европаға әкетіп, Дунайдың сағасында басқа бір бұлғар мемлекетін құрды, бұл – бүгінгі славяндық Болгарияның іргетасы. [2] Ал хазарға бағынған бұлғарлардың бір бөлігі VIII ғасырдың басында Еділ – Кама өзендерінің тоғысқан жеріне көшіп, сол жерде «Еділ Бұлғариясының» негізін қалады. Бұлар бүгінгі қазан татарларының арғы бабалары. Хазар тағдыры да баянды болған жоқ, бүгінгі «чуваштар»- осы орданың «бір сынығы». Ал қазақтардың сол «вар-телебұлғар-ғұн» деп аталған ортаға қандай қатысы бар? Мұндай сұрақтың қойылуы заңды да. Түркі қағандарының бүкіл далаға өз билігін таратуы және ыдырауы заманында әлгі қауым тайпалары Ертіс пен Алтайға, Солтүстік Кавказға тарады. VII ғасырдан аты шыға бастаған «имектер» (яньмо) – осы ортадан шыққандар, ал имек (қимақ) тегі бүгінгі қазақтағы кіші жүздік жетіру тобының «телеу» деген аз руының (Телеу – Теле, шежіре бойынша, оның әкесі – Арғымақ, «аруғ имақ»), орта жүздік «найманның» (Ана Иман), оның ішіндегі «ергенекті-саржомарттың» (имен), кіші жүз алайдағы «саржомарт-жеменейдің» (Има ене) қанынан табылады. Ал ұлы жүздік «дулат» тобы (жаныс-Яныщай, сикым – альцигар, ысты, ботбай) мен кіші жүздің «байұлы» (сиық, шеркеш, шенеш, ысық) тобы өз тектерін бұлғарлардың альцигар (кутригур), утригурларынан таратады. Қарап отырсақ, бүгінгі қазақтың ана шеті мен мына шетіндегі руларының туыстығы ғасырлар тұңғығына кетіп жатыр. [3]

Деректер бойынша, Бірінші Бұлғар патшалығы (1018 — 1186) Византияға бағынған. Екінші Бұлғар патшалығы алғашқыда Батуға салық төлесе, XIII ғ-дың аяғы мен XIV ғ-дың басында Ноғай ордасына тәуелді болды. Бұлғарлар – ортағасырлық түркі тілдес тайпалар бірлестігі, сарматтардың бір тармағы. Ғұндар дәуіріне дейін Орта Азиядан ауа көшіп, Оңтүстік-Шығыс Еуропа жерінде мекендеген. Бұлғарлар Түркі қағанатының, кейіннен Авар қағанатының құрамында болды. Бұлғарлардың ішінде дулу тайпасының билеушілері ерекше рөл атқарды. Дулу тайпасының билеушісі — Құбырат (Кубрат) 635 жылы Бұлғарлар мемлекетінің негізін қалады. Алғашқы қаған Құбырат (632–642) – дулат тайпасынан шыққан еді. Жетісу, Талас тарабындағы қалың елден жаңа ғана бөлінбеген, кемі екі-үш ғасыр бойы осы өңірде орнығып тұрған жергілікті дулат II ғасырда, Батыс Ғұн қағанаты құлағаннан соң Алтайдан ауған жұрттың құрамды бір бөлігі дулат тайпасы болғаны қытай деректерінде таңбаланған. Сарыарқада ес жиып, Орал тауларының етегінде өсіп-өніп, Еділ бойында қайыра іргеленіп, ақыры V ғасырда жарым әлемді шайқаған, Еуропаны жапырып, екі Рим империясын бірдей аяғына жыққан жаңа Ғұн Ордасы Аттила өлгеннен соң Қара теңіздің терістік далаларына қайтып оралған. Әрине, түрік тектес басқа рулармен қатар, дулат та осы аймақта орнықты. Ғұн Ордасының жұрнақ-жұқанасы жаңа бір қуатты мемлекет құра алмағанымен, ұрпағын жалғап, нәсілін, тілін сақтап, өзінше тіршілік жасаған сияқты. Арада екі ғасыр өтпей, Ұлы Түрік қағанатының құрамына енеді. Жауынгер қағанаттың күш-қуаты өз алдына, егер Еуразияның қиыр батысы – Қиян Дала, Еділ бойында ілгеріде орныққан түрік тайпалары болмаса, айналасы отыз-қырық жылда соншама ұлан-байтақ өлкені ғұзырына қарата алмас еді. Қаратса да, баурап, ұстап тұра алмас еді. Енді міне, екінші сатыдағы үлкен ұлыс ыдырай бастаған кезде бұл тараптағы жұрт та дербестік жариялайды. [4] Бұлғар қағанаты құрылғаннан соң көп ұзамай, Еділдің төменгі ағысында Хазар қағанаты ту көтереді. Халқы мол, жері бай Хазар мемлекеті көп ұзамай-ақ іргелі елге айналды. Өзін Батыс Түрік қағанатының тікелей мұрагері санаған, қалыпты жора бойынша Византия империясынан алым алып, тақау төңірегімен елшілік қатынас орнатқан Бұлғар қағанатының дербес

ғұмыры небәрі қырық жылға созылыпты. Алайда, Еуропа тарихы, түрік халықтарының тарихында үлкен із қалдырған. Ол да өзін бұрнағы ұлы мемлекеттің нақты мұрагері санаған, іргесін кеңейтіп, құлашын ұзаққа сермеген Хазар қағанатымен соғыста ойсырап жеңілген Бұлғар VII ғасырдың 70-жылдарында үшке бөлінеді. Құбраттың үлкен ұлы, тақ мұрагері Ботбай қарауындағы халқының негізгі тобымен бірге Хазар қағанатының құрамына енеді. Кенже ұл Аспарух (Аспар) екі жүз мыңдай халықпен батысқа қарай үдере көшіп, Дунай бойында жаңа бір ұлыс – Бұлғар (Болғар) хандығын негіздейді. Ортаншы ұл Баян терістік тарапқа ауып, Еділдің жоғарғы ағысы, Кама бойында, ол да Бұлғар атанған хандық құрады. Дунай болғары жергілікті, саны мол славян нәсілімен араласып, уақыт оза келе тілі мен тегінен айрылып, христиан дінін қабылдап, ақыр түбі славян Болғария мемлекетінің құрамында жұтылып кеткені мәлім. Ал Еділдегі Бұлғар ұлысы IX ғасырда іргелі елге айналады, Батыс пен Шығыс арасындағы көпір есепті болады, мұсылман дінін қабылдайды, ақыры 1236 жылы Шыңғыс хан немересі Бату ханның ғұзырын мойындап, ізінше Алтын Орда құрамына қосылады, Алтын Ордан кейінгі бұлғар-татар Қазан хандығының тарихы қазіргі Татарстан тағдырына жалғасыпты. [5]

Азов теңізінің шығыс жағалауын, Кубань өңірі мен Дон өзен аралығын алып жатқан бұл мемлекет Ұлы Бұлғария деген атпен белгілі. Болгария жерін адамдар палеолит дәуірінде қоныстана бастаған. Болгария з. б. VIII — VI ғасырлардағы грек тіліндегі деректерге қарағанда, бұл жерлерді фракийлер қоныстанған. I ғасырда фракийлерді Рим империясы бағындырып, мұнда Мезия мен Фракия провинцияларын құрады. 395 ж. Болгария жері Византия империясының құрамына кірді. Ол Византиямен одақтасып, аварларға қарсы күрес жүргізді. Соның нәтижесінде Қара т-дің солт. және шығыс жағалауын жаулап алып, Фанагория қ-н Ұлы Бұлғарияның астанасы етті. Кубрат 640 жылға дейін билік жүргізіп, батыл қолбасшы ретінде танылды. Бұлғар – Еділ Бұлғариясының X – XII ғасырлардағы астанасы. Қала Еділ өңірінің ірі саяси және мәдени орталығы болған. X – ғасырда ірі сауда орталығына айналған қала 1399 жылы “Ұлы Бұлғар қаласы” деген атқа ие болды. Бұлғар қаласын 1431 жылы Мәскеу князі Василий Темный басып алған. Қаланың қираған орны – Татарстандағы Еділ өзенінен 6 шақырым жердегі Бұлғар ауылының маңында орналасқан. [6]

Шығу тегі белгісіз бұлғар мен хазар халықтары орта ғасырлардың басында екі мемлекет құрды: біреуі — Еділде, екіншісі — Дунайда. Бұлардың аты з. б. VI ғасырында белгілі болды. Махмуд Қашқари Еділ өзенін бірнеше рет атап, Еділ бұлғарларын түркілер дейді де, олардың тілдерін печенегтермен жақындастырады. Башқұрттар қазіргі жерлерінің төңірегінде тұрған. Татарлар, Махмуд Қашқаридің айтуы бойынша Отекен (Отюкен) жерін мекендеген. Ұлы Бұлғария хазарлар мен аландардың біріккен күшінің соққысы нәтижесінде құлады. Ұланғайыр жұрттың ордасы бұзылғанымен, шет жақтағы Батыс Еуразия өз қалпында тұрған. Ел орталығындағы ағайын арасында қырқыс басталған кезде өз жолын тапқан түрік қауымының Аспарух хан бастаған Бұлғарлардың үлкен бір бөлігі батысқа — Дунайдың оң жағалауына көшіп, онда Болгария мемлекетін құрды. Бұлғарлардың екінші бөлігі Еділ өзені бойымен солтүстікке қарай жылжып, кейіннен Еділ Бұлғариясының негізін қалады. Құбыраттың екінші баласы — Ботбайдың қол астындағы бұлғарлар тобы Кубань өңірінде қалып қойды да, хазарларға тәуелділікке түсті. Солтүстік Кавказдағы балқар халқы сол Бұлғарлардың үрім-бұтағы болып есептеледі. Бұлғарлар болгар, татар, чуваш халықтарының қалыптасуында терең із қалдырды. Татарлар мен чуваштардың ұлттық мәдениеті мен өнерінде Бұлғарлардың ізі көбірек сақталған. Чуваш тілі түркі тілдерінің бұлғар тобына жатады. Ел орталығындағы ағайын арасында қырқыс басталған кезде өз жолын тапқан түрік қауымының үлкен бір бөлігі Қара теңіз – Азау Даласында Бұлғар қағанатының шаңырағын көтереді. Ұлы Бұлғарияда қолөнер мен сауданың дамуына кең мүмкіндіктер жасалды. Кубраттан кейін оның ұлы Ботбай билік жүргізді. Хазарлар мен аландар бірлесіп, Ботбай билік еткен кезеңде Ұлы Бұлғарияға шабуылды үдете түсті. Осындай шабуылдардан әлсіреген Ұлы Бұлғария хазарлар билігін мойындауға мәжбүр болды. Осыдан соң Аспарух бастаған бұлғарлардың бір тобы Дунай бойына көшіп, онда Болгария мемлекетінің негізін қалады. Бұлғарлардың екінші тобы Еділ бойына көшіп, онда Еділ Бұлғариясы атты мемл. құрды. Бұлғар тілі – ежелгі бұлғар тайпаларының тілі. Бұлғарлар бұрын Ғұн тайпалары одағына кірген, славян, фин-угор жұрттарымен қарым-қатынаста болған. IX — XII ғасырлардан сақталған деректер мен бейіттердегі (XIV — XV ғасырлар) жазуларға, тарихи есімдер түзіліміне қарағанда, бұлғар тілі қазіргі чуваш тіліне жақын болған. Бұл екеуі түркі тілінің бұлғар тобына кіреді. Бұлғар тобындағы тілдердің өзге түркі тілінен ерекшелігі — “з” орнына “р”, “ш”, “с” орнына “л” дыбысының қолданылуы. Бұлғар тілінің қазіргі башқұрт, татар тілдерінің қалыптасуына ықпал болды. Көшпелілер бұлғардарды VII — IX ғасырларда қазіргі Ресей жерінің түстігіне қарай ығыстырған кезде, олардың бір бөлігі венгр мен славяндардың құрамына енген, осыдан олардың тіліне бұлғар сөздері мол ауысқан. [7]

Өзінің бесжүзжылдық тарихында Бұлғар қаласы Еділ өңірінің ірі саяси және мәдени орталығы болған. X ғасырдың өзінде Бұлғар ірі сауда орталығына айналған. Қаланы өз көзімен көрген (992 ж.)

араб саяхатшысы Ибн Фадлан оны сол кездің өзінде “халықаралық жәрмеңке” деп суреттеген. [8] XII ғасырдағы феодалдық қырқыстардың әсерінен Бұлғар біршама уақыт өзінің маңызын жоғалтады. Бату хан шапқыншылығы да қаланың дамуын бәсеңдетіп, оның ішкі жағдайын шиеленістіріп жібереді. Тек XIII ғасырдың 80-жылдарынан бастап қайта дами бастаған бұл қаланы 1361 жылы Алтын Орда ханы Бұлан Темір қиратады. Араға аз уақыт салып, қайта қалпына келген қала 1399 жылы “Ұлы Бұлғар қаласы” деген атқа ие болады. XIV ғасыр — Бұлғардың ең гүлденген кезеңі. Осы тұста қалада “Мұнаралы мешіт”, “Қасиетті Николайдың шіркеуі”, “Хандардың қабірі”, монша ғимараты, т.б. көптеген сәулетті ғимараттар мен қоғамдық құрылыстар салынған. [9] Бұлғар қаласын 1431 жылы Мәскеу князі Василий Темный бағындырғаннан кейін, Еділ бойы өңірінің орталығы Қазан қаласы болды. Бұлғардың қираған орны Татарстан жерінде, Еділ өзенінен 6 км жердегі осы аттас ауылдың маңында. Петр I-нің тұсында-ақ қаланың ескі құрылыстары зерттеліп, бұлғар қабірлерінің басына қойылған құлпытастар топтастырылып, оларға жазылған жазулар оқылды. Бұдан кейін тек 1870 жылдан бастап кейбір ғалымдар шағын қазба жұмыстарын жүргізіп, тек көне заттар жинаумен шұғылданды. 1938 жылдан бастап Мәскеу Мемлекеттік тарих музейі, КСРО Ғылым Академиясы Заттай мәдениет тарихын зерттеу институтының, Татар АССР-і Мемлекеттік музейінің біріккен экспедициясы (А.П. Смирнов басқарған) қаланың орнында кең көлемді зерттеу жұмыстарын бастап, оны 1945, 1947 — 48, 1950, 1957 жылдары жалғастырды. Көп жылдық қазба кезінде табылған теңгелердің ең көнесі X ғасырға, ал соңғылары XV ғасырдың 20-жылдарына жатады. Әр кездерде жүргізілген зерттеулер кезінде табылған асыл бұйымдар мен тұрмыстық заттар қалада қолөнердің, әсіресе, зергерлік кәсіптің жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді. Ал 1957 жылы жүргізілген қазба барысында табылған Қытай селодоны, Сирия мен Палестина жерінен әкелінген зерлі ыдыстардың сынықтары қаланың халықаралық байланыстары жөнінде мәліметтер береді. Бұлғардың Грекия, Армения, т.б. елдермен қарым-қатынасы болған. Татарстандық ата-аналар балаларына көне Бұлғар қаласының орнынан табылған тарихи мұраларды көрсеткісі келсе Мәскеудегі мемлекеттік тарихи мұражайына аттанады. Советтік және ресейлік артефакт туралы заңға сәйкес Татарстанның археологиялық қазынасының дені республикадағы ұлттық музейлерге таратылған.

Қорыта келгенде, Бұлғария жері этникалық татарлар үшін аса маңызды болса, Свияжск орыстар мен орыс православтық христиандары үшін де аса маңызды болып табылады. Мұнда үш монастырь мен бірнеше православ шіркеуі бар. Негізі, мұндай тарихи қазынаны аялап ұстап, елге танытып, әлемге насихаттаудың өркениетті үлгілерін әлемнің әр шалғайынан кезіктіруге болады. Сан ғасыр теңізден өтсе де, бүгінге жұрнағы жеткен бұл жәдігерлердің халқымыздың мәдени қазынасын айшықтаудағы орны ерекше деп ойлаймын.

1. М.И. Артамонов История хазар. // Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
2. Жумагулов К.Т. Аварский каганат в истории Евразии // наука и высшая школа Казахстана, №18 (160) 1 октября 2007г. — с. 6-7
3. Жумагулов К.Т. К истории Аварского каганата // Материалы республиканской научно – теоретической конференции. – Караганда, 2009. — с.221-226
4. Р.Бариев ВОЛЖСКИЕ БУЛГАРЫ: ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА, С.-Петербург, 1999.
5. Мұхажанова Т.Р. VIғ. Аварлар және Византия // Қаз ҰУ. Хабаршы, тарих сериясы. Алматы – 2000.- № 1 (16).
6. Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях Ибн-Даста. Пб., 1869.
7. В.Ф. Генинг, А.Х. Халиков Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник). // М.: 1964. 201 с.
8. Ибн-Фадлан. Записки о путешествии на Волгу. Пб., 1891.
9. М.Протектор История. // Пер. Г. С. Дестуниса. СПб., 1860.

КОЛОМИЙЦЕВА М., магистрант 1 курса кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, **МИЙМАНБАЕВА Ф.Н.**, доцент КазНУ им. аль-Фараби

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ АНГЛИИ С ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ В ПРАВЛЕНИЕ ЕЛИЗАВЕТЫ ТЮДОР

В XVI в. Османская империя играла значительную роль в экономических и международных отношениях в Европе и на Ближнем Востоке. Западноевропейские страны были заинтересованы в поддержании традиционных торговых отношений с Левантом. Турецкая агрессия в Средиземном море, а также открытие морского пути в Индию вокруг Африки отнюдь не привели к упадку средиземноморской торговли европейцев с Востоком, и она по-прежнему имела большое значение, хотя и стала менее прибыльной по сравнению с торговлей в Индии вокруг мыса Доброй Надежды.

Османское государство имело торговые связи со многими странами, в том числе с Венецией, Генуей, Францией, Венгрией, Австрией, Польшей, Россией, поощряло транзитную торговлю с Востоком.

Контакты западноевропейских государств с Османской империей имели и самостоятельное политическое значение. Так как попытки создать общеевропейский союз для борьбы с турецкой угрозой оказались безуспешными, многие страны стремились установить дипломатические отношения с Портой, заключить с ней политический союз или по крайней мере склонить ее к нейтралитету [1, с.3].

Во второй половине XVI в. в связи с изменением международных отношений борьба за влияние в Османской империи усилилась. Развитие капиталистического уклада в западноевропейских странах требовало расширения торговых связей, повысило спрос на товары, поступающие из Леванта (шелк и хлопок-сырец, красители, пряности и прочее). Это обострило торговое соперничество западноевропейских стран в Леванте.

В 70-е годы XVI в. в борьбу за торговые привилегии и политическое влияние в Турции включилась Англия. Вскоре англичанам удалось получить «капитуляции», аналогичные французским, и установить прочные дипломатические контакты с турецким правительством. Политическому альянсу Англии и Турции, которые нуждались в союзниках, благоприятствовали и внешнеполитическая конъюнктура, и положение дел в самой Турции. Значение Франции как политического партнера Турции было подорвано гугенотскими войнами. Назревала открытая война Англии с Испанией за колонии и преобладание на морях, и в этой борьбе она пыталась заручиться поддержкой противников Филиппа II: Франции, Нидерландов и Турции. Османская империя в этот период переживала внешнеполитические затруднения и первые крупные военные поражения, вызванные глубокими внутренними причинами, важнейшими из которых были распад военно-ленной системы, народные восстания и центробежные устремления отдельных крупных феодалов. Турция была ослаблена также войной с так называемой Священной лигой (Испания, Венеция, Генуя и другие государства) [1, с.4].

Установление дипломатических контактов между Англией и Турцией было связано с началом торговли между двумя странами. В 1575 г. два крупных лондонских купца, Эдвард Осборн и Ричард Стэйпер [2, с.46], на собственные средства послали своих служащих (Джона Уайта и Джозефа Клементса) через территорию Польши в Константинополь с целью добиться от турецкого султана Мурада III разрешения на визит английского торгового агента Уильяма Харборна. В 1578 г. он посетил Константинополь. Добившись пожалования Осборну и Стэйперу свободы торговли в турецких владениях, а также получив послание султана королеве Елизавете, он вернулся в Англию. В письме султан заверил английскую королеву в благосклонном отношении к Англии и согласии на торговлю ее подданных в его владениях [1, с.5].

Эти привилегии (или «капитуляции») были пожалованы англичанам в 1580 г. «Капитуляции» подтверждали заключение «прочной дружбы, мира и союза» между двумя странами и содержали 22 статьи, которые определяли торговые права англичан и гарантировали охрану их личности и имущества. Английские подданные получали право торговать повсюду во владениях турецкого султана, уплачивая обычную пошлину (в размере 5 %) и освобождаясь от всех других сборов. Запрещалось обращать их в рабство. Имущество умерших английских купцов не подлежало конфискации, а передавалось их соотечественникам. Турецкие подданные обязывались укрывать английские суда в гаванях во время шторма, оказывать помощь потерпевшим кораблекрушение. Одна из наиболее важных привилегий – право назначать консулов во владениях султана. Таким образом, английские подданные освобождались от подчинения французским консулам, под покровительством которых находились купцы всех стран, торгующих с Портой, за исключением венецианцев.

В сентябре 1581 г. английская королевская хартия санкционировала создание Левантийской компании, получившей право монопольной торговли во владениях турецкого султана [2, с.48]. Хартия закрепляла за королевой право назначать в члены компании двух лиц. По всей вероятности, таким образом, предполагалось обеспечить участие придворной аристократии в этой прибыльной торговле. В хартии указывалось, что Левантийская компания обязана вести торговлю в масштабах, достаточных для ежегодного поступления в казну не менее 500 фт.ст. в виде ввозных и вывозных пошлин. Получив королевский патент на право создания компании, купцы предприняли определенные шаги с тем, чтобы иметь в Константинополе постоянного посла в качестве защитника своих интересов [1, с.6]. Они обратились с петицией к королеве о назначении Уильяма Харборна официальным представителем Англии в Османской империи: «Так как султан Мурад Хан, правитель Турции и Восточной Империи, заключил с нами дружественный союз, и так как для подтверждения и упорядочения его, этот правитель пожаловал нашим подданным свободу торговли во всех частях его империи с такими же привилегиями, что и другим правителям, и так как мы не хотим ничего, кроме

доброто отношения правителя к нам, мы, будучи уверенными в верности, покорности, мудрости и добром нраве и расположении нашего слуги Уильяма Харборна, сквайра, к нам и нашей службе, настоящим документом делаем, назначаем и узакониваем его в качестве посла, помощника и агента. Даем ему полномочия и власть от нашего имени и для нас поддерживать этот союз дружбы, взять в свои руки пожалованные привилегии и взять под свою власть всех подданных, торгующих в тех краях, чтобы до тех пор, пока они торгуют в тех краях, они подчинялись предписанию и порядку, указанному привилегиями, а нарушители этого нашего договора осуждались и наказывались соответственно. Мы даем ему власть над всеми, торгующими в тех краях, право назначать места их торговли, запрещать торговлю в других местах, назначать консулов и правителей, издавать законы и постановления, в соответствии с которыми все наши подданные должны вести себя как в общественных делах, так и в личной жизни; исправлять и наказывать нарушителей этих законов и, наконец, делать все, что будет необходимо для хорошего управления нашими подданными и их торговлей в тех краях. Если агент будет предпринимать какие-либо действия, противные нашим законам, они должны быть представлены нам и утверждены нами» [3, с.25].

В начале своей деятельности Левантийская компания была невелика. Кроме крупных лондонских купцов, таких как Эдвард Осборн, Ричард Стэйпер, Уильям Гаррард, принявших активное участие в создании компании и названных в королевской хартии, в Левантийскую компанию вошли еще 12 представителей торговой олигархии Лондона. Компания принадлежала к типу компаний с объединенным капиталом. Это объяснялось тем, что торговля с Левантом в то время была сопряжена со многими трудностями и определенным риском. Королева Елизавета вкладывала капиталы в левантийскую торговлю, в 1584 г., например, она выделила для этой цели 10 тыс. фт. ст. на условиях получения 500 фт. ст. прибыли ежегодно [4].

Основные торговые фактории и консульства Англии в Восточном Средиземноморье в это время находились в Константинополе, Смирне, Алеппо, Александrette, Триполи, Каире, Александрии, на Кипре, Крите. Первым консулом компании в Александрии, Каире и других пунктах Египта в 1583 г. был назначен Гарвей Миллерс, консулом в Иерусалиме – Ричард Форстер, а в Алжире, Тунисе и Триполи – Джон Типтон [1, с.9].

Дипломатические усилия Харборна в этот период ни в коей мере не ограничивались борьбой с соперниками за признание и влияние. После пожалования «капитуляций» между Англией и Турцией последовали переговоры о политическом союзе. Во время первого визита Харборна в Константинополь один из приближенных султана, Мустафа-Бей, по поручению турецкого правительства передал королеве Елизавете послание. Оно свидетельствовало о полной осведомленности турецкого правительства о внешнеполитических осложнениях Англии, о том, что у нее много «врагов, которые всеми способами стремятся вредить ей» [1, с.11]. Мустафа-Бей пишет королеве Елизавете: «Ваш подданный Харборн пришел ко мне и просил меня добиться разрешения для него торговать беспрепятственно во владениях моего господина Султана Мурад Хана. В то время как я вел переговоры с моим господином по этому вопросу, мне на ум пришла идея каким-либо образом способствовать заключению союза между Вами и им, так как, во-первых, вы придерживаетесь самой лучшей из всех христианских религий и, во-вторых, потому, что по этой причине христиане во всем мире, завидуют вам и всеми способами стремятся вредить, если могут. А также потому, что в ваших интересах быть в согласии с таким выдающимся правителем, с которым почти все правители и короли стремятся быть в тесном союзе... Поэтому, я думаю, вы не откажетесь заключить союз с нашим господином, который может помочь вам против всех врагов вашей религии. Если вы согласны, я постараюсь способствовать такому союзу» [5, с.20]. В результате между Англией и Турцией был заключен договор о взаимной помощи и поддержке в случае войны с Испанией.

30 ноября 1588 г., используя известия о разгроме Непобедимой Армады, Бартон вновь обратился к султану с прошением ускорить выполнение оказания военной помощи. Посылка турецкого флота откладывалась под предлогом отсутствия адмирала, который мог бы возглавить большой флот. Бартон писал султану, что теперь, когда Англия без посторонней помощи одержала победу над Испанией и найден опытный и знающий адмирал, важно не упустить момент. По мнению Бартона, Испания не выдержит войны на два фронта и в результате это позволит туркам захватить огромные богатства, а султану – многие королевства. Однако в январе 1589 г. Бартон вновь писал своему правительству, что подготовка прекращена, и турецкая сторона по-прежнему ограничивается обещаниями, оправдываясь осложнением отношений с Персией, Польшей и Московским государством.

Бартон видел причину бесплодности своих усилий в том, что Испания тратила огромные суммы на подкуп приближенных султана, которые нейтрализовали его действия. И если бы он имел сотую долю тех средств, которые тратит король Испании, писал Бартон, успех бы был обеспечен. Давая сложные дипломатические поручения английским послам, королева не выделяла ни пенсы на то,

чтобы помочь их осуществлению. Турецкие власти не жаловали тех, кто приходил с пустыми руками. Английские послы в Турции Харборн, Бартон и Лелло неоднократно обращались за необходимыми средствами к Левантийской компании [6]. Жалованье послам выплачивалось из средств компании. Все подарки султанам приобретались Левантийской компанией, но преподносились от имени английской королевы.

По истечении срока действия патента Левантийской компании, созданной в 1581 г., в январе 1592 г. был издан новый королевский патент, санкционирующий создание компании под названием «Правитель и компания купцов, торгующих с Левантом». В компанию, получившую право монопольной торговли с Венецией и владениями Турции на 12 лет, вошли 53 купца.

Согласно новой хартии, королева сохраняла за собой право в случае необходимости назначать в члены компании двух лиц. Для участия в делах новой компании Елизавета выделила 4 корабля и 200 матросов. И на этот раз Левантийская компания создавалась как паевая, торгующая на объединенный капитал. Через несколько лет компания была превращена в регулируемую, и купцы стали торговать индивидуально, получив большую свободу действий в отношении ведения своих торговых дел. Это также дало им возможность активнее сопротивляться стремлению королевы переложить на их плечи все расходы, связанные с поддержанием дипломатических отношений с Турцией и деятельностью английских послов в Константинополе.

Значительную роль в импорте играло сырье для текстильной промышленности: хлопок-сырец и хлопковая пряжа, шелк-сырец. Высокий спрос на эти виды сырья в Англии был связан с развитием английской хлопчатобумажной и шелковой промышленности. В 1586 г., например, члены Левантийской компании писали своим агентам в Алеппо: «Вы должны прислать нам по крайней мере 60 тюков хлопчатобумажной пряжи: 20 или 30 из них могут быть плохого качества, а остальные – самого лучшего сорта, какой вы сможете достать, так как они пойдут на изготовление fustians» [2, с.48].

В Леванте английские купцы покупали различные виды специй: перец, гвоздику, мускатный орех, имбирь, анисовое семя, корицу. Хорошим товаром в Англии были турецкие ковры, некоторые виды тонких хлопчатобумажных тканей, масло. Выгодным предметом импорта был также изюм, пользовавшийся большим спросом в Англии и частично реэкспортировавшийся английскими купцами в другие страны. Постоянными и наиболее значительными предметами экспорта из Англии в Левант в конце XVI в. были каразья – тонкое сукно высокого качества, олово, свинец, кроличьи шкурки. Дополнением к ним служили проволока, копченая сельдь, сардины, сушеная рыба. Из России в Левант английские купцы реэкспортировали икру, жир, канаты [2, с.48].

В конце 80-х и 90-х годах XVI в. англо-турецкие контакты так упрочились, что Англия успешно использовала их не только для борьбы с Испанией и своими соперниками на торговых путях в Средиземноморье, но и для политических интриг в Европе. В 1590 г., когда обострение отношений между Польшей и Турцией едва не привело к военному конфликту, Бартон получил от королевы задание убедить султана отказаться от войны с Польшей. Англия была заинтересована в сдерживании агрессии Турции в Восточной Европе, так как в противном случае Испания чувствовала бы себя в большей безопасности. Бартон заявил приближенным султана, что, готовясь к войне с Польшей, Турция нарушает свои обещания помогать в борьбе с общим врагом и вредит друзьям. А между тем мир с Польшей был особенно необходим Англии, так как Польша поставляла ей различные виды военного снаряжения, необходимого для борьбы с Испанией. В результате Мурад III сообщил Елизавете, что ее доводы убедили его заключить мир с Польшей.

Деятельность английского купечества в Леванте в конце XVI в. положила начало проникновению английского торгово-промышленного капитала в Турцию и страны Ближнего Востока. Проникновение в Левант носило отнюдь не мирный характер. Англия, в которой капиталистический уклад развивался быстрыми темпами, вступила в острую конкурентную борьбу с Испанией, Францией и Венецией за экономическое и политическое преобладание в Османской империи. Также Англия бросила вызов господству на морях Испании, проникла в ее колонии, грабила испанские суда и в борьбе с ней пыталась заручиться поддержкой других стран. Английское купечество развило бурную деятельность в Леванте и стало вытеснять Венецию и Францию с их традиционных торговых путей и пунктов. Большую роль в этот период играла борьба в международной политике за морские пути, торговые привилегии и монополии.

Дипломатическая борьба в Турции во второй половине XVI в. завершилась победой Англии, что позволило ей укрепить свой международный авторитет и установить экономическое и политическое влияние в этой стране. Англо-турецкий альянс стал орудием английской политики, а взаимные симпатии Англии и Турции способствовали политической изоляции Испании [1, с.19].

Деятельность английского купечества в Леванте в конце XVI в. положила начало проникновению английского торгового капитала в Турцию и страны Ближнего Востока. Вывоз сырья и ввоз готовой

продукции английского производства во владения Османской империи подрывали основы экономики, входивших в ее состав стран и областей. Низкие таможенные пошлины и привилегии, полученные в результате подкупа и политического давления на турецкое правительство, позволили английскому торговому капиталу занять ведущие позиции в торговле Турции и в ее владениях [2, с.55]. Все это в конечном итоге способствовало превращению Турции в полуколонию Западной Европы.

-
1. Цыпурина Г.И. Английская дипломатия в Османской империи во второй половине XVI в. // Англия в эпоху абсолютизма (статьи и источники). – М.: Изд-во Моск., ун-та, 1984. – 200 с.
  2. Англия в XV-XVII вв. Проблемы генезиса капитализма // Межвузовский сборник. – Горький, 1976. Вып.3.
  3. Королевское приказание ее слуге Уильяму Харборну быть послом и агентом Ее Высочества в Турции (1582 г.) // Англия в эпоху абсолютизма (статьи и источники). – М.: Изд-во Моск., ун-та, 1984. – 200 с.
  4. Rowland A.L. England and Turkey. The rise of Diplomatic and commercial relations. N.Y., 1968, p. 48
  5. Мустафа-Бей – королеве Елизавете // Англия в эпоху абсолютизма (статьи и источники). – М.: Изд-во Моск., ун-та, 1984. – 200 с.
  6. List and analysis of State papers. Foreign series, 1589–1590. Ed. by R.B. Wernham, L., 1964, v. 1. p. 453.

КАСИЕНОВА К.М. - ст. преподаватель Алматинского университета энергетики и связи
Культурно-гуманитарная интеграция тюркского мира (средние века, новое и новейшее время),
г. Алматы, Республика Казахстан

«КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ТЮРКСКОГО МИРА» (СРЕДНИЕ ВЕКА, НОВОЕ И НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ)

Эпоха великого переселения народов (XII-V вв.) изменила этническую и политическую карту Средней Азии и Восточной Европы. В V в. многочисленные группировки союза тюркоязычных племен расселились в степной полосе от севера Монголии до Восточной Европы. Казахстан подразделялся на семь государств, земли которых попали под власть Тюркского каганата.

Последующим является Тюркешский каганат (552-756). Потом образовалось Карлукское государство (756-940), где имелись как правящая знать, так и рабы. В стране карлуков насчитывалось 25 городов и поселений, которые в 940 г. под натиском со стороны Кажгара пали. Образовалось новое Огузское государство (IX-XI вв.) потом новый Кимекский каганат Кимеки писали тростниковыми перьями и пользовались древнетюркским алфавитом Распространенной формой религии был шаманизм. Ислам получил распространение среди кимекской знати. Шло вытеснение рунической письменности и сложение новой тюркской письменности на арабской графике. Появляется мусульманская литература на тюркском языке (Юсуф Баласагуни и Махмуд Кашгари). О государстве каракитаев (1128-1213) известно, что помимо продолжения исламизации, в 1007 г. керейты и найманы приняли христианство несторианского толка, ноходясь под определенным влиянием уйгурской культуры. Керейты поддерживали тесные политические и этнокультурные отношения с уйгурами, монголами, каракитаями и тангутами. Замыкает строй государств домонгольского периода могучее Кыпчакское ханство (нач. XI в. – 1219 г.) с совершенной военной организацией, развитыми оущественными отношениями, общностью языка и однотипностью форм хозяйствования.

Умерших хоронили по древнему ритуалу. Покойника помещали на возвышении в юрте. Рядом с юртой родичи клали принесенных в жертву овец и лошадей, затем семь раз объезжали юрту по кругу. Каждый раз, проезжая перед входом, делали порезы себе на лице и плакли; лошадь, одежду и вещи покойника сжигали вместе с трупом умершего. Потом собирали пепел, чтобы захоронить его в подходящее время: если умирал кто весной или летом, тогда ждали осени, если кто умирал осенью или зимойб тогда ждали, пока распуస్తятся и расцветут деревья. После похорон накладывали камни и ставили нан них памятный столб. Количество камней находилось в зависимости от количества людей, которых убил прижизни умерший. Затем вешали головы принесенных в жертву овец и лошадей на столб.

Археологические раскопки памятников IX-XIII вв. свидетельствуют о формировании мусульманской культуры. В Таразе и Мерке христианские церкви были превращены в мечети.

Во второй половине IX-X вв. меняется погребальный обряд. Появляются погребения в грунтовых ямах, склепах из сырцового кирпича, погребенные ориентированы на северо-запад, лицами на юг. Инвентаря в погребениях нет. Изменения этого обряда обязаны Ирану и Палестине.

Кыпчакская языковая общность смогла объединить вокруг себя множество близкородственных языков и наречий, сформировав компактную, цельную, лексически богатую группу тюркских языков. На становление казахского языка огромное влияние имел кыпчакский язык.

В среде огуз- кыпчакских племён, населявших Сырдарью в VIII в., жил мыслитель Коркыт. Он служил в качестве советника ханам. Кыпчакские племена, считая Коркыта святым, берегли его мавзолей, построенный в IX- X вв. на берегу Сырдарьи.

В середине первого тысячелетия нашей эры на территории Казахстана уже господствовали языки тюркской группы. В V в. Они делились на две большие ветви- западную и восточную. На языках первой группы говорили потомки гуннов и кангаров от Ертиса на востоке до Карпатских гор на западе. Группа делилась на ряд локальных языков- кангарский, хазарский, древнебулгарский, гунский. Часть гуннов в V-VI вв., продолжала жить в Паннонии, на территории современной Венгрии. На языке, близком к кангарскому, говорили усунь Тянь- Шаня. Часть Жетысу, Алтайские горы и степи Джунгарии и Монголии занимали народы, говорящие на восточно- тюркских языках. Это теле, кыргызы, остатки хунну.

На базе кангарского языка начинает складываться кыпчакский (древнеказахский) язык.

Наряду с тюркскими языками в Южном Казахстане и Жетысу, в зоне оседло- земледельческой и городской культуры, продолжал сохраняться согдийский язык иранской языковой группы. В той же среде имелись небольшие группы, говорившие на языках семитской семьи, сирийском и арабском. [1]

Интенсивно развивался в XIV-XV вв. начавшийся ранее процесс становления тюркских литературных языков трех основных диалектных групп:

карлукско- уйгурский, уйгурско- огузской и кыпчакско- огузской. На кыпчакском языке было создано большое количество литературных памятников, развивалось устное народное творчество. Образцы фольклора сохранились в памятнике кыпчакского языка «Кодекс куманус». В XIV-XV вв. из кыпчакско- ногайской подгруппы, кыпчакской группы тюркских языков выделился казахский язык. В Кыпчаке, в Ногайской Орде, развивалось творчество певцов (жырау), воспевающих единство народа, любовь к Родине. Складывался кыпчакский героический эпос.[2]

Наряду с развитием собственно тюркской культуры шло активное освоение ценностей других культур.

По странам Востока и Запада не только распространялись товары, культурные образцы и эталоны в прикладном искусстве, архитектуре, настенной живописи, но и искусство музыки и танца, зрелищные представления.

В разных местах при раскопках памятников на Шелковом пути найдены многочисленные материальные подтверждения и взаимообогащения культуры: коллекция терракот танского времени, изображающая танцоров, танцовщиц, актеров в масках, музыкальные ансамбли, уместившиеся на верблюдьих горбах. Лица артистов принадлежат представителям народов Средней Азии.

На Шелковом пути в городах Казахстана, где встречались Запад и Восток, Европа и Азия, создалась благоприятная почва для взаимопроникновения и взаимообогащения непохожих культур.

Значительное место в культурной жизни городского населения занимали произведения древишских поэтов, проповедников культа ислама. Среди этих писателей наиболее крупным был ХоджаАхмет Яссави, проповедник ислама XI- XII вв. Он написал сборник стихов «Дивани Хикмет» (Книга мудрости). [1]

Глобализация и усиление интеграции с другими народами привели к широкому распространению тюрков за пределы их исторического ареала.

Городская культура Казахстана VI-XII вв., Великий Шелковый путь, памятники древнетюркской письменности, верования и религия тюрков

История взаимодействия и слияния обеих групп древнего населения на протяжении двух — двух с половиной тысяч лет и есть процесс, в ходе которого осуществлялась этническая консолидация и сформировались тюркоязычные этнические общности. Именно из среды этих близкородственных племён во II тыс. до н. э. выделились современные тюркские народы.[3]

Казахская культура – прямая наследница древнетюркской цивилизации. Благодаря достижениям археологической науки теперь мы знаем, что наши предки имели средневековую городскую культуру, ирригационные сооружения, архитектуру, искусство. Доказано, что наша родина была колыбелью своеобразной степной цивилизации, сочетавшей в себе симбиоз культуры земледельцев и скотоводов, Города и Степи. Причем традиции взаимного действия прослеживаются и ранее – в эпоху бронзы.

К материальной культуре относятся например, города, памятники архитектуры, предметы быта, одежда, народно-прикладное творчество., а к духовной – устное народное творчество, произведения литературы, музыка.

Города образуются в поймах рек, междуречье, на соединении континентов, на трассе торговых караванных путей, т.к. города были центрами сосредоточения торговли и ремесла, хозяйства, таким регионом на территории Казахстана было Семиречье.

Во многих архивах было первое описание городов Семиречья принадлежат буддийскому паломнику СюаньЦзяню, проехавшему здесь в 630г. Он сообщал: «Пройдя более 500 ли на северо-запад от Прозрачного озера, прибыли в город на реке Суй-е (Суяб). Этот город в окружности 6-7 ли. В нем смешанно живут торговцы из разных стран и хусцы. Прямо на западе от Суй-е находится несколько десятков одиночных городов и в каждом из них свой старейшина. Хотя они не зависят один от другого, но все они подчиняются тудзюю (кагану). Страна от города Суй-е до Гэшуанна (Кушания) называется Сули, ее население также носит это имя... Тех, кто возделывает поля, и тех, кто преследует выгода – поровну».

В Согдийском культурном комплексе находят воплощение и функции города как центра ремесла, торговли и сельского хозяйства. Распространение согдийского культурного комплекса в Семиречье происходило отчасти путем непосредственного переселения сюда согдийцев. С другой стороны его можно объяснить как отражение процесса культурной интеграции. Согдийцами были основаны города Джамукат, Бунджикат

Как правило, необходимость его введения обосновывается ссылками на существовавшую некогда единую культурно-историческую общность. Однако существуют определенные проблемы с переходом на латиницу. Безусловно, Россия следит за процессом "тюркской интеграции", так как на ее территории проживает большое число тюркских народов, многие из которых имеют свои национальные республики. Превращение Тюркского совета в полноценное межгосударственное объединение объективно входит в некоторое противоречие с российскими геополитическими интересами в регионе, поскольку возможно появление соперничества между деятельностью Тюркского совета.

Одновременно с согдийским культурным комплексом в Семиречье, на юге Казахстана и в Мавераннахре распространяется и тюркский культурный комплекс, представленный в археологических материалах такими массовыми находками, как металлическая посуда и вооружение, предметы с руническими надписями. В результате в 6-первой половине 9 в. в Семиречье и Средней Азии складывается своеобразный культурный комплекс, который можно назвать тюркско-согдийским.[3]

Я считаю что, после распада СССР Турция предпринимала и продолжает предпринимать определенные шаги для интеграции тюркоязычных государств Южного Кавказа и Центральной Азии. И тут задействованы самые разные институты и мероприятия. Одним из них является проведение саммитов глав тюркоязычных стран, на которых согласовываются и решаются общетюркские вопросы. Например, в ходе 9-го саммита в 2009 г. был создан Тюркский совет. Моделью для него служили такие объединения как Британское сообщество наций, Лига арабских государств и т.п. В Тюркский совет не вошли Узбекистан, который с 2000 года не участвует в "тюркских" саммитах, и Туркменистан, проводящий политику политического нейтралитета. На 10-м саммите в 2010 г. были предприняты шаги для укрепления совместной институциональной платформы этого объединения. Это событие оценивалось как очередной шаг Турции, направленный на создание институциональных основ "глобальной тюркской интеграции". Попытки Турции подкрепляются и другими мероприятиями. В частности, Турция продолжает оказывать помощь и содействие развитию постсоветских тюркских государств и выделяет для этого значительные ресурсы, а также посылает в эти страны своих специалистов. В Турции создана специальная организация по развитию сотрудничества с тюркоязычными странами (ТИКА). Эта организация имеет в тюркских республиках свои координационные офисы и координирует участие турецких компаний и их сотрудничество с местными организациями. Размах взаимодействия Турции с государствами тюркского мира определяется не только ее собственными интересами, но также отражает интересы Евросоюза и США. В настоящее время Россия восстанавливает свои традиционные связи со странами тюркского мира. Создается Евразийский союз. Как известно, Н. Назарбаев еще в 1994 г. выдвинул идею о создании такого союза. Казахстан является активным участником саммитов тюркских стран, Делового совета и других институтов, которые должны объединять тюркоязычные страны. Но с другой стороны, он участник Таможенного союза, сформированного между Россией, Казахстаном и Беларуссией, а также сторонник создания Евразийского союза. Так что тут налицо определенное соперничество между "тюркскими" и "евразийскими" инициативами. Сейчас еще трудно сказать, во что выльется Евразийский союз, могут быть разные последствия. В любом случае, наступил очень важный момент. Раньше Россия не шла на создание такого объединения. Был ЕврАзЭС, но он не носил такого конкретного характера.

Арабское завоевание оказало сильное воздействие на жизнь Средней Азии. И хотя ни юг Казахстана, ни Семиречье не попали под власть арабов, тем не менее последствия завоеваний сказались на городской культуре области. Связанная тесными экономическими и культурными связями с Средней Азией, она испытала сильное воздействие мусульманской культуры, которая распространилась в первую очередь среди городского населения.

Интенсивный культурный синтез проходил на фоне этногенетических процессов. Таким образом, в период раннего средневековья на юге Казахстана и в Семиречье сложилась своеобразная культура, которая интегрировала в себе культурные достижения Согды и тюркский культурный комплекс. Наиболее ярко проявление этой интеграции наблюдается в культуре города.

Надо подчеркнуть что археологическими исследованиями на юге Казахстана зафиксировано 25 городищ со слоями 6-9 в.в., которые можно считать остатками городов. Известны названия некоторых из них – Исфиджаб, Шараб, Будухкет, Отрар, Шавгар. В этих городах выделяются: цитадель, шахристан и рабад

В юго-западном Семиречье, по археологическим данным, насчитывается 27 городищ, которые в большинстве своем отождествляются с летописными городами Таразом, Куланом, Атлахом, Джамукатом, Мерке.

И кстати если говорить в наше время, процесс интеграции тюркских стран сталкивается сегодня с целым рядом проблем, среди которых необходимо выделить следующие: во-первых, в состав совета сотрудничества не вошли Туркменистан и Узбекистан, а это означает, что в Тюркском совете не участвует большая часть тюркского населения Центральной Азии. К тому же Туркменистан обладает крупнейшими в регионе и вторыми в мире после России запасами природного газа, экспорт которого мог бы стать локомотивом экономической интеграции. Во-вторых, базовой проблемой тюркского мира является и отсутствие общих границ. Если Казахстан, Киргизия, Туркмения и Узбекистан граничат друг с другом, то от Азербайджана их отделяет Каспийское море. Общей границы с Турцией фактически не имеет и Азербайджан. На небольшом участке с ней граничит входящая в состав Азербайджана Нахичеванская автономная республика, которая, однако, отделена от основной территории страны Арменией. В-третьих, все участники Тюркского совета обладают разным экономическим весом. По размеру ВВП Турция примерно в три раза опережает Азербайджан, Казахстан и Киргизию вместе взятые. Экономика Киргизии после "апрельской революции" зависит от внешней помощи, главным образом которую оказывает Россия. В-четвертых, экономическое неравенство имеет и политические последствия.

В настоящее время, Тюркский совет является региональным объединением, целью которого является укрепление единства тюркских народов. Членами организации являются Казахстан, Киргизия, Азербайджан и Турция. Впервые идею о создании ССТС высказал в 2006 году на саммите тюркоязычных стран президент Казахстана Н. Назарбаев. На 9-м саммите глав тюркоязычных стран, который состоялся в октябре 2009 г. в Нахичевани, Н. Назарбаев предложил создать Совет сотрудничества тюркских стран, который должен был обладать "всеми необходимыми признаками политического регионального объединения, правовым статусом и определенными организационными структурами". Помимо самого совета Казахстан предложил создать ряд общетюркских институтов гуманитарной направленности: Центр изучения тюркского мира и Тюркскую академию, а в ее составе – Центр тюркской истории и культуры, Центр изучения тюркского языка, Тюркскую библиотеку и Тюркский музей. На стамбульском саммите глав тюркоязычных стран, состоявшемся 16 сентября 2010 г., предложения Казахстана были реализованы. По итогам саммита было решено создать Совет сотрудничества тюркоязычных стран, руководящими органами которого стали Совет глав государств, Совет министров иностранных дел, Совет старейшин и Комитет старших должностных лиц. Тем самым идеи тюркской интеграции впервые с момента распада СССР получили необходимые для их практической реализации институты. До этого сотрудничество тюркских стран выражалось в форме периодических саммитов глав государств и курултаев.

-
1. Тимошинов В. И. Культурология: Казахстан-Евразия-Восток-Запад: Учебное пособие: составление, анализ- 400 с. Алматы: Нус, 2007.
  2. Байпаков К.М. История Казахстана в средние века.- Алматы, 1996.
  3. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993.

ИСЕНОВ Ө.И.,

т.ғ.к., Қазақстанның тарихы кафедрасының доценті, Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,
Қостанай қаласы, Қазақстан Республикасы

Ә.БӨКЕЙХАН МЕН А.БАЙТҰРСЫН ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ ХАҚЫНДА

*Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын
жоғалтса, оның артында өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады.
Әлихан Бөкейхан*

Тарихымызды тану туралы алаш ардақтысы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан: Тарих дейтін бұрынғы өткен заманның жайынан сөйлеп тұратұғын, бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар беретұғын бір ілім. Қазақтың көбі оны «шежіре» деп айтады. Бұл заманның ғалымдары тарихты ең оңды мұғалім деп түсінеді.

Тарих – түзу жөнді үйретуші деп айтады. Тарих халықты түзу жөнге сілтеуші болса, оған дүние де түзушіліктің кітабы. Тіршіліктің жолбасшысы деуге де болады. Келешек күннің қандай болашағын білуге тарих анық құрал болады.

Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел – қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туашығына көзі жетпейді.

Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артында өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүние де өңге жұрттар қатарында кім қор болмайын, тұқымы құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін имани дәрежесінде ұғып білуге тиіс болады.

Қазақ ішінде һәр үйдің отағасы, һәр ауылдың ақсақалы тұрған бір шежіре, бұрынғы өткен-кеткеннен естіген білгені болса, кейінгі жастарға соның бәрін айтып отырады. Бірақ ел ішінде жүрген шала моллалар, тарихтың не екенін білмеген надан қожалар тарих десе екі құлағы тік тұрады. «Тәйірі, тарих неге керек?! Ол не айтады дейсін; әншейін ертегі, өтірік қой! Құдайдың бұйрығы емес, Мұхаммедтің сөзі емес, оны оқу-білу не керек!» деп аңқау елге арамзалығын қылып, тарихтан жұрттың көңілін суытады деген болатын [1, 375 б.].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Тарих толқынында атты еңбегінде: «...қазақ тарихының осынау ең бір этникалық ұзақ ғұмырын бажайлағанда біз қаптаған қасаң қалыптардан бас тарта отырып, ұлттың бүгінгі тұлғасына дәстүрлі қазақ қоғамының қандай ерекшеліктері «ізін қалдырып» отыр және сол сан ғасырлық әсер ықпалдың ерекшелігі неде деген мәселені шындыққа сай сезінуіміз керек» деген болатын [2, 146.].

Осы орайда Әлихан Бөкейхан: Тарих не айтады? – десеңіз, оның айтатыны мынау: біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі; олардың дүниеде не істеп, не бітіргендігі; қандай қуаты барлығы, ол қуатты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсынан пайда, қайсысынан зарар көгендігі; бұрынғы бабаларымыздың досты-дұспаны кім екендігі; не себеппен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих сөйлеп түсіндіріп тұрады [1, 375 б.]. Әлихан Бөкейхан: Бұрынғы бабаларымыздың басынан кешкен жақсы-жаман қандай уақиға бар болса, оның бәрі де өткендегі бір істің нәтижесінен туған болады. Сол секілді, келешекте біздің басымызға түсешек бір уақиға, осы күнде қылып жүрген ісіміздің нәтижесі болмақшы. Тарих оқысақ, оның сөзін оқысақ қандай істен қандай нәтиже туатынын анық білетін боламыз: жақсы істен жақсылық, жаман істен – жамандық тумаспыз деген [1, 375-376 бб.]. Бұрынғының «не ексең – соны орасын» деген сөзінің терең мағынасы осы. Бұрынғының көбі күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмады, істегенінің бәрі жәбір, залым болды; қалғанының бәрі зорлық-зомбылық еді. Қанеки! Дүние ахиретте сонысынан не пайда көрмекші?! Қиамет күніне дейін сауабы барып тұратын ісі қайсы? Бәрі де қабірде шіріп жатыр. Жанының көрген күні қандай екені Құдайға ғана мәлім.

Егер тарих оқысақ, пайдасы бар істің қандай екенін біліп, соны істемекшіміз! Заралы істен қашпақшымыз! Бұрынғының оңды ісінен үлгі алмақшымыз!

Осы күнде істеп жүрген ісіміз, қылған жұмысымыз, мінез-құлқымыз, сөздің бәрі кейінгілерге тарих болып қалады. Бұрынғының тарихы жазылмай қалушы еді, ендігі тарих күні-күніменен жазылып тұрылады. Кейінгілер ғибрат аларлық үлгі тастап кетіп алғыс алармыз ба? Жоқ, далаға лағып, жөнсіз кетіп қарғыс-лағынет аламыз ба? Кеудесінде көзі бар адам көп ойланарлық жұмыс.

Әлихан Бөкейхан: «Тарих – түзу, жөнді үйретуші; тарих түзушіліктің кітабы; тарих тіршілікте жолбасшы дейтініміз осы» [1, 376 б.], – деген болатын.

Ал, Ахмет Байтұрсынұлы мұрасынан, оның ғылыми-зерттеу бағдарламасынан өзіміздің ұлттық төл тарихымыз арнасындағы ізденістерде басты ұстанар қағидамыз-оның марксизм-ленинизм теориясының арқауы болған пролетарлық интернационализм принципі және одан өрбіп, оны нығайта түсетін коммунистік партиялық зерттеу шарттары мен әдістері тұрғысындағы сын талдаулары

болмақ. Әр түрлі оқиғаларға, халықаралық жағдайға, заң, жер мәселесіне арналған «Бұ заманның соғысы» (1914), «Жәрдем комитеті» (1915), «Закон жобасының баяндамасы» (1914, осы мақала үшін Ахмет Байтұрсынов штраф-айып төлеген). «Қазақ халқын билеу туралы 1868 жылы шыққан уақытша положение» (1914), «Губернатор өзгертілуі» (1914), «Соғысушы патшалар» (1914), «Қазақ жерін алу турасындағы низам» (1913), «Қазаққа ашық хат» (1916) сияқты көптеген мақалалар публицист Ахмет Байтұрсыновтың көзқарас эволюциясын, тарихи білігін, ойшылдық деңгейін, журналистік стилін көрсетіп, рухани даму кезеңдерімізден мол хабар береді [3, 9 б.]. Ахмет Байтұрсынұлының тарихи мұрасының маңызды саласы – ол жинап, реттеп, өңдеп бастырған фольклор материалдары. Мұның бірі – 1923 жылы Москвада Күншығыс баспасында шыққан «Ер Сайын» жыры. Кітап Шоқанның досы, әйгілі орыс ғалымы Григорий Николаевич Потанинге тарту ретінде шығарылғанмен тарихи халықтық мұра жойылып кетпей, кітап болып басылып жарық көруі.

«Ер Сайын» жырының соңында Радлов нұсқасының тараулары да берілген, кітап аяғында Г.Н.Потаниннің өмірбаяны берілген. Ахмет Байтұрсынов жинап, реттеп, сұрыптап, бастырған екінші тарихи фольклорлық мұра –1926 жылы Москвада жарияланған «23 жоқтау». Қазақ тарихының 400 жылдық мерзімін қамтитын 23 жоқтау, трагедиялық жырлар берілген. Бұлардың ішінде Бапай батыр, Қаз дауысты Қазыбек би, бірнеше тарихи тұлғалар бар, түсініктемелерде дәлді деректер берілген [3, 153-154 бб.].

1905 жылы Қарқаралыда Ахаңмен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік хукіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жіберген. Ол петициядағы аталған үлкен сөздер: бірінші – жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші – қазақ жұртына земство беруді сұраған. Үшінші – отаршылдардан, орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін, ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын муфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы. Ол күндегі ой ойлаған қазақ баласының дертті мәселесі осылар болғандықтан. Ахандар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес; кісілер көп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған. 1922 жылдан бастап жазып жүрген «Мәдениет тарихы» деген кітабын 1923 жылы бітіреді [3, 20 б.].

А.Байтұрсынұлы тарих ғылымының пәніне; Тарихты қазақша ұлы дерек деу әуезе табына жатқанмен, айғақша әуезе деуге болады. Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы тарих, – деп анықтама береді. Тарихтың атқарар қызметі мен алға қояр міндеті хақында ол; Тарихтың қызметі – бүтін адам баласының, бүтін бір жұрттың, иә бір топтың өмірін болған күйінде айнытпай айту [4, 216 б.].

«Тарихшылардың мақсаты, – дейді Ахмет Байтұрсынұлы – уақиғаның уақытын ғана көрсету, яки не түрде болған тысқы сиқын ғана көрсету емес, ол уақиғаның болуына нендей нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру». А.Байтұрсынұлы әуезелерді алты тарауға бөледі:

1) шежіре, 2) заман хат, 3) өмірбаян, 4) мінездеме, 5) тарих, 6) тарихи әңгіме. А.Байтұрсынұлының берген анықтамасы бойынша, бірінші, Шежіре. Шежіре – өткеннен дерек беретін сөздің бір түрі. Шежіреде уақиғадан гөрі өткендердің түс, туысы көп айтылады. Сондықтан шежіре уақиға сарынымен емес, уақыт, туыс сарынымен айтылатын әуезе табына жатады. Шежіре болған уақиға жайынан сөйлесе, себебін, мәнісін айтпай, тек болғанын айтады да қояды. А.Байтұрсынұлының пікірінше, қазақта болмаған себепті бұрыннан жазылып келген шежіре, түрлі әңгіме жоқ. Бірақ жұрттардың шежірелерінде айтылатын сөздер сияқты әңгімелер қазақта да бар. Орақ-Мамай, Едіге, Кеңесарының Садығы турасындағы ауызда айтылатын тарихи әңгімелердің көбі-ақ өтірік-шыны аралас шежіренің сөздері сияқты. Сондықтан мұндай деректерге сын көзбен қарау қажеттігін алға тартады.

Екінші, Заман хат. Біреудің заманында болған тарихи уақиғадан, яки өз ішінде болған істерден дерек беруі заман хат деп аталады. Мәдени жұрттың адамында заманында болған көзге түсерлік уақиғаларды, яки өз өмірінде ұшыраған зор істерді жазып, әңгіме ретінде тіркеп отыратын әдет болады. Заман хат шежіредей емес, тәртіпті, жүйелі келеді. Шежірені тек хат білетін адамдар құр тіркей беруге болады. Заман хатты оқымысты адамдар жазады. Сондықтан мұнда құр халық ауызында әуезе болып жүрген дәлелсіз сөздер жазылмайды. Заман хатта уақиға уақыт сарынымен жазылмайды, іс сарынымен жазылады. Заман хаттағы деректік негіздей алғанда ескеретін бір кемшіліктігін көрсетеді:

Уақиғаны болған күйінше жазбай, жазушы өз көңілінің күйіне бояп, реңкін өзгертуге ықтимал екендігі. Олай ету уақиғаның дұрыстығына кемшілік келтіреді. Заман хат шынға жақын болу үшін жазушы өз көңілінің күйіне түспейтін, яғни достыққа да, қас тыққа да қарамайтын адам боларға тиіс. Ондай адам табиғаттан тысқары адам болмақ. Адам табиғаттан тысқары бола алмағандықтан, заман хаттары көңіл күйінің әсерінен аман бола алмайды. Сонда да тарихқа беретін деректігінің молдығынан заман хат өте құнды тарихи деректік сөздер есебіне қосылатынын көрсетеді.

Үшінші, Өмірбаян. Біреудің туғаннан бастап, өлгенге шейінгі өмірін жазу иә айту өмірбаян болады. Өмірбаян жазудағы мақсат белгілі болған адамның өмірі қалай басталып, қандай күйде өткенін көрсету. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде жеке тарихи тақырыптармен қатар, сол негізгі тақырып желісіне байланысты тарихнамалық, жалпы методологиялық, оның ішінде қазақ халқы тарихын дәуірлеу, зерттеу принциптері мен әдістерінің өзіндік ерекшелік қырлары, тарих ғылымының қалыптасып даму барысы туралы өзекті мәселелер қозғады.

Өмірбаян дерегін белгілі адам турасындағы сипат тарихи құжаттық мәні бар қағаздардан алатынын білетін адамдардың ауызша айтуынан алады. Жазушы өз білетінін жазады. Өмір дерек ылғи сипатты мағлұматтардан құралған сөз болғандықтан, нағыз рас әңгіме болып шығады. Олай болса, өмірбаян шындыққа жақын тарихи дерек болмақ.

Төртінші, Мінездеме. Адамның, елдің, жұрттың, таптың, ұлттың сырын, мінезін танып керсету мінездеме болады. Мінездеме өмірбаянның да, заман хатының да, тарихтың да ішіне бөлім есебінде кіреді. Мінездеме заманның, дәуірдің халін де мінездеп көрсетеді. Адамды мінездегенде, өмірбаянның бөлімі болып кіреді. Жұртты, ұлтты, заманды мінездегенде, тарихтың бөлімі болып кіреді Сондай-ақ тарихи зерттеу принциптері мен әдістерінің ішкі байланыстылығы, құжаттар мен тарихнамалық ортақ арна-жалпы методологиялық жүйе арасындағы байланыстылық тарихи деректерді ғылыми негіздер мен принциптер, зерттеудің ақиқаттығы мен құндылық өлшемі туралы қалыптасқан ғылыми қағидалар мен болжамдарды орынды пайдалану қажеттіліктерін тұжырымдаған.

Бесінші, Тарих. Ахмет Байтұрсынұлы тарихшының дүниетанымына, азаматтық ар-ожданына, әділдігіне, ғылыми-зерттеушілік мүмкіншілігіне биік талап қойған. Өйткені, Ахаңның ойынша, тарих халықтікі, халық үшін жазылады. Сонымен бірге А.Байтұрсынұлы тарих пен тарихшыларға қандай деректерді және оларды қалайша пайдалану әдісін көрсете келе зерттеушілердің алдына қойылатын талаптарды жаңа қырынан да көрсеткен

Шежіре жазушылар естіген-білгенін сол қалпында, шикі түрінде тізеді. Ал, тарихшылар міндеті хақында А.Байтұрсынұлы: тарихшылар құр істегенімен қанағаттанбай, рас, өтірігін тексеріп, расын ғана алады. Тарих пәнін Ахаң былайша жіктейді. Тарих беретін дерегінің түріне қарай бірнеше түрге бөлінеді. Бүкіл адам баласы дүниеде қандай өмір шеккенін сөйлейтін тарих «Жалпы тарих» деп аталады. Адам баласының мәдениет жүзінде жүрген жолдарын баяндайтын тарих «Мәдениет тарихы» деп аталады. Мәдениеттің түрлі тараулары «Тарих тармақтары» деп аталады. Мәселен, шаруа тарихы, өнер тарихы, дін тарихы, даналық тарихы, ғылым тарихы, әдебиет тарихы, тағысын тағы сондай тарихтар. Одан әрі Ахаң ұлттардың тарихын, жалқы тарихтар – түрік-монғол тарихы, қытай тарихы, жапон тарихы және сондай бөлек-бөлек жұрттардың, ұлттардың тарихы деп бөлген.

Алтыншы, Тарихи әңгіме. Тарих жүзінде белгілі адамдар, нәрселер, уақиғалар турасында сөйлейтін әуезелер тарихи әңгіме деп аталады. Тарихи әңгімені А.Байтұрсынұлы материалистік ұғым мен идеалистік ұғымды коммунистік идеология өкілдері сияқты бір-бірімен қарама-қайшылықта қарамаған және материалистік көз қарастың марксистік-лениндік бірыңғай үстемдігін қабылдамаған. Ол табиғат заңдылығы мен әлеуметтік қоғам заңдылығының байланыстылығы негізінде адам қауымдастығы үшін әлеуметтік жасампаздықтың реттік сәйкестіктегі екі бірдей теңдігі бар, табиғат орталығындағы адам еңбегінің материалдық байлығы мен рухани қазынасы дейді. Бұл тұрғыда А.Байтұрсынұлының рухани болмысты қаншалықты жоғары бағалағанын білеміз. Осы арнада сәйкестік байланыстылықта табиғат пен қоғамдық тіршілік пайымдалып, халық тағдыры ғылыми тарихи жүйеде талданып, ұлт-азаттық күрес жолының сабақтастығы дәлелденген. Егер сұрыптай айтатын болсақ, А.Байтұрсынұлының методологиялық жүйесіне табиғаттағы, қоғамдық тіршіліктегі прогрестік даму, сәйкестік, салыстырмалы талдау, жүйелі тұжырымдау, ғылыми ақиқаттық принциптері тән. Сол себептен де Ахаң тарихты халықтың тағдыр тарихы және ол халық үшін түсінікті де ақиқат болуы шарт деген [4, 217б.]. А. Байтұрсынұлы мұрасынан, оның ғылыми-зерттеу бағдарламасынан өзіміздің ұлттық төл тарихымыз арнасындағы ізденістерде басты ұстанар қағидамыз оның марксизім-ленинизм теориясының арқауы болған пролетарлық интернационализм принципі және одан өрбіп, оны нығайта түсетін коммунистік партиялық зерттеу шарттары мен әдістері тұрғысындағы сын талдаулары болмақ [4, 220 б.].

Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлының рухани мұрасында ұлттық төл тарихымыздың ең күрделі мәселелері, оның ішінде ұлт-азаттық күресінің бастауы, мән-мағынасы, түпкі мақсаты, өрлеу кезеңдері халықтың тарихи арнасында жан-жақты зерделенген, сонымен бірге, қазақ халқының отандық атамекенінің қалыптасуы, осы жер шебінің бұзылмауы үшін жан пида күресі қазақ мемлекеттігінің іргетасының қалануы, құрылымдық нығаю барысы, ішкі және сыртқы саясат өрісі, қазақ қауымының әлеуметтік құрылымы, жер, шаруашылық, рухани болмыс салалары ғылыми негізде ауқымды да терең қаралған [4, 221-222 б б.]. Жоғарыда ықшамдай тұжырымдаған және біз

бұл жолы сөз етпеген Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріне арқау болған тақырыптар, сөз, жоқ ұлттық төл тарихымыздың да күрделі мәселелері [5].

1. Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейхан (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. –Т. 3. – Астана – Сарыарқа БҰ, 2009.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында – Алматы: Атамұра, 1999. – 299б.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәжімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991 – 464 б.
4. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. – Алматы: Арыс баспасы, 2002. – 288 б.
5. Исенов Ө.И. Ахмет Байтұрсынұлының тарихи мұрасы. // «Ахмет Байтұрсынұлы және ұлттық таным мәселелері»: Аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Қостанай., 2007 ж.16 наурыз, – 236 бет. – 171-175 бб.; Исенов Ө.И. Г.Б.Исенова, З.Алдамжарұлы және Ахмет тану. // Академик Зұлқарнай Алдамжардың 70 жылдығына арналған «Алдамжар оқулары» атты Халықаралық ғылыми – тәжірбиелік конференциясының материалдары Алматы «Арыс» баспасы, 2007. – 658 бет. Қостанай қ. 23-25 мамыр 2007. – 56-59 бб. Исенов Ө.И. Алаш ардақтылары Ө.Бөкейхан мен А.Байтұрсын тарих тағылымы хақында. // Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясының хабаршысы Ғылыми журнал. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Әлеуметтік – гуманитарлық ғылымдардың интеллектуалдық ұлт қалыптастырудағы рөлі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференция материалдары 28-29 сәуір 2011 жыл.–136 бет. – 40-43 бб.

ҰЛЫҚПАНОВ М.Т.,

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

ИСЛАМДАҒЫ СОПЫЛЫҚ АҒЫМНЫҢ БАСТАУЛАРЫ

Кез-келген қоғам азғындыққа ұшырап, берекетсіздік жайласа Алла Тағала тарапынан адамдардың арасына ақиқатпен Хақты түсіндіретін елшілер (пайғамбарлар) жібереді. Олардың мақсаты Хақты таныту, адамдарды тура жолға салып, бейбітшілік орнату. Сондай азғындыққа ұшыраған пұттарға табынып, елде догматизм жайлап, бір сөзбен айтқанда «жаһилия» дәуірі болатын. Бұл кезеңдегі қоғамның ахуалы – адамдар ақты қара деп, ізгі қасиеттерді жат қылықтарға балап, ал жат қылықтарды парасаттылық пен ізгілік санап, тағылық марапатталып, адамгершілік аяққа тапталған аянышты жағдайда еді. Қой терісін жамылған қасқырлар көбейді. Жезөкшелік, зина секілді жат қылықтардың етек алғаны сондай, көптеген адам өзінің әкесінің кім екенін де білмеді. Ата тек, шежіре түгелімен жойылып, шарап ішу құмар ойындары жаппай етек алды. Тіпті өзін-өзі өлтіру де жай дағдылы әдетке айналды. Осы кезеңнің қасірет кесапаты жайында Құран Кәрім былай дейді: «Егер олардың біреуі қыз баламен сүйіншілесе (әйелінің қыз тапқанын естіген сәтте), бойын ашу кернеп, жүзі қап-қара болып түнере бастайды. Естіген жаманаттан кейін ел көзіне түспеуге тырысады. (Қайтпек керек?!) Қорлыққа шыдап, сол нәрестені қолында ұстай ма? Әлде топыраққа көміп тастайды ма? (Не әстерін біле алмай дал болып, қатты ойға батар). Зер салыңдар! Олардың берген үкімі – неткен жаман үкім!» (Нахыл, 16/58-59) [1]. Бірде бір сахаба Аллаһ елшісіне келіп, қараңғылық дәуірінің тағылығы жайлы: «Уа, Аллаһтың елшісі! Біз қараңғы дәуірде қыз балаларды тірідей жерге көметіе едік. Менің де бір қызым бар болатын. Бір күні мен оның анасына «Мынаны жақсылап киіндір, нағашысына алып барамын, дедім», – деп әңгімесін бастайды.. Әрине, әйелі байғұс бұл сөздің астарын жақсы біледі. Еркелетіп, мәпелеп өсірген ботақаны тірідей топыраққа көмілетінін, жанталасып, тұншығып өлетінін анасы сезіп тұр. Бірақ қолдан келетін не шара, өйткені ол заманда әйел затының мұндай тағылыққа қарсы тұрар қауқары да, хұқы да жоқ еді. «Әйелім айтқанымды екі етпеді. Қыз шынымен-ақ нағашысына барамын деп қатты қуанды. Мен оны жетектеп алып кеттім. Алдын-ала қазып дайындап қойған шұңқырдың жанына әкеліп, оған «Шұңқырға қара», – дедім. Ол еңкейіп қарай бергені сол еді, артынан итеріп құлаттым. Ол жандәрмен жоғары ұмтылды. Шығуға тырысып, жанталасып, «Көкешім-ай, үстің-басың шаң болды ғой», – деп киімімді қағуға тырысты. Мен оған қарамадым, оны тірідей топыраққа көміп тастадым»,–деп әлгі сахаба сөзін тәмәмдады.

Осы оқиға айтылып жатқанда, Аллаһ елшісі мен жанындағылар көз жастарына ие бола алмай, қатты егіледі. Сол жерде отырған біреу: «Ей, пенде, Пайғамбардың көңіліне қаяу салдың», – дей беріп еді, Рақым Пайғамбары әлгі адамға: «Тағы айт», – деді. Ол оқиғаны бастан-аяқ қайталап айтып шықты. Екі әлем Сардарының жанарынан сорғалаған жас қасиетті сақалын жуып кетті¹. Осылайша Алла тарапынан жер бетіне Мұхаммедті (с.а.у.) пайғамбар етіп, бүкіл адамзат баласына ғаламның рахым нұры етіп жіберді. Мұхаммед пайғамбар өз миссиясын жоғары деңгейде тәмәмдап, араб қоғамы адам танымастай өзгеріп, тіпті, құмырысқаны байқамай басып алғанына өкінетін ұлы тұлғалар (сахабалар) тәрбиелеп шығарды. Осылайша алып ислам өркениеті қалыптасты [2, 18 б.].

Ислам – жаратылыс діні. Өзінің өміршеңдігімен әлі күнге дейін өзінің қалыбын бұзбады. Аллаһ елшісі өте тақуа, заһид (зүһд иесі) болатын. Тақуалықта оның теңдесі болмаған еді. Ол нені істесе де,

нені ойласа да, іс-әрекеттерін осы өлшемге қарай құрды. Аллаһ тағаладан жүрегі тоқтап қалардай қатты қорқатын. Көз жасын көл қылып жүзін жумаған сәттері сирек. Ол құлшылық еткенде, дариядай тасып, тоқтағанда, теңіздей тына қалатын. Ақиық елші пайғамбарлық басталғаннан бастап, дүние салтанатты түрде оның аяғына келген кезде де ешқашан бұрынғы өз қалпын бұзбай сақтады. Тіпті ол өмірге шыр етіп келген кездегі ие болған дүниесіне көз жұмар кезде ие емес еді. Өйткені, барлық мал-мүлкін халыққа таратып жіберді. Оның бар-жоғы бірнеше ешкісі мен жарларының тұрған шағын бөлмелері ғана болды. Аналарымыз қайтыс болғанда, сол бөлмелердің бәрі мешітке қосылып, мүміндерге қызмет етті. Сөзіміз дәлелді болу үшін Пайғамбарымыздың тақуалық өмірінен кішігірім үзінділер келтіре өтейік.

А) Ши үстінде жатуы. Омар (р.а.) бір күні Рақым елшінің бөлмесіне кіргенде, Пайғамбарымыздың ши үстінде жатқанын көреді. Бір бетіне шидің ізі түсіпті. Бөлмесінің бір бұрышында иленген тері, бір бұрышында бір уыс арпа салынған кішкене дорба жатыр. Хақ пайғамбардың бөлмесіндегі заттар осы ғана. Омар (р.а.) осыларға көзі түсіп, тұла бойы шымырлап, көз жасының көл тарам-тарам болғанын да байқамай қалады. Аллаһ елшісі одан неге жылағанын сұрағанда, ол: «Пайғамбарым! Дәл қазір патшалар сарайларында құс төсекте жатыр. Ал сен бар болғаны кураған ши үстінде жатырсың», – дейді. Осы кезде Рақым пайғамбар Омарға: «Омар! Бұл дүние солардікі ал, ақырет біздікі болуын қаламайсың ба?» – дейді. Басқа бір риуаятта Пайғамбарымыз: «Бұл дүниеге менің қандай қатысым бар. Мен бар болғаны бір ағаш саясын көлеңкелеп, сәлден соң сапарын қайта жалғастыратын жолаушы секілдімін», – дейді.

Ә) Садақаға сақтығы. «Бірде таңға дейін ұйықтай алмай, түні бойы уһіліп шықты. Таңертең жары: «Пайғамбарым, түнде бір жеріңіз ауырды ма? Қатты қиналып шықтыңыз ғой», – деп сұрайды. Аллаһ елшісі: «Жатар алдында төсегімді қамдап жатып, жерге түсіп қалған бір құрманы алып жеген едім. Бірақ, кейіннен есіме түсті. Біздің үйде садақа мен зекет құрмалары да болып жатады. Ал осы құрма солардың бірі болса ше?! Осыны ойланып, таң ағарып атқанша кірпік іле алмай шықтым» деп жауап қатады. Садақа мен зекет Пайғамбарымызға харам етілген. Бірақ, осы құрма өзіне сый ретінде келген құрмалар болуы да мүмкін. Тіпті, мұның садақа мен зекетке қарағандағы сый құрмасы болуы әбден мүмкін. Өйткені, Пайғамбарымыздың шаңырағында садақа мен зекет түнге қалмайтын, келе салысымен дереу таратылатын. Иә, Хақ Пайғамбарымыздың рухы мен еркі қашан да алмастай таза болды. Солай ғұмыр кешіп, Хақ тағалаға да дәл сол саф күйінде көтерілді [3, 45-46 бб.].

Б) Пайғамбарымыздың қайырлы іске асығуы. Бір күні мешітке келіп, жамағаттың алдына шығып, намазға тұрды. Артынша дереу намазын бұзып, бөлмесіне қарай асыға басып жөнелді. Асыққаны сонша – сырттан қараған адам оны өрт сөндіруге кетіп барады деп ойлап қалғандай. Сәлден кейін қайтып оралды. Аптығы толық басылған. Намазға тұрып, жамағатқа имам болды. Намаздан кейін сахабалар не үшін аптығып абыржығанын сұрады. Ол: «Бағана маған кедейлерге таратылатын заттар келген болатын. Мен оны таратуды ұмытып кетіппін. Дәл намазға тұрған кезде есіме түсті. Үйімде таратылар дүние тұрғанда, жайбарақат намаз оқығым келмеді. Айшаға (р.анһа) барып, тез арада мұқтаждарға таратып бер дедім», – дейді. Міне, зүһді, тақуалығы һәм оның дүниеге қызықпауы... Сан рет дүние көрініп, өзін қабылдатқысы келсе де, ол қолымен қағып, кері қайтарған.

В) Сан күндер аш қалуы. Оның нәр татпай аш жүретін күні көп еді. Арпа нанымен болса да, тойына ас ішкен кезі болған емес. Кейде бірнеше ай өтсе де, Аллаһ елшісінің қазанында сулы суанды сорпа да қайнамайтын. Бір күні нәпіл намазын оқып жатты. Әбу Һурәйра (р.а.) намаздан кейін: «Пайғамбарым! Сырқаттанып қалдыңыз ба? Намазды отырып оқығаныңыздың себебі неде?», – деп сұрады. Ол: «Әбу Һурәйра! Бірнеше күннен бері нәр татқаным жоқ. Аштық әлімді алып, тұруға дәрменім қалмады. Амалсыз намазды отырып оқып жатқаным сондықтан», – деп жауап береді. Әбу Һурәйра осыны естігенде, еріксіз көз жасына ие бола алмады. Аллаһ елшісі осы сәт өзін ұмытып, маған: «Жылама, Әбу Һурәйра! Бұл дүниедегі аштық ауыртпалығы кісіні ақырет азабынан құтқарады», – деп жұбату айтты. Ел ішінде дүниелік тұрғыдан ең кедей болып өмір кешті. Әрі бұл күйді ол өз қалауымен таңдады. Қаласа, шалқып өмір сүруіне болатын еді [9, 10 б.]. Өзіне берілген сый-сияпаттардың өзі ауқатты тұруға жететін. Бірақ, ол мұны ешқашан ойламайтын. Бұл Пайғамбар мен жамағаты дүниені толығымен тәрк етті деген сөз емес. Кейбір қара ниеттілер солай етіп көрсеткісі келеді. Қалаған адам табыс тауып, бай бола алады. Аллаһтың әмір еткеніне қатысты зекетін беріп, қоғам үшін жақсылық жасай алады. Иә, ешкім бұған қарсы емес. Тіпті, адал табыс табу Исламда құндылық саналады.

Омар (р.а.) – Пайғамбарымызға жақын адамдардың бірі. Ол Әз елшінің зүһд өмірін: «Аллаһ тағалаға ант етейін, мен Хақ пайғамбардың таң атқаннан күн батқанға дейін аштықтан азап шеккендігін білемін. Өйткені, қарнын тойдыру үшін кейде құрманың ең нашарын да таба алмайтын», – деп жеткізеді. Алайда, Пайғамбарымыз кімнің шаңырағына бас сұқса да, үй иелері құрақ ұшып, ең мол дастархан жаяр еді. Дастархан болмай-ақ өзіне келген сый-сияпаттардың өзі жанұясына жетіп артылмайтын ба еді? Бірақ, ол қандай дүние келмесін дереу таратып отырған. Дүниенің қызығын не

үшін көрмейсіз? – деп сұрағанда, ол: «Исрафил қолына «Сұрды» ұстап, Хақ тағаланың әмірін күтіп тұрғанда, қалай ғана дүниенің қызығын татайын? Осындай күй кешкен адам дүниеден қызық іздей ме?», – деп жауап беріп еді.

Г) Ғибадаттағы тереңдігі. Қадірлі Айша (р. анһа) анамыз айтады: Бір күні түнде Аллаһ елшісі маған «Айша! Осы түні Раббыма құлшылық етейін. Маған рұқсат етесің бе?», – деп сұрады. Мен: «Сенімен бірге болуды мен де қалаймын. Бірақ, сенің жан қалауың мен үшін бәрінен артық», – дедім. Аллаһ елшісі орнынан тұрды да, намаз оқи бастады. Ол сол түні таңға дейін «Көктер мен жердің жаратылуында, түн мен күндіздің алмасуында, әлбетте, ақыл иелері үшін ғибраттар бар» (Әли Имран, 3/190) Аятын оқып, көз жасын төкті. Таң рауандап атқанда, азан оқуға келген Біләл оған: «Пайғамбарым-ау, өзінді неге мұнша қинағансың? Хақ тағала сенің өткенің мен болашақтағы барлық күнәларыңды кешірді ғой», – дейді. Сонда Пайғамбарымыз: «Маған мұншалықты нығмет берген Раббыма шүкірлік еткен құл болмайын ба?» – деп жауап қатты. Аллаһ елшісі өз өлшемін сақтап, шүкірлік шыңын қорғай алмаудан қорқып жылауда [3, 48-50 б.].

Оның барлық ғұмыры құлшылыққа сай жоспарланған тәрізді. Құлшылық қылмаған бір сәттік уақыты да жоқтай. Әлбетте, оның ғибадатын ораза, намаз, т.б. түрлерімен шектеуге болмайды. Ол істеген әрбір ісін құлшылық ниетімен жасайтын.

Біз оны «Заһидтер заһиді» деп атасақ, бұл өзге теңеу таппаған шарасыздығымызды ұқтырады. Әйтпесе, оның зүһдінің басқа сөз, басқа теңеумен жеткізіуіміз керек еді.

Сахабалар ғасыры Ислам тарихында «асрус-са‘адат» (алтын ғасыр) деп аталады. Себебі, олар тек өздерінің ғана емес, барша Ислам үмбетінің бақыты үшін жан аянбай күресті. Өмірде адамдар арасындағы, қара халық пен басқарушылардың, әр түрлі дін өкілдерімен қарым-қатынаста («өзі тоқ болып, көршісі аш жатқан бізден емес», «бір адамның көңілін қалдыру, Қағбаны жыққанмен тең, зыммиге (мұсылмандардың басқаруын өз еркімен қабылдаған, Бірақ мұсылман болмаған өзге діндегі) зәбір көрсетсе, маған зәбір көрсеткендей», «Аллаһтың алдында бүкіл адамдар тең» (ұлтына, жынысына, түсіне, қоғамдық жағдайына қарамастан) яғни, қоғамдық өмірдің барлық саласында Исламның басты ұстанымдарын жасампаз дәстүрге айналдырған сахабалар тарихта теңдессіз із қалдырды. Әділетті төрт халифа дәуірінде «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» орнауы, хазірет Омардың халифалығы тұсында халық тұрмысының көтеріліп, садақа берерлік адам қалмауы – олардың Ислам ұстанымдарын жетік меңгергендігінің айғағы. Тіпті олар тірі кезінде-ақ жәннатпен сүйіншілеген болатын. Сондай сахабалардың қатарынан саналатын Әбу Бәкір (р.а.), Омар (р.а.), Осман (р.а.), Әли (р.а.) сынды тұлғалардың тақуалық өміріне тоқталамыз [4, 20-21 бб.].

А) Әбу Бәкір Сыддық (р.а.). Ислам дінінің Пайғамбарымыздан (с.а.с.) кейінгі ең ардақты тұлғасы – Әбу Бәкір (р.а.). Ол Ислам діні жолында жанын да, малын да пида етуімен, туралық, шынайылығымен басқаларға жарқын үлгі болды. Бүкіл ғұмыры биязылық, жомарттық, жанкештілік тәрізді адамдық асыл қасиет өрнектеріне толы. Сахабалардың ішінде сопылық дәстүрді ұстанған алғашқы тұлға болып саналады. Себебі ислам келмей тұрып, Меккедегі ең бай адамдардың қатарында саналатын. Ислам дінін қабылдағаннан кейін бүкіл байлығын Аллаһ жолында пида етті. Әбу Бәкір Васитидің айтуынша, ең алғашқы сопылық сөзді Әбу Бәкірдің (р.а.) Тәбук соғысына арнап ислам әскерін қамтамасыз ету үшін бүкіл дүниесін алып келгенде Аллаһ елшісі (с.а.у.): «Уа Әбу Бәкір! Отбасың мен балаларыңа не қалдырдың?», дегенде «Аллаһ пен Расуллулаһтың сүйіспеншілігін қалдырдым» деп жауап берген екен. Тасаввуф ілімінде харам ас жайында Әбу Бәкірдің (р.а.) қызметшісі әкелген сүтті ішіп, оның харам жолмен келгенін естігеннен кейін, саусақтарын аузына тығып, құсып ішіндегі барлық харам асты шығарып, «Егер бұл ас ішімнен шықпайынша, жаным денемнен шығып кеткенше тоқтамас едім» деген оқиғаларын үлгі етеді етеді. Пайғамбарымыз (с.а.у.) Әбу Бәкір (р.а.) жайында «Бүкіл үмбетімнің иманын таразының бір жағына, Әбу Бәкірдің екінші жағына қоятын болсақ, Әбу Бәкірдің иманы ауыр басады» деген хадисі бекер емес. Ол Пайғамбарымыздан кейін құпия ілімге қол жеткізген адам. Меккеден Мединаға Пайғамбарымызбен бірге хижрет жасап, бір үңгірде түнеп, Пайғамбарымызды (с.а.у.) жан-тәнімен мүшриктерден (Ислам дініне қарсы адамдар) қорғаған болатын. Осы оқиғаға байланысты тіпті, Құраннан Аят түсіп оның сыддықтығын бір дәлелдеді [6, 77 б.].

Ә) Омар ибн Хаттаб (р.а.). Пайғамбарымыздың «менен кейін пайғамбар келгенде, ол Хаттабұлы Омар болар еді» деген марапатына ие болған хазірет Омар (р.а.) тұла бойындағы асыл қасиеттерімен де ерекше тартымды. Ол алдыңғы қатарлы тақуа мұсылмандардың бірі болды. Халифа болып тұрған кездің өзінде жамаулы шапан киіп, Қадисия соғысынан қолға түскен олжаларды көріп, қынжыла жылап, «неге жылайсың, қайта жеңіске жеткеніңе қуанбайсың ба?» дегендерге, «әрине қуануым керек. Алайда молшылық келген жерге дұшпандық пен реніш қоса келеді» деп, дүниенің алдамшы байлығына еш қызықпағандығын көрсеткен еді. Ұлы мен қызы оған бір күні: – Егер дәмді, қуаты мол тағамдармен қоректенсең, қызметіңді жақсы атқару үшін күш жинайсың, – дегенде халифа Омар (р.а.) оларға: – Әрине, сендер менің жағдайымды ойлайсыңдар. Бірақ, мен екі досымның (Аллаһ

расулы мен хазірет Әбу Бәкір) осы жолды таңдағандарына куә болдым. Егер олардың жолынан айырылсам, олардың жандарына жете алмай, ақыретте бірге бола алмай қаламын, – деп жауап берді. Тағы да бір реті келгенде былай деген еді: – Аллаһқа ант етейін! Біз бұл өмірдің ләззаттарына елікпейміз. Егер бір қозы сойылып, одан дәмді тағамдардың пісірілуін, жүзімнен сусындар дайындалып дастарқанымә әкелінуін бұйырсам, әрине, бұл болар еді. Бірақ біз мұндай ләззаттардың қарымын о дүниеге қалдырғымыз келеді. Өйткені Аллаһ «сіз барлық тамаша нығметтеріңізді осы дүниеде тауысып бітірдіңіз, ләззатын таттыңыз»,– дейді. Мен Аллаһтың берген нығметтерін бұл дүниеде тауысқым келмейді. Омар (р.а.) – тақуалығы және құлшылығымен де шынның ұшар басындағы біртуар тұлға. Болмысынан ашуға тез Омар қасында біреу Құран оқыса, ашуы тез тарқайтын. Хазірет Пайғамбарымыздың: «Ақыретте жауапқа тартылмастан бұрын, өздеріңізді бұл дүниеде жауапқа тартыңыздар» деген өсиетін үнемі жадында ұстап, құдайдың құтты күні жастыққа бас қоярда: «Ей, Омар, бүгін Аллаһ үшін не істедің?» деп сұрайтын [4, 70 б.]. Суфизм идеясының бастаулары негізгі қайнар көздері осындай ұлы тұлғалардан басталғанын нық сеніммен айтамыз.

Б) Осман ибн Аффан. Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Әркімнің Жәннатта бір досы бар. Менің Жәннаттағы досым – Осман», – деп хадисінде атап кеткен үшінші халифа сахабалардың арасында да үлкен құрметке ие болатын. Мемлекеттің күшті, бай болғанына қарамастан, ол кей кездері мешітте ұйықтайтын. Денесіне тас іздері түсетін. Бұған куә болған адамдар оның қарапайымдылығына таңғалып, «міне, нағыз мүминдердің әмірі» дейтін. Күндіз ораза ұстап, түндерін де Аллаһқа құлшылық етумен өткізетін. Түнде Құран оқудан айырықша ләззат алатын. Тіпті тірі кезінде-ақ Пайғамбарымыздың Жәннатпен сүйіншіленген үшінші халифасы – Осман (р.а.) әдептілік пен ар-ұяттың жарқын үлгісін паш етті. Оның табиғаты өте жұмсақ, көркем мінезді болатын [7, 88 б.]. Тәбук соғысы – Ислам тарихындағы ең маңызды оқиғалардың бірі. Хазірет Осман осы соғысқа жәрдем ретінде Сирияға жіберу үшін дайындаған үш жүз түйені жүгімен қоса берді, әрі мың динар ақша және елу ат бағыштаған еді. Пайғамбарымыз (с.а.с.) оның бұл жомарттығына байланысты, «бұдан кейін істейтін қателері Османға зиян келтірмейді» деп сүйіншілеген болатын. Атап өткендей, хазірет Османның ең үлкен ерекшелігі – жомарттығы. Ол мал-мүлкін Аллаһ жолында жұмсаудан еш тартынбайтын. Бірде мұсылмандар ауыз су таппай қиналды. Рума құдығынан басқа ішер су таба алмады. Бұл құдық бір яһудидікі болатын. Суды мұсылмандарға өте қымбат бағамен сататын. Бұл жағдай Пайғамбарымыздың (с.а.с.) жанына қатты батты. Сахабалармен бірге отырған бір сәтте, Рума құдығын кім сатып алса, Жәннатта да оның осыған ұқсас құдығы болатынын Пайғамбарымыз (с.а.с.) айтты. Мұны естіген Осман бірден, сол яһудиді тауып алып, құдықты сатып алғысы келетінін айтады. Яһуди құдықты толық сатуға көнбей, өте қымбат бағаға оның жартысын ғана сатты. Осман қуаныштан төбесі көкке жетіп, Пайғамбарымызға (с.а.с.) келіп, құдықтың жартысын сатып алып мұсылмандарға бағыштағандығын айтты. Аллаһ расулы (с.а.с.) Османның бұл әрекетін мақтап, оған ыстық ілтипат білдірді. Хазірет Осман ақыры бұл құдықтың қалған жартысын сатып алып, садақа етті.

В) Әли ибн Әбу Талип. Мүминдердің әміршісі, Жәннатпен сүйіншіленген он сахабаның бірі, Пайғамбарымыздың (с.а.с.) күйеу баласы, Аллаһтың арыстаны, ғылым қаласының қақпасы ретінде танылған төртінші халифаның ғұмыры дастанға толы. Оның шыншылдығы, батырлығы, РасулАллаһқа (с.а.с.) жақындығы, тақуалығы мен парасаттылығы кейінгі ұрпаққа өнеге. Бойындағы өшпес иманы мен мұқалмас жігері жағынан да сахабалардың ара-сында орны ерекше. Әли әл-Муртада – бойына жақсылық атаулыны жия білген Ислам тарихындағы айтулы тұлғалардың бірі. Қайсарлық, батырлық, ілімді және жомарттығымен бірге өте кішіпейіл еді. Базардан сатып алған заттарды айналасындағылардың өтінішіне қарамастан, өзі көтеріп, адасқандарға жол сілтеп, әлсіз, дәрменсіз жандардың жоғын жоқтап, қиналғанда қастарынан табылатын. «Үш нәрсе кішіпейілділіктің негізін құрайды: кездескен кезде бірінші болып сәлем беру, үлкен жиналыстарда төрде шокиып отырмау, рияшылдық пенижасандылықты жаны сүймеу» деген нақылдар Әлидің (р.а.) сөздері. Пайғамбарымыз оның ілімінің жоғарылығын: «Мен – ілімнің қаласымын, Әли – оның қақпасы. Ілім үйренгісі келгендер сол есіктен енсін» – деп білдірді. Оның нәпсінің жетегінде кетудің өте үлкен қасірет екенін мынандай сөздерінен байқаймыз: «Қорқыныштың да қорқыныштысы бар. Оның ең қорқыныштысы – нәпсінің жетегінде кету және еш өлмейтіндей қайырсыз құмартуға беріле салу. Нәпсінің жетегінде кету адамды ақиқаттан адастырып, құмартушылыққа бой алдыру ақыретті ұмыттырады. Абай болыңыздар! Дүние бетін бұрып әрі кетуде, ақырет болса жақындап келеді. Бұлардың әрбірін қалаушылардан болыңдар, бүгін тіршілік ету уақыты (бұл дүниеде) есеп жоқ, ертең болса есеп күні (ақыретте) тіршілік-күйбең жоқ». Сопылардың ұстанатын ең басты принциптерінің бірі дүниеден бас тарту, осы жайында Хазіретті Әли: «Дүние жинаған адам дүниесімен бірге жоқ болып, аты да заты да қалмайды. Дүние жинаушылар тірі кезінің өзінде өлік сияқты».

Бірде намаз оқу үшін дәрет алып дайындалып, аяқ-қолы дірілдеп, бетінің өңі кеткенін көргендер сұрағандарға «Алла алдында жауапкершілікті атқаратын уақыт болды, бұл жауапкершіліктен тау,

жер, тіпті аспан бас тартқанда, адамзат баласы өз мойнына алды. Сондықтан өз деігейінде орындалмай қалам ба деп қорқамын», -деп жауап берген екен. Негізінен әулиелердің басы осы Әлиден (р.а.) басталады.

Сонымен қорыта келгенде, сопылық бауырластықтың қалыптасуына, Жалпы суфизм (тасаууф) ілімнің шығуына бірқатар еуропа ғалымдары айтқандай христиандық, буддистік діндердің мистикалық ағымымен, кейбіреулері франкомасондармен байланыстыруы тіпті, қисынға келмейді. Яғни, біздің айтпағымыз, суфизм бұл құран мен сүннеттен тұрып, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) пен ардақты сахабалардан бастау алатындығын кішігірім дәлелдеп өттік. Кеңірек алдағы тарауларда тоқтала өтеміз.

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) хадисінде менен кейін келетін ең қайырлыларың сахабалар, табиғиндер, таба-табиғиндер деп көрсеткендей бұл кезең Ислам тарихында «алтын ғасыр» деген атпен қалған. Біздің тоқталатын тақырыбымыз табиғиндер дәуіріндегі аскетизмнің, яғни тақуалық өмірнен мысалдар бере отырып, суфизм (тасаууф) ілімнің қалыптасуы осы табиғиндердің кезеңінен (Увейс Карани, Хасан Басри, Зәйнүл-Абидин, Омар ибн Әбдулазиз т.б.) басталады. XII ғасырда өмір сүрген белгілі араб тарихшысы, фикх, хадис ілімінің маманы Абуль Фарадж ибн әл-Жаузи өз еңбегінде дүниеден бас тартып, аскетикалық өмір сүрген 200-ге жуық табиғиндерді көрсетеді [13, 184 б.]. Хужвири еңбегінде тек Увейс Карани, Харим ибн Хайян, Хасан Басри, Саид ибн Мусайиб сынды табиғиндерге, Фарид ад-дин Аттар тек Жаффар Садық пен Хасан Басриге көңіл бөледі. Ал Сулеми (1021 қ.б.) мен оның шәкірті Кушайри (1072 қ.б.) сахабалар мен табиғиндердің зухд өмірінен емес, өз еңбектерін Фудаил ибн Йиад және Ибраһим ибн Адхам сынды тұлғалардан бастайды. Ал біз бірнеше табиғиндердің тақуалық өміріне кішігірім тоқтала өтеміз.

Табиғиндер тарихымен терең зерттеп, жүйелі зерттеген доктор Абдұррахман Рафәт әл-Бәшәнің «Табиғиндер өмірінен өнегелер» атты еңбегінен үзінділер келтірміз.

А) Уәйс әл-Қарани. Уәйс әл-Қарани – табиғин дәуірінде өмір сүрген тақуа кісілердің бірі. Йеменде өмір сүрген ол Мұрад тайпасына қарасты, Қаран деген аймақтан шыққан. Имам Шағрани «Табақат» атты еңбегінде Уәйсті былай суреттеген: «Орта бойлы, кең иықты, үлкен көзді, бидай өңді кісі еді. Басын үнемі төмен иіп жүретін, көзін жерден алмайтын. Ешкіммен сөйлеспейтін, базар орындарына бармайтын. Елдің күлгеніне ол жылайтын. Ешкімнен ештеңе сұрамайтын...»

Уәйстің асқан тақуалығы, құлшылыққа берілгендігі, дүниені еш көзге ілмегендігі замандастарын таңғалдырған. Ештеңе ішіп-жеместен, ұйықтамастан ғибадат, құлшылықпен, зікірмен өткізетін күндері аз емес еді. Әсбағ ибн Зәйд ол туралы былай деген: «Уәйс кеш түскенде: «Бұл түн руку түні болсын» дейтін. Сөйтіп таңға дейін рукуда тұратын. Ертесі күні: «Бүгінгі түн сәжде түні болсын», – деп, сол түні таңға дейін сәждеден маңдайын көтермейтін. Кеш түскенде үйіндегі аса қажетті азығынан басқасын түгел садақа етіп таратып, былай дұға ететін: «Алла тағалам, аштықтан, жалаңаштықтан өлгендер үшін мені жауапқа тарта көрме». Одан неге бұлай істейтіні сұралғанда: «Құлшылығымды періштелердің құлшылығына ұқсатқым келеді» дейтін [11, 204 б.].

Уәйс әл-Қарани Пайғамбарымыздың (с.а.у.) дәуірінде өмір сүріп, көптеген сахабалармен жүздесе де, Пайғамбарымызды өз көзімен көре алмаған. Сондықтан тасауууф ілімінде сырттай әулие кісілердің игілігіне қауышу «Уәйси» мақамы ретінде қабылданған.

«Хилиятул әулия» кітабында Хазірет Омар (р.а.) мен хазірет Әлидің (р.а.) Уәйспен кездескендігі туралы мынадай мәлімет бар. Уәйс қажылық өтеу үшін Меккеге келеді. Бұл уақыттарда хазірет Омар үнемі Уәйс келіп қала ма деп құлағын түріп жүрген кездер еді. Өйткені Пайғамбарымыздың (с.а.у.) ол туралы айтқанын естіген. Сол себепті хазірет Омар (р.а.) Йеменнен келген қажыларға жолығып араларында Уәйс есімді кісі бар-жоғын сұрастырды. Бір қарт кісі: «Уа, Омар, сен айтқандай Уәйсті білмедім, Бірақ арамызда ешкіммен сөйлеспейтін, базарға, қаламызға бармайтын Уәйс бар. Ол біздің түйелерімізді бағады, кешкісін біз оған тамақ береміз» деді.

Хазірет Омар (р.а.) қасына хазірет Әлиді (р.а.) ертті де, сол кісімен жолықтыруды өтінді. Екеуі іздеп барғанда, Уәйс бір ағаштың көлеңкесінде намаз оқып отыр екен. Намазын аяқтаған соң, екеуі оған сәлем беріп: «Сіз кімсіз?» – деп сұрады. Уәйс елдің түйесін бағып күнелтіп жүрген жалдамалы малшы екенін айтты. Есімін сұрағанда «Абдуллаһ» деді. Алайда хазірет Омар (р.а.): «Бәріміз де Абдуллаһ, Құдайдың құлымыз. Әке-шешенің саған қойған атын айт» дегенде: «Уәйс» екендігін айтты. Екі сахаба онымен біраз сөйлескеннен кейін өздеріне дұға етуін сұрады. Уәйс олардың хазірет Омар (р.а.) мен хазірет Әли (р.а.) екенін білгенде, қатты қуанып, екеуіне ұзақ қайырлы дұға етті [10, 39-40 бб.].

Бірде Харем ибн Хайян бата сұрап Уәйсқа барады. Уәйс өзеннің жағасында дәрет алып отыр екен. Жақындап барып сәлем береді. Риязатты ұстанып, құлшылыққа қатты берілгендіктен, өңі сарғыш тартып кетіпті. Оны сырттай жақсы көретін Харем жылап қоя береді. Харемнің жылағанына Уәйс те қосыла жылайды. Сөйтеді де: «Әй, Харем ибн Хайян, дүниенің ауыртпашылықтарын қалай қабылдап жүрсің?» дейді. Сонда Харем: «Әй, Уәйс, сен мені өмірі көрген емессің. Атымды қайдан білдің?»

дегенде Үәйс: «Мүминдердің жаны бір-бірін таниды», – деп жауап қатады. Харем Үәйстен өзіне насихат айтуын сұрайды. Үәйс: «Аuzu биллаһи минаш-шайтанир-ражим» деді де жылап мына Аятты оқиды: «Біз көктер мен жерді, және олардың арасындағыларды ермек үшін жаратпадық. Оларды тек бір шындықпен (белгілі бір мақсат үшін) жараттық. Алайда олардың көбі білмейді. Үкім күні барлығының жиналатын күні. Сол күні достың досқа жәрдемі болмайды. Оларға еш көмек берілмейді. Тек Алланың көмек еткендері ғана (азаптан құтылады). Күмәнсіз, Ол асқақ, әрі мейірімді» («Дұхан» сүресі, 38-42). Аятты оқып, көп жылайды. Есін жия алмай бір мезет талқысып та кетеді [8, 45 б.].

Табиғин дәуіріндегі асқан тақуа тұлғалардың бірі Үәйс әл-Қарнидың кейіннен Сыффин соғысында шейіт болғандығы айтылады.

Ә) Хасан Басри. Медина қаласында дүниеге келген. Оны Пайғамбарымыз (с.а.у.) әйелдерінің бірі Үммү Сәләманың қолында өскен. Сөйтіп ол пайғамбардың жұпар иісі сінген, нұрымен нұрланған ортада жүрді. Мүминдер аналарының үйлеріндегі таза қайнарлардан қорек әрі білім алды. Аллаһ Елшісінің мешітінде алдыңғы қатардағы сахабалардың қолынан дәріс алды. Көптеген тариқаттардың мұрагерлік тізбегі осы ғалымнан бастайды және тасаууф тарихында алғашқы сопылық мектептің (Басра) негізін салушылардан болып есептеледі. Хасан Басри 80 жылдай ғылыммен, даналықпен және фикһпен өмір сүрді. Оның айтқан даналық сөздері мен өсиеттері ұрпаққа қалдырған ең бағалы мирасы болып, қазіргі күнге дейін жүректерді жібітіп жүр. Дүние жайында сұраған адамға оның айтқан әңгімесі:

«Дүние және Ақырет жайында сұрайсың ба? Дүние мен Ақырет Батыс пен Шығыс сияқты. Біріне жақындасаң, екіншісінен ұзайсың. Осы дүниені сипатта дейсің бе? Несін сипаттайын, басы – ауыртпашылық, соңы – жоқшылық. Халалына есеп бересің, харамына жаза аласың. Бай болсаң сынаққа, кедей болсаң қайғыға батасың», – деп жауап берген екен [10, 56 б.].

Б) Омар ибн Абдүләзиз. Халифа бола тұра дүниелік қызықтардан бас тартып, өзінің ғибадаттағы тереңдігімен мұсылман қауымына үлгі бола білген. Омар ибн Абдүлазиз хижраның 2-ші ғасырындағы атақты реформаторы және бесінші әділетті халифа болып саналады. Оның билік еткен уақытында елдің тұрмыс тіршілігі жақсарғаны соншалық, садақаға мұқтаж адам қалмаған. Өзі ешқашан мемлекеттік қазынадан ақша алмаған, себебі «әділетті төрт халифа» дәуірінде осылай болғандықтан, тек қана өзіне тиесілі жер телімі болған. Тіпті, ауыстыратын киімі болмаған, оған дәлел бір күні Жұма намазына кешігіп келетін себебі жуылған киімін кепкенін күтетін. Оның осындай аскеттік өміріне Хасан Басри әсерін тигізген болатын. Бір күні Хорасан аймағының басшысы Омарға халықты күшпен, яғни қылыш пен қамшымен бағындыруды ұсынғанда, қатты ашуланған халифа айқалап: «Сен өтірік айтасын! Оларды тек әділдік пен ақиқат қана тура жолға сала алады. Есінде болсын Аллаһ бұзақыларды жақсы көрмейді», деп жауап қайырды.

В) Зейнүл-Абидин. Шын есімі Әли ибн Әл-Хусәйн. Мұхаммед пайғамбардың шөбересі, Хазіретті Әлидің немересі болып келеді. Жастайынан көкірегі ілім-білімге толып, рухани тереңдікте жүрді. Тақуалық пен ғибадаттың шыңына жеткені соншалықты, дәрет, намаз кезінде тұла бойы толқып дірілдейтін болды. Сол жайында сұрағандарға:

- Қойыңдар! Кімге бара жатқанымды, кімнің алдында тұрғанымды, кімге мінәжат етіп жатқанымды білмейтіндей, не болды сендерге?! – дейді екен. Оның сәждесінің ұзақ уақытқа созылуы оған «Сәжжәд» (сәждесі ұзақ уақытқа созылған адам) деген атақ тақты. Рухының пәк, жүрегінің таза болуы оны «зәкий»(зерек) деген атпен аталуға себеп болды [12, 210 б.].

Әл-Бәшәнің «Тәбиғиндер» атты еңбегінде Зейнүл-Абидиннің тақуалығы туралы қызықты мәлімет ала аламыз: « Аллаһ Тағала Зейнүл-абидиннің рызығын кең қылған екен. Саудасынан үлкен кіріс түсетін. Қызметшілері еккен егінінен де жақсы өнім алатын еді. Саудасы мен шарушылығы ол үшін береке мен мол қаржының көзі еді. Бірақ Зейнүл-Абидин байлығын бұлдап, көкірегін көтерген емес. Нығметке бөленіп, асып-тасып кеткен жоқ. Дүниелегі мал-мүлікті ақыретке кеме ретінде жұмсайтын. Оның байлығы салих құлдарға берілген үлгілі байлық еді. Оған қайырымдылық істерінің ішінен ең жағымдысы – құпия садақа беру болатын. Қараңғы түнде адамдар шырт ұйқыға кеткенде, ұрыларша баспалап, денесінің нәзіктігіне қарамастан, ұн толған қапты арқалап, қараңғы көшелерде жүріп, мұқтаж жандарға білдірмей садақа тарататын. Мәдиненің кейбір тұрғындары ризықтарының қайдан келгенін білмей өмір сүретін еді. Али ибн Әл-Хусайн қайтыс болған кезде олардың да ризықтары тоқтады. Сонда ғана олар бұл азық-түліктің қайдан келгенін білді [12, 212 б.].

Зейнүл-Абидин мәйітін жуып жатқандар оның арқасында қарауытқан таңбаларды көріп: «бұл не?» десті. Олар бір-біріне:

- Мәдинедегі жүз үйге үздіксіз тасылған азық-түлік салынған қаптардың ізі. Олар қазір бұл кісімен бірге асыраушыларын да жоғалтып алғандай болды, – десті».

Сол кезеңде осындай алып тұлғалар көп болғандықтан тарих беттерінде алтын әріптермен жазылып, ұрпақ санасында өшпес із қалдырды.

Көріп отырғанымыздай, аталмыш дәуірде өмір сүрген кез-келген тұлғаларды алып қарасақ, аскеттік өмірінен көріністер ала аламыз және ең бастысы осы кезеңде зухд мектептердің қалыптаса бастағанын көреміз. Бұл дегеніміз сопылық тариқаттардың қалыптасуына алғышарттар болып есептелінеді.

Сонымен қорыта келгенде, сопылық бауырластықтың қалыптасуына, жалпы суфизм (тасаууф) ілімінің шығуына бірқатар еуропа ғалымдары айтқандай христиандық, буддистік діндердің мистикалық ағымымен, кейбіреулері франкомасондармен байланыстыруы тіпті, қисынға келмейді. Яғни, біздің айтпағымыз, суфизм бұл құран мен сүннеттен тұрып, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) пен ардақты сахабалардан бастау алатындығын жоғарыда кішігірім дәлелдеп өттік.

VII-IX ғасырларда өмір сүрген кез-келген тұлғаларды алып қарасақ, аскеттік өмірінен көріністер ала аламыз және ең бастысы осы кезеңде зухд мектептердің қалыптаса бастағанын көреміз. Бұл дегеніміз сопылық тариқаттардың қалыптасуына алғышарттар болып есептелінеді.

-
1. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі / араб тілінен ауд. Х.Алтай. 1991. – 675 б.
  2. Мұхиддин Әбу Зәкәрия Яхия ибн Шәрәф ибн Мурри. Хадистер жинағы (риядус-салихин) / қазақ тіліне ауд. А.Болатұлы. – Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2011. – 656 бет.
  3. Ибрагим Д.Ө. Адамзаттың асыл тәжі. Мұхаммед пайғамбардың өмірі. Мекке – Мәдина кезеңдері. Алматы: "Алтын қалам" баспасы, 2004, – 418б.
  4. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар / Жалпы ред. басқ. Ә. Дербісәлі, – Алматы, 2010. – 336 б.
  5. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Пер с англ. А.А. Ставиской, под. ред. И с предисл. О.Ф. Акимушкина. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989, – 328 б.
  6. Хасан Камиль Йылмаз. Тасаввуф и тарикаты. Перевод с турецкого. М.: ООО «Издательская группа «САД», 2007. – 300 стр. 1-е издание.
  7. Мұхаммед Юсуф Кандахлауи. Сахабалар салған сара жол – 2. -Алматы: "Көкжиек-Б" баспасы, 2011. – 560 бет.
  8. Қайрат Жолдыбайұлы: «Сопылық жолы – ауыр жол, ұстансаң оны а. тәуір жол...». muslim.kz сайтынан алынды. 10.12.2012
  9. Эрнест Карл В. Суфизм / пер. с англ. А. Горькавого. – М.: ФАИР-а. ПРЕСС, 2002. – 320 с.
  10. Исаұлы М. Сопылық ақиқаты // Жас қазақ үні. -2007. – 30 қараша а. (№47-48). – 6 б.
  11. Қартабаева Е.Т. Сопылық бағыт қалыптасуының алғышарттары // «Қожа Ахмет Яссауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты халықаралық конференция (29 қыркүйек – 1 қазан 2008 ж.) / ред. Д. Махранов. – Алматы, 2008. – 293-296 б.
  12. Абдұррахман Рафәт әл-Бәшә. Тәбиғиндер. Өмірінен өнегелер. Алматы: «SIYAUSH», 2012. – 304 б.
  13. Қартабаева Е.Т. Ортағасырлық сопылық бауырластықтардың қалыптасу тарихынан // ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынас және халықаралық құқық сериясы. – 2009. №4-5. – 55-58 б.

ҮШІНШІ СЕКЦИЯ/ТРЕТЬЯ СЕКЦИЯ
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ
ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН (ДӨНГЕЛЕК ҮСТЕЛ)
ТЮРКСКИЙ МИР (КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В СРЕДНИЕ
ВЕКА, НОВОЕ И НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ)
(КРУГЛЫЙ СТОЛ)
THE INTERNATIONAL COMMUNITY AND KAZAKHSTAN IN THE CONDITIONS OF
MODERN GLOBALIZATION AND INTEGRATION (ROUND TABLE)

МӘШІМБАЕВ С.М.,

д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

ДАНИЯ-ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ
(1991-2010 ЖЖ)

Астанасы – Копенгаген (1,3 млн адам), жер көлемі – 43 мың кв шақырым. Гренландия – 2,175 млн кв. Ірі қалалары – Орхус және Оденс. Халқы – 5,3 млн адам. Діні – инутст (Эскимос). 30 мың немістер, 200 мың мұсылмандар (түріктер, арабтар, пакистандар. Лютерандар). Мемлекеттік тілі – дат. Ұлттық мейрамы – 16 сәуір 1940 (королдің туған күні). 5 маусым – конституция күні. Ақшасы – дат кроны.

Әкімшілік басқару бөлісі. Дания 14 амто (облыстан тұрады.). Фадер аралы мен Гренландия автономия өзін-өзі басқару жүйесі.

Мемлекеттік құрамы – конституциялық монархия. Қазіргі корелевасы Маргарита II. 1972 жылдан бері такта отыр. Атқарушы билік – үкімет, премьер-министр. Заң шығарушы билік – бір палаталық парламент. (Фолькетинг) – 179 депутат. Депутаттар 4 жылға сайланады. Омбудсмен – конституциясының бұзылмауын, үкімет қызметін бақылаушы адам. Парламент тағайындайды. Дат соттының судьялары корелева бекітеді.

Саяси партиялар: Дания социал-демократиялық, халықтық консервативтік, Социалистік халық, Дат халық партиялары. Қызыл-жасыл альянс.

Экономикалық дамуы. Дания жоғарғы деңгейдегі өндіріс аграрлық дамыған ел. Минералды ресурстарға бай болып келеді. Мұнай, көмір, газ, түсті металдар. Солтүстік теңізде мұнай өндіреді. Мұнай өндіруден европада үшінші орында (Норвегия және Ұлыбританиядан) кейін. Елде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалардың барысында өнеркәсіп өнімдерін шығару 1,5 есе өскен. Данияда коррупция деген атымен жоқ. Дания социал-демократ партиясы мемлекетті басқару реформасын жүргізу арқылы жеттіп отыр. Данияның дамуындағы бір ерекшелігі салық саясатының жүргізілуінде, жеке кәсіпкерлердің таза табыстарына салынатын салықтың мөлшері жоғары жеке кәсіпкерлер 37% салық төлесе, жоғарғы деңгейде жалақы алатындар мемлекетке 52% салық төлейді. Мемлекет салық арқылы әлеуметтік салаларға білім беру, дәрігерлік көмек, емделу, зейнетақы төлемдері басқа европа елдеріне қарағанда мемлекет өз міндеттеріне алған. Білім халыққа қызмет көрсету тегін болып келеді. Дания 1973 жылдан Европалық Одақ ұйымына мүше. Еврoзонада жоқ, шенген зонасына мүше.

Данияның ауыл шаруашылығы жоғарғы деңгейде дамып отыр. Ішкі ұлттық өнімнің 15% ауыл шаруашылығынан. Өнімнің 12% экспортқа шығарылады, халықтың 7% ауыл шаруашылығында жұмыс істейді. Жұмысшылардың 4% фермерлік шаруашылықта, мал шаруашылығы мен жеміс-жидек саласында қызмет атқарады. Экспортқа шошқа еті, гүл және саңырауқұлақ (гриб) шығарылады. Басты экспорттары Германия 37% және Швеция 22% болып табылады.

Дания жерінің 11% орманды болып келеді. Жылына 2 млн кубм дровесин дайындалады. Балық шаруашылығыда жақсы дамыған. Балық жемі және момын өндіру өндірістік негізге қойылған. Балықтың әр түрлерінен тағамдар жасап экспортқа шығарып отырады. 2005 ж. Данияның ұлттық ішкі өнімі 258,7 млрд доллар, жан басына шаққанда 47,813 доллардан келеді. Инфляция – 2%, басты сауда серіктестігі – Германия 21%, Швеция – 11%, Ұлыбритания – 10%, Норвегия – 6, Франция – 5% және АҚШ – 5%.

2001 жылы Данияда парламент (фолькетинг) сайлауына 1929 жылдан келе жатқан солшыл центристер блогы жеңіліс тауып, оңшыл центристер блогы жеңіске жетті. 179 депутаттық орынның 100 депутаттық орнын жеңіп алды. Шаруалар партиясы «Венстре» басшысы Андерс Фог Росмуссен премьер-министр болды. Данияның үкіметінің басты мәселелерінің бірі шет елден келген

эмигранттар болып келеді. Эмигранттар жалпы халықтың 7% құрайды. Дания парламенті эмигранттар мәселесін қайтадан қарау туралы заңнамаларды қарауға ұсыныс жасалады. Эмигранттар құқықтарын тежеу немесе елден кетуге жағдай жасауды қарастырылды.

1991 жылы 31 желтоқсанда Дания Королдігі Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындап, 1992 жылы 6 мамырда елшілік қатынас орнатты. Екі елдің арасындағы ынтымақтастықты дамытуға 2000 жылы 25-26 қазанда ҚР-сы президенті Н.Ә. Назарбаевтың Данияға ресми сапарынан басталды. Кездесулердің барысында мемлекет басшысы Дания Королі Маргарет II, премьер-министрі П.Н. Расмуссен, парламент төрағасы И.Хансен келіссөздер жүргізді. 2005 жылы екі елдер арасындағы сауда айналымы 98,9 млн доллар (Қазақстан экспорт – 61,5 млн доллар, импорт – 37,4 млн доллар). Қазақстан Данияға негізінен минералды тауарлары жіберіледі. Даниядан Қазақстанға химия, машина құрал жабдықтары, аппараттар, тамақ өндірісінің тауарлары әкелінеді. 1993-2003 жылдарда Дания инвестициясының көлемі – 1,7млн доллар болды.

Қазақстан Данияның компаниялары жұмыс істейді. Олар: «Novo Nozolinsk» (францевтика), «Cfstrol A/C» (отын өнімдерін шығару және сату), «Voung Refrigeration» (тоңазытқыштар), «Саулет Порса Систем (жиһаз)», «Централ Азия Сафари (туризм)». 1997 жылдан Қазақстанда Жоңғар қақпасы және Шелек аймағында желдік энергетикалық қуатын пайдалану туралы келісімдерге қол қойылды. 1999 жылы «Қазтелеком» және «Геле Даптан» компаниясымен байланыс салаларына жаңа технология құралдарын құруға келісті. Данияның «ALSTOM POWER» компаниясы, «Экибастуз ТЭЦ» Астана және Атырау қалаларында орталықтандыру жылу жүйесін жаңарту және жаңарту салаларын дамытуға көмектесуде.

Дания Каспи теңізінің қайраңына мұнай бұрғылау құралдарын пайдалану үшін «Белуга» технологиясын сынақтан өткізу. 2003 жылы Данияның «Маерск Ойл казахстан Гмбх» компаниясы Маңғыстау мұнайын бірігіп игеруге келісті. 1995 жылы Арал теңізін құтқару және балық өндіру шараларын жүргізу үшін «Каттегеттан Аралға дейін» жобасын Дания компанияларымен бірігіп игеруге келісті. Бұл үшін Дания жағы аралдықтарға 120 мың доллар бөліп, 3 тоңазтқыш салып берді. 2004 жылы қазан айында «Данияның Қазақстандағы күндері» атты фестивалдар өттіп, даттық өнер кайраткерлерінің концерттері өткізілді.

---

1. Еуропалық Одақ және Қазақстан Республикасы, С.М. Мәшімбаев Алматы 2013.

2. Еуропа және Солгүстік Америка елдерінің қазіргі заман тарихы 2000-2010 жж, С.М. Мәшімбаев, Алматы, Қазақ университеті 2014

ZH. M. A. ASSYLBEKOVA,

professor, Al-Farabi Kazakh national university

Khawaja Abdullah Sidiqi, master course student, Al-Farabi Kazakh national university.

THE SOVIET INVASION OF AFGHANISTAN AND THE U.S. RESPONSE, 1978–1980

At the end of December 1979, the Soviet Union sent thousands of troops into Afghanistan and immediately assumed complete military and political control of Kabul and large portions of the country. This event began a brutal, decade-long attempt by Moscow to subdue the Afghan civil war and maintain a friendly and socialist government on its border. It was a watershed event of the Cold War, marking the only time the Soviet Union invaded a country outside the Eastern Bloc—a strategic decision met by nearly worldwide condemnation. While the massive, lightning-fast military maneuvers and brazenness of Soviet political objectives constituted an “invasion” of Afghanistan, the word “intervention” more accurately describes these events as the culmination of growing Soviet domination going back to 1973. Undoubtedly, leaders in the Kremlin had hoped that a rapid and complete military takeover would secure Afghanistan’s place as an exemplar of the Brezhnev Doctrine, which held that once a country became socialist Moscow would never permit it to return to the capitalist camp. The United States and its European allies, guided by their own doctrine of containment, sharply criticized the Soviet move into Afghanistan and devised numerous measures to compel Moscow to withdraw.

The Soviet Invasion of Afghanistan and the U.S. Response, 1978–1980

Soviet combat vehicles move through Afghanistan. (Department of Defense)

In the summer of 1973, Mohammed Daoud, the former Afghan Prime Minister, launched a successful coup against King Zahir. Although Daoud himself was more nationalist than socialist, his coup was dependent on pro-Soviet military and political factions. Since 1955 Moscow had provided military training and materiel to Afghanistan; by 1973, a third of active troops had trained on Soviet soil. [1] Additionally, Daoud enjoyed the support of the People's Democratic Party of Afghanistan (PDPA), founded in 1965 upon Marxist ideology and allegiance to Moscow. In 1967 the PDPA split into two factions: the Parchamists, led by Babrak Karmal (who supported Daoud), and the "Khalqis" led by Noor Taraki. For the next five years, Daoud attempted the impossible task of governing Afghanistan's Islamic tribal regions, while also struggling to reconcile the PDPA split. But the more radical Khalq faction never fully recognized Daoud's leadership, while Karmal viewed the coup largely as a means to consolidate his own power. In response, Daoud hoped to mitigate both of these threats by steering Afghanistan away from Soviet influence and improving U.S. relations, while decreasing the influence of radical elements in the government and military. [2]

Daoud's middle course ended in disaster. On April 28, 1978, soldiers aligned with Taraki's "Khalq" faction assaulted the presidential palace, where troops executed Daoud and his family. In the following days Taraki became the Prime Minister, and, in an attempt to end the PDPA's divisions, Karmal became Deputy Prime Minister. In Washington, this Communist revolution was met with alarm. The Carter administration recognized that Taraki would undo Daoud's attempt to steer Afghanistan away from Moscow, and it debated whether to cut ties with Afghanistan or recognize Taraki in the hopes that Soviet influence could be contained. Although the President's Assistant for National Security Affairs Zbigniew Brzezinski advocated the former course, Carter supported the Department of State's advocacy of recognition. Shortly after the revolution, Washington recognized the new government and soon named Adolph Dubs its Ambassador to Afghanistan. Until his kidnapping and death at the hands of Afghan Shia dissidents in February 1979, Dubs strongly pursued good relations with the Taraki regime in the hopes that U.S. support would keep Soviet influence at bay.

Once again, the tumult of internal Afghan politics complicated both U.S. and Soviet jockeying. In the summer of 1979, Hafizullah Amin, a longtime ally of Taraki who became Deputy Prime Minister following the April Revolution, received word that Babrak Karmal (Daoud's early supporter) was leading a Parcham plot to overthrow the Taraki regime. Amin took the opportunity to purge and execute many Parchamists and consolidate his own power. Complicating matters further, this internal strife damaged the Kabul Government's major national program, namely, to bring the Communist revolution to the Islamic tribal areas beyond Kabul. By the winter of 1978, this program was met by armed revolt throughout the country. In response, Amin and Taraki traveled to Moscow to sign a friendship treaty which included a provision that would allow direct Soviet military assistance should the Islamic insurgency threaten the regime. This insurrection intensified over the next year and it became increasingly obvious to the Soviets that Taraki could not prevent all-out civil war and the prospect of a hostile Islamic government taking control. By mid-1979 Moscow was searching to replace Taraki and Amin, and dispatched combat troops to Bagram Air Base outside of Kabul. This move prompted the Carter administration to begin supplying non-lethal aid to Afghan

mujahedeens, or Islamic insurgents. In August, a high-ranking Soviet military delegation arrived in Kabul to assess the situation. [3]

U.S. officials interpreted this mission as one last Soviet attempt to shore up the Taraki regime, and also an opportunity to devise a military takeover. Regarding the latter, most analysts in Washington believed that such a move remained possible but unlikely.

But this calculus was bound to change. Amin sensed the Soviet mission was designed to strengthen Taraki at his expense. In response, forces loyal to Amin executed Taraki in October—a move that infuriated Moscow, which began amassing combat units along its border. At this juncture Washington was still unsure how to interpret the Soviet maneuvers: was the Soviet Union planning a full takeover or did it remain committed to preserving the April Revolution? Analysts remained skeptical that Moscow would occupy the country given the political and economic costs. By the winter of 1979, faced with mutinies and an uncertain leadership, the Afghan Army was unable to provide basic security to the government against the onslaught of Islamic fighters nearing Kabul. By that point the Soviets were sending in motorized divisions and Special Forces. Washington demanded an explanation, which the Soviets ignored. Finally, on Christmas Eve, the invasion began. Soviet troops killed Amin and installed Babrak Karmal as the Soviet's puppet head of government. [4]

Although the Carter administration had closely watched this buildup from the outset, its reaction following the invasion revealed that, until the end, it clung to the hope that the Soviets would not invade, based on the unjustified assumption that Moscow would conclude that the costs of invasion were too high. In response, Carter wrote a sharply-worded letter to Brezhnev denouncing Soviet aggression, and during his State of the Union address he announced his own doctrine vowing to protect Middle Eastern oil supplies from encroaching Soviet power. The administration also enacted economic sanctions and trade embargoes against the Soviet Union, called for a boycott of the 1980 Moscow Olympics, and stepped up its aid to the Afghan insurgents. In sum, these actions were Washington's collective attempt to make the Soviets' "adventure" in Afghanistan as painful and brief as possible. Instead, it took ten years of grinding insurgency before Moscow finally withdrew, at the cost of millions of lives and billions of dollars. In their wake, the Soviets left a shattered country in which the Taliban, an Islamic fundamentalist group, seized control, later providing Osama bin Laden with a training base from which to launch terrorist operations worldwide. [5]

1. Hauner, Milan. *The Soviet War in Afghanistan: Patterns of Russian Imperialism*. Lanham: University Press of America, 1991. Print.

2. Leon B. Poullada, "Afghanistan and the United States: The Crucial Years." *The Middle East Journal*, 35. 2 (Spring, 1981), 178-90.

3. Mitrokhin, Vasili, and Christopher M. Andrew. *The World was Going our Way: The KGB and The Battle for the Third World*. New York: Basic Books, 2005. Print.

4. Urban, Mark. *War in Afghanistan*. New York: St. Martin's Press, 1990. Print.

5. Kalinovsky, Artemy. "Decision-Making and the Soviet War in Afghanistan: From Intervention to Withdrawal." *Journal of Cold War Studies* 11.4 (2009): 46-73. Print.

ASSYLBEKOV AZH.M.-A.,

professor of the department of the world history and historiography,
Al-Farabi Kazakh national university

NADEZHUK E.,

master course student, Al-Farabi Kazakh national university

BILATERAL RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION: COMPARATIVE CHARACTERISTICS

The process of political and economic integration of the world community will inevitably challenge the stability of economies and political systems of nation-states. Obviously, in these conditions, building of effective partnerships between key players in the international arena is becoming a priority direction of development.

The comprehensive development of cooperation between the EU and Central Asia is beneficial to both parties. It will create conditions for combating existing at the moment in the world common to all challenges, in particular the spread of Islamic radicalism and the threat of international terrorism.

Kazakhstan is the top priority for most EU member states in Central Asia. Half of foreign investment in Kazakhstan is of European origin and about 40 per cent of Kazakh exports go to Europe. Last year the EU and Kazakhstan concluded negotiations on an 'enhanced' PCA, embodying Astana's special relations with Brussels. This year the enhanced PCA should be signed, although attention is warranted owing to the

country's lack of democratic reform and poor human rights record. Kazakhstan's fear of being locked into the Eurasian Economic Union (EEU) gives the EU some leverage, which could be taken up by the European Parliament or member states to persuade Kazakhstan to make some concrete reform steps. [1]

Bilateral relations develop very intensive. Let's consider some examples of these processes.

The Italian government has had diplomatic and political ties with post-Soviet republics since 1991. But like many other EU countries, following 11 September 2001, Italy has developed deeper relations with Central Asian states and with Afghanistan. Italy has supported EU initiatives within the 2007 Strategy for Central Asia. It has promoted cooperation in bilateral and multilateral initiatives through the programmes of international organizations in several fields, such as trade, culture, society and the rule of law. However, the strategic goals of Italy in the region are mainly focused on two issues: energy and security.

Since 1992, Italy has built bilateral ties with all five Central Asian republics. Its political and diplomatic relations privilege Kazakhstan and Uzbekistan: within the region, Italy has embassies only in Astana and Tashkent.[2] The Astana embassy covers Kyrgyzstan and the Tashkent embassy has responsibility for Tajikistan. The Italian strategy aims to deepen political relations with Central Asian energy-rich nations, and in particular, Kazakhstan. Since 1992, there have been several high-level political meetings between representatives of Italy and Kazakhstan. These engagements have helped to develop bilateral cooperation and agreements in fields such as trade, cultural exchange and the fight against organised crime and illegal trafficking.

In November 2009, the Kazakh president, NursultanNazarbayev, met Italian government representatives in Rome. At that meeting, a Strategic Partnership Treaty was signed, in which Kazakhstan made a formal commitment to cooperating in the promotion of the rule of law and democratization. As one official of the Italian Ministry of Foreign Affairs said, 'in the last few years, there has been an intensification of high-level visits and meetings – such as the meetings in March and April 2012 in Astana between Italian Premier Monti and his Kazakh counterpart Masimov – which underline the Kazakh role as Italy's main partner in the region'.[3]

On security in the region, Italy will likely support EU initiatives after the planned NATO withdrawal from Afghanistan in 2014. The Afghanistan withdrawal is the cause of some concern regarding regional stability and security.

United Kingdom's relations with Central Asian states and the wider region are guided by its commitment to advancing the UK's prosperity and security interests, underpinned by a values-based approach to foreign policy. These priorities form the foundation of the UK's approach to the region, which it regards as increasingly important for its own prosperity and security.

While being one of the strongest EU countries, the UK has maintained diplomatic relations on a bilateral basis with each Central Asian state for two decades, having established ties relatively quickly after the countries became independent in 1991. It has embassies in all five states, in particular, it established UK's embassy in Kazakhstan in 1992. [4]

Its commitment to engaging with these structures and initiatives is consistent with its broader view that an effective EU policy, regardless of the nationality of the officials in charge of implementing that policy, serves the UK's national interests. In line with its values-based approach to foreign policy, the UK attaches considerable importance to values such as democracy, human rights, good governance and rule of law in Central Asia. It believes that shortfalls in these areas have a direct impact on regional stability and growth, which in turn are crucial both to the UK's own prosperity and security. The UK promotes these values pro-actively on a bilateral basis, for example through political engagement with regional governments and through programs with local non-governmental organizations (NGOs) and civil society, where this is possible. It also promotes them through EU mechanisms and through programs implemented by international organizations such as the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) and the World Bank. At the same time it acknowledges that several of the states in Central Asia are a long way from meeting their commitments to international bodies on areas such as democracy and human rights, but regards engagement with governments and civil society across the region as the most effective way to address these concerns.

The UK's involvement with the region varies by country and by issue. For example, economic relations are by far the strongest with Kazakhstan. This is the largest recipient in Central Asia of UK investment in the region, particularly in the energy sector, with the UK featuring among the country's leading sources of investment. In addition, bilateral trade with Kazakhstan amounts to around £1bn annually. [5]

The growing number of senior-level ministerial visits to Central Asia testifies to the increasing importance that the UK attaches to its ties with the region and to its recognition of the impact that developments in the countries can have on the UK's prosperity and national security interests.

The November 2015 visit of NursultanNazarbayev to London – a new stage in the development of bilateral relations between the two countries. [6]

The Netherlands increasingly acknowledges the vital geostrategic importance of the Central Asian region and has adopted a multidimensional approach that reflects this standpoint. Its political and security relations with Central Asia are largely determined through multilateral diplomatic channels. Its trade and energy ties with Central Asia are mainly established via bilateral relations, but also follow European Union (EU) policy. Trade is largely concentrated with Kazakhstan and since 2005 the Netherlands has been the largest contributor to Kazakhstan's Foreign Direct Investment (FDI).

The Netherlands is bilaterally less involved in the Central Asian region than large EU member states such as the United Kingdom and Germany, but it is more involved than the smaller and most medium-sized EU countries. The Netherlands attaches strong importance to the values of democracy, human rights, good governance and the rule of law, regarding them a vehicle of stability for the region. The Netherlands has taken a proactive approach in promoting these values, adopting a multifaceted approach via the EU and the Organisation for Security and Cooperation in Europe (OSCE), as a starting point.

Since the collapse of the Soviet Union, the Netherlands has endeavored to strengthen diplomatic relations with Central Asian states in light of new strategic interests. The geopolitical significance of the region has meant that strong political relations are of importance, especially with the region's energy exporting economies. As a consequence of this, the Netherlands adopts a multidimensional approach choosing to pursue strong bilateral relations with Central Asian states such as Kazakhstan and the use of EU diplomatic channels with Central Asia as a whole. The Netherlands has an embassy in the Kazakh capital, Astana, which is also responsible for Kyrgyzstan (where an honorary consul is too based) and Tajikistan. The Netherlands' view is that by acting in conjunction with the EU there is a greater chance of political, economic and social stability being successfully secured in this region. An initiative from the Netherlands' Kazakh embassy seeks to support financially non-governmental organizations (NGOs) and groups working in such areas in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan. [7]

The strongest bilateral tie is maintained with Kazakhstan, with relations and regular exchanges dating back to September 1992. In May 2010, the Kazakh Minister of Transport and Communications, Abulgazi Kussainov, met with the Crown Prince of the Netherlands, Willem-Alexander, while also participating in the coinciding 17th World Congress on Information Technology, in turn hosted in Amsterdam. 18 months later, Timur Kulibayev, then Chairman of the large Kazakh investment fund Samryk Kazina, too visited the Crown Prince of the Netherlands. Until 2012 the Netherlands offered a training programme for young diplomats from Central Asia, funded by the Netherlands' Ministry of Foreign Affairs.

Kazakhstan also aspires to transform Central Asia into a nuclear-free zone and the Netherlands, in cooperation with the United States, endorses this effort by conducting a project on nuclear safety in Central Asia. [8]

Central Asia holds a complicated place in Spanish foreign policy. Considering Spain's low profile both in Asia and Eastern Europe, there is a striking fluidity in relations with Kazakhstan and, in previous years, with Uzbekistan. In fact, Central Asia was one of Spain's priorities during its EU presidency in the first half of 2010. Although it may seem surprising, this interest was actually the result of three years of reinforcement of bilateral relations with Astana and Tashkent, ever since the Spanish presidency of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) in 2007. In 2010, the year that Spain held the presidency of the EU, Kazakhstan was chair of the OSCE and Uzbekistan was head of the Shanghai Cooperation Organization (SCO). The Spanish government hoped that the three coinciding presidencies could help it to consolidate the role of Spain in Central Asia. However, high expectations went largely unfulfilled, and two years later, relations have cooled notably, particularly with Uzbekistan.

The Spanish chairmanship of the OSCE in 2007 marked a turning point in political relations between Spain and the Central Asian republics. Kazakhstan was an exception to the general lack of engagement with the region because of the friendship between King Juan Carlos and Kazakhstan's President Nursultan Nazarbayev. This bond has been a key element in driving forward bilateral relations, including the opening of mutual embassies in 1999. There have been relatively frequent visits between both heads of state (official, private and stopovers), in contrast with the low profile that Spanish diplomacy still maintains in Asia. Nazarbayev has visited Spain on at least seven occasions, and the King has travelled to Kazakhstan five times. Among these visits, Nazarbayev attended the wedding of Prince Felipe in Madrid in May 2005, and stayed at the summer royal residence in Palma de Mallorca in July 2008. The official visit of the king to Kazakhstan on his way back from China at the end of July 2007 also stands out.

Visits of politicians and officials have been less frequent, but some have nevertheless had a significant political impact. Such as, for example, the Spanish delegation led by Foreign Minister Miguel Angel Moratinos was the highest ranking Western representation at the inauguration of President Nazarbayev in January 2006. Other Western countries opted to send delegations of a lower profile as an expression of their dissatisfaction with the conduct of the Kazakh presidential elections in December 2005. The Spanish

OSCE chairmanship actively backed Kazakhstan's initiative to take the reins of the organization in 2010. This accelerated and deepened the bilateral link. Soon after his appointment, then Kazakh foreign minister Kanat Saudabayev said that Kazakhstan will never forget that Madrid was the place where the decision about the OSCE presidency took place, in November 2007. The rapprochement led to the signing of the Agreement of Strategic Partnership between Spain and Kazakhstan in Astana in July 2009. In its third article it expresses the mutual desire to coordinate their presidencies of the EU and the OSCE in 2010. Several high level meetings were held to facilitate this coordination. Astana was particularly interested in obtaining Spain's backing for an OSCE Heads of State Summit. The Spanish foreign ministry delegated an ambassador at large for Central Asia to facilitate the coordination among the different schemes and actors involved in Spain's external action. The late Santiago Chamorro was named the first Ambassador at Large for Central Asia. Santiago Chamorro had been the Spanish ambassador to Kazakhstan from 2005 to 2008. His post at the Spanish embassy in Kazakhstan coincided with the period of the most momentum and deepening of bilateral relations at all levels.[9]

Spanish-Kazakh defense industry cooperation warrants inclusion. In March 2012, Airbus Military, a division of EADS (European Aeronautic Defense and Space Company) reached an agreement to supply two C295 military transport aircraft to Kazspetsexport, a state company belonging to the Ministry of Defense of Kazakhstan. A memorandum of understanding was signed for a further six C295 aircrafts. The C295 is a medium sized tactical airlifter for defense and civic missions that is mainly produced by the Spanish division of Airbus in its factory in Seville. The potential sale of two A400M airlifters, also assembled mainly in Seville, has been discussed. In June 2011, coinciding with the meeting in Astana of Prime Minister Zapatero with Kazakh Prime Minister Karim Massimov and President Nazarbayev, the Spanish advanced electronics systems company Indra and the Kazakhstan Engineering National Company agreed to establish a joint venture for assembling radar systems for the Ministry of Defense and security agencies of Kazakhstan. The deal was designated a 'military secret' by the Kazakh side. [10]

The severity of the economic crisis has caused the Spanish government to emphasize economic diplomacy. Kazakhstan seems to occupy a prominent place in the foreign agenda of Madrid. The rhythm of high level visits is set to intensify. The Kazakh minister of industry and new technologies, Aset Isekshev, visited Spain in July 2012. In October 2012 the Kazakh minister of foreign affairs, Yerzhan Kazykhanov, visited Madrid, and in 2013 Spanish Prime Minister Rajoy visited Kazakhstan. All of these exchanges are intended to reactivate economic bilateral relations. It remains unlikely however in the current economic climate, unless significant and currently unexpected business opportunities develop. Central Asia will continue to hold a place on the Spanish foreign agenda, even though a dramatic increase in the economic and political presence of Spain in Kazakhstan and the rest of the region is not foreseeable. Neither is there likely to be a reactivation of the excessive expectations and giddy enthusiasm that marked the period between 2007 and 2010 in Spain's approach to Central Asia.

The relations of our country with the EU as a whole and with each country – a member of it are developing dynamically and – in varying degrees – successfully. But studying these relationships we can make a conclusion that the EU's main focus in Kazakhstan is on bilateral relations, rather than regional approaches.

-
1. Delegation of the European Union in Kazakhstan. Chronology of bilateral relations – http://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/eu_kazakhstan/chronology/index_ru.htm
  2. Italian Embassy in Astana – http://www.ambastana.esteri.it/Ambasciata_Astana/Menu/I_rapporti_bilateral/Cooperazione_politica/Storia/
  3. Italian Embassy in Astana. Visits of senior executives of the Italian and the Kazakh government – http://www.ambastana.esteri.it/Ambasciata_Astana/Menu/I_rapporti_bilateral/Cooperazione_politica/Incontri/
  4. British Embassy Astana – <https://www.gov.uk/government/world/organisations/british-embassy-astana.ru>
  5. Великобритания и Казахстан: наши связи стали крепче// KAZAKHSTAN №3, 2006 год – <http://www.investkz.com/journals/48/83.html>
  6. <http://timeskz.kz/11752-nazvany-celi-vizita-nazarbaeva-v-london.html>
  7. Netherlands Embassy in Astana and the economic division in Almaty, Kazakhstan, Grantees 2010. – <http://kazakhstan.nlembassy.org/services/human-rights-and-political-affairs/centralasia-human-rights-and-good-governance-programme/2010/grantees-2010.html>, accessed 30 March 2012
  8. Merijn Hartog (ed), Security Sector Reform in Central Asia: Exploring Needs and Possibilities (Groningen, CESS, 2010, Greenwood Paper 25) <http://www.cess.org/publications/papers/view/?id=27>
  9. Толегенова Л.Ш. Дипломатические отношения между Республикой Казахстан и королевством Испания. – <http://articlekz.com/article/7852>
  10. <http://ke.kz/en/Media-centr/Novosti/id=69>; <http://pda.kzinform.com/ru/news/20130702/29928.html>

МИЙМАНБАЕВА Ф.Н.,

– к.и.н., доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан.

ИЗ ИСТОРИИ КОЛОНИЗАЦИИ СЕМИРЕЧЬЯ

Особенности цивилизационных процессов, шедших на обширных евразийских просторах, можно свести к следующему: постепенно формировалось общее цивилизационное пространство, включавшее в новое время и пределы Российской империи. Здесь особый интерес вызывает проблема освоения территории Казахстана и отдельных районов Центральной Азии переселенческим населением из Европейской России, а также процессы, связанные с ней – землеотводные работы, развитие земледелия, система ведения хозяйства переселенцев, включение переселенческого хозяйства в систему традиционного хозяйствования центральноазиатских народов. В рамках этого движения исторической мысли можно выделить историю развития общества, ценностных ориентаций, феномен человеческих желаний и устремлений.

Переселение крестьян в Семиречье из Европейской России началось в конце 60-х годов XIX века, когда царское правительство укрепляло свое военно-политическое господство в пограничных районах Туркестана, побуждало крестьян к переселению и формировало семиреченское казачество. По мнению А.А.Кауфмана: «До начала XIX столетия заселение окраин определялось почти всецело политической потребностью, как способ упрочения в них русского господства» [1].

В 1867 г. на присоединенной к России территории было образовано Туркестанское генерал-губернаторство, состоявшее из Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей. К этому времени на северной части Семиреченской области насчитывалось 14 станиц и выселков с общим числом 15 тысяч душ обоего пола [2].

В 1867 г. первый Семиреченский военный губернатор Г.А.Колпаковский вызвал из Воронежской губернии, где он родился, несколько сот крестьянских семей и в 1869 г. представил на утверждение генерал-губернатора Туркестанского края проект «Правил устройства новоселов», согласно которому на каждую мужскую душу должно было отводиться 30 десятин удобной земли, из них 15 десятин поступало в запас с учетом естественного прироста населения. Для переселенцев, устроившихся на почтовых трактах, предусматривалось увеличение надела на каждую мужскую душу по 15 десятин. Переселенцы освобождались от уплаты всех податей и повинностей на 15 лет, а тех, кто работал на пикетах – на 25 лет, а кроме того, они получали ссуды в размере не свыше 100 рублей на семью. В действительности же ссуды либо совсем не выдавались, либо выдавались в ничтожных размерах, да и то, очень редко. Достаточно сказать, что за период с 1870 г. по 1895 г. было выдано 615 семьям новоселов всего 10000 рублей [3].

Для прописки на новом месте переселенцам необходимо было представить увольнительное свидетельство и подписку о знакомстве с местными законами и правилами. По проекту, не поселившиеся в течение года в местах прописки, подлежали принудительному выселению. Форма землепользования устанавливалась общинная, без указания на право выкупа участка в собственность. Разумеется, правила эти не выполнялись и не могли выполняться полностью. Отчет комиссии под руководством П.П.Румянцева свидетельствует о том, что только в Семиреченской области самовольцы составляли 35% от общего числа переселенцев, однако, случаев принудительного выселения не было. Эту самовольную колонизацию, которая шла попутно с правительственной, называли «вольнонародной». «Главнейшую основу колонизации на восток составляло земледельческое население, усеявшее край деревнями, без него казенная колонизация не имела бы поддержки и стерлась» [4].

Содействие делу расселения крестьян, которое характеризовало переселенческую политику I половины XIX в., со времени «освобождения» крестьян окончательно сменяется тем пассивным и, по существу, даже отрицательным отношением к вопросу о крестьянских переселениях, которое красной нитью проходит через всю историю переселенческой политики в последующее пореформенное тридцатилетие [5]. Это объясняется тем, что отлив рабочей силы из центра затруднял для помещиков эксплуатацию наемного труда и, таким образом, лишал их существенной статьи дохода. Это и определило отношение самого влиятельного в то время помещичьего сословия к колонизации и предопределило отношение правительства к ней.

Как законодательство, так и административная политика 60-70-х годов XIX в. всецело носят на себе отпечаток именно этого отношения. И только изредка крайняя политическая необходимость заставляла правительство усиливать колонизацию, как это случилось в середине 70-х годов XIX в. в Семиречье, когда назрела необходимость создания здесь русских поселений.

Правительство и местные власти стремились заселить край хозяйственно крепкими крестьянами, надеясь в их лице создать себе прочную опору. Но вопреки этому в край прибывало большое количество переселенцев из середняцких и даже бедняцких слоев, которые остро нуждались в помощи, но не получали ее. Местная администрация хотела избавиться от «ненадежных элементов», не имевших ни денег, ни земли, и поэтому не приписывала их к участкам, надеясь на возвращение бедняков на прежние места жительства. Однако, они не в состоянии были этого сделать за неимением средств и оказывали сопротивление властям. Местная администрация вынуждена была воздержаться от выселения безземельных крестьян на прежние места жительства. Боялись их и центральные органы власти.

Министр внутренних дел в своем секретном циркуляре от 17 апреля 1895 г. за №259 писал: «Нельзя ожидать пользы от обратного возвращения на родину отдельных крестьянских семейств, принявших переселение на собственный страх» [6]. Согласно этой инструкции, обратному выселению подлежали лишь некоторые наиболее опасные люди, да и то с разрешения министра внутренних дел.

Кроме большого земельного надела и освобождения от податей и повинностей, переселенцам не приходилось ждать никакой другой помощи от администрации. Как указывал военный начальник Семиреченской области, денежные пособия не давались специально для обеспечения «лучшего хозяйственного и нравственного состава колонистов» [7]. Царизм умышленно создавал такие условия, которые способствовали бы водворению хозяйственно-состоятельных крестьян, с расчетом на то, что при большом наделе земли они быстро смогут окулачиться.

Однако, большой наплыв переселенцев уже к середине 70-х годов XIX в. исчерпал все наличные для заселения земли. Поэтому в 1876 г. Семиреченский военный начальник вынужден был внести изменения в свой проект колонизации. Душевой надел земли был уменьшен с 30 дес. до 17 дес., а вскоре и до 10 десятин. Возникший в результате массового переселения дефицит земли привел к тому, что переселенцы начали захват земель, принадлежащих киргизам. Изнуренные тяжелым и длительным переездом, переселенцы стремились во что бы то ни стало получить землю. Все это приводило к столкновениям и недоразумениям.

В первые годы колонизации киргизы отдавали свои земли без видимого сопротивления, хотя уже тогда колонизация ущемляла их интересы, лишая их лучших пахотных земель и пастбищ. Однако в дальнейшем трудности, связанные с изъятием земель, все более возрастали. К 1882 г. только по официальным данным у киргизов и казахов Семиреченской области было изъято 160000 дес. земли [8].

В 1883 г. Семиреченская область была выедена из состава Туркестанского генерал-губернаторства и включена в состав Степного генерал-губернаторства. В 1881, а затем в 1863 г. создаются новые проекты устройства сельских обывателей с тем, чтобы упорядочить землевладение поселенцев и местного населения. Правила 1883 г. действовали вплоть до издания переселенческого закона 1889 г., который формально был распространен и на территории Семиречья. Проект правил был выработан в 1883 г. особой комиссией, созванной в г. Верном. Суть его сводилась к следующему:

1. душевой надел крестьян-переселенцев и местного населения определялся в 10 дес. удобной земли, при этом полагалось не менее 4 дес. пахотной земли, из которых не менее 2-х десятин, обеспеченных искусственным орошением;

2. русским переселенцам были предоставлены привилегии, установленные на общих основаниях: в течение 3-х лет со времени причисления они освобождались от платежа оброчной подати, а от земского сбора – в половинном размере. Сверх того, переселенцы освобождались на первые три года от отбывания натуральных земских повинностей [9].

В правилах указывалось, что никаких пособий от казны на переселение и водворение в сельских поселениях области не отпускается, но в особо уважительных случаях (падеж скота, эпидемические болезни и т.п.) прибывшим в пределы области военным начальником выдаются ссуды из особого на этот предмет кредита [10].

Положение 1883 г., в отличие от Положения 1867 г., имело целью не привлечение крестьян, а лишь упорядочение переселенческого дела. Однако, сокращение льгот остановило переселение.

С 90-х годов XIX в. крестьянская колонизация приняла массовый характер. Голод в начале 90-х годов в центральных районах России вызвал громадный наплыв переселенцев в Туркестанский край, и особенно в пределы Киргизии. Этот наплыв внес большую неурядицу и в до того беспорядочно поставленное переселенческое дело. Только за 1891-92 годы в Семиреченскую область прибыло 1769 семей, что составляло 85% от общего числа переселенцев, которое прибыло в область за 13 предыдущих лет [11].

Все эти переселенцы явились в область самовольно, без разрешения министерства внутренних дел и без увольнительных приговоров. Согласно закону 1889 г., все они подлежали выселению из места приписки. Но местная администрация не сочла возможным применить против них этот закон, да она была и беспомощна против такой массы переселенцев. Как и в ряде других случаев, правительство рано или поздно должно было признать этих самовольцев.

Первоначально эти переселенцы расселялись на подготовленных для них земельных участках, затем – путем захвата или аренды земель у киргизов они основывали свои хозяйства. К этому периоду относится образование так называемых самовольческих селений. Почин в этом отношении положили переселенцы, прибывшие в Пишпекский уезд.

Плохая организация переселенческого дела, изъятие больших земельных площадей у киргизского населения, вызвавшее естественное недовольство, которое грозило вылиться в конфликт, заставило местные власти обратиться к правительству с просьбой об официальном закрытии Туркестанского края для переселенцев [12].

В 1895 г. в Омске было создано специальное Совещание по вопросу дальнейшего водворения переселенцев в Семиреченскую область. Совещание просило министерство внутренних дел запретить переселение в область крестьян якобы до «земельного устройства» киргизского населения [13]. Но царское правительство и не думало землеустраивать киргизское население. Под видом землеустройства киргизов, оно обдумывало новые методы изъятия киргизских земель и производило заготовки новых переселенческих участков. Решение Совещания было одобрено МВД и циркуляром от 15 июня 1896 г. выдача разрешений на переселение в область была воспрещена.

Однако никакие меры не могли остановить переселенческого движения в Туркестан. В 1901-1902 годах в область хлынула вторая большая волна переселенцев, которая по своим размерам превысила первую.

Таким образом, в Киргизии вызревал земельный кризис. Он выражался в том, что местными властями изымались земли у киргизов под видом «свободных земель», причем захватывались лучшие земли без учета особенностей ведения скотоводческого хозяйства, которое требовало больших земельных площадей. Конфликты между новоселами и киргизами стали принимать угрожающий характер. Становилось ясно, что никакое запрещение не поправит дела и не приведет к положительным результатам.

Переселенческий закон 6 июня 1904 г. был попыткой выхода из создавшегося земельного кризиса. Вот как характеризует этот закон А.А.Кауфман: «Новый переселенческий закон 6 июня 1904 г. вел навстречу тем экономическим мотивам, которые требовали заселения района Сибирской железной дороги, и тем по преимуществу политическим соображениям, в силу которых признается необходимым внедрить русских переселенцев в Закавказье и Туркестан..., но в то же время он легко может оказаться в решительном противоречии с насущными противоречиями малоземельной части туземного населения, нуждающегося в расширении своего земледелия за счет именно тех самых запасов свободных земель, которые рассматриваются как колонизационный фонд для выдворения русских переселенцев.

Закон устанавливал свободу передвижения и даже устанавливал льготы сельским обывателям и мещанам, выселившимся в Азиатскую Россию. Кроме того, вопреки тяжелому положению в Семиречье, правительство, в связи с идеей специального переселения, рассчитывало значительную часть крестьян разместить в Туркестане [14].

Для этой цели в 1905 г. в Семиречье организуется Переселенческое управление, способствовавшие в полной мере изъятию земель у коренного населения.

-
1. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб., 1905. С.197.
  2. Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX- начале XX вв. Фрунзе, 1963. С. 256.
  3. Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. Пб., 1910. С. 8-9.
  4. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб., 1905. С.205.
  5. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб., 1905. С.208.
  6. Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. Пб., 1910. С.20.
  7. Обзор Семиреченской области за 1883 г. Верный, 1884. С.49.
  8. Забиров К. Переселение и колонизация Северной Киргизии.//Ученые записки института КГУ. Вып. VI. 1958. С.151.
  9. Забиров К. Указ. Соч. С. 153.
  10. Обзор Семиреченской области за 1883 г. Верный, 1884. С.52.
  11. Шкапский О.А. Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. //Вопросы колонизации. 1907. №1.
  12. Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX- начале XX вв. Фрунзе, 1963. С. 275.
  13. Там же. С. 260.
  14. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб., 1905. С.3.

ИСАЕВА А.И.,

к.и.н., и.о. ассоциированного профессора КазГосЖенПУ, г. Алматы, Республика Казахстан

К ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНФЛИКТНЫХ СЕМЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

Одними из первых в республике к проблемам современной семьи и брака, включая и конфликтных ситуации обратились научные сотрудники отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. Они в 1984-1986 гг. впервые стали использовать полевые этнографические материалы в междисциплинарной привязке с методами этносоциологического исследования. В ходе проведения в Чиликском и Кегенском районах Алматинской области и Кировском районе Талдыкурганской области исследования населения по плановой теме «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи народов Казахстана» впервые были опробованы комплексные методы исследования. В анкетировании и опросе приняло участие более 1000 представителей казахского, русского, уйгурского населения Жетысу. Вопросы охватывали сферу семейно-брачных отношений, структуры семьи и внутрисемейные связи, соблюдение обычаев и традиций в семьях, а также факторы стабильности и напряженности в семейном быту. Отметим, что аналогичного рода исследования были проведены затем в Кыргызстане, Узбекистане, Таджикистане, Туркменистане [1]. При сборе материалов они руководствовались методическими указаниями, подготовленными Т.А. Жданко и Г.П. Васильевой из сектора этнографии народов Средней Азии и Казахстана Института этнографии и этнической антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР [2].

В 1988-1989 гг. этнографы Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР провели этносоциологический опрос более 3 тысяч респондентов в г. Алматы и Алматинской и Жамбылской областях, в котором содержались и вопросы, касающиеся исследуемой нами проблемы. Данное исследование было проведено в рамках плановой темы «Этнические аспекты культуры народов Казахстана». Тема координировалась сектором конкретно-социологических исследований Института этнографии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Анализ, сделанный на основе данных этносоциологического опроса был представлен на Всесоюзной научной сессии, прошедшей летом 1990 г. в Алматы в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР [3].

Определенный вклад в разработку поставленной проблемы с учетом моноэтнических и национально-смешанных браков в Казахстане по материалам г. Аркалыка бывшей Тургайской области за 1970–1980 гг. вносит исследование В.В. Гриценко. Работа основывается как на данных этносоциологического обследования основных этносов и социально-профессиональных групп населения, проживавших в областном центре, так и на сведениях, полученных из домовых книг ЖЭК и КСК, материалов архивов ЗАГСов [4].

А.Т. Абдуллина исследовала этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу. В ее трудах всесторонне описаны состав семьи, взаимоотношения членов семьи, а также внутрисемейные проблемы в среде сельского населения региона [5].

Поставленная нами тема затронута в исследовании А.К. Галимовой, посвященная современной сельской семье казахов Северного Казахстана на примере Павлодарской, Костанайской, Северо-Казахстанской и Акмолинской областей. В третьем параграфе первой главы диссертации, анализирующей стабильность брака в указанных областях, автор на основе полевых этнографических, архивных, статистических и этносоциологических материалов исследует факторы стабильности брачно-семейных отношений, этническую и половозрастную структуру, а также мотивацию разводов [6].

В 1991 году завершила исследование 13-ти сельских районов южных областей республики – Южно-Казахстанской, Жамбылской, Алматинской областей и северо-восточных – Кокшетауской, Павлодарской, Целиноградской и Семипалатинской областей московский этнолог О.Б. Наумова. Автор диссертационной работы уделила особое внимание этническим особенностям казахского народа в моно-и полиэтнической среде, этническому самосознанию, семейно-брачным отношениям, включая проблемным сем [7].

Затрагиваемая нами проблема нашла частичное освещение и в монографии З.Ж. Жаназаровой, посвященной социологическому изучению проблем современной семьи в Казахстане. Так, в третьей главе работы показаны в общих чертах причины и мотивы дестабилизирующих факторов, способствующих распаду браков, включая статистику и коэффициент разводимости за 1999 г. В монографии делается вывод о том, что в настоящее время «изменяется отношение к разводу, он перестает быть исключительным и становится обычным, ординарным явлением. Соответственно снижается требовательность при выборе брачного партнера» [8].

Н.Б. Ем посвятила свою работу межнациональным бракам корейцев Жетысу в 1920-1990-е годы. Исследователь подробно остановилась не только на причинах депортации корейцев в Казахстан, но и вступлению в брак с представителями других этносов, составу семей, внутрисемейным отношениям, включая семейные конфликты [9].

Вопросы устойчивости и напряженности моноэтнических и национально-смешанных браков на примере казахского сельского населения Южного Казахстана в 1980–2000-е годы исследованы в диссертационной работе К.Б. Баудияровой, основанной на анализе полевых этнографических, и этносоциологических материалов. В заключительной главе «Противоречия и разводы в семье» проанализированы основные факторы и причины разводов, в том числе и те, которые сопутствовали им как до регистрации брака, так и в различные периоды супружества. На примере Алматинской, Жамбылской, Кызылординской и Южно-Казахстанской областей приведены статистические данные распада браков в различных половозрастных группах в межпереписные периоды 1989 и 1999 годов. В работе предложены необходимые пути преодоления семейно-брачных конфликтов, которые напрямую зависят от самих супругов. Такой же характер носит рекомендация по улучшению положения детей из неполных семей, включая трудности в их социализации в разведенных семьях [10].

Отдельные аспекты причин распада браков затронуты в брошюре Т. Мустафаева, врача с 25-летним стажем, специалиста по зависимостям, включая алкогольной, игровой, никотиновой и других. Автор показал дезорганизующее влияние хронического алкоголизма и бытового пьянства на семейную жизнь, часто приводящей постоянным ссорам и конфликтам, психотравмирующей брачного партнера и детей. В ней для читателей приводятся и другие причины, приводящие к разладу в семье, включая наиболее распространенные его последствия, главным образом психологического характера, а также способы пережить его с наименьшими для себя потерями и т.д. [11].

В монографии А.Б. Калыш «Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане», опубликованной в 2013 г. на основе более чем 30-летних этнографических, этносоциологических, архивных и массовых статистических материалов, рассматриваются конфликты в семейно-брачных отношениях в моно-и полиэтнических регионах республики, включая Южного Казахстана, которые нередко завершаются разводом. Проанализированы мотивы и причины конфликтов в семьях, как моноэтнических, так и национально-смешанных, общее и особенное в структуре разводов и др. проблемы [12].

Таким образом, рассмотренная нами в сжатой форме историография проблем конфликтных семей в республике показывает, что она все еще носит недостаточный характер. Очевидно, отечественным гуманитариям, специализирующимся в вопросах семейно-брачных отношений казахов и других контактирующих с ними этносов полиэтнического Казахстана, необходимо расширить не только базу, но и тематику неудачных браков и разводов в республике. Если взять страны ближнего и дальнего зарубежья, то исследованность данной проблемы там отличается не только системностью, но и давней историей, наличием определенной научной школы, многочисленными публикациями, защитами кандидатских и докторских диссертаций.

1. Новое и традиционное в быту туркменской сельской семьи / Отв. ред. Г.П. Васильева, А.О. Оразов. – Ашхабад: Ылым, 1989. – 236 с.

2. Жданко Т.А., Васильева Г.П. Новое и традиционное в быту сельской семьи народов Средней Азии и Казахстана. Программа этнографического исследования современных этнокультурных процессов. – М.: ИЭ АН СССР, 1980. – 61 с.

3. Кондратьев В.С., Калышев А.Б. Этносоциологическое исследование в Казахской ССР (методика и инструментарий) // Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988-1989 гг. – Алма-Ата, 1990. – Ч. 1. – С. 37-38.

4. Гриценко В.В. Факторы устойчивости национально-смешанных и однопациональных браков (по материалам этносоциологического исследования в г. Аркалыке Казахской ССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук. 07.00.07 – этнография, этнология и антропология. – М., 1989. – 21 с.

5. Абдуллина А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.07 – этнография, этнология и антропология. – Алматы, 1997. – 246 с.

6. Галимова А.К. Современная сельская семья казахов Северного Казахстана (этносоциологическое исследование): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.07 – этнография, этнология и антропология. – Алматы, 2000. – 30 с.

7. Наумова О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.07 – этнография, этнология и антропология. – М., 1991. – 24 с.

8. Жаназарова З.А. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 257 с.

9. Ем Н.Б. Межнациональные браки корейцев Казахстана в 30-90-е годы XX века: дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02 – Отечественная история (История Республики Казахстан. – Алматы, 2004. – 236 с.

10. Баудиярова Қ.Б. Оңтүстік Қазақстандағы бірұлтты және ұлтаралас некелердің тұрақтылығы мен сактау мәселелері: тарих ғыл. канд. дисс. ... авторефераты. 07.00.07 – этнография, этнология және антропология. – Алматы, 2009. – 26 б.

11. Мустафаев Т. Развестись или нести свой «крест» дальше? – Алматы, 2011. – 56 с.

12. Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.

МЕХТИЕВА Н.Д.,
д.и.н., профессор, Бакинский Государственный Университет, Баку,
Азербайджанская Республика

РОЛЬ ТВОРЧЕСКИХ СОЮЗОВ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И КАЗАХСТАНОМ (70-80 ГОДЫ XX ВЕКА)

Казахстан является одной из стран, на территории которой проживали древнейшие люди, о чем свидетельствуют материально-культурные памятники этого народа. Этот обширный регион считался основным связывающим звеном между Западом и Востоком, а также Севером и Югом. Казахстан одновременно имел тесные культурные связи как со своими соседями Китаем, Индией и Россией, так и Кавказским регионом, Ближним и Средним Востоком.

История казахского народа, прошедшего трудный и тернистый путь за период своего культурного развития, тесно связана с историей других народов Центральной Азии. Несмотря на бесчисленные нападения внешней интервенции казахский народ сумел сохранить и развить свое культурное наследие. За это время один за другим менялись социально-экономические строи. Однако материальное и моральное достояние, созданное казахским народом, превратилось в культурное наследие для следующих поколений.

Культурные связи между тюркскими народами опираются на древнюю историю этих народов. Просветительская деятельность А.А.Бакиханова, М.Ф.Ахундова, Г.Б.Зардаби и казахов А.Кунанбаева, И.Алтынсарина и Ч.Валиханова имеет некое сходство. Эти выдающиеся деятели интеллигенции – учёные, писатели, просветители сыграли большую роль в достижении социального прогресса и культурного развития наших народов, в установлении и расширении будущих связей. В этой связи изучение культурных связей Азербайджана и Казахстана 70-80 годы XX века вызывает большой интерес.

Научно-культурные связи Азербайджана с Казахстаном имеют глубокие корни и охватывают некоторые сферы. В 1976 году в городе Алма-Ата была проведена II Всесоюзная конференция по теме «Проблемы современной тюркологии». В этой конференции принимали участие лингвисты, литературоведы и историки из всех союзных республик, в том числе и из Азербайджана. На конференции выступали своими докладами по разным темам лингвисты и литературоведы из Азербайджана М.Ширалиев, З.Будагова, А.Ахундов, Т.Гаджиев и др. Историки в своих докладах в основном уделили внимание этногенезу и истории Азербайджанского народа. Опираясь на сведения V-VII веков историк Ю.Юсифов пришел к выводу о приходе гуннов на территорию Южного Кавказа начиная с III века нашей эры. А.Гусейнзаде пролил свет на топонимы, связанные с названиями огузских племенных союзов, которые являются важным источником для уточнения истории населения огузских племенных союзов на территории Азербайджана. Р.Гусейнов посвятил свой доклад этническим проблемам на территории Азербайджана в XI-XII вв. Выступление О.Эфендиева было посвящено труду Рашидаддина «История огузов» и ранним этническим связям Азербайджанас Центральной Азией, что достойно внимания с точки зрения расширения культурных, литературных и исторических связей Азербайджана с Казахстаном, а также обсуждения малоизученных проблем [28, с.99-104,348-352, 420-426].

Творческие союзы Азербайджана сыграли непосредственную роль в установлении и развитии литературно-культурных связей. Формы и средства этих связей насыщены, географическое пространство обширное, а значение огромное. В литературно-культурные связи творческих союзов входят проблемы перевода, проведение творческих встреч, фестивалей, юбилеев выдающихся личностей, дней литературы, сотрудничество в сфере искусства и др.

Для участия на съездах и пленумах писателей Азербайджана, а также в конференции такого рода, проведенного в Казахстане, получали приглашение представители обеих республик. На VI съезде писателей Азербайджанской республики (1976) принял участие представитель из Казахстана В.Досанов [33]. По обоюдному согласию принимались решения об издании книг, переведенных на национальные языки. Ввиду того, что пропаганда художественного перевода и литературы в деятельности Союза Писателей в сфере культурных связей занимала важное место, при Союзе Писателей действовал особый отдел перевода.

Некоторые выдающиеся деятели искусства, поэты и писатели Казахстана имели тесные связи с литературой Азербайджана. Творчество Дж.Джабаева, М.Ауэзова и др. хорошо знакомо Азербайджанским читателям. Еще в 1970 году были проведены некоторые работы по подготовке торжественному открытию юбилея Абая Кунанбаева в Союзе Писателей Азербайджана. Для подготовки и проведения юбилея А.Кунанбаева был создан Республиканский Комитет [7]. В том же

году книга А. Кунанбаева под названием «Стихи и поэмы» была переведена на Азербайджанский язык и напечатана в Баку. Наряду с изучением мировой культуры А.Кунанбаев также занимался и ознакомлением произведениями таких корифеев искусства, как Низами и Физули [24, с.141]. Журнал «Азербайджан» время от времени уделял особое внимание казахской литературе. В 1972 году были напечатаны стихи О.Сулейменова «Я бы пошёл», Д.Абильева «Мой род» [2], в 1975-ом году стихи А.Шамкенова «Доверие», «Ищу тебя» [3]. Книгу рассказов и повестей под названием «Не упрекайте меня» Азербайджанского писателя А.Касимова выпустило издательство «Жазушы» в городе Алма-Ата в переводе А.Шынбатырова на казахский язык [22]. В 1977 году журнал «Азербайджан» напечатал статью А.Алимджанова, первого секретаря совета правления Союза Писателей Казахстана под рубрикой «Журнал «Жулдыз» – наш гость», выпущенный на свет в Казахстане. В данной статье уделяется особое место о предоставлении больших возможностей для развития своеобразных особенностей национальной культуры каждого народа в результате укрепления литературно-культурных связей между народами [5, с.127]. По рекомендации Союза Писателей Казахстана были напечатаны рассказ С.Муратбекова «Каждому своя вера» (в переводе В.Мусы), произведение О.Сулейменова «Каждый день – утро» (в переводе Ф.Садыка), «Ледяное стекло» Ш.Сарыева (в переводе Х.Рзы), «Туркестанский базар» Г.Мирзалиева (в переводе Габилы), «Азербайджан» А.Ахмеда (в переводе также Х.Рзы) [4]. Казахский писатель А.Алимджанов отмечает, что ни один народ не может жить в вакууме. Его история соприкасается с историей других народов. Практически невозможно никакое развитие без взаимного обогащения и взаимного понимания, о чем неоднократно утверждали наши предшественники – выдающиеся демократы и просветители Ч.Валиханов, А.Кунанбаев и И.Алтынсарин [6].

В 1977 году был проведен 80 летний юбилей М.Ауэзова в Азербайджане. В 28 сентября был отмечен юбилей казахского литератора в Союзе Писателей. В связи с этим были напечатаны статьи в газете «Адабиятвейнджесенет» [26] и в журнале «Азербайджан» [8].

Азербайджанская Советская Энциклопедия, которая начала печататься с 70-х годов XX века, уделила большое место творчеству выдающихся деятелей Казахстана. Так как на ее страницах размещена информация для Азербайджанских читателей о Г.Аманжолове, М.Ауэзове, творчестве акынов, Дж.Джабаеве, А.Кунанбаеве, Ч.Валиханове, С.Муканове, Г.Мусрепове и др.

На заседании Союза Писателей Азербайджана в 1981 году была затронута тема литературных связей [18]. В том же году во время торжественного празднования 840 летнего юбилея Низами в Москве выступил с речью первый секретарь совета правления Союза Писателей Казахстана Д.Мулдагалиев. Он отметил, что знаменитые труды Низами были переведены на казахский язык и напечатаны повторно в Казахстане. Казахский поэт Х.Беркожин посвятил свою поэму «Афакнаме» Низами. Это произведение вышло на свет в Баку на Азербайджанском языке [29].

Союз Писателей Азербайджана регулярно проводил заседания, пленумы, а также встречи за круглым столом, посвященные литературно-культурным связям. Пленум Союза Писателей Азербайджана, проведенный в 1982 году был посвящен расширению литературных связей, искусству перевода, обмену литературных произведений между республиками, а также др. проблемам [17]. Казахский поэт МынбайРашев, принявший участие на торжественном юбилее 170летия М.Ф.Ахундова в 1982 году в Азербайджане, выступил с речью по теме «Воспевший дружбу и братство» [1, с.263].

В постановлении ЦК КП Азербайджана, принятом в 1983 году о проблемах перевода, указывалось о принятии немедленных эффективных мер в сферах открытия кафедры Перевода в Азербайджанском Педагогическом Институте Иностранных Языков, формирования специальных групп на Азербайджанском и русском секторах филологического факультета Азербайджанского Государственного Университета, проведения действенных мер в сфере перевода в Академии Наук Азербайджана для подготовки квалифицированных кадров – переводчиков [20]. Пленум совета правления Союза Писателей Азербайджана, проведенный в 1985 году, был посвящен «Состоянию и обязанностям художественного перевода». На пленуме отмечалось, что количество перевода составляет больше 40 процентов годового плана издательства «Гянджлик», а также одну четвертую часть материалов издательства «Язычы» [27]. Перевод литературы на национальные языки расширяет литературно-культурные связи между народами, а также вносит свой особый вклад в мировую культуру на основе взаимного обогащения. С целью улучшения ситуации в сфере перевода литературных произведений, напечатанных в республике ЦК КП Азербайджана в 1988 году принял решение о создании центра «Художественного перевода и взаимных литературных связей» при Союзе Писателей Азербайджанской Республики [21], в результате которого отдел Перевода превратился в центр Художественного перевода литературных связей Азербайджана. Центр действовал непосредственно под руководством Союза Писателей Азербайджана [23, с. 38].

Как известно, начиная с 70-х годов XX века периодически проводились дни поэзии Низами, Физули, Вагифа, Сабира и др. в Азербайджане, где принимали активное участие поэты и писатели из Казахстана. Связи казахского поэта О.Сулейменова с Азербайджаном были наиболее обширными и многосторонними. На юбилейном вечере, посвященном 840 летию со дня рождения Низами Гянджави, проведенном в октябре 1981 года в Баку, О.Сулейменов отметил, что я считаю себя настоящим болельщиком Азербайджана [19]. В том же году во время пребывания в Баку у него было взято интервью для газеты «Адабиятвейнджесенет» [25]. Отношения О.Сулейменова с Азербайджаном не ограничиваются только литературно-культурными связями, а также имеют общественно-политическое значение. На сессии Верховного Совета СССР, проведенной в Москве, поэт О.Сулейменов выступая против армянских националистов в связи с проблемой Нагорного Карабаха, неотъемлемой части Азербайджана, утверждал, что во время землетрясения, произошедшей в Армении, азербайджанцы раньше всех протянули руку помощи. В начале 1990 года во время январских событий без каких-либо приглашений О.Сулейменов прибыл в Баку и изучил ситуацию на месте в качестве депутата Верховного Совета СССР. О.Сулейменов по этому поводу также высказал свое мнение в Центральной Печати [23, с.23]. Авторами, произведения которых неоднократно печатались на Азербайджанском языке, были Дж.Джабаев, М.Ауэзов и О.Сулейменов.

Для участия на пленуме Союза Композиторов Азербайджана, проведенном в апреле 1960 года, были приглашены представители из других республик [9]. Союз Композиторов Азербайджана уделял особое внимание на пропаганду, распространение, а также на вопросы установления связей с другими народами. В решении, принятом на Пьезезде Союза Композиторов Азербайджана, проведенном в январе 1962 года, отмечалось, что связи с Союдами Композиторов советских республик должны в еще большей мере укреплены [10]. По рекомендации Союза Композиторов Азербайджана периодически композиторы и деятели культуры нашей страны командировались в отдельные союзные республики. В 1970 году Ф.Бедалбеили, З.Адыгезалзаде, музыкальный коллектив «Араз» Нахичеванской АССР и др. выступили концертами в Казахстане [30]. В 1979 году Министерство Культуры Казахстана на Всесоюзном фестивале «Золотой колос», посвященном 25 летию присвоения Целины, выразило свою благодарность Министерству Культуры Азербайджана за участие Государственного ансамбля Песни и Пляски Азербайджана [32].

На IV съезде (1961) Союза Художников Республики было уделено особое внимание на деятельность представителей этой сферы, а также на дальнейшее расширение культурных связей [11]. На выставке, открытой в ноябре 1962 года в городе Алма-Ата были собраны 300 произведений наших художников, которые наглядно отражали жизнь и достижения нашей республики [12]. Вслед за этим в Баку была открыта выставка художников Казахстана. На этой выставке было выставлено около 200 произведений искусства [13]. Такой взаимный обмен проведения выставок укреплял культурные связи между нашими республиками и открывал все новые возможности для ознакомления образцами искусства народов. В 1972-1973 годы была открыта выставка произведений художников Азербайджана в городе Алма-Ата, а в 1979 году прошла выставка произведений в Государственной Картинной Галерее Азербайджана трех казахских художников А.Вьячкина, А.Галибаевой и В.Рахманова [31].

Союз Кинематографистов Азербайджана держал тесные связи со своими казахскими коллегами и регулярно обсуждал с ними новые произведения. В этой связи заслуживают особого внимания обсуждения, проведенные во время фестиваля фильмов студии «Казахфильм» в 1962 году в Баку [14]. Культурные связи между республиками, а также взаимообмен в сфере кинематографии постепенно приобретали традиционный характер. Все номера киножурнала «Советский Азербайджан» поступали в другие республики, а также в Казахстан. Наряду с другими республиками киножурналы, поступившие из Казахстана, активно пропагандировались [15].

На VI съезде (1976) Театрального Общества Азербайджана принимали участие также представители Театрального Общества Казахстана [16]. В 1982 году произведение О.Бокеева «Совершенство» было поставлено на сцене Нахичеванского Государственного Драматического Театра им. Дж.Мамедкулизаде [1, с. 263].

Одной из улиц города Баку было дано имя выдающегося просветителя, поэта и общественного деятеля Абая Кунанбаева. В городе Актау Казахстана действует консульство Азербайджана. На филологическом факультете Бакинского Государственного Университета был открыт Центр Абая Кунанбаева.

В настоящее время в Казахстане проживает 130 тысячная Азербайджанская диаспора.

Связи Азербайджана с Казахстаном являются наглядным примером дружественных отношений тюркских народов.

1. Азербайджанско-казахские литературные связи. Баку, Элм, 1990, 284 с.
2. Азербайджан, 1972, №12, с. 34-35
3. Азербайджан, 1975, №12, с.186-187
4. Азербайджан, 1977, №10, с.128-147, 150-153

5. Алимджанов А. Насыщенный и многосторонний. Азербайджан, 1977, №10, с.125-127
6. Алимджанов А. Что произошло в Алма-Ате. Литературная газета, Москва, 1987, 1 января
7. В честь юбилея Абая. Баку, 1970, 4 мая
8. Великий сын казахского народа. Азербайджан, 1977, №10, с.154-157
9. Государственный Архив Литературы и Искусства Азербайджанской Республики (ГАЛИАР), ф.254, сп.2, д.122, с.29-30
10. Там же, д.144, с.18
11. Там же, ф.344, сп.3, д.256, с.79
12. Там же, д.294, с.36
13. Там же, д.288, с.43
14. Там же, ф.444, сп.1, д.60, с.7
15. Там же, ф.501, сп.1, д.103, с.169
16. Там же, ф.361, сп.8, д.115, с.35
17. Главная тема: Интернационализм. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1982, 4 июня
18. Задачи творчества. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1981, 23 октября
19. Имя, оставшееся на века. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1981, 16 октября
20. Коммунист, Баку, 1983, 13 мая
21. Коммунист, Баку, 1988, 27 декабря
22. Литературные связи. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1987, 28 августа
23. Мехтиева Н.Дж. Культурные связи творческих союзов Азербайджана. Баку, Азернешр, 1990, 130 с.
24. Мехтиева Н.Дж. История тюркских народов. Новое время (XIX – начало XX века). Учебник для вузов. Баку, Адилоглы, 2010, 352 с.
25. Мое знакомство с Азербайджаном начинается со школьной скамьи. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1981, 23 октября
26. Память великого писателя. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1977, 1 октября
27. Пленум совета правления Союза Писателей Азербайджана. Художественный перевод: Состояние и задачи. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1985, 11 января
28. Проблемы современной тюркологии. Материалы ПВсесоюзной тюркологической конференции. 27-29 октября 1976 г. Алма-Ата. Алма-Ата, Наука, 1980, 428 с.
29. Факел, озаривший века. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1981, 27 ноября
30. Центральный Архив Министерства Культуры и Туризма Азербайджанской Республики (ЦАМКТАР), ф.13, сп.7, д.345, с.162-163
31. Там же, ф.13, сп.7, д.345, с.162
32. Там же, д. 341, с.190
33. Всъезд Писателей Азербайджана. Адабиятвеинджесенет, Баку, 1976, 5 июня

КАСЫМОВА Д.Б.,

к.и.н., доцент, Казахский институт менеджмента экономики и прогнозирования,
г. Алматы, Республика Казахстан

ЗАПАДНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМАТИКИ РАЗВОДОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Зарубежные гуманитарии, занимающиеся проблемами нестабильных браков и разводов в современном обществе исходят из того, что распад семей вариативен по своим исходным предпосылкам и последствиям. Разводы в американской системе семейно-брачных отношений типологизируются по принципу степени вовлеченности судебных инстанций в урегулирование конфликтов по поводу прав супругов после прекращения брачных отношений [1-3].

При этом трактовка разводов – причин, прав супругов, постбрачных отношений разнятся по штатам и зависят от формы решения, принятого судом штата по случаям расторжения браков с брачным договором или без него и последующей выдачей сертификата о разводе или без него. Условия развода определяются судом в случае, если супруги пришли к обоюдному согласию по поводу раздела имущества и опеки над детьми в досудебный период.

Основные типы разводов по такой схеме связаны с признанием вины обоих/одного из супругов в прекращении семейных отношений: а) разводы без предъявления вины – по *fault divorce* и б) разводы с признанием вины – *fault/ contested divorce*.

В качестве доводов и оснований, принимаемых судом для принятия решения о разводе (без предъявления вины) служат оставление одного из супругов, физическое насилие, измена. Суд принимает решения, не требуя доказательств вины одной из сторон.

Второй тип разводов представляет собой несколько сложных вариантов. Один из которых – разводы при предъявлении вины одной из сторон (*at fault divorce*). Только в случае доказательства вины одной из сторон в несовместимости модели поведения с супружескими отношениями развод становится возможным. Разводы при предъявлении доказательств вины одной из сторон оспариваются в суде и оценка нарушений условий брачного союза зависит от соглашения/сговора сторон для достижения развода, принятие ситуации, приведшей к распаду отношений одной из

сторон, провокация или создание ситуации, ведущей к разводу. Такие разводы дорогостоящи, но суд удовлетворяет притязания сторон и супруги расстаются на законном основании.

В случае, когда супруги не приходят к согласию, суд на основании предоставленных материалов и доводов разводящихся принимает решение относительно перспектив урегулирования спора и недопущения развода или удовлетворения притязаний сторон.

Суд также принимает во внимание длительность семейного союза, наличие детей в браке, имущественных споров, долги перед банками или иными финансовыми учреждениями, или иные доводы, которые могут привести к прекращению семейных отношений или же препятствовать разводу. В других случаях достаточно заявлений сторон, что их брачные отношения исчерпали себя или же они у них непреодолимые противоречия. В случаях, когда стороны не могут прийти к обоюдному соглашению относительно условий развода, специальные службы/компании оказывают услуги по установлению диалогового механизма для прекращения процедуры развода или достижения взаимоприемлемого решения.

Американские исследователи изучают различные аспекты влияния последствий распада семей на детей, что приводит к нарушениям их личностного развития, депрессиям и социальным эффектам, и отражается на самочувствии общества. В США регулярно проводятся замеры качества семейной жизни, среди показателей выделяются не только статистика по разводам, но и качественному состоянию разведенных семей и отношениям между супругами и детьми [4]. Исследования имеют большое значение для определения состояния общества, выделения назревших проблем и разработки программ в области семейно-брачных отношений. Замеры проводятся как в масштабе всей страны, так и по штатам и регионам. Данные таких замеров способствуют появлению критических статей по проблемам семейной жизни [5-7].

Особую группу исследований американских специалистов по проблемам семейно-брачных отношений и разводов составляют работы, в которых рассматриваются проблемы переходного состояния от развода к восстановлению нормального хода жизни и развития отношений внутри семьи и между бывшими супругами, при наличии совместных детей. При этом выделяются семьи с высоким конфликтным потенциалом, когда супруги выясняют отношения после развода и не могут прийти к соглашению по поводу опеки над детьми, вовлекая последних в эти процессы [8-9].

П. Фейрон и А. Черчилль рассматривают влияние последствий разводов на пять социальных институтов: семья, школа, религия, рынок рабочей силы, и правительство. Авторы отмечают, что женщины сложнее переносят последствия развода, так как они выполняют тройную нагрузку как матери, социальные акторы и личности. Им сложнее установить эмоционально стабильные отношения в семье в силу того, что они находятся в поиске отцов для своих детей, испытывая комплекс вины перед детьми, и ищут признаки своих прежних мужей в сыновьях, тем самым готовят новый раунд конфликтов для себя и детей [10].

Длительность перехода к стабильным отношениям в семье зависит, по мнению исследователей, от возраста детей при разводе родителей – насколько они были когнитивно и эмоционально привязаны к отцам или матерям [11]. Исследователи также отмечают, что семья разрушается на горизонтальном уровне – подвергаются эрозии отношения между поколениями одного хронологического ряда, так и на межпоколенческом уровне – теряются ценности, нормы, императивы и стратегии.

Западные исследования по комплексу проблем, связанных с разводами охватывают широкий спектр проблем: психологический климат в семье, проблемы взросления и социализации детей в неполных семьях или с разведенными родителями, особенности сексуальной жизни и жизненные стратегии детей из разведенных семей. Также прослеживаются различия в семейных практиках после развода и поведении детей в этнических дифференцированных семьях [12-13].

В работе П. Амато и Д. Превити исследуется взаимосвязь трех факторов субъективного порядка и последующей реабилитацией после развода. Авторы считают, что пары с высоким социально-экономическим статусом разводятся по причинам личного характера – отсутствие любви, взаимопонимания, тогда как у пар с низким социально-экономическим статусом на первое место выходят проблемы финансового плана – отсутствие денег, жилья, отсутствие помощи в выполнении домашней работы. Амато и Превити также считают, что поиски причин развода супругами зависят от того, что они выделяют в качестве причины – внешние (недостатки друг друга и слабость связующих уз) или внешние (воздействие социально-экономических факторов и вмешательство третьих сил). Это, в свою очередь, способствует быстрой или медленной реабилитации после развода. В первом случае адаптация проходит сложнее, будучи сопряженной с морально-психологическими издержками, то во втором случае устранения внешних факторов и перенос центра обвинения на третью сторону, способствует скорейшей реабилитации [14].

В других исследованиях проанализированы гендерные различия, которые определяют поиски бывшими супругами моделей объяснения причин развода и психологической адаптации или

реабилитации после расторжения брака [15]. Такой же интерес представляет изучение социально-экономического статуса супругов до брака – образование и социальное происхождение, которые оказывают влияние на длительность и прочность брачных отношений, так как партнеры понимают ответственность перед друг другом, детьми и обществом за свои отношения [16]. Однако эти же факторы и могут приводить к быстрым решениям о разводе среди пар высокого статуса, так как супруги чувствительно относятся к проявлениям семейного долга [17].

В американском специализированном журнале по семейным отношениям публикуются результаты исследований по различным аспектам семейной жизни, и особое внимание удел [18].

Большое количество исследований по феномену разводов и создания семей в повторном браке издаются в специализированном издании по данной тематике [19]. В журнале также приводятся в междисциплинарном разрезе техники преодоления негативных последствий разводов для индивидов, семей и общества в целом. Интересные статьи по вопросам семейных отношений и разводам опубликованы в специализированных изданиях по социологии и психологии – Американском социологическом журнале [20], журнале Семейной психологии [21], Психологическом бюллетне [22], журналах Социальных сил [23], Семейных отношений [24], Детской психологии и психиатрии [25].

В указанных журналах содержатся исследования семей с высоким конфликтным потенциалом дан перечень работ по случаям конфликтных семей, которые находятся в фокусе внимательного отслеживания судебных инстанций. К ним относятся проблемы эмоциональных депрессий у детей, вызванных домашним насилием, необходимость раздельного проживания детей и родителей в семьях с высоким риском насилия в отношении детей, поиски методов психологической помощи детям с учреждениями для раздельного проживания детей, выявление рисков раннего проявления насилия у детей в высоконфликтных семьях, особенности предоставления помощи женщинам и детям в семьях с высоким конфликтным потенциалом, разработка программ оказания помощи и стратегии предотвращения распада семей.

-
1. Stevenson Betsey. The Impact of Divorce Laws on Marriage-Specific Capital // *Journal of Labor Economics*. – 2007. – Vol. 25. – P. 75-94.
  2. Stevenson Betsey, Justin Wolfers. Bargaining in the Shadow of the Law: Divorce Laws and Family Distress // *Quarterly Journal of Economics*. – 2006. – Vol. 121. – P. 267-288.
  3. Stevenson Betsey, Justin Wolfers. Marriage and Divorce: Changes and their Driving Forces // *Journal of Economic*. – 2007. – Vol. 21. – P. 27-52.
  4. National Longitudinal Survey of Adolescent Health Wave // <http://www.cpc.unc.edu/projects/addhealth/design>.
  5. Bumpass, Larry L., James A. Sweet. National Survey of Families and Households. 1987-1988. ICPSR06041-v1. Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor], 2009-03-16. <http://doi.org/10.3886/ICPSR06041.v1>.
  6. Christensen Finn. The pill and partnerships: The impact of the birth control pill on cohabitation // *Journal of Population Economics*. – 2011. – Vol. 25. – № 1. – P. 29-52.
  7. Dew Jeffrey, Yorgason Jeremy. Economic Pressure and Marital Conflict in Retirement-Aged Couples // *Journal of Family Issues*. – 2011. – Vol. 31. – № 2. – P. 164-188.
  8. Erol R.Y., Orth U. Actor and partner effects of self-esteem on relationship satisfaction and the mediating role of secure attachment between the partners // *Journal of Research in Personality*. – 2013. – Vol. 47. – № 1. – P. 26-35.
  9. Strasheim C. Successful Transitions for High Conflict Families // <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3900&context=extensionhist>.
  10. Fagan Patrick F., Churchill A. The Effects of Divorce on Children // *Marri Research synthesis* // <http://marri.us/effects-divorce-children>.
  11. Hertherington E. Mavis, Roger Cox, Martha Cox. Long-term Effects of Divorce on remarriage on the Adjustment of Children // *Journal of the American Academia of Child Psychiatry*. – 1985. – Vol. 24. – P. 518-530.
  12. Carolyn A. Smith. Factors Associated with Early Sexual Activity Among Urban Adolescents // *Social Work*. – 1997. – Vol. 12. – P. 334-346.
  13. Robert Day. The transition to First Intercourse among Racially and Culturally Diverse Youth // *Journal of Marriage and Family*. – 1992. – Vol. 54. – P. 749-762.
  14. Paul Amato, Denise Previti. People's reasons for divorcing: Gender, Social Class, the Life Course, and Adjustment // *Journal of Family Issues*. – 2003. – Vol. 24. – № 5. July. – P. 602-626.
  15. Kitson G., Babri, K. B. & Roach, M. Who divorce and why: A review // *Journal of Family Issues*. – 1985. – Vol. 6. – P. 255-293.
  16. Conger, R.D, Elder G.H., Lorenz F.O. (1990) Linking economic hardship to marital quality and instability // *Journal of Marriage & the Family*. – 1990. – Vol. 52. – P. 643-656.
  17. *Journal on marriage and family* // [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1741-3737](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1741-3737)
  18. *Journal of Divorce & Remarriage* // <http://www.tandfonline.com/loi/wjdr20>
  19. *American Sociological Review* // <http://asr.sagepub.com/>
  20. *Journal of Family Psychology*// <http://www.apa.org/pubs/journals/fam/>
  21. Paul Amato, Bruce Keith. Parental Divorce and the Well-being of Children: A Meta-Analysis // *Psychological Bulletin*. – 1991. – Vol. 110. – P. 26-46.

22. Paul Amato, Alan Booth. Consequences of Parental Divorce and Marital Unhappiness for Adult well-Being // Social Forces. – 1991. – Vol. 69. – P. 895-914.
23. Constance R. Ahrons and Jennifer L. Tanner Adult Children and Their father: Relationship Changes twenty years after Parental Divorce // Family Relations. – 2003. – Vol. 52. – P. 340-351.
24. High conflict family court cases and the effect on children// <http://library.softgenx.com/Children/conflict/high%20conflict%20effect%20children.pdf>
25. Journal of Child Psychology and Psychiatry // [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1469-7610](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1469-7610)

КОЩАНОВ Б.А.,

д.и.н., профессор кафедры истории Узбекистана и Каракалпакстана Каракалпакского государственного университета
г. Нукус, Республика Каракалпакстан

**НА ПУТИ К ИНТЕГРАЦИИ: ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ
КАЗАХОВ И КАРАКАЛПАКОВ В НИЗОВЬЯХ АМУДАРЬИ В 1920-Е ГОДЫ**

В результате вторжения большевиков в Хивинское ханство в феврале-апреле 1920 года были созданы властные органы Хорезмской республики. В республике для управления местностями избирались районные Советы («Шуро»). Из 22 избранных районных Шуро – 14 были созданы на территориях, где компактно жили узбеки, 5 – туркмены, 3 – казахи и каракалпаки [1]. Ходжейлинский Шуро возглавил Саидахмед Саидкаримов, Кунградский – Мустафа Адамов.

В пункте 16 Конституции Хорезмской НСР было подчеркнуто, что «йомуды, киргиз-казахи, каракалпаки, узбеки и другие кровные братья свободной Хорезмской республики, столетиями взаимно проливавшие кровь и истреблявшие друг друга, признаются равноправными гражданами ХНСР, и продолжавшиеся поныне исторические ошибки предаются забвению» [2].

На заседании второго Курултая Хорезмской республики (15 – 23 мая 1921 г.) участвовали 239 делегатов, в том числе 12 делегатов казахской диаспоры, 6 каракалпаков. Председателем ЦИК Хорезмской республики был избран Мухамадрахим Аллабергенев (март-сентябрь 1921 г.), узбек, уроженец г. Мангита. Председателем Совета Народных Назиров стал каракалпак из Кунграда Менглиходжа Ибниаминов [3].

20 июля 1922 г. на третьем Курултае Хорезмской республики из 339 делегатов делегация левобережного Каракалпакстана составляла 40 делегатов (11,8 %). На Курултае был создан Казахско-Каракалпакский отдел ХорЦИКа под руководством Тагана Абдуллаева. Казахско-Каракалпакский отдел состоял из 7 человек, после Тагана Абдуллаева его возглавил Сейилхан Сарсенбаев. Известны имена членов отдела: Наурызгалы Дилмухамедов, Мухамедмурат Аминов, Салык Кошмухамедов, Сайыт Расулев, Туганбаев [4].

Казахско-Каракалпакский отдел ХорЦИКа пользовался правом областного управления казахско-каракалпакскими районами Хорезмской республики: представлял интересы казахов и каракалпаков перед органами власти Хорезмской республики; регулировал взаимоотношения между различными племенами и родами казахов и каракалпаков; распределял своих членов по назиратам республики, делегировал их в различные комиссии; созывал Всеказахско-Каракалпакский Курултай [5]. С 1922 г. начала выходить газета «Ак жол» («Светлый путь») на казахском и каракалпакском языках.

4 февраля 1923 г. состоялось заседание Казахско-Каракалпакского отдела ХорЦИКа под председательством Сейилхана Мырзакулова. В нем участвовали: Наурызгалы Дилмухамедов, Таган Абдуллаев, Ураз Ирманов, Мухаммед Мурад Аминов, Салык Кошмухамедов, Сайд Расулев. Отдел составил Соглашение с Адайским Ревкомом Казахской АССР о совместном призыве в армию.

15 февраля 1923 г. Казахско-Каракалпакский отдел решил создать отряд партизан из числа молодых крепких джигитов каракалпаков и казахов для борьбы с калтаманями (туркменскими басмачами). В тот же день председатель Шуманайского районного Шуро Навруз Изимов обратился в Казахско-Каракалпакский отдел с просьбой о помощи, так как вследствие нападения туркменских калтаманов мирное население Шуманая терпит бедствия.

Настрой лидеров Казахско-Каракалпакского отдела в основном определялся теми веяниями, которые были характерны для населения левобережного Каракалпакстана в целом. Их национальное самосознание возросло невероятно и постоянно росла вера в близкую победу. Среди лидеров левобережного Каракалпакстана была очень сильна привязанность к идее восстановления государственности казахского и каракалпакского народа, живучи воспоминания об исторических деятелях, в разное время сыгравших большую роль в борьбе за нее.

На четвертом Курултае народов Хорезмской республики (18-20 октября 1923 г.) в состав Хорезмского ЦИКа были избраны следующие представители левобережного Каракалпакстана:

Сейилхан Сарсенбаев, Ураз Ирманов, Календер Адинаев, Каримберген Садуллаев, Алифбабаев, Мухамеджан Айдалов, Уаис Оразов, Даулетов, Танирберген Жуманиязов, Жумагали Мирманов.

Своеобразие политического момента проявлялось в том, что ЦИК Хорезмской республики принял на себя исполнительную власть, заменив полномочия Совета Народных назиров. Сейилхан Сарсенбаев был назначен назиром иностранных дел республики, Уразу Ирманову поручили руководство ЭкоСо Хорезмской республики. Это продолжалось некоторое время. Член Турккомиссии Садулла Турсунходжаев был приглашен на должность председателя Совета Народных Назиров, Менглиходже Ибниаминову доверили назират внутренних дел [6].

6 апреля 1924 г. на объединенном заседании Казахско-Каракалпакского отдела Хорезмского ЦИКа под председательством Ураза Ирманова, был рассмотрен вопрос о создании Ревкома в Казахско-Каракалпакской автономной области.

Ревком Казахско-Каракалпакской АО состоял из 9 человек: Мухаммадияр Кадиров, Дастан Мухаммедов, Бекман Чопанов (казахи), Ибрагим Мухамедназаров и Иманберген Сардаров (каракалпаки), Мухаммед Амадияров и Мухаммедякуб Курбаниязов (узбеки), 2 представителя Средазбюро ЦК РКП(б). Председателем Ревкома избрали Ибрагима Мухамедназарова, помощниками – Нурмухамеда Амадиярова, Мухамедияра Кадирова, секретарем Мухамедякуба Курбаниязова [7].

Ревком решил открыть школы-интернаты в Кунграде, Ходжейли и Яны-кале. Было решено пригласить с помощью Средазбюро ЦК РКП(б) семерых учителей и двух работников в левобережный Каракалпакстан. Ревком ходатайствовал перед ЦИК Хорезмской республики об оказании помощи населению, разграбленному во время военного противостояния с калтаманам. Ревком также поставил вопрос об установлении границ Казахско-Каракалпакской автономной области на севере и востоке.

17-19 сентября 1924 г. состоялся первый Курултай Казахско-Каракалпакской автономной области. С докладом о проделанной работе выступил председатель Ревкома Балабаев. Он отметил, что за несколько месяцев работы молодой Ревком еще не смог развернуть свою деятельность, чтобы удовлетворить всех. Ревком лишь проверял жалобы с мест и выполнял приказания руководства Хорезмской республики. Ревком организовал борьбу против саранчи и дейгишом, то есть наводнением. Налоговая политика и сборы были проведены очень слабо. Причиной тому явилось отсутствие профессиональных кадров.

Председатель Ревкома Балабаев констатировал, что с августа 1923 г. по сентябрь 1924 г. в Казахско-Каракалпакской АО были собраны налоги в сумме 17725 рублей, которые были израсходованы на содержание милиции, интерната и рабочей гостиницы. «Наших налогов не хватает на содержание аппарата, – отмечал докладчик, – поэтому приходилось просить помощи из Хивы».

В Ходжейли и Кунграде работали 2 интерната на 160 детей, была открыта рабочая школа. Эти учреждения из-за нехватки денег, вещей, продуктов находились в тяжелом положении. Для того, чтобы отремонтировать школу и интернат в Ходжейли необходимо было 8700 рублей, которые попросили из Хивы.

В области земельного вопроса Революционный Комитет боролся против наводнения, организовал вырубку каши дамбы в нужных местах. Специалист по земельному вопросу занимался выделением земельных участков по заявлению граждан, однако ничего не предпринимал по использованию бесхозных земель. Специалист по водному вопросу также не смог полноценно руководить своей отраслью. Поскольку Революционный Комитет области ничего не смог предпринять, то районные Ревкомы оказались еще в более плачевном положении. Ревкомы районов занимались в основном лишь разбирательством жалоб населения.

Большинство земельных площадей были скрыты от проверки. Ревкомы районов на эту важную кампанию смотрели сквозь пальцы. По всей области были учтены лишь пятнадцать танапов земельной площади.

В докладе заведующего финансовым отделом Казахско-Каракалпакской АО Ходжаева было констатировано, что за апрель-август 1924 г. расходы области превысили доходы на 20 000 рублей. Приход составил всего 33 000 рублей. По вопросам кооперации торговли выступил зав. отделом Шарипов. Бурным было осуждение доклада о земельно-водном вопросе (зав. отделом Тоганбаев).

Нураддин Ихсанов, выступая на Курултае (17 сентября 1924 г.) отметил, что Ревком, находя причину своей бездеятельности в наводнении и нашествии саранчи объяснил, почему не смогли действовать в области образования, но это не повод. Между наводнением и саранчой был значительный промежуток времени. Если захотели бы, они смогли бы работать как надо. Было сказано, что население не очень пострадало от саранчи, но это была неправда. Население очень сильно пострадало от саранчи. Чтобы как то успокоить его, было выдано всего 4000 пуда пшеницы. Ревком не сообщил общую сумму денег, выделенных дехканам, у которых отобрали верблюдов без ордеров.

Сафидуллаев отметил, что можно придти к одному заключению после доклада председателя Ревкома: прав один делегат, говоривший, что во главе ревкома сидят люди, по своим взглядам и интересам далекие от бедняков. Если бездействовал Ревком, то может ли быть спрос с мест. На будущее следовало бы очистить Ревком от тех людей, которые плохо показали себя, советизировать его.

Из-за бездействия Компартии, экономических трудностей и в связи с январскими событиями положение серьезно ухудшилось. Чтобы выйти из положения, надо было готовить необходимые кадры, для этого надо было стремиться к образованию. Надо было учитывать, что правительство испытывало большой недостаток средств. Надо было организовать подмогу мектебам при помощи населения, т.к. сил правительства не хватало на это дело.

На заседаниях Курултая выступили также Наурызбаев, Кабеков, Авезов, Иминов, Якубов, Балтаев, Сарымолдаев, Нуруллаев, Ходжаев, Мукашев, Арзиев, Нокаев, Тоганбаев, Боранбаев, Мынбаев, Сайидрасулев.

Курултай принял важные решения по следующим вопросам:

1. Надо организовать Советы (Шуро) в кишлаках и аулах. Для чего надо разделить районы на кишлаки и аулы. Советы (Шуро) создаются не менее чем на 50 км территории с численностью населения не менее 1000 человек.

2. Область необходимо разделить на районы, в каждом районе создать исполкомы. Президиум Исполкома должен состоять из пяти человек: председатель, заместитель председателя, секретарь, председатель батраксоюза, секретарь парторганизации ХКП. Зарплату получают председатель и секретарь. Членами Пленума Исполкома являются председатели Советов районов. Нужно готовить кадры для работы в кишлачных советах и районных исполкомах.

3. Дважды в месяц необходимо созывать заседания Ревкома районов, а Пленум областного ревкома – один раз в месяц. Кроме этого, члены исполкомов должны по очереди дежурить в исполкомах.

Курултай народных представителей Казахско-Каракалпакской автономной области избрал 60 делегатов на пятый Курултай Советов Хорезмской республики (2 сентября – 2 октября 1924 г.).

В Казахско-Каракалпакской автономной области на политическую арену в этот период вышли: Сарымолдаев, Балабаев, Шарипов, Сафидуллаев, Сайидрасулев, И.Мухамедназаров, Мирмаков, Есемурат Ерниязов, Тореев, Сарсенбаев, Мингбаев, Нуруллаев, Уафаев, Ходжаев, Балтаев, Наурызбаев, Ибадуллаев и другие [8].

Накануне пятого Курултая Советов Хорезмской республики в Казахско-Каракалпакской АО с агитационным визитом побывали Исак Хансуваров, Каримберген Садуллаев, Сарымолдаев, Карим Балтаев, Миршарап Машарипов, Халидов.

С 2 сентября по 2 октября 1924 г. работал пятый Курултай Советов Хорезмской республики. В резолюции Курултая «О национально-государственном размежевании» подчеркивается, что «первой попыткой правильного разрешения национального вопроса является образование в апреле месяце ХорЦИК Туркменской, Киргизской и Каракалпакской автономных областей на территории ХССР, но образование автономных Туркменской, Киргизской и Каракалпакской областей все же не разрешило запутанного национального вопроса, а лишь намечало пути к правильному разрешению, что возможно лишь при условии образования национальных республик, на путь создания которых стали народы Туркестана и Бухары».

Далее Курултай постановил: «во исполнение выраженной всеобщей воли рабочих и дехканских масс киргизского и каракалпакского народа предоставить право киргизскому и каракалпакскому народу выйти из состава Хорезмской Социалистической Советской Республики и войти в состав Киргизской Автономной Социалистической Советской Республики».

6 сентября 1924 г. в Ташкенте на заседании территориальной комиссии по размежеванию Средней Азии под председательством И.А.Зеленского обсуждались разработанные группой А.Досназарова проект территорий, карты и границы будущей Каракалпакской автономной области: в состав проектируемой Каракалпакской автономной области должны были войти вся Амударьинская область Туркестанской АССР и Ходжейлинская (Казахско-Каракалпакская) автономная область Хорезмской республики.

Было высказано соображение, что с точки зрения хозяйственно-экономического положения будущей области выгоднее иметь тесные взаимоотношения с Казахстаном, так как здесь имеются рыбные угодья, которые служили одним из важнейших источников доходов области. Этот аргумент был высказан Свекловым: «рыбные угодья будут входить в территорию Киргизской (Казахской АССР — Б.К.) Республики, т.е. Аральское море будет находиться на территории Киргизской Республики и разделять его нельзя, ибо оно в случае деления потеряет свою мощь». 9 сентября 1924 г. А.Досназаров и А.Кудабаев в записке «По вопросу присоединения Каракалпакской автономной

области к Киргизской Республике» согласились с этим аргументом, выделили Аральское море в качестве одного из средств транспортной связи, караванные пути «Чимбай-Казалинск» и «Чимбай – Ак-Мечеть», связь Кунграда с Адайским округом, уклад жизни, культуру и общность языка.

В заключении, отметим следующее:

- Хорезмская республика была многонациональной, что чувствовали руководящие лидеры с первых дней создания республики. Поэтому первым делом было создание Казахско-Каракалпакского отдела Хорезмского Центрального исполнительного комитета.

- Второй важный шаг был сделан, когда был создан Ревком Казахско-Каракалпакской автономной области. Ревком Казахско-Каракалпакской АО состоял из 9 человек: Мухаммадияр Кадиров, Дастан Мухаммедов, Бекман Чопанов (казахи), Ибрагим Мухамедназаров и Иманберген Сардаров (каракалпаки), Мухаммед Амадияров и Мухаммедякуб Курбаниязов (узбеки), 2 представителя Средазбюро ЦК РКП(б). Председателем Ревкома избрали Ибрагима Мухамедназарова, помощниками – Нурмухамеда Амадиярова, Мухамедияра Кадирова, секретарем Мухаммедякуба Курбаниязова.

- Третий наиболее важный шаг был сделан когда был созван Первый Курултай народов Казахско-Каракалпакской автономной области в г.Ходжейли.

- Необходимо отметить, что в этот период было сделано многое для вовлечения представителей Казахско-Каракалпакской автономной области на политическую арену. Нами восстановлены имена национальных кадров: Сарымолдаева, Балабаева, Шарипова, Сафидуллаева, Сайидрасулева, И.Мухамедназарова, Мирмакова, Есемурата Ерниязова, Тореева, Сарсенбаева, Мингбаева, Нуруллаева, Уафаева, Ходжаева, Балтаева, Наурызбаева, Ибадуллаева и других. Многие из них выбыли из игры, как показывает наше дальнейшее исследование, тем не менее, задачей остается изучение их вклада в создании и развитии Казахско-Каракалпакской АО.

---

1. ЦГА РУз., ф.71, оп.1, д.2, л.4-4 об.

2. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924). – Сб. документов. – Ташкент: Фан, 1976. –С.44

3. ЦГА РУз., ф.Р-71, оп.1, д.4, л.20. Менглиходжа Ибниаминов – родился в семье среднего дехканина, председатель Совета Народных назиров (март – ноябрь 1921), 27 ноября приговорен к смертной казни, приговор заменили осуждением на 10 лет, назначен заместителем председателя Хорезмского ЦИКа (23 октября 1923 – 18 ноября 1924). В дальнейшем работал в Каракалпакской потребкооперации (1928-1930).

4. ЦГА РУз., ф.Р-71, оп.1, д.172, л.36

5. 5.ЦГА РУз., ф.Р-71, оп.1, д.104, л.6.

6. Маткаримов М. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иктисоди... Урганч, 1998. С.52

7. ЦГА РУз., ф.Р-71, оп.1, д.69, л.11 об/

8. Кошанов Б.А.,Сапаев Р.Х. Создание Казахско-Каракалпакской автономной области — важнейший этап воссоединения каракалпакского народа в единое национальное государство // Вестник ККО АН РУз. Нукус, 1997. №1-2. — С.97-98

КАНДОВ Б.М.,

старший преподаватель кафедры «Гуманитарных наук» Ташкентский институт ирригации и мелиорации, г.Ташкент, Узбекистан

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВО

На сегодняшний день правовые ценности все больше превращаются в планетарную, глобальную действительность. Да, «каждое государство развивается на основе собственного заложенного фундамента, но вместе с тем в экономике, политике, идеологии, правовом мышлении и культуре, они все больше приобретают общие черты. Политическая и правовая система государств XXI века характеризуется синтезом всех положительных сторон богатого опыта человечества. Данный опыт, подтверждает возникновение демократического правового государства и справедливого гражданского общества для стабильного развития и социального прогресса»⁶⁵. Этот процесс как впрочем, и другие отрасли происходит через глобализацию правовой культуры, т.е. путем формирования общепланетных правовых ценностей. Поэтому, как приводит в своей работе А. Саидов «сегодня, покончить с международной правовой безграмотностью, является актуальнейшей задачей»⁶⁶.

Как признает ученый-правовед В.В. Лазарев, «правовая ценность-это определенное правовое явление, правовое средство и механизмы»⁶⁷. «Правовая ценность, – утверждает русский ученый А.Н.

---

⁶⁵ Саидов А.Х. Международная права. – Т.: «Фонд литературы», 2001. – С.4.

⁶⁶ Тамже. – С. 4.

⁶⁷ Теория права и государства // под ред. проф. В.В. Лазарева. – М.: Норма, 1996. – С. 106.

Бабенко, – это степень воздействия на развитие государства и общества, путем гармонизации правовой и общей культуры личности, а также правовых норм и принципов, освоенных на основе правовых идей, взглядов, представления и размышления»⁶⁸.

Когда говорится о понятии «правовые ценности», то подразумевается юридическая догма уже превратившаяся в норму, устойчивые стандарты национальной или международной правовой системы и определяющая связь между человеком и обществом, личностью и государством⁶⁹. Значит, юридические ценности – это система правовых богатств, почитаемая и беспрекословно выполняемая государством, человеком, личностью и обществом и налаживающая социальную жизнь и взаимоотношения, определяющих их через юридические нормы. В первую очередь, эта система проявляется в международном праве. Если к этому отнестись с проблемной точки зрения, то превращение международного права в глобальную действительность, требует изучения места и значения правовой культуры.

Как пишут А. Саидов и У. Таджиханов «Правовая культура – это отдельное социальное явление, которое может приниматься как символ правового состояния общества и личности... Правовая культура общества, видится как один из видов социальной культуры, охватывающий все богатства созданного человечеством в науке правоведении и отражающая определенный уровень правового мышления, законности, усовершенствования законов и правового опыта... Правовая культура общества является основой гарантии свободы личности и его безопасности, обеспечении прав человека, его правовой защиты и социальной активности»⁷⁰. Ученые связывают правовую культуру с уровнем позитивного права и указывают на то, что правовая культура личности также измеряется соответствием с данным позитивным правом. «Правовая культура личности – это цель и неотъемлемая часть правовой культуры общества, её необходимые условия и первый создатель. Вместе с тем, она также является одной из сторон правового развития, отражающего законную деятельность личности. Притом, что она связана с определенным уровнем правового состояния общества, она заложена в нем и является его важной основой. На практике правовая культура личности требует его позитивное правовое сознание. Она создает творческую деятельность, соответствующую прогрессивным достижениям общества в отрасли права, в результате чего происходит постоянное правовое обогащение личности»⁷¹. Итак, правовая культура общества и человека (личности), диалектически формирующаяся и развивающаяся социально-правовая действительность.

Узбекистан, исходя из своих стратегических целей по построению демократического правового государства, разработал национальную программу (1997 год) по развитию правовой культуры в обществе. В этой Национальной программе утверждено, что «Современное состояние развития общества и государства, требует всестороннего повышения правовой грамотности и правовой культуры всех участников правовых отношений. Правовая культура обеспечивает успешное решение задач, стоящих перед обществом и государством, как совокупность правового знания, правового убеждения и последовательной практической деятельности»⁷². Здесь, уместно остановиться на вопросах правового знания (грамотности), правового убеждения и правового поведения (практической деятельности).

Когда говорится о правовом знании (грамотности), имеется в виду хорошее знание основных законов принятых государством. С точки зрения глобализации это означает знание ратифицированных и имплементированных государством международных норм. В их число, прежде всего, относятся документы по правам и свободам человека.

«Концепций прав человека множество. Они бывают религиозные, позитивные, естественно-правовые и др., и характеризуются разнообразностью мировоззрений в обществе, но при этом все права человека составляют важную и единую неразрывную систему. Какое либо из прав и свобод невозможно противопоставить другому. Иначе, обеспечение одних прав и свобод, приводит к нарушению других»⁷³. Если исходить из этого тезиса, то правовая культура воспринимает права и свободы человека, как одну целую действительность и в этом отношении мы приходим к выводу, что как исследования, ведущиеся в этой сфере, так и социально-правовая практика преследуют одну цель, т.е. служение интересам человека. Осуществляемые в Узбекистане демократические реформы, направлены на стратегическую цель-создание демократического правового государства и воспитание всесторонне развитого поколения. Правовая культура это не просто грамотность и знание, она

⁶⁸ Бабенко А.Н. Правовые ценности (вопросы и теории). – М.: 2001. – С. 35.

⁶⁹ Алексеев С.С. Право: азбука- теория- философия. Опыт комплексного исследования. - М.: «Статус», 1999. - С. 230.

⁷⁰ Таджиханов У., Саидов А. Хукукий маданият назарияси. Т.1. -Т.: ИИВ Академияси, 1998. – С.30-31.

⁷¹ Тамже. – С.30 – 31.

⁷² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997, 9-сон. – С. 12.

⁷³ Саидов А. Международная права. – Т.: «Фонд литературы», 2001. – С.196.

служит концепции совершенного человека. Поэтому, как создание правового государства, так и программа повышения правовой культуры направлены на реализацию этой концепции.

Правовое знание (грамотность) может стать результатом непрерывных просветительских, пропагандистских и воспитательных процессов. Это можно объяснить, *во-первых*, непрерывностью социально-правовой жизни и процессов, его социодинамическими особенностями; *во-вторых*, регулярным поступлением молодого поколения в социальную жизнь; *в-третьих*, превращением в постоянные и широкомасштабные процессов глобализации.

Социальная жизнь не стоит на месте, она имеет особенность изменяться в соответствии демократическими принципами. Вместе с этим, и демократические принципы не являются застывшими, также и они должны соответствовать национальному прогрессу. Ни какое государство, социально-политическая система не может вслепую внедрять внешние, чуждые модели (стандарты). В прошлом веке, большевики пытались внедрить на территории бывшего СССР и в частности, в нашу страну коммунистические взгляды, идеи и образ жизни (жизненный уклад). Отчасти они эту задачу и выполнили, но как только появилась возможность национального демократического развития, республики отказались от коммунистических взглядов. Потому что, коммунизм был чуждым мировоззрением, идеей, образом жизни, которых пытались впитать насильно и он был построен на концепции властвования одного социального слоя, класса и идеологии, над целым обществом. Точно также, правовая система и правовые нормы, созданные большевиками, служили этому деспотизму. «В учебниках и учебных программах науки истории государства и права СССР, – пишут А. Саидов и А. Жузжони, – почти ничего не говорилось об истории узбекской государственности и права. В изучении этой науки основное внимание уделялось истории русского государства и права. Этот процесс не был спонтанным явлением, а был результатом заранее запланированной политики русизации. «Основной целью такой политики являлось уничтожение национальной государственности и права, и создание в будущем единое государство»⁷⁴.

С обретением независимости отношение к истории в Республике Узбекистан изменилось коренным образом. У нас появилась возможность, без каких либо идеологических догм (убеждений), объективно изучать свою историю, в том числе когда-то развитых государствах и правовых систем на нашей земле. При этом изучение национальной государственности и правовой системы, не означает возврат назад, в прошлое. У каждого народа есть только ему присущее политически-правовое и философско-духовное наследие, и когда народ опирается на эту основу, приводит в соответствие его положительные стороны с требованиями нового времени, только тогда обеспечивается поэтапность развития, непрерывность и социодинамичность. «Если каждый член общества независимо от того, кем он является, будет хорошо знать свое прошлое, – говорит Президент Республики Узбекистан И. Каримов, – то такого человека трудно сбить с толку, подвергнуть влиянию различных догм. Уроки истории учат человека бдительности, укрепляют его волю... Поэтому создание правдивой научной истории нашего государства, нации должно превратиться в очень важную и актуальную задачу нашей широкой общественности»⁷⁵. А это в свою очередь, требует от нас смотреть на нацию, государственность и будущее, как связанные между собою социодинамические явления.

Каждое новое поколение должно овладеть минимум юридической догматики и правовые ценности. Это, поможет молодому поколению жить и действовать свободно в правовом поле, иметь активные взгляды на полные противоречий процессы глобализации, поддержать позитивные стороны в нем. По нашему мнению, глобализация приводит не только к пониманию внутренних противоречивых явлений, но также приводит и к исключению отрицательных явлений в ней. При этом правовая грамотность и национально-духовные ценности проявляются в гармонии. Если эти два качества не гармонизируются, «Продвижение демократии и свободы», осуществляемое под флагом демократии и прав человека, легко войдут в сердце и мысли личности. Для всех стран, учитывая только им свойственные качества и особенности, нет, и не может быть единой и универсальной модели демократии, которая соответствовала бы всем одинаково.

На сегодняшний день в нашей стране формируются такие идеологии, как главенство закона и законопослушность, верховенство прав и свобод человека, взаимответственность граждан и государства, обеспечение мира, стабильности и безопасности страны и все это становится составной частью нашего социального мышления. Важно, что эти идеи имеют признание закона и поднялись до уровня идеологической правовой ценности.

При формировании правовых ценностей особое значение имеет принятие во внимание менталитет и особенности узбекского народа. Правовые ценности объединяют самые оберегаемые (уважаемые) качества нашего народа – честность и справедливость, милосердие, стыд, тактичность, честь и

⁷⁴ Саидов А., Жузжоний А. Восток и права человека. – Т.: 1998. – С. 206-207.

⁷⁵ Каримов И.А. Без исторических памяти нет будущего // Своё будущее мы строим своими руками. Т.7. – Т.: “Узбекистан”, 1999. – 137; 154 стр.

совесть, верность народу и стране, патриотизм. Узбекский народ, также как и другие народы имеет обычаи и традиции, которые сохранились и совершенствовались через века. В них отражены национальные особенности, характер, честь, социально-экономическая жизнь, религиозное убеждение, правовое сознание и духовно-культурный мир нашего народа.

«Последовательные шаги в построении демократического общества, – подчеркивает Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов, – мы делаем не для того, чтобы кому-то понравиться, перед кем-то отчитаться, не для ложного авторитета, а в целях продвижения по пути, избранному по воле народа и отвечающему национальным интересам Узбекистана. И мы никогда не свернем с этого пути.

Вместе с тем надо со всей прямотой сказать, что мы никогда не согласимся с попытками свернуть Узбекистан с самостоятельного политического курса, сделать нас зависимыми от кого-то, оказывать давление под разными предлогами и вмешиваться извне в наши внутренние дела»⁷⁶.

В этот сложный период, важное значение имеет формирование у молодежи бдительности, чувства верности национальным традициям, истинной демократии, навыков различения прав человека.

Насколько бы реальным не было бы превращение демократических ценностей, прав человека и его свободы, они не отрицают свою своеобразность при установлении демократических ценностей в национально-правовых системах. Правовая культура – это уровень внедрения правовых ценностей в реальное социальное бытие, управление обществом и государством, гражданского взаимоотношения. Значит, правовая культура это не только знание прав и свобод человека, но и его отражение в правовом поведении. Как описал ученый правовед Н. Сабуров «правовое поведение – это осознанные действия индивидуальных и социальных субъектов, имеющие социально-правовое значение, управляемые правовыми нормами, порождающие за собой позитивные последствия»⁷⁷. Эти поведения гарантия социализации личности в рамках позитивного права⁷⁸.

Изучение историческо-правовых источников показывают, что правовое поведение в своей субстанциональной основе, соответствует потребностям, интересам общества и личности. «Свое поведение личность, осознанно приспособляет в соответствии со своими потребностями, интересами и мыслями, по образцу, определенного в праве или осуществляет действия, опирающиеся на внешне законную внутреннюю веру и причинам. Для него будет основой, выполнение обязанности и эффективного использования законного права положительного оценивания варианта, отличающегося от образца поведения, выраженного в форме предлагаемых ему прав и обязанностей. Говоря иначе, станет основой для законного поведения»⁷⁹. Хотя личность при этом выводит в первую очередь из своих личных интересов и потребностей, но при этом конечно, не забудет об их соответствии социальным потребностям и интересам. В противном случае, произойдет столкновение не только интересов, но и прав.

Формирование правового поведения, это процесс (явление) происходящий неравномерно, он занимает место в системе качеств личности, под действием разнообразных явлений, происходящих в определенном обществе, социально-политическом строе, человеческих взаимоотношениях. Даже в отдельно взятой личности, сказать, что у него сформировавшееся правовое поведение, неправильно, ибо вышеуказанные разнообразные факторы (явления) могут повлиять в одном случае позитивно, а в другом негативно, в результате чего приведут к различным последствиям. Но вместе с тем, у этапа объективизации правового поведения и правовой культуры есть очень важные критерии. Эти критерии следующие: не противоречить юридической догматике; не нарушать этические нормы; не попирает права и свободы человека; не отрицать законы социально-демократического развития. На самом деле, глоболизирующиеся социально-правовые ценности, также опираются на эти критерии.

Правовые ценности, через юридическую догматику и международное право, придают процессам глобализации стабильность. То есть, только правовые ценности, соответствующие международным правовым нормам, могут превратиться в глобальные юридические нормы. А значит, не все национальные правовые ценности могут быть глобальными правовыми ценностями, определенные нормы в национальном праве служат и локальным интересам. В этом плане правовая культура, является степенью гармонизации глобальных и локальных правовых норм. Да, личность постоянно обязана подчиняться определенным национально-правовым нормам, исходить из них в своей деятельности. Но, национально-правовые нормы не являются «абсолютной правдой», в демократическом обществе личность может выбрать другое национально-правовое место, более

⁷⁶ Каримов И. Человек, его права и свободы – высшая ценность Т. 14. – Т.: “Узбекистан”, 2006. – С.70-71.

⁷⁷ Сабуров Н. Фукарларнинг ҳуқуқий ҳулк – атворини шакллантириш муаммолари (назария ва амалиёт). Юридик фанлари номзоди. дисс. автореферати. – Т.: 2001. – 14 б.

⁷⁸ Тамже. – С. 15.

⁷⁹ Таджихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. Т.1. – Т.: ИИВ Академия, 1998. 148-149 б.

соответствующее её интересам и влечениям. Примером может служить то, что каждый год из Южной Америки 1,5 миллиона, из Азии 4 миллиона человек мигрируют в страны Запада и США. При этом бросается в глаза существование некоторых барьеров (преград) в осуществлении в полной мере прав и свобод человека, иммигрировавшего в другую страну. Значит, правовая культура должна дать социально-правовую возможность в преодолении этих преград и осуществлении своих творческих сил.

Подытоживая, можно сказать, что процессы глобализации, происходящие в мире оказывают свое влияние и на национальное демократическое развитие, социально-демографическую ситуацию, иммиграцию, на экономическую, политическую и культурную жизнь Узбекистана. То, что Узбекистан стремится занять свое место и интегрироваться в мировое сообщество, превращает процесс глобализации в нашей национальной жизни в обычную действительность. Глобализация призывает нашу правовую культуру выйти из узкой национальной скорлупы. Теперь граждане также должны знать международные правовые нормы, иметь минимум знаний о них.

ЖАКУПОВА Г.Т.,

к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Теоретическое значение исторической психологии определяется спецификой ее объекта. Им может быть личность, общество, массовые явления. Как отмечает О.М.Медушевская: «постмодернистский культурный дискурс на темы истории и ее познавательных возможностей (конфликт альтернативных интерпретаций, принципиальных неразделённых субъективных и объективных познавательных взаимодействий незащищенность текстов от любых деконструктивистских истолкований) окончательно стирает грани между науками»[1].

В феноменологической парадигме постулатом является «представление о мире как системной целостности. Каждая часть рассматривается с точки зрения ее связи с целым, ее системного качества. Человек может объективизировать свой внутренний мир»[1].

Историческая психология имеет большую предысторию. Истоки ее возникновения восходят к тем ранним этапам историогенеза, когда у человека возникает осознание его исторической принадлежности, появляется и начинает развиваться историко-психологическая рефлексия. Развитие историко-психологического знания в разных странах существенно различалось по хронологическим рамкам, направлению рассматриваемых вопросов и содержанию идей.

В философской традиции эпохи Просвещения признается, что субъектом исторического процесса является отдельная личность, а народ считается как исторический индивидуум. Массовость социальных явлений предпочитают индивидуальным, отдельная личность рассматривается как частица «коллективного индивида». Этот принцип выражен в философии истории Г. Спенсера и О. Конта, в марксизме.

В XVIII- XIX веках развитие исторической психологии отражает еще одну новую тенденцию в психологии — стремление к более полному освоению и использованию идиографических подходов и методов в работах Х. Вольф В. Виндельбанд, Г. Риккерт. В. Вундт разделяли все науки, включая и психологию, на номотетические (ориентированные на выявление закономерностей исследуемых явлений, их объяснение, и апеллирующие к данным, полученным на больших статистических выборках) и идиографические (имеющие целью описание отдельных явлений в их индивидуальных проявлениях). Первые традиционно относятся к сфере естественнонаучного знания, вторые — гуманитарного.

Реализация идеи психологизации истории начинается с поиска естественных проявлений человеческой природы в исторических событиях, с поиска проявлений «народного духа» в историческом процессе, что порождает представление об истории как психологическом явлении. «Мировая история для нас является историей человечества, а в еще более тесном смысле она даже является, в конечном счете, историей человеческого духа, — напишет В. Вундт в переведенной на русский язык в 1912 г. монографии «Элементы психологии народов», — поэтому существенным содержанием истории являются события, вытекающие из духовных мотивов человеческого поведения; и это содержание, в то же время сообщает во взаимной связи и в изменении мотивов этим событиям ту внутреннюю непрерывность, которую мы требуем для всякой истории»[2]

В научном познании XIX века утверждается представление об истории как о процессе общественного развития. Данное представление связано с развитием историко-генетического метода как общенаучного метода анализа природных и социальных явлений. Так как принцип историзма в

анализе объекта предполагает соблюдение следующих аналитических операций: исследование происхождения объекта, процесса его становления, знание общих законов, которыми этот процесс управляется, рассмотрение объектов в конкретных исторических условиях и связях.

В этот период в рамках анализа первобытных культур, открытых археологией и этнографией способствует использование исторического метода для исследования социальных и психических явлений закрепляет в научном и обыденном сознании идею культурно-исторических и психических различий людей и обществ в различные исторические эпохи. Как отмечал Н. И. Бердяев в своей работе «Смысл истории», само понятие «историческое» отражает дух общественных перемен и становится объективно востребованным и осознается в полной мере именно в переломные периоды истории. «Для понимания "исторического", для того, чтобы мысль была обращена к восприятию "исторического" и к его осмыслению, необходимо пройти через некое раздвоение. В те эпохи, когда дух человеческий пребывает целостно и органически в какой-либо вполне кристаллизованной, вполне устоявшейся... осевшей эпохе, не возникают, с надлежащей остротой... вопросы об историческом движении и о смысле истории. Пребывание в целостной исторической эпохе не благоприятствует историческому познанию. Нужно, чтобы произошло расщепление, раздвоение в исторической жизни и в человеческом сознании для того, чтобы явилась возможность противоположения исторического объекта и субъекта; нужно, чтобы наступила рефлексия, для того, чтобы началось историческое познание...»[3]. В начале XX века А.С.Лаппо-Данилевский рассматривал источник как «реализованный продукт человеческой психики»[4]

В европейской науке выделение историко-психологических проблем, изучение психологии народов по продуктам их духовной деятельности, а также первые попытки историко-эволюционного исследования психики возникают во второй половине XIX века. Следует выделить работы Г. Спенсера, Л. Леви-Брюля, К. Леви-Строса, Х. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, В. Дильтея. Эмпирических исследований на данном этапе практически еще не было, и разработки носили описательный характер.

Проблемы исторической психологии в российской психологии первой половины XX в. рассматривались в работах Л. С. Выготского, С. Л. Рубинштейна, А. Р. Лурии, Б. Д. Поршнева, Л. И. Ациферовой, О. М. Тутунджяна, В. Г. Иоффе, И. Д. Рожанковского и др. Л. С. Выготский выдвинул принцип культурно-исторической детерминации психики, ставший одним из оснований построения новой научной дисциплины. В работах А. Р. Лурии «сделана попытка эмпирического изучения исторического развития познавательных процессов»[4]. Интересные исследования, «касающиеся становления человека и его психики в ходе антропогенеза и первых стадий исторического развития общества, провел Б. Д. Поршнев[5]. Фактически не было сделано серьезных шагов от декларации исторического характера психических процессов к их конкретно-эмпирическому изучению.

Таким образом, в исторической психологии человек — это системообразующая, интегральная составляющая целостного исторического процесса, его субъект. Благодаря своей активной деятельности, своему отношению к действительности человек творит и преобразует историю, является ее главной созидательной и движущей силой. Любые общественно-исторические преобразования, решение тех или иных социальных проблем возможно только на основе их осознания и принятия человеком, его заинтересованности в их осуществлении, т. е. предполагает апелляцию к человеческой составляющей исторического процесса. От активности людей, их воли, характера их включенности в общественную жизнь зависят результаты и ход развития истории. Поэтому важно понять, как человек вписывается в историю на каждом витке ее развития, как он реагирует на общественно-исторические процессы, что привносится им в историю и как на нее влияют идеи, устремления, представления, переживания людей. А это обращает нас непосредственно к исследованию проблем исторической психологии.

Каждый человек несет в себе отпечаток своей культуры, своего исторического времени. С изменением общества меняется психология человека — установки, ценности, потребности, интересы. Преобразуя историю, человек изменяет и свой внутренний мир.

Вопросы о психологических причинах массовых действий, о соотношении стихийности и сознательности в поведении масс, о влиянии психологических особенностей исторических деятелей на ход исторического процесса и о влиянии массовых действий на ход истории становятся центральными проблемами исторических и социальных исследований.

Научная традиция психологической интерпретации исторического процесса и включения в психологическое исследование исторических материалов, характеризующих развитие культуры отдельных народов, для объяснения и понимания их истории была заложена первыми историко-психологическими исследованиями, проведенными в рамках народной психологии, основанной в 50-х гг. XIX в. в Германии Х. Штейнталем и М. Лацарусом. По мнению основателей новой науки, целью «народной психологии» является изучение методами психологической, филологической,

исторической и философской наук феномена «народного духа». «Народный дух» рассматривался как особый склад мыслей и чувств, свойственный данному народу, и проявляющийся в народной жизни в совместных действиях людей, составляющих данную общность. Объектами «народной психологии» считались мифология, религия, культура, наука, народное творчество и обычаи, для изучения которых проводились аналогии с психическими процессами. Понятием «народный дух» обозначается сходство, одинаковость сознания множества людей, которое возникает вначале из многих внешних условий одинакового происхождения и близости места жительства.

Исходной философской предпосылкой для историко-психологических исследований является признание исторической значимости социальных действий, как отдельных личностей, так и социальных групп, изменение социальной действительности рассматривается как результат, прежде всего человеческой активности. Историческая психология как новая область знания, оформившаяся в мировой науке в качестве самостоятельной дисциплины в 40-е гг. XX в., носящая пограничный характер и формирующаяся на стыке психологии с широким кругом гуманитарных наук — историей, социологией, культурологией и др.

В 1948 г. французский психолог И. Мейерсон предлагает термин «историческая психология» для обозначения специальной научной дисциплины, изучающей психику человека в конкретно-исторических условиях, изменение психического склада личности в процессе социального развития. Конкретные историко-психологические исследования французских психологов и историков Ж. Вернана, М. Детьена, П. Франкастеля, Л. Февра, Р. Мандру, Ж. Ле Гоффа, Ж. Дюби посвящены реконструкции мировоззрения, индивидуального и коллективного сознания людей различных эпох, выявлению исторического своеобразия личности, истории чувств и ментальности.

В 60-х годах в США формируется психоистория — научная дисциплина, в рамках которой осуществляется психологический подход к истории (для объяснения исторических событий и деятелей используются психологические модели), изучаются взаимосвязи между историческими и психологическими феноменами. Американские психоисторики Л. де Моз, Б. Мэзлиш, Дж. Ковел, Дж. Плэтт, Э. Эриксон и другие в своих исследованиях рассматривали такие проблемы, как влияние психологических особенностей исторических деятелей на исторические события, проблемы психологических истоков распространения различных идеологий, психологических причин социальных революций, национально-освободительных движений.

В зарубежной историко-философской мысли нет единства в вопросах понимания предметного поля исторической психологии. Так, в ФРГ ощущается сильное влияние традиционной философской школы, связанной, прежде всего, с Гегелем, на определение нарождающейся интегральной научной дисциплины. Здесь «исторической психологией» называют исследования, продолжающие романтическую традицию «истории духа». Естественно, такой подход резко контрастирует с отечественной психологической наукой, основанной на эксперименте и рациональных процедурах. Во Франции историческая психология, имеющая богатую литературу, строится на рационалистических началах, налицо сильная материалистическая традиция, представленная Анри Валлоном, Иньясом Мейерсоном, Жан-Пьером Вернаном. Они развивают принцип социальной детерминированности и тем самым исторической изменчивости всех психологических функций людей.

С 2008 г. выходит междисциплинарный научный журнал «Историческая психология и социология истории». В журнале публикуются материалы по сравнительным исследованиям психологических особенностей культур и исторических эпох, языков, картин мира, ценностных ориентаций и способов жизнедеятельности, взаимного влияния различных параметров социального бытия. Значительное место на страницах журнала отведено работам по глобальной и универсальной истории. В сферу интересов вовлекаются проблемы методологии междисциплинарных исследований, исторической и политической философии.

Итак, исследование психологических феноменов в контексте истории расширяет границы психологического познания, вводя в него макроуровневые факторы и условия, а также позволяет осуществить диалог прошлого и настоящего. Особенность исторической психологии заключается в ее междисциплинарном статусе: исследование человека в истории с необходимостью предопределяет взаимодействие психолога с социологами, культурологами, историками, использование данных и методов источниковедения.

1. Медушевская О.М. Источниковедение и архивоведение в современной гуманитарной ситуации. Архивоведение и источниковедение отечественной истории, Проблемы взаимодействия на современном этапе. М. 1999. Доклад и тезисы выступлений Всероссийской конференции 25-26 февраля 1999. С. 21.

2. Вундт В. Элементы психологии народов. М.

3. Бердяев Н. И. Смысл истории. М.: Мысль, 1990. 249 с. С. 4-5. 1912

4. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. СПб 1913. С. 1-2

5. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. СПб.: Питер, 2003. – 512 с. С.5.

6. Лурии А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. — М., 1974.
7. Б.Ф.Поршнев. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии) М., "Мысль", 1974. 487 с. С. 22.

НУРМАНОВА А.К.,
PhD докторант, КазНУ имени Аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан.

РЕКОНКИСТА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СТРАН ЮГО-ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

В Юго-Западной Европе есть такой период, который определил всю последующую судьбу Пиренейского полуострова, все особенности его развития, его борьбы, его культуры. Этот новый период обычно называется периодом обратного отвоевания земель у арабов, или коротко по-испански периодом Реконкисты.

В 711 г. мусульманские армии, состоявшие из арабов и берберов (в Испании тех и других именовали либо маврами, либо арабами), пересекли Гибралтарский пролив и за несколько лет почти полностью захватили Пиренейский полуостров, сокрушив существовавшее здесь Вестготское государство. Захваченные ими земли арабы стали называть «Аль-Андалус» [1, с.83-84]. После завоевания арабами большей части Пиренейского полуострова здесь возникла одна из самых блестящих средневековых цивилизаций. Вместе с завоевателями на покоренную территорию (в Андалусию) проникли арабский язык и высоко развитая культура восточных областей Арабского халифата, соединение которых с сохранившимися и в период недолгого господства вестготов элементами античной традиции, а также с духовно насыщенной жизнью местного испано-романского населения, стали благодатной почвой для стремительного расцвета литературы, философии, архитектуры. Почти на восемь столетий мусульманская Испания становится посредником в культурном общении Востока, Западной и Южной Европы, передатчиком важных духовных и художественных импульсов, стимулировавших европейское средневековое мышление и искусство. На всей обширной территории халифата развивалась единая восточная культура, восприняв местный колорит, в этой традиции возникли новые формы и явления [2, с.12-14].

В то время, как большая часть Испании подчинялась арабам, в горах Астурия и в севернее Пиренеях образовались зародыши новых христианских государств, которые вели упорную борьбу против мусульман во имя религии и национально независимости, пока последние следы арабского владычества не были уничтожены в 1492 г. с падением Гранады [3, с.43-44]. Первое, что необходимо помнить: сосуществование христианских королевств и мусульманских государств на Пиренеях продолжалось с VIII по XV вв., довольно длительный период, поэтому процесс, именуемый Реконкистой, прошел несколько различных этапов. Отвоевание у мусульман земель и включение их в складывающуюся политическую систему королевств происходило параллельно с распространением власти королей на земли соседей-единоверцев. Причем способы присоединения и освоения территорий были одинаковыми, молодые королевства конфликтовали друг с другом из-за пограничных земель не меньше, чем с мусульманами, и точно также пытались закрепиться на этих землях, основывая новые поселения или отправляя колонистов в запустевшие, как это происходило на границах с Аль-Андалусом.

Реконкиста — этот сложный и глубоко противоречивый процесс. Нельзя себе представлять его как одну только цепь завоевательных походов. Многовековая борьба между арабами и христианами имела тот же исторический смысл, как и относящиеся к той же эпохе войны за территории и классовая борьба внутри отдельных государств в остальной Европе. Это была борьба двух крупных коалиций в рамках одного и того же феодального строя, борьба за обладание материальной базой полуострова. В силу целого ряда причин и испано-арабский феодальный порядок вступил в фазу разложения, которая, однако, не создавала необходимых предпосылок для перехода на более высокую ступень экономического развития, в то время как северные феодальные государства, хотя и медленно, но продолжали развиваться по пути оформления феодальных отношений. Реконкиста была широким массовым движением на юг, захватившим все группы феодального общества, не только сеньоров, но и горожан, а также и все разновидности угнетенного класса. Первых манила на юг жажда земельных и материальных захватов, крестьянство искало выхода из-под феодального гнета, а для испанского города это открывало широкие возможности развития. Однако особенностью исторического развития Пиренейских государств явилось то, что продвижение на материально богатый юг, освоение всей территории полуострова и овладение производительными силами, унаследованными от мавров, с одной стороны, создавало необходимую базу для экономического и

политического объединения страны и в то же самое время резче выявляло особенности отдельных составных частей этого «общехристианского» фронта, который сам раздирался глубокими противоречиями как между отдельными областями, так и внутри каждой из них [4, с.89-90].

Если взять за критерий сдвиги в соотношении сил между христианами и мусульманами, то в развитии Реконксты можно выделить три этапа:

- VIII – X вв. – господство мусульман на Пиренейском полуострове. Христианам принадлежат только территории на северо-западе Пиренейского полуострова – Астурия, Галисия, баскские земли;
- X – первая половина XIII в. Христиане переходят в наступление, отчасти связанное с внутренними распрями в стране мусульман. Сфера господства последних резко сокращается;
- вторая половина XIII в. – 1492 г. Мусульмане господствуют только на юге Андалусии – Гранадский эмират, а также владеют небольшими площадями на юге Португалии. Взятие Гранады знаменует завершение Реконксты [5, с.106-108].

Мавритано-арабское владычество не превратило испанцев в арабов или мавров, а наоборот, испанская народность продолжала формироваться — и при том в благоприятных условиях — в течение данного периода. Арабы не ломали жизненный уклад, сложившийся на Пиренейском полуострове до них. Хотя покоренное население и церковь платили завоевателям различные виды налогов, гарантировалась неприкосновенность имущества испанцев. Земли были отобраны только у церкви, лиц бежавших или оказавших сопротивление. Завоеватели не покушались на прежнее управление, верования и обычаи. Преследования, порой имевшие место, не носили долговременного характера. Основная масса населения, находясь под владычеством мусульман, во многом сохранила независимость и управлялась прежними графами, судьями и епископами, пользовалась своими церквями. Испанцев можно было встретить в различных сферах мусульманского управления. В мусульманской армии использовались христианские наемные войска. Больше всего пострадала католическая церковь. Ее имущество конфисковалось, часть церквей превращалась в мечети. Арабские халифы присвоили себе право назначать епископов и созывать соборы. Мусульмане не стремились силой обращать испанцев в ислам, руководствуясь прежде всего материальными соображениями. В соответствии с установленными правилами вновь обращенные платили государству меньше налогов, чем приверженцы старой веры. Что же касается испанцев, то для них переход в ислам означал освобождение от уплаты подушной подати, возможность получить престижную должность, а для христиан-рабов – еще и обретение личной свободы. В мусульманском государстве проживало множество мосарабов – испанцев, которые восприняли арабский язык и культуру. Мосарабы продолжали исповедовать христианскую религию. Некоторые христианские праздники справляли совместно мосарабы и мусульмане. Был случай, когда одно и то же здание использовалось как мечеть и христианская церковь. Поддерживая постоянные контакты с мусульманами, мосарабы обычно селились в отдельных кварталах. Важной социальной группой были также ренегаты – христиане, обращенные в ислам (это были либо испанцы, отрекшиеся от своей веры, либо родившиеся в смешанном браке мусульман и христиан). Хотя в руках ренегатов сосредотачивались промышленность и торговля, «их положение в государстве было неизмеримо ниже, чем арабских аристократов». Арабы также испытывали влияние христиан. Появилось множество латинизированных мавров или ладинов – мусульман, язык которых воспринял латинские термины, особенности, свойственные речи мосарабов и ренегатов. Лояльные отношения продолжали сохраняться и после того, как инициатива в Реконксте перешла к испанцам, и они все дальше оттесняли арабов на юг Пиренейского полуострова. По условиям капитуляции ряда городов маврам гарантировалась личная безопасность и неприкосновенность имущества. Правда, нередко эти обязательства нарушались. Так, мечети в Толедо и Кордове были превращены в христианские церкви. Большинство эмиров платили дань испанским монархам. В основном же мусульмане, покоренные христианами (их называли мудехарами), сохраняли полностью или частично свои законы и религию. В одних случаях мудехары жили рядом с христианским населением, в других – им выделялись отдельные кварталы [6].

Победители исходили из того, что преследование многочисленного мусульманского населения привело бы к появлению на отвоеванных территориях многочисленных врагов, а это замедлило бы ход Реконксты. Гонения на мусульман представлялись невыгодными и экономически, поскольку заселение и эффективное использование отвоеванных земель было очень сложной задачей. Принимался в расчет также факт многовекового благожелательного отношения мусульман к мосарабам. Тем не менее до конца Реконксты в отношениях сторон превалировало лояльное отношение друг к другу. По условиям договора о капитуляции Гранады мусульманам предоставлялись широкие права: свободно проживать в той местности и в тех домах, где они жили до сих пор; свободно выражать религиозные взгляды при сохранении мусульманского культа, мечетей; христианам запрещалось входить в жилища мусульман и совершать какие бы то ни было насилия по

отношению к ним; за маврами сохранялось право назначать собственных правителей и судей; все военнопленные получали свободу. В этом и заключается основное отличие исторического пути средневековой Испании от истории европейских государств. Отсюда вытекало и своеобразие периода реконксты, проводником которой явились остатки вестготской монархии на севере, лишившейся в итоге арабских завоеваний своей материальной базы [7, с.29-32].

Договор создавал благоприятные возможности для мирного сосуществования христианского и мусульманского населения. Вскоре, однако, победители забыли об условиях капитуляции мавров. Католические короли Фердинанд и Изабелла перешли от умеренной пропаганды христианизации к насильственному обращению мусульман в христианство. Не желавших принять новую веру власти бросали в тюрьмы и там продолжали добиваться своих целей. В ряде районов Испании доведенные до отчаяния мусульмане поднимали восстание, с трудом подавлявшийся властями. После падения Гранады большая часть мусульман бежала в Северную Африку. Однако арабская культура с ее прочными вековыми традициями оставила глубокий след в быту и культуре Испании [8, с.102-103].

Борьба с маврами и колонизационное движение на юг все время теснейшим образом переплетались с борьбой между отдельными государствами. Лишь в очень редкие моменты наступление на мавров осуществлялось единым фронтом. В подавляющем большинстве случаев каждое государство действовало по собственному почину. Захват мавританских территорий нередко еще более обострял отношения между ними и создавал новые поводы для ожесточенной борьбы. В результате и оказалось, что чем дальше отдельные государства продвигались на юг и расширяли свои территории, тем резче выявлялись характерные особенности социально-экономического уклада отдельных государств, тем отчетливее намечались разновидности феодальных отношений на полуострове. Следует при этом подчеркнуть, что период реконксты был и новым этапом в истории испанского феодализма, который стал возможен только благодаря расширению и укреплению экономической базы слагавшихся здесь государственных объединений. Тем не менее эпоха эта представляет огромную важность в развитии народов Пиренейского полуострова: тогда формировались отдельные государства, тогда же складывались и национальный характер, и национальные учреждения испанских народностей.

-
1. Рафаэль Альтамира-и-Кревеа История Испании.-М.: Изд.Иностранной литературы, 1951. -512 с.
  2. Леви-Провансаль Э. Арабская культура в Испании. –М.:Наука, 1967. –С.25
  3. В.К.Пискорский История Испании и Португалии. –Санкт-Петербург:Акц.Общ. «Брокгауз-Ефрон», 1909. -276 с.
  4. Кудрявцев А.Е. Испания в средние века. Л.: Государственное социально- экономическое издательство,1937.- 250 с.
  5. Рафаэль Альтамира-и-Кревеа Указ. Соч.
  6. <http://era.name/articles.html/european-union>
  7. Уот М.У., Какиа П. Мусульманская Испания. – М.: Наука,1976.-213с.
  8. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517 гг.).-М.:АСТ: Восток-Запад, 2006. -349 с

ӘПЕНДИЕВ Т.Ә.,

ҚР ҰҒА Жетекші маманы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының PhD докторанты;

САТОВ Е.Ж.,

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 1-курс PhD докторанты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІС ДИАСПОРАСЫНЫҢ ТАРИХЫ: МИГРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ КОНТЕКСТІ РЕТІНДЕ

XX ғасырдың соңғы он жылдығында Қазақстан егемендік пен дербестікке, тәуелсіздік пен теңдікке қол жеткізді. Екі ғасырға жуық Ресей империясының бодандығы мен жетпіс жылдай тоталитарлық жүйенің шынжырына шыдас беріп, азаттыққа қол жеткізді. Әлем қартасында тағы бір жаңа мемлекет пайда болды. Коммунистік перденің үзілуі мен жоспарлы экономиканың күйреуі – нарықтық қатынас пен дүниежүзілік қауымдастыққа жол ашты. Әрине, ашықтық пен байсалдылық, демократиялық пен көппартиялық – ел халқының өзіндік таңдауы болды. Дегенмен сындарлы жылдардан өту кез келген жас мемлекет үшін тарихи заңдылық болатын.

Экономикалық базистің қалыптасуы, саяси жүйенің жаңа бейнесі, әлеуметтік бағдарламалардың толыққанды талдаудан өтпеуі секілді мемлекеттік маңызы бар шаралар қазақстандықтар үшін жаңа белес іспетті болған еді. Алайда тар жол тайғақ кешу замандар мен аштық, соғыс, әміршіл-әкімшіл

жүйе сынды бейнетті кезеңдерден сүрінбей өткен халқымыз үшін орын алған келеңсіз құбылыстар қарапайым уақытша үдеріс сияқты екендігі байқалды.

Тәуелсіз Қазақстанның өзге жас мемлекеттерден өзіндік айрықша ерекшеліктері болғандығы белгілі. Әсіресе, федерациялы сипатта ғұмыр кешкен Кеңестер Одағының құрамында болған мерзім ішінде мемлекетімізге өзге ұлт өкілдері қоныс тепкендігіне тарих куә. Мысалы, патшалық Ресейдің қоныстандыру саясаты мен кеңестік депортациялау науқаны Алаш жұртының кең сахарасын түпкілікті түрде өзгеріске ұшыратты. Демографиялық ахуал миграциялық толқынның есебінен трансформацияланды. Нәтижесінде Қазақстан көп этносты елдер санатына енді. Мәселен, бүгінгі таңда Қазақстанда 130-ға жуық ұлт пен ұлыс өкілдері бейбіт өмір сүруде. Бұл, әрине, мемлекетіміздің үлкен байлығы ғана болып қоймай, бізге орасан зор міндеттер жүктейді. Өйткені көпэтносты ел өз ішінде барлық этностардың арасында теңдікті сақтауы тиіс. Себебі біздің қоғамымызды кемел деңгейге жеткізудің басты формуласы – ол барлық этностар мен ұлыстардың консолидациясы мен өзара теңдігі. Аталмыш мақсатқа жету үшін мемлекет барлық этностар және ұлыс өкілдерімен тығыз қатынас орнатады. Яғни бұл транспарентті қоғамның интеграциялық толқыны іспеттес.

Қазақстанның көпэтносты мемлекетке айналуы миграциялық толқынның әсеріне байланысты болғандықтан, бұл мәселенің теориялық-әдіснамалық бейнесіне талдау жасаған жөн. Әсіресе, сырттан келген ұлт өкілдерінің көші-қон жағдайын қарастыруда миграциялық жүйенің алатын рөлі зор. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, автохтонды емес халықтардың көші-қон мәселесін кешенді түрде қарастырып, оны құраушы элементтерді жекелей талдаған абзал. Мәселен, миграциялық толқын, оның себеп-салдары, миграцияға итермелеген жағдай немесе мотивациялық күш, көші-қонға ықпал еткен саяси режим, миграциялық режимнің түрлі деңгейлері, әдістері және теңдікті сақтаушы механизмдері, қоныстанушы қауымның генезисі және т.б. құрылымдар болып табылады [1.1 б.].

Миграциялық жүйенің құрылымдық компоненттерін айқындау барысында типологиялық принцип пен типологиялық сызбалар қарастырылады:

1). Миграциялық іс-әрекеттің радиусы бойынша: адамдардың аумақтық негізіндегі қозғалысы, яғни локальді, аймақтық, ұлттық, трансұлттық, континентаралық. Әрине, мұндай қозғалыстар масштабының көлемі бойынша ерекшеленеді. Неміс ұлты өкілдерінің трансұлттық қозғалысы олардың жаңа жерлерге барып қоныс тебуімен негізделді;

2). Географиялық ареалдағы мәдени-өркениеттік қозғалыс маркері: бір мезетте өркениеттік өлшеммен қатар көп деңгейлі әлеуметтік кеңістікті анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай критерий негізінде төмендегідей проблемаларды айқындауға болады:

А. Горизонтальді көші-қон – ауылдан-ауылға, қаладан-қалаға, мысалы, жергілікті тұрғындардың экономикалық, экологиялық яки әлеуметтік жағдайларға байланысты урбандалу және субурбандалу үдерісіне ұшырауы;

В. Вертикальді көші-қон – ауылдан қалаға, қаладан ауылға. Бұл әлеуметтік мобильділікті және аграрлық қоныс тебудің мөлшерін ұлғайтады, мәселен, автохтонды халықтардың шаруашылық жағдайды игеруге байланысты қоныстануы;

3). Келесі типологиялық модельді территориялық қозғалыстың миграциялық дифференциясы құрайды. Бұл жерде бірнеше анықтаушы фактор бар:

А. Ерікті миграция – жекелеген халықтар немесе адамдардың өздерінің өмірлерін жақсарту яки мүдделерін қанағаттандыру үшін бір жерден екінші жерге қоныс тебу (тұтынушылар немесе коммерциялық бағалар көші-қоны). Аталмыш жағдай неміс ұлты өкілдерінің еліміздің аумағына қайтып оралуы;

В. Қажеттіліктен туған миграция – жекелеген халықтардың қанағаттанарлық өмір сүрулеріне қолайлы жағдайдың болмауына байланысты олардың өзге аймаққа ерікті түрде қоныс тебуі (неміс шаруаларының миграция);

С. Еріксіз миграция – билік органдарының шешіміне сәйкес, адамдар тобы өзге аймаққа кетуге мәжбүр болды, мысалы неміс халқының Қазақстан мен Орта Азияға депортациялану процесі;

Д. Уақытша немесе уақытаралық жағдайға байланысты орын алған миграция – адамдардың қызметі мен мамандығына байланысты басқа жерге барып уақытша тұрды. Бұл жағдайға жоғарғы әкімшілік органдарының шешімі және экономикалық ахуал ықпал етеді. Мәселен, неміс ұлты өкілдері империяның шекаралық қызметі мен зерттеу экспедициясының құрамында болған кезде елімізге келіп қоныс тепкен болатын. Кириллов, Неплюев, Бухгольц сынды зерттеушілердің патшалық Ресейдің тапсырысы бойынша Қазақстанды зерттеу экспедицияларына қатынасуы;

4). Мигранттардың қоныстанған немесе бұрынғы өмір сүрген жерлерінде саяси режимдердің қатынасу деңгейіне байланысты миграциялық типтерді анықтау. Демек,

- толықтай немесе негізінен бақылау орнатылған яки сыртқы бақылау миграциясы (әскери, экономикалық және еңбек миграциясы), мәселен, демаркациялық ареалдағы жерлерге орталықтың бұйрығымен әскери шенді еуропалық нәсілдердің қоныс тебуі жатады;

- толықтай емес бақылауға алынған миграциялық қозғалыстар (бір аймаққа ерікті түрде қоныстану, мысалы, конфессиялық миграция);

- бақыланбайтын немесе еркін миграция (реэмиграция немесе қайтып оралу көші-қоны). Бұған перифериялық аймақтан бұрынғы ата-қонысына яки орталыққа қайтып оралу, экологиялық және әскери катастрофа кезінде қашып кету процесі жатады.

5). Сонымен қатар тарихнамада қоныстанушылардың жеке мүдделерін қанағаттандыруға итермелеген жағдайлардың орын алуына байланысты туындаған миграциялар:

А. Еңбек не әлеуметтік-экономикалық миграция;

В. Әскери миграция;

С. Әлеуметтік-саяси миграция;

Д. Зияткерлік миграциясы (өздерінің шығармашылық әлеуеттерін арттыруға байланысты көшу);

Е. Гуманитарлық миграция (табиғи апатқа орай белгілі бір тұрғын-жай іздеуге байланысты туындаған көш).

Жоғарыда атап көрсетілген миграциялық типтер тарих беттерінде анық түрде көрсетілмегеніне қарамастан, олардың орын алуы анықталған уақытша түрлі этникалық топтардың тарихи ретроспективті ахуалын анықтауға мүмкіндік береді [1.2 б.].

Демек, Тәуелсіз Қазақстанда көп ұлттар мен этностардың пайда болуына септігін тигізген жағдайлар әр түрлі. Сыртқы және ішкі миграциялық толқындар және т.б. миграциялық жүйенің элементтері бұл жағдайды ретроспективті әдіс арқылы бағамдауға мол мүмкіндік туғызады.

Аталмыш жүйе Қазақстандағы ең ірі диаспоралардың бірі – немістердің пайда болуының тарихи жағдайларын толыққанды сипаттап бере алады. Себебі неміс халқы өзге жұрттар сынды миграциялық толқын барысында мемлекетімізді қоныстанды. Метрополияның перифериялық құралы ретінде соны географиялық ареалға келіп, жергілікті халықтармен тығыз байланыс орнатты. Ерікті түрде келгендері патшалық Ресейдің әскери-шекаралық қызметтерінде жұмыс жасады. Ғалым-зерттеушілер өлкенің тарихын талдауға, сипаттауға кірісті. Ал еріксіздері империяның солақай саясатының құрбандары ретінде шаруашылық отарлауға душар болып, қиын кезеңдерді бастан өткерді.

Неміс ұлты өкілдерінің Қазақстан мен Орта Азия географиялық кеңістігіне қоныс аударуы алғашқы кезекте перифериялық аймақты орталықтандырылған мемлекетпен байланыстыруда маңызды рөл атқарды. Ал кейінгі кезекте неміс халқының миграциялық толқыны үлкен импульспен жүрді [1.3 б.].

Жалпы алғанда, ХҮІІ ғасыр алғашқы жартысынан бастап-ақ, Қазақ жері Ресейдің перифериялық меншігіне айнала бастағаннан бергі мезетте түрлі тарихи жағдайларға байланысты көптеген ұлттар мен ұлыстар елімізді паналауға мәжбүр болды. Алғашында Патшалық Ресейдің, кейіннен Кеңес Үкіметінің солақай саясаты талай халықтың еріксіз, мәжбүрлі қоныс тебуіне әсер етті.

Сонымен неміс диаспорасының өлкеде пайда болуына тоқтала кетсек, ХҮІІІ ғ. ортасынан бастап, ХІХ ғасырдың 70-жылдарына дейін Ресей империясының Оңтүстік Орал мен Батыс Сібір аудандарының оңтүстікке, яғни қазақ даласына ығысуының нәтижесінде Қазақстанда ұсақ неміс топтары пайда болды. Олар әскери пикеттер, редуттар, форпост пен бекіністерінде орналасып, Ресей империясының жартылай және тұрақты әскери құрамасының қатарын толықтырды.

Қазақстандағы неміс диаспорасының тарихы екі ғасырдан астам мерзімді қамтыды. Ресей империясында неміс диаспорасы алғаш пайда болған елдердің бірі – Қазақстан болатын. Ресейдің әскери экспедицияларының қатарында болған немістер патша үкіметінің бұйрығы бойынша, елдің шығыс аймақтарында қызмет атқарды. Неміс дворяндары І Петр патшаның шақыртылуымен патшаның әскер қатарында жұмыс жасады. Кейіннен Ресей Ғылым Академиясында да аталмыш ұлт өкілдері еңбек етті.

1734 жылы сондай экспедициялар кезінде Фридрих Миллер Солтүстік Қазақстан тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі, географиялық ортасы жөнінде еңбектер жазды. Осы кезеңдерде Иван Дмитриевич Бухгольц Алтай өлкесі мен Зайсан көлінің аудандарын зерттеп, алғашқы Омбы бекінісінің іргесін қалады. Петр-Симон Паллас және Евгений Эверсман Орталық пен Батыс Қазақстан аймақтарына кешенді зерттеу жүргізді. Олар алғаш рет Каспий теңізінің деңгейі әлемдік мұхит деңгейінен төмен жатқандығын және Каспий мен Қара теңіздерінің арасында байланыстың бар екендігі жөнінде ғылыми болжам жасады. ХІХ ғасырдың алғашқы жылдарында әлемге әйгілі математик Леонард Эйлер Орал теңізінің төменгі сағасын зерттеуге кірісті.

Ол алғаш рет Орал өзенінің картасын және Гурьевте алғашқы метеорологиялық тірек жасады. Балқаш-Ақкөл көлдерінің жүйелік генезисі жөнінде тұңғыш зерттеу жүргізген неміс ғалымы Александр Иванович фон Шренк болатын. Ол 1840-1843 жылдары Жоңғар Алатауы ауданын зерттеп, барометр эффектисі негізінде оның ең биік шыңын анықтады. Өткен ғасырдың ортасында астроном Василий Яковлевич Струве Арал және Каспий теңіздерінің гидрогеографиялық картасын жасады [2.1 б.].

Вильгельм Бартольд пен Фридрих Радловтың кітаптары негізінде көшпелі халықтың тұрмысы мен тіршілігі және салт-дәстүріне байланысты көптеген құнды мәліметтерді бүгінгі таңда еліміздің ЖОО-ның студенттері оқуда. Қазақстанның қазба байлығына Е. Михаэлис, К. Вернер, фон Грент, А. Фридерикс сынды неміс ғалымдары кешенді зерттеу жүргізген. Атақты ботаник Э. Баумның есімімен Алматы қаласында саябақ жұмыс жасап келеді. Омбы генерал-губернаторы фон Шпингер қазақтың сұлтаны Шыңғыс Уәлихановпен тығыз қарым-қатынас жасаған және ағартушы ғалым Шоқан Уәлихановтың ғылыми танымының артуына сүбелі үлес қосқан. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы фон Кауфман жергілікті тұрғындардың ағартушылық мәселесімен айналысқан, дәрігер Александр Шварц Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының дерттеріне шипа жасаған [2.2 б.].

XIX-XX ғасырлар аралығында республикада жұмыс жасаған ресейлік кәсіпкерлердің оннан бір бөлігі немістер болатын. Мәселен, Вили Пфафф Шымкент фармацевтика зауытының негізін қалады, Ганс Шпрингер Степногорскіде алтын өндіру фабрикасын құрды [2.3 б.].

Қазақтың кең сахарасына XIX ғасырдың ортасына дейін келген немістердің негізгі бөлігі жоғарғы және орта әскери шендерін құрайтын офицерлер болатын. Мигранттардың 75 пайызға жуығы остзей мен петерборлық дворяндар болатын. Ал қалған бөлігі урбандалу процесіне ұшыраған тұрғындар еді.

Қазақстанға келген немістердің дала гарнизоны офицерлерімен қатар экономикалық және ерікті көші-қон субъектілері ретінде дәрігерлер, мұғалімдер, шенеуніктер, ұсақ кәсіп иелері қоныс тепті [1.4 б.]. Демек, немістердің ішінде ерікті миграциялық толқынды байқауға болады.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың ортасында елімізде әскери азаматтардың 2-3 генерациясы ғұмыр кешті, мысалы, Фон Глазенап, Эверсман, Фон Берги, Фон Беренс, Фон Фридерикс, Фон Дер Ропп, Фон Рейнталь, Фон Майдель, Фон Нольде сынды остзей тектерін атап көрсетуге болады [1.5 б.].

XIX ғасырдың алғашқы он жылдығында Ресейдің соны колониалды тұрғылықты мекендерінде неміс ұлты өкілдерінің саны орта есеппен алғанда 100-150 адамнан аспаса керек. Бірақ ғасырдың ортасына қарай әскери-әкімшілік және саяси ахуалдың кемелденуіне орай аталмыш еуропалықтардың саны 250-300 адамға дейін арта бастады [1.6 б.].

Қазақстан мен Орта Азиядағы немістердің әлеуметтік типі мен социомәдени функциясы америкалық тарихшы және әлеуметтанушы Джон Армстронгтың және оның ізбасары неміс тарихшысы Андреас Каппелердің «мобильдік диаспора» теориясымен айқындала түседі [1.7 б.]. Бұл теорияға сәйкес, Ресейдің остзей провинциясының немістері мен көршілес еуропалық мемлекеттердің білімді тұрғындары патшалық Ресейдің протекционизм саясатына орай, алып мемлекетте динамикалық тұрғыдан қоныстана бастаған және дисперсті сипатта оның барлық географиялық аумағына таралды. Германдық мобильдік диаспора басты үш әлеуметтік топтан тұрды. Атап айтқанда, аристократия (әскери іс пен басқару аппаратына маманданған), экономикалық қызметті атқарған қалалықтар және ғылым мен мәдениетке өзіндік үлес қосатын білімді буржуазия [1.8 б.].

XIX ғасырдың 80-90 жылдары қызыл империяның Қазақстан мен Түркістан өлкесіне қоныстандыру үдерісі күшейе түсті. Ал XX ғасырдың басында Столыпиннің аграрлық реформасы немістердің миграциялық толқынына тың импульс берді. Яғни, Еділ мен Қара теңіз бойындағы губернияларда ғұмыр кешкен немістер империяның оңтүстік-шығысына қоныстана бастады. Өкіметтік 1881 жылғы «шаруаларды уақытша қоныс аудару» ережесі мен 1889 жылғы «Ауыл тұрғындары мен мешандарды елдің азиялық бөлігіне ерікті түрде қоныстандыру» туралы заң ресейлік және шет елдік немістердің миграциялық көңіл-күйі күшейе түсті. Ал 1890 жылы Ресей ІІМ Қазақстанға немістердің қоныстануын заңдастырған құжат қабылдады. Ал бұл жайтқа, әрине, Транссібір теміржол магистралі орасан зор инфрақұрылымдық мүмкіндік туғызды. Демек, еуропалықтар аталмыш жол бойымен еркін көшуге мол мүмкіндік алды.

XIX ғасырдың соңындағы аграрлық көші-қон саясатының нәтижесінде Қазақстанның барлық аймағына тек перифериялық өлкенің немістері Германия мен Австро-Венгрия елдерінің урбандалған жерлерінен ағыла бастады.

1897 жылғы алғашқы империялық санақ нәтижесінде Қазақстанға 2613 неміс ұлты өкілдері келген, солардың 600-і немесе 30 пайызы қалаға келсе, ал қалған 2013-і қаланы тұрақты мекенге айналдырды. Демек, немістердің урбандалу көрсеткіші жалпы империялық неміс халқының көрсеткішінен 7 пайызға асып түсті. Яғни мұндай өзгешелік Қазақстан мен Орта Азиядағы неміс диаспорасының этно-әлеуметтік бейнесін жалпы ресейлік неміс сегментінің әлеуметтік базисінен ерекшелеп тұрды.

Алғашқы неміс елді мекендері елімізде өткен ғасырдың басында пайда бола бастады. І дүние жүзілік соғыстың басында олардың саны артып, географиялық қоныстану аймағы кеңейді. Столыпиндік аграрлық реформаның нәтижесінде немістердің саны тез ұлғая бастады. Өйткені патша үкіметінің саясатының жемісі ретінде, ауыл шаруашылық мәселелер сыртқы миграциялық

толқынның есебімен толыға түсті. Дала өлкесінде алғашқы ірі неміс ошағы – Ақмола облысының Омбы уезінде пайда болды. 1915 жылға қарай Ақмола губерниясының аумағында ұзын саны 56 неміс поселкесі дүниеге келіп, 260 мың десятина жерде 27 мың адам ғұмыр кешті [3].

Еділ бойының немістері империяның азиялық бөлігіне қоныс тебуге мүдделі болды, өйткені бұл жерлерге келген қоныстанушыларға 15 десятина жер өмір бойына сыйлық ретінде қазынадан берілетін. Ақмола облысында әрбір қоныстанушы отбасына 54 десятина жер мемлекеттік қазынадан бөлінетін. Сонымен қоса өкімет миграциялық толқынды күшейту мақсатында жат жерліктерге өзге де мемлекеттік жәрдемақылар мен жеңілдіктерді беруге даяр болды. Ақмола уезіне қарасты Рождественское елді мекеніне көшіп келгендерге 300 рубль ақша мен тегін үй берілетіндігі жөнінде қауесет тарап, аймаққа Самара мен Саратов губернияларынан адамдар ағылып келе бастады [4].

Тұңғыш неміс қоныстары 1880 жылдары Сырдария облысының Әулиеата уезінде пайда бола бастады. Олар Таврия губерниясының Самара мен Бердяев уезінің Новоузенск жерінен келген неміс-меннониттер болатын. Олар 1882 жылы Талас даласында 100 отбасынан тұратын 4 елді мекеннің іргесін қалады: Николайполь, Владимировка, Андреевка және Романовка. Олардың барлығы Николайполь қоғамының туының астына біріккен болатын. Жаңа қоныста діни бірлестік құра отырып, неміс диаспорасы 1890 жылы Орлов поселкесінің іргесін қалады.

1891-1892 жылдардағы Поволжье бойындағы астықтың шықпай қалуы мен ашаршылық немістердің Орталық Азия мен Қазақстан территориясына ең ірі миграциясын бастады. Ірі көші-қон толқының арасында жүздеген колониялық отбасының мүшелері де болатын. Осы жылдары 84 отбасыдан құралған Ташкент уезіне қарасты Константиновский поселкесі пайда болды. Ұзын саны 482 адам ел аумағына көшіп келді [5].

1897 жылғы алғашқы империялық санақтың нәтижесі бойынша, Орталық Азия мен Қазақстанда 8870 неміс, оның ішінде 3020-сы қалада, ал 5850 адам уезде қоныс тепті. Ал империя бойынша 1 млн. 790 мың немістің 23,3%-і қалада тұрды [6]. Яғни, немістердің урбандалу үдерісі төмен болды, өйткені олар жер шаруашылығымен айналысқан болатын.

Неміс ұлты өкілдерінің еліміздің аумағына басталған екінші толқынды миграциясы 1939-1945 жылдардың аралығын қамтыған алпауыт соғыспен тығыз байланысты болды. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, екінші дүние жүзілік соғыс еуропалық құрлықтың халқын ата қонысынан өзге аймаққа ауыстыруға әсер етті. Эвакуация, депортация, құлдыққа ұшырау – екінші дүние жүзілік соғыстың синониміне айналды. Мұндай ауыртпалықты Еуропаның толықтай дерлік халқы сезінген еді. Бессарабия, Солтүстік Буковина, Балтық жағалауы мемлекеттерінен көшірілген неміс халқы жайында барлық мәліметтер алынып отырды. Әсіресе, Латвия, Литва, Эстония елдерінен депортацияланған немістердің киім-кешек, азық-түліктеріне дейін толыққанды тексерулер жүргізіліп отырды. Соғыс қарсаңында-ақ дипломатиялық келісімшарттарға сәйкес, рейх жерлеріне тек неміс ұлты өкілдері ғана көшірілетін [7.1 б.].

Кенес Одағы тарапынан репатриациялық шарамен айналысқан НКВД басшысы Л. Берия мен НКВД төрағасы В. Молотов болатын. Алғашқысы 1941 жылы немістердің депортациясын бастап, соғыс аяқталған соң ең ірі көлемде неміс ұлты өкілдеріне амнистия жарияла бағытын орындап, олардың Германия төңірегіне бірігу үшін тырысқан болатын. Ал В. Молотов болса, А. Гилермен немістердің КСРО-ға депортациялау мәселесін талқылап қана қоймай, өткен ғасырдың 50-жылдары Одақтық лагерлерде қамауда отырған неміс ұлты өкілдерінің өздерінің тарихи отандарына қайта көшулеріне мүмкіндік туғызуға мүдделілік танытқан болатын.

Ұлы Отан Соғысы қарсаңында Германияның территориясында Гитлердің қыспағымен немесе ерікті түрде қоныс тепкен КСРО азаматтарының саны өте көп болды. Мәселен, Н. Толстойдың есептеуінше, бір миллионға жуық бұрынғы кеңестік әскери тұтқындар вермахта қызмет етті. Германдық фашизмге қарсы шыққан бірде бір держава оларға кеңес елі секілді көп солдат бермеген болатын [7.2 б.].

КСРО аумағынан тыс қалған халықтарды қайтару мақсатында Одақтастар арасындағы келісімшартты И. Сталин Тегеран конференциясынан бастап, Ялта, Потсдамда да жалғастырған еді. 1943-1947 жылдары бұрынғы оккупацияланған аудандардан кеңес билігі тарапынан бес жарым миллионға жуық азаматтар репатриацияланды. АҚШ пен Ұлыбритания тарапы И. Сталиннің бұл ұсынысымен келісіп, өздерін кеңес азаматтары ретінде санайтын әр түрлі ұлт өкілдерін қайтару мәселесі толықтай дерлік қолдау тапқан болатын. Мәселен, 1939 жылға дейін КСРО шекарасында ғұмыр кешкен азаматтар өздерінің ынта-жігерлеріне қарамастан репатриациялануға ұшырауы қажет болды.

Сонымен қатар саммитте Шығыс Пруссия аумағынан силездік, судеттік фольксдойчелерді қайтару проблемасы да күн тәртібіне қойылды. И. Сталин, Ф. Рузвельт, У. Черчилль аталмыш конференцияда неміс азаматтарының соғысқа дейінгі Германия территориясына қайтып орлауы

мәселесін толық мақұлдады. Үш азаматтың мұндай ой-пікірлері 14 миллионнан астам адамның тағдырын өзгеріске ұшыратқан болатын.

Мұндай келісім екі жақты формулада жүзеге асты: біріншіден, бұрын кеңестік азаматқа ие болғандардың барлығы КСРО аумағына қайтып оралатын болды. Ал екіншіден, Германияға Польша, Чехословакия және өзге де шығыс еуропалық елдердің азаматтары қайтып оралатын болды [7.3 б.].

Немістік миграция тарихында келесі бір эталонды мәселелердің бірі – ел ішіндегі жалпы тұрғындарға шаққандағы немістердің миграциялық дағдарысы болып табылады. Яғни өткен ғасырдың 80-ші жылдарына дейін елде жарты миллионға жуық неміс ұлты өкідері тұрған еді, олар республикадағы ең ірі үш диаспораның қатарында болатын. 1980-ші жылдардың ортасынан бастап, Алманияға немістердің көптеп қоныс тебу үдерісі басталды. Әрине, мұндай миграциялық толқын немістердің санын азайтқанымен, соңғы жылдары олардың санының тұрақталуы байқала бастады.

Дегенмен өткен жүз жылдықта неміс ұлты өкілдерінің ел аумағындағы тұрғындар арасындағы үлес салмағы азая бастады. Өйткені Кеңестік биліктің диаспораға байланысты ұстанған, әрі қолданған саясаты азшылықты құрайтын халықтардың үлкен үрейін туғызды. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, неміс халқы XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап, өздерінің тарихи мекендеріне қарай көше бастады. Капиталистік қатынас. нарықтық экономика және транспарентті қоғамды әлдеқашан берік ұстанған Герман Федеративтік Республикасына қайтып оралу сол кезеңдегі кеңестік неміс ұлты өкілдері үшін үлкен арманға айналды. қарсы Өйткені Кеңес үкіметі эмиграциялық саясатқа рұқсат бермейтін іс-шараларды ұйымдастырумен болды. Тіпті, эмигранттарға заңды құқық беретін конституциялық күш те болмады. Керісінше, барлық заңды құжаттар эмиграциялық саясатқа кереғар сипатта жасалған болатын [8.1 б.].

Ресейлік немістердің батыс еуропалық мемлекетке қайтып оралуына бірнеше жағдайлар ықпал етті. Біріншіден, немістер жергілікті халықпен ассимиляцияға түсуге қарсы болды. Әсіресе, 1965 және 1967 жылдардағы Мәскеуде өткен конференциядан соң ұлттық автономияны құруға тырысқан немістерде ешқандай да мотивациялық күш-қайрат қалмады. Олар да неміс халқына автономиялық мемлекеттің құратындығына үлкен күмән келтірген соң, тұрғылықты мекен-жайды ауыстыруға қуана келісетіндіктерін айқын білдіре бастады [8.2 б.].

Неміс диаспорасының өздерінің тарихи отандарына кетіп қалуының себептері мен қатар қайтып оралуы мәселесін де қарастырған жөн. Себебі еуропалықтардың елімізге қайтадан қоныс тебуі кездейсоқ нәрсе емес. Аталмыш жағдайға байланысты бірнеше себептерді қарсыруға болады. Мәселен, Қазақстанның белгілі жазушысы, аудармашы, публицист, Қазақстан жазушылар Одағының мүшесі Герольд Карлович Бельгердің айтуынша, 1989 жылдан бастап осы уақытқа дейінгі аралықта 700 мыңнан астам неміс азаматтары Германияға көшіп кетті. Бірақ елге қайтып оралған немістер аз емес. Өйткені олар кеңестік азаматтар ретінде, батыс еуропалық менталитетке сіне алмаған. Жазушы өзін кеңестік неміс адамы ретінде тарихи отанның немістерімен тағдырларының ортақ еместігін айта келе, дойчтық салт-дәстүрден, тіл мен ділден, фольклордан айырылғандығын атап көрсетті. Дегенмен Қазақстанда кез келген ұлт өкілінің өмір сүруіне барлық жағдайлардың жасалғандығын мақтанышпен айтты [9].

Германияға кеткен немістер өздерінің тарихи отанынан үлкен үміт күтеді. Яғни ГФР қандастарына барлық материалдық жағдаймен қамтамасыз етуге тиіс екендігі бүгінгі кеңестік немістердің стереотипіне айналып отыр. Алайда нарықтық қатынас заманында әрбір адам өзінің еңбегі, ерік-жігерімен ғана материалдық тәуелділіктен құтылатындығы аян. Міне, бұл жағдай да немістердің елімізге қайтып оралуына ықпал етеді [10].

Германияға кеткен немістердің қайтып оралуы экономикалық жағдаймен де тығыз байланысты. Өйткені Батыс Еуропа аймағы ретінде Германияның сервистік қызметі мен тұтыну бағамы елімізбен салыстырғанда анағұрлым жоғары. Осыған орай, тарихи отанына оралғандардың жұмыспен қамтылуы және отбасын қамтамасыз ету үшін жақсы қызметке тұру керек. Ал кейбір мамандықтар шет елде сұранысқа ие болмағандықтан немістер жұмысқа орналаса алмай, қайтып оралуға мәжбүр болды [11].

Туған жерге деген сағыныш (ностальгиялық күй), туған туыстары және достарымен қатынасты үзбеу сияқты мәселелер де Қазақстанға оралған немістердің арасында орын алып отыр [12].

Сталиндік заманда – сатқындар, Орта Азия мен Сібірде – фашистер, тарихи отанында – русактар (руссиш швайне), Еділ бойында – сауатсыздар деген жағымсыз атқа ие болған немістер Германияда өгейдің күйін кешті. Жергілікті тұрғындардың тарапынан сенімсіздік пен өзге халықтықтың жағдайына ұшырап, бөгде адам ретінде жат жерліктің күйін кешті [13].

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы неміс диаспорасының тарихын бірнеше мәселелер негізінде қарастыру қолға алынды:

Біріншіден, миграцияның теориялық-әдіснамалық проблемалары аясында немістердің ел аумағындағы спецификалық элементтері қарастырылды;

Екіншіден, елімізде немістердің пайда болу тенденциялары мен процестері айқындалды;
Үшіншіден, неміс ұлты өкілдерінің миграциялық дағдарысы талдауға алынды;
Төртіншіден, еуропалық халықтардың Қазақтың кең сахарасына қайтып оралу фактілерінің себеп-салдары анықталды.

1. Ерофеева И.Ф. Типы миграции немцев в Казахстан в дореволюционный период. – 159-160 с.
2. Немцы России (энциклопедия). В 3-х томах. – Москва: Изд-во «Энциклопедия Российских Немцев», 1999-2006 (Предс. редкол. В. Карев, О. Кубицкая).
3. Материалы по переселенческому хозяйству в Степной и Тургайской областях, собранные и разработанные Экспедицией по исследованию Степных областей. – Том II. Акмолинская область, Акмолинский уезд. – СПб., 1907. – С. 3 (вторая пагинация).
4. Немецкое население Центрального Казахстана в первой половине 20-х гг. XX в. // Культура и интеллигенция меняющихся регионов России: XX в. Интеллектуальные диалоги: XXI век. Россия-Сибирь-Казахстан: Материалы VI Всерос. науч. и науч.-практ. конф. с международным участием (Омск, 3-5 окт. 2006 г.) / Отв. ред. В.Г. Рыженко. Ч. 2. Омск: Межд. ин-т стратегич. проектир., 2006. – 328 с. – С. 252-257.
5. Обзор деятельности правительственной агрономической организации в Сибири и Туркестане в 1913 г. – Петроград, 1915. – С. 40.
6. Составлено автором по материалам: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Уральская область. Вып. 88. – СПб., 1904; Тургайская область. Вып. 87. – СПб., 1904; Акмолинская область. Вып. 81. – СПб., 1904; Семипалатинская область. Вып. 84. – СПб., 1905; Астраханская губерния. Тетрадь 2. – Вып. 2. – СПб., 1904; Семиреченская область. Вып. 85. – СПб., 1905; Сыр-Дарьинская область. Вып. 86. – СПб., 1905; Закаспийская область. Вып. 82. – СПб., 1905.
7. Иларионова Т.С. Желания и возможности: проблема выезда немцев из СССР в контексте послевоенных Советско-Западногерманских отношений (1955-1964). – 367 с.
8. Армборст К. Эмиграция российских немцев в ФРГ в 1970-1987 гг.: основания и причины. Стр. 385).
9. http://www.np.kz/hotnewstop/7816-nashi_nemcy.html
10. <http://www.postsoviet.ru/print/publications/64/>
11. http://rus.azattyq.org/content/Kazakh_germans_in_Germany/1866712.html
12. <http://www.nur.kz/912679-kazakhstanskije-nemcy-mogut-vernutsya.html>
13. <http://www.kp.ru/daily/24074/310841/#close>

ТУЛЕШОВА Ұ. Ж.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының ассистенті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы.

X-XII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ВИЗАНТИЯНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Византия тарихы мен мәдениетін зерттеу медивистиканың ең маңызды салаларының бірі. Кез келген ортағасырды зерттеуші ғалым бұл тақырыптан аттап өте алмайды. Сондықтан да осы алып мемлекеттің тарихын, әсіресе, мәдениетіндегі өзіне тән еш қайталанбас ерекшеліктерін жете білген дұрыс. Себебі, аталып отырған мәдениеттің ықпалы Қазақстанның байырғы тұрғын халықтарын да айналып өткен жоқ және бұл халықтар мәдениетінің де әсерін өзіне алып отырды.

Византия мәдениетінің ерекшеліктері Византияның ерте кезеңінде-ақ интенсивті дамып, кейінгі кезеңдерде нақты қалыптасты. Византиялық мәдениеттің ерекшелігіне ең алдымен византиялық мәдениеттің «ашықтағын», яғни алуан түрлі мәдениеттердің әсер етуін жатқызу керек. Оған мемлекет сыртындағы көрші мемлекеттер мен халықтар мәдениеттерімен қатар империяның полиэтникалық халықтарының, яғни ішкі мәдениеттердің де әсері болды. Грек-римдік мәдениет византиялық мәдениеттің негізінде бола отырып, оның қалыптасуы мен дамуы барысында Шығыстың көптеген халықтары мәдениетінің элементтерімен байытылды, бұл өз кезеңінде Византия мәдениетінің Батыс Европа мәдениетінен ерекшелігін қасиеті. Дәл осы грек-римдік мәдениеттің алуан түрлі шығыстық мәдениеттердің, соның ішінде күштілерінің арасында жеңіске жетуіне Византияда антикалық мәдениеттің мұраларының маңызды масштабтарда сақталынуы әсер етті. Осында шығыс және батыс өзара әсерлесуі аясында, біздің ойымызша, кейінгі антикалық элементтер мен ортағасырлық қоғамдық туындап келе жатқан мәдениетінің органикалық синтезі жүзеге асты.

X ғ. Византия мәдениетінің тарихындағы жаңа кезең басталады. Осы уақыттан бастап қоғамдық сана тұрақтануы басталып, христиандық богословияның жүйеленуі аяқталады. Ғылымда, богословияда, философия мен әдебиеттегі жетістіктердің барлығының ортақтануы мен классификациясы жүзеге асады.

Қоғамдық ой, әдебиет, өнер шынайылықтан бөлініп, жоғары, абстрактілік идеялар шеңберінде тұйықталып қалады. Осы уақытта византиялық эстетиканың негізгі принциптері толығымен қалыптасады. Идеалды эстетикалық объект рухани аяға көшіріліп, ол енді анықталған эстетикалық категориялар арқылы сипатталады, олар мысалы, ғажап, жарық, түс, образ, белгі, символ. Бұл категориялар рухани мәдениет пен өнердің жаһандық мәселелерін жарықтандыруға көмектеседі. Көркем шығармашылықта дәстүрлілік пен канондық басымдылыққа ие болады. Өнер енді ресми діннің догматтарына қарсы келмейді, керісінше оған белсенді қызмет етеді [1].

XI-XII ғғ. Византия мәдениетінде маңызды дүниетанымдық қозғалыстар орын алады. Ауылдық қалалардың дамуы, кәсіпшілік пен сауданың артуы, қала тұрғындарының саяси және интеллектуалды санасының өсуі, орталықтандырылған мемлекет жағдайындағы феодал үстем табының консолидациясы, Комниндар тұсында Батыспен жақындасуы осының барлығы мәдениетке әсерін тигізбей қойған жоқ. Позитивті білімнің қорлануы, жаратылыстану ғылымдарының баяу болса да үзіліссіз артуы, Жер және Ғаламшар туралы адамның көзқарастарының артуы, теңізде жүзу, сауда, дипломатия, заңды оқу қажеттілігі, Европа мен араб әлемімен дамыған мәдени араласудың барлығы да Византия мәдениетінің баюы мен византиялық қоғамның дүниетанымындағы ірі өзгерістерге алып келді [2, с.125].

Византияның VIII-IX ғғ. халық массаларын пайдалануға орталықтандырылуына негізделген қоғамдық құрылысы уақыт өте келе өзгере бастады. Ресми түрде орнықтырылған дәстүрлерге қарамастан X ғ. бастап қоғам ақырындап қайта құрылады. Ең алдымен X ғ. бастап ірі жер иелігі кең тарайды, онымен бір уақытта Константинопольдің экономикалық өмірдегі монополиясы жойылып, провинциялық қалалар бой көтере бастайды. XI-XII ғғ. Византияның саяси және шаруашылық өмірінің орталықтануы нәтижесінде тас және кірпіш шіркеулер империяның барлық дерлік ауылдық жерлерінде салынады. Аталып отырған кезеңде ауылдық жерлерде де, қалаларда да экономикалық алға жылжудың іске асуы нәтижесінде империяда феодалдық құрылыс өзгеріске ұшырайды, ауылдық жерлерден ірі жер иелері жаңа аристократия буынын қалыптасады. Елдің саяси өмірінде де өзгерістер жүзеге асады. Византияның билеушілері XI ғ. дейін өз мемлекетін Европаның жалғыз заңды империясы ретінде таныды. Бір жағынан көптеген жеңілістерді бастан кешіруі, екінші жағынан Батыс елдерімен кеңейіп жатқан қарым-қатынастар бұл идеяларынан бас тартып, изоляцияны жоюға алып келді. Византия империясы белсенді түрде дипломатиялық қатынастарға түсіп, көрші және алыстағы мемлекеттермен одақ құрады, келісімдерді әулеттік некемен бекітеді, Батыстан рыцарьларды қызметтерге шақырады, Батыс көпестері үшін нарықтар ашады. Барлық осы өзгерістер саяси, экономикалық қатынастар артынан мәдени өзара әсерлесуді туындатады: тілдік қиындықтар мен діни қайшылықтарға қарамастан мұндай байланыстар жүзеге асып отырады [3, с. 236-237].

Император Феодосийдің 395 ж. қазасынан кейін Рим империясының шығыс бөлігі батыс бөлігімен қайтадан қосылған жоқ және бұрынғы он төрт диоцездің ішінен сегізі (Египет, Азия, Понт, Сирия, Шығыс, Македония, Греция және Фракия) құрамына кірген жеке мемлекет Византия бөлініп шықты. Византия тұрғындары өздерін «ромейлер», яғни римдіктер деп атап, өз мемлекетін «ромейлер империясы» деп атады. Шынымен, империя тұрғындарының басым бөлігін гректер мен Шығыстың эллиндік халықтары құрағанымен және ең басынан негізгі тіл латын емес грек тілі болғанмен, византия тікелей ежелгі Рим империясының тікелей жалғастырушысы болды. Батыста империя көрші тайпалардың жаулап алушылық жорықтарынан және құлдардың көтерілісінің нәтижесінде V ғ. өзінде жойылса, Шығыста империя сақталынып, өз бетінше мыңдаған жылдар бойы өмір сүрген феодалдық мемлекет Византия империясына айналды. Алайда, тарихтан көретініміздей Шығыста да жаугершілік соғыстар, құлдар мен колондардың көтерілістері болғаны белгілі, бірақ империяға бұл тығырықтардан дұрыс жол тауып, ірі жер иеленушілердің үстем етуші билігін, орталықтандырылған бюрократиялық билеу механизмін, жоғары мәдениетін сақтап қала алды. Византия мәдениетінің ерекшеліктері тек қана мәдени салада ғана қалыптасып, дамыған жоқ. Ортағасырдағы ең алдыңғы қатардағы мәдениеттің ерекшеліктері ғасырлар бойы түзіліп, империядағы барлық салаға тәуелді болып, олардың әсеріне душар болып отырды. Ең алдымен Византия империясы мәдениетінің ерекшелігі, оның өміршеңдігі державаның экономикасына байланысты болды. Революциялық дағдарыс пен жаугершілік соғыстардың артқан кезеңінде империяның шығыс бөлігі батысқа қарағанда аз тоналды. Оның құрамына империяның табиғи жағынан ең бай өңірлері Египет империяны асыраушы, Антиохия, Тир, Бейрут сияқты ірі сауда, өнеркәсіптік және мәдени орталықтары бар Сирия, Кіші Азияның кең байтақ жерлері кіріп, олар сонымен қатар Римнің тонаушылық саясатының зардаптарын үлкен дәрежеде басынан кешіре қойған жоқ. Бұл аудандардың өзара және Шығыс елдерімен экономикалық байланыстары империяның ең мүшкіл кезеңдерінде де тоқтамады, Египеттегі Александрия, Сириядағы Антиохия, Европадағы Фессалоника мен Константинополь сияқты ірі қалалардың өмірі бір минутқа да тоқтаған жоқ. Әсіресе, Константинополь қаласының маңызы зор болып, ол Маркстің айтуынша, «Шығыс пен Батыс

арасындағы алтын көпір» болып, Үндістанға теңіз жолы ашылғанға дейін ірі сауда нарығының рөлін атқарып отырды. Константинополь арқылы Европаның Қара теңіз елдерімен, Иракпен, Қытаймен, Үндістанмен жасаған барлық дерлік сауда саттық байланыстары жүріп отырды. Дәл осында қымбат жүннен және жібектен жасалған маталарды шығаратын көптеген өнеркәсіп орындары, қолөнер бұйымдары және алуан түрлі әшекей бұйымдары жасалды. Византияның ірі делдалдық саудасы және оның алуан түрлі өндірістік орындары императорларға өз қолдарында өте қомақты қаражат жинақтауға мүмкіндік беріп отырды. Византия билеушілерінің кірісі кей уақытта Европаның ең ірі феодалдық мемлекеттерінің кіріс көлемінен әлдеқайда артық болған. Сондай-ақ, византиялық алтын монета (номисма, бизант) сол замандағы әлемдегі барлық мемлекеттерде болып, халықаралық айырбастың ең кең тараған құралына айналды. Византияның кең көлемдегі қаржы ресурстары сол уақытта бітпестей көрінген, оның сыртқы саясатында маңызды рөл атқарып отырды [4].

Византия империясының дамуындағы тағы бір ерекшелік оның аграрлық құрылымының өзіндік ерекшелігі. Мұнда Батысқа қарағанда, әлдеқайда жоғары дәрежеде шаруалардың еркін тұрғындары және кей жерлерде тіпті ежелгі қауымдастықтардың сарқыншақтары да сақталынды. Еркін шаруаларды крепостнойларға айналдыру және ұсақ меншік иелерінің ірі жер иеленушілердің жұтып қоюы бұл жерде жүзжылдықтарға созылып, Батыстан әлдеқайда артта қалды. Бұл үрдіс мұнда да өз шегіне жеткенде, көрші тайпалардың енуімен олардың рулық қоғамдық қатынастары бірге келіп, еркін шаруалардың жойылуын қайтадан артқа жылжытып отырды.

Дәл осы сияқты кейбір провинцияларда өте берік орныққан құл иеленушілік та V ғ. бастап құлдардың күші пайдаланылғанымен жетекші рөл атқара қоймайды. Егер де еркін шаруалардың сақталынып қалуы византиялық биліктегілерге өзінің әскери күштерін үзіліссіз толықтыруға және жанартуға мүмкіндік беріп отырса, яғни Византияның сыртқы саясатында тұрақтылығын сақтап отырса, құл иеленушіліктің сақталынып қалуы империяның үстем етуші тобына революциялық дағдарыстың шиеленіскен уақытында III-V ғ. ішкі саяси тұрақтылығын ұстап отырды. Шығыста ірі жер иеленушілер өздерінің экономикалық және әлеуметтік позицияларын сақтап, олардың үстемдігіне қауіп төндіріп отырған күштерге қарсы тұруымен қатар, бір уақытта Батысқа қарай жылжи бастады. Батыста құл иеленушілікті қалпына келтіру әрекеті жүзеге аспағандықтан, Византияға да өз кезегінде экономикалық, әлеуметтік қатынастарды феодалдық қайта құру жолына түсу қажет болды, бірақ феодалдана отырып ірі құл иеленушілер мен жер иеленушілер орталықтандырылған билік аппаратын шығыс деспотизмі формасында сақтап, өздерінің саяси үстемдігін орната алды.

Сонымен қатар, Византияның тұрақтылығына оның астанасының ешбір салыстырусыз стратегиялық орналасуы әсерін тигізді. Константинополь түбекте орналасып, екі жағынан оны су шайып жатқан және құрлық жағынан бұл қала екі қатарлы қорғанмен қоршалды, мұның бәрі астананы сол уақыттағы әскери техника жағайына қалаға кіру мүмкін болмады. Бұл астананың қабырғасында көптеген дұшпандардың әскерінің қабырғасы қайысқан, Византия теңіз флотынан көптеген әскер жеңіліс тапқан, ал империя астанасы мүлт етпей тұрғанда, империяның өзі де өмір сүруін тоқтатпайтыны белгілі. Византия тарихындағы жоғарда айтып өткендей маңызды ерекшелігі феодализация үрісінің ұзаққа созылып кетуі болды [3, с. 104-110].

V-VI ғғ. өзінде империяның сыртқы жауларының жеңістері нәтижесінде империяның батыс бөлігіндегі ірі жер иеленушілерінің шығысқа эмиграциясы байқалып, онда олар императордан сый ретінде немесе сатып алу арқылы өте үлкен жерлерге ие болады, жеке әскер иеленеді, жеке соттары болады, түрмелерге және т. б. ие бола отырып, осылайша, феодалдық сеньерларға айналды. Бұл құбылыспен бір уақытта колондардың қанауан құтылуы мен патрония көмегімен тұтастай еркін ауылдарың ірі жеке меншік иесіне қарауы да жүзеге асты. Әсіресе ірі шіркеулік монастырь жер иеліктері қарқынды дамиды. Монастырьлар императорлардың және жеке тұлғалардың жомарт сыйлары арқасында жеке княздіктерге айналады. VI ғ. бір Константинопольдің өзінде 70 астам монастырь жұмыс жасап, ал Египетте бұл уақытта 6 млн. тұрғынына 500 мыңға жуық монахтар қызмет етті. Византияда шіркеу ертеден ақ маңызды саяси күшке айналып, кей уақытта үстем етуші ірі жер иеленушілерге қарсы шығып та отырды. Үстем етуші топтардың екеуі де ақсүйектер мен шіркеу де өз қуаттарын қарапайым халықты пайдалану мен кедейлендіру арқылы арттырып отырды. Императорлық билік уақыт өте келе феодализацияның мұндай құбылыстарымен күресуге тырысты, алайда көбіне жүзеге асып отырған жоқ. Бұның себебі де бар, көбіне императорлар сол үстем етуші топтың өзімен таққа отырғызылды және негізінен тек соған ғана сенім артып отырды.

Егер осылайша, Батыс пен Шығыстағы феодализация үрдісін қатар қояр босақ, келесі қорытынды жасауға болады. Батыста жаугершілік жорықтардың нәтижесінде толық дерлік жүзеге асып отырады, сонымен қатар, жаулап алушылар құл иеленуші мемлекеттің әскери бюрократиялық аппаратын қалдықсыз жойып жібереді; салық жүйесі жойылып кетеді, мемлекеттік биліктің қанауы азайып, еңбек етуші массаның эксплуатациясы әлдеқайда жұмсара түседі.

Ал Шығыста болса, Византияда, феодалдандыру үрдісі қуатты орталықтандырылған күш пен барлық әскери бюрократиялық күштің сақталынуы жағдайында жүзеге асты. Сондықтан да бұл үрдіс өте ұзақ уақытқа созылып, қарапайым халық үшін өте ауыр жағдайда өтті [5, с. 59-89].

Енді осы тарауды қорытындылай келетін болсақ, Византия мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасуына империяның саяси, экономикалық және әлеуметтік тарихи жағдайы тікелей себепшісі болды. Византия империясының тарих сахнасынан жойылғаннан кейін мың жарым жылдан кейін ағылшын жазушысы Редьярд Киплинг былай деп жазады:

Запад есть Запад,
Восток есть Восток,
И вместе им не сойтись...

Алайда Рим империясының өмірінің соңғы кезеңінде Батыс пен Шығыс мәдениеті қосылып, бірігіп ғұмыр кешті, бірікпейтінді қосты. Осы бір ғаламат бірігу Византия мәдениетінің ерекшелігінің негізі енді. Алайда, Византия мәдениетінің мыңжылдың ғұмырында этникалық бірлестік пен осы мәдениеттің ортақ тілінің қалыптаса алмауы таңғалдырады. Византиялықтар белгілі бір этнос болған емес, олар өздерін ромейліктер деп атап, Византияның әрбір ірі провинцияларында өздерінің қоғамдық тілдері болды, ал басымдық етуші тілдер латын және грек тілі болды. Тіпті, айтып өту маңызды деген ойдамыз, Византия империясы деген атауды тарихшылар Рим империясының шығыс бөлігін белгілеу үшін ойлап тапқан, ал тарихта шынайы Византия империясы деген атауы болған мемлекет болған емес. Сондықтан византиялық мәдениеттің ерекшеліктерін нақты бөліп алып көрсету өте күрделі, себебі ол өзін құраған халықтардың мәдениеттерінің арасында қалқып жүр. Бірақ Византия мәдениеті ескі дәстүрлер жалғасып, сол уақытта жаңа бір қағидалар пайда болғанда қалыптасып, ескінің де, жаңаның да ең құнды қасиеттерін сіңіріп алып, жаңа өзіндік ерекшеліктерге толы үлкен мәдениет қалыптастырды. Осы бір ескі мен жаңаның өзара әсерлесуі нәтижесінде кейінгі дәуірлерде Шығыстың да, Батыстың да тарихи мәдени дамуында ең маңызды әрі басты рөл атқарған Византия мәдениеті қалыптасты.

Византия мәдениетінің тағы бір маңызды ерекшелігі жоғарда атап өткен әрбір мәдени кезең алдындағысын қайталамайтындай ерекшеліктерге бай. Әрбір кезеңнің өзіне тән соғыстар, билік үшін талас тартыстар, мемлекет пен шіркеу күресі және т. б. әсер етуші саяси жағдайлары ол кезеңнің құлдырап, кейін жойылуына алып келді мұның барлығы тұтас Византия империясы мәдениетінің де жойылуына лап келуі ғажап емес еді, алайда бұл мәдениет мыңдаған жылдар бойы өмір сүріп, жеке дара мәдени құндылықтарды құрып, күллі әлем мәдениетінің әрқайсысына өз әсерін тигізе алды.

Жалпы X-XII ғғ. Византия мәдениеті үшін гүлдену сипаты тән. Бұл кезеңде византиялық мәдениетте түбегейлі өзгерістер орын ала бастайды. Әдебиетте, ғылымда, өнерде, т. б. мәдениет салаларында басқа уақыт, даму дәуірі басталады. Осы кезеңде византиялық қоғам діни қараңғылықтың қысымынан ақырындап құрқарыла бастайды. Әдебиеттегі шығармалар діни дүниетанымнан алшақтап, ендігі кезекте авторлардың өзіндік ойы мен даралығы жоғарғы баға алады, жаңа көптеген жанрлар қалыптасып, ескі жанрлар басқа түрлермен және формалармен байытылады.

Бұл кезеңдегі барлық мәдениет салалары мемлекеттік қажеттіліктерінен туындады. Мысалы, тарихи ғылым мен дін, әдебиет империяда үстемдік етуші топтың идеологиясын нығайту үшін қару қызметін атқарды.

Осы кезеңде Византия империясында діни дүниетаным мен қарым-қатынастарда, оның құралымында да өзгерістер орын алады. Бұл өзгерістер әрине, империяның саяси және әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты.

Енді осы мәселелерге жекелей, әрқайсына толық сипаттама бере отырып, оның дамуының тарихи ерекшеліктерін көрсете отырып тоқталып өтелік.

-
1. Удальцова З.В. Византийская культура. – М., 1988. - 289 б.
  2. Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. М., 1977.- 398 с.
  3. Каждан А. П. Византийская культура (X-XII вв.) – СПб., 1997.- 279 с.
  4. The Oxford Handbook of Byzantine studies / Ed. by E. Jeffreys with J. Haldon, R. Cormack. – New York, 2008. – 3-20 p.
  5. Каждан А.П. История византийской литературы. – СПб., 2002.- 528 с.

КАИРМАГАМБЕТОВ М.,

магистрант 2 курса,

МИЙМАНБАЕВА Ф. Н.

к.и.н., доцент кафедры кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
КазНУ им. аль-Фараби

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА ЛЛОЙДА ДЖОРДЖА

Внешняя политика Великобритании всегда в любое время играла большое значения для всей Европы, да и для всего мира, оставаясь на протяжении многих веков ведущей державой. Морской флот Англии всегда держал под контролем все «горячие точки» имеющиеся в мире. Не раз именно благодаря Англии поддерживался баланс сил в Европе, именно Англия была той сдерживающей силой, которая не давала лишний раз другим странам заявить о своей военной агрессии или экспансии.

Внешняя политика Англии в период общего кризиса капитализма является классовой политикой, осуществляемой в интересах монополистических групп капиталистов, которым принадлежит экономическая и политическая власть в стране. Во имя интересов английских монополий Англия вместе с другими империалистическими державами развязала первую мировую войну. Английские государственные деятели и буржуазная историография создали весьма широко распространенную легенду о том, будто бы английское правительство делало все возможное для того, чтобы предотвратить возникновение первой мировой войны, и Англия вступила в войну «вынужденно», с тем чтобы отстоять «святость договоров», «международное право», «справедливость», «свободу малых государств» и тому подобные высокоморальные принципы [1, с.13]. Однако эта легенда лишь искусная маскировка истинной роли Англии в развязывании мировой империалистической войны и целей, которые английские правящие круги преследовали в этой войне. Первый конгресс Коминтерна в Манифесте, обращенном к пролетариям всего мира, отмечает, что роль правящих кругов Англии в развязывании войны «выступает во всей своей неизмеримой преступности в свете развернувшихся событий и дипломатических разоблачений... [2, с. 333.]»

В Лондоне хотели войны. Поэтому держали себя так, что в Берлине и Вене надеялись на нейтралитет Англии, в то время как в Париже и Петрограде твердо рассчитывали на ее вмешательство.

Подготовленная ходом развития в течение десятилетий война была спущена с цепей при прямой и сознательной провокации Великобритании. Правительство последней рассчитывало при этом оказывать поддержку России и Франции лишь на столько, чтобы, истощая их, истощить Германию, своего смертельного врага. Но могущество немецкой военщины оказалось слишком грозным и потребовало не показного, а действительного вмешательства Англии в войну» [3, с. 203].

В 1925 году в секретной памятной записке Остин Чемберлен, тогдашний министр иностранных дел Англии, сделал признание, подтверждающее этот вывод. «Сомнительно, – писал он, – чтобы даже в 1914 году Германия отважилась бы развязать мировую войну, если бы она точно знала, что Британская империя придет на помощь Франции» [4, с. 51].

К аналогичному выводу об ответственности Англии за войну приходят и те английские авторы, которые добросовестно пытаются понять истинный ход событий. К. Зиллиакус, леволейбористский публицист, пишет, что «внешняя политика Англии играла решающую роль в политике силы, которая привела к первой мировой войне» [5].

Зиллиакус отмечает, что германский канцлер Бетман-Гольвег в своих мемуарах пишет, что, если бы он только знал заранее о позиции Англии, он сдержал бы Австрию и своих собственных милитаристов и войны не было бы. «Другими словами, – писал Зиллиакус, – если бы все, кого это касается, в Германии и Австрии знали заранее», что Англия выступит против них, «они были бы вынуждены сохранить мир» [5, с. 123]. Именно поэтому английское правительство и вело двойственную политику, которая должна была привести к войне.

В войне Англия надеялась, разгромив Германию, устранить своего наиболее опасного империалистического соперника. Англия добивалась ликвидации угрозы на море со стороны германского военно-морского флота, путем нанесения поражения Германии имелось в виду ослабить ее экономически и тем самым удалить немецкие товары с мировых рынков, где они серьезно теснили английские товары. Правящие круги Англии рассчитывали военной силой выбить Германию с позиций, захваченных ею на Ближнем Востоке, снять германскую угрозу Британской колониальной империи и отнять у Германии ее колонии. Нанеся поражение союзнику Германии – Турции, Англия рассчитывала расчленив Османскую империю и захватить наиболее важные в стратегическом и сырьевом отношении принадлежавшие Турции территории. «Действительная сущность современной

войны, – указывал В. И. Ленин, – заключается в борьбе между Англией, Францией и Германией за раздел колоний и за ограбление конкурирующих стран...» [6, с. 138.]. Эти империалистические цели войны нашли свое отражение в серии секретных договоров, заключенных Англией с Францией и другими союзниками.

Установление в Англии господства финансового капитала и монополий означало усиление реакционности ее внутренней и внешней политики. «Империализм, – писал В. И. Ленин, – есть эпоха финансового капитала и монополий, которые всюду несут стремления к господству, а не к свободе. Реакция по всей линии при всяких политических порядках...» [7, с. 283.]. Внешние дела Англии накануне войны велись так, реакционно и реакционно, как и в наиболее реакционных государствах Европы. Однако война отбросила английскую политику еще больше вправо, в чрезвычайной степени усилила ее реакционность. Произошло это потому, что во время войны усилилось господство монополий, увеличилось подчинение их влиянию государственного аппарата, выросла роль в стране чиновничества, бюрократии, военщины. В то же время многие буржуазно-демократические свободы были упразднены в условиях войны. Имея в виду эти процессы, В. И. Ленин отмечал в 1917 году, что «и Англия и Америка, крупнейшие и последние – во всем мире – представители англо-саксонской «свободы» в смысле отсутствия военщины и бюрократизма, скатились вполне в общеевропейское грязное, кровавое болото бюрократически-военных учреждений, все себе подчиняющих, все собой подавляющих» [8, с. 387.]. Эти изменения явились результатом воздействия военных условий на экономику и политику английского империалистического государства.

Агрессивная, империалистическая война не могла не привести к большому усилению реакции во внутренней жизни страны. Известный английский либеральный публицист Норман Энджел пишет: «Мы отказались от относительной свободы и терпимости, от демократии, от уважения человеческой жизни, порядка, которыми мы располагали в довоенные годы, не потому, что сознательно решили, что это плохие вещи. Мы отказались от этих вещей потому, что они мешали нам «выиграть войну», а для выигрыша войны нужна была неограниченная власть, «действие», насилие, безжалостность, – и мы приобрели вкус к этим методам... Эта огромная переоценка моральных и социальных ценностей была побочным продуктом... военной необходимости» [9, с. 56.].

Режим «военной каторги», установленный в Англии в годы войны, не смог предотвратить проникновения в страну идей Великой Октябрьской социалистической революции, идей мира, заложенных в ленинском Декрете о мире. Они овладевали умами трудящихся, и в английском народе начал быстро нарастать протест против империалистической войны, которую вела Англия. Этот протест был настолько могуч, что грозил сорвать военные и внешнеполитические планы английского империализма, и поэтому вызвал глубокую тревогу в правящих кругах страны. Как отмечается в официальной английской «Истории Парижской мирной конференции», «вся ситуация была изменена русской революцией... Успешное свержение русскими рабочими власти царя придало уверенность рабочим других стран. В рабочих организациях начали приобретать популярность утверждения о том, что правительство неспособно заключить мир и что нет возможности добиться победы» [10, с. 206.].

Поэтому правительство Ллойд Джорджа решило выступить с заявлением о военных целях Англии. Перед Ллойд Джорджем стояла трудная задача. Он должен был так изложить военные цели английских правящих кругов, чтобы трудящиеся Англии сочли их справедливыми и прониклись готовностью продолжать нести тяготы войны во имя достижения этих целей, в то же время. В заявлении должны были найти новое подтверждение тем истинным целям войны, к которым стремились английские империалисты. Заявление о целях войны имело в виду противопоставить советской программе немедленного всеобщего мира без аннексий и контрибуций, сформулированной в Декрете о мире и завоевывавшей все большую и большую поддержку со стороны английских трудящихся. Ллойд Джордж вспоминает о тех днях конца 1917 года: «Среди рабочих росло волнение, носившее тревожный характер; оно в любой момент могло стать опасным... Необходимо было убедить народ, что мы продолжаем войну не во имя одного лишь мстительного или грабительского триумфа, но имеем определенные цели мира и что эти цели справедливы и вполне достижимы» [11, с. 39]. Состояние умов трудящихся тревожило не только правительство и буржуазию, но и оппортунистических, реформистских лидеров английских тред-юнионов и лейбористской партии. Поэтому Ллойд Джордж без какого-либо труда достиг единства действий с этими лидерами. В связи с тем что в Англии на протяжении 1917 года росло в рабочем классе убеждение, что буржуазные правительства неспособны обеспечить окончание империалистической войны и заключение демократического мира и что рабочий класс поэтому должен взять дело войны и мира в свои руки, реформистские рабочие лидеры созвали 28 декабря 1917 г. общеанглийскую конференцию лейбористской партии и конгресса тред-юнионов для обсуждения целей войны. Конференция

одобрила подготовленный Рамсеем Макдональдом, Артуром Гендерсоном, Сиднеем Уэббом и некоторыми другими правыми лейбористами меморандум о целях войны, в котором фразами о необходимости борьбы за то, чтобы «сделать мир безопасным для демократии», прикрывались империалистические военные цели английской буржуазии [12, с.175.]. Меморандум лейбористов и профсоюзных чиновников отвечал нуждам правительства как нельзя лучше. С внешней стороны он выглядел как требование демократического мира и поэтому должен был встретить к себе сочувственное отношение со стороны трудящихся, а по существу являлся замаскированной поддержкой империалистических военных целей. Именно поэтому, отмечает Ллойд Джордж, мирные предложения лейбористов и профсоюзных лидеров «не отличались существенно от предложений, выдвинутых нами. Они значительно облегчили мою задачу» [11, с. 39.].

После этого правительство сформулировало свой документ о военных целях и согласовало его с частью либеральной партии, которая не была представлена в правительстве (группа Асквита – Грея), и с правительствами доминионов. 5 января 1918 г. Ллойд Джордж изложил эти «новые» цели войны перед многочисленными представителями тред-юнионов. Аудитория состояла из правых реформистских лидеров, и поэтому сообщение Ллойда Джорджа было встречено ими с одобрением. Лейбористская партия опубликовала документ, в котором говорилось, что «великая речь, произнесенная Ллойд Джорджем перед делегатами конгресса тред-юнионов 5 января 1918 г., является свидетельством существенного единства целей, которые в настоящее время воодушевляют английский народ» [5, с. 158.]. Этими действиями лейбористские и профсоюзные лидеры помогали английской буржуазии обманывать трудящихся в отношении истинных целей войны, подтверждали и закрепляли свой союз с ней в империалистической войне за грабительские, экспансионистские цели. Это была убедительная проверка характера внешней политики лейбористской партии, и она показала, что лейбористы не имеют самостоятельной внешней политики, сколько-нибудь принципиально отличной от политики буржуазных партий, что политика английского империализма является и их политикой. В декабре 1917 – январе 1918 года правые лейбористы дали свидетельство своей решимости обеспечить «континуитет», то есть преемственность, в вопросах внешней политики в случае прихода их партии к власти.

Ни в манифесте лейбористов о целях войны, ни в речи Ллойда Джорджа не содержалось отказа от тайных империалистических договоров. Сам Ллойд Джордж признает, что изложенные в его речи 5 января и одобренные лейбористами условия мира представляли взгляды министров и их сторонников – независимых либералов... и были впоследствии отражены в Версальском договоре [11, с. 40].

Таким образом, и в 1917-1918 годах цели английского империализма в войне оставались прежними, изменилась лишь их маскировка. В связи с победой в России социалистической революции, и расколом мира на две системы – капиталистическую и социалистическую, – английская внешняя политика приобретает еще большую реакционность. Ибо в результате этого вначале в качестве одной из главных целей Англии в войне, а затем и в послевоенной внешней политике становится борьба против социализма, против власти трудящихся в России, против революционного движения во всем мире. «Правительства, – пишет К.Зиллиакус, – начали мировую войну под давлением соответствующих плутократических кругов, полагая, что она будет такой же, как предшествующие войны, но вскоре они обнаружили, что она превращается в мировую революцию. Последняя к концу войны стала в их глазах главным врагом» [5, с. 239]. Поэтому в период между двумя мировыми войнами важнейшей целью внешней политики Англии была борьба за сохранение и упрочение капиталистической системы в целом. Добиться этого английские правящие круги рассчитывали путем ликвидации социалистического государства в России, подавления революционного движения в других странах и усиления буржуазной диктатуры внутри самой Англии.

В области борьбы против социализма наиболее ярко проявляется тесная органическая связь между внешней и внутренней политикой английского империализма. Эта связь существует и оказывает сильнейшее влияние во всех областях внешнеполитической деятельности английских правящих кругов. Тесную связь и взаимодействие между внутренней и внешней политикой государств неоднократно подчеркивал В. И. Ленин. «Выделять «внешнюю политику» из политики вообще или тем более противопоставлять внешнюю политику внутренней, – писал он, – есть в корне не правильная, не марксистская, не научная мысль» [13, с. 31].

Как внутреннюю, так и внешнюю политику английские монополии используют для создания условий, в которых они могли бы получать возможно большие прибыли. Содействие своим капиталистам в борьбе за рынки сбыта, источники сырья, сферы приложения капиталов является важнейшей целью внешней политики Англии. Английский публицист ЛевисБрод в биографии Антони Идена, одного из министров иностранных дел Англии периода между двумя мировыми войнами, отмечал, что государства «в их отношениях друг с другом твердо руководствовались

эгоистическими соображениями..., торговые интересы обществ являлись краеугольным камнем их внешней политики» [14, с. 246].

Р. Г. Хаутрей, видный английский экономист и крупный чиновник министерства финансов, писал в 1930 году, имея в виду прежде всего английское правительство, что «правительства рассматривают поддержку деятельности своих охотников за прибылями во всех частях мира как крайне важную цель их государственной политики» [15, с. 23].

Таким образом, межвоенная внешняя политика Англии являлась орудием в руках правящих кругов для достижения их экономических и политических целей.

Английский империализм является колониальным империализмом, что породило большое влияние на внешнюю политику страны колониальных монополий. Отсюда борьба за расширение и сохранение колониальной империи является важной целью внешней политики Англии. Эту борьбу английские правящие круги ведут, с одной стороны, против своих империалистических соперников и конкурентов, также добывающихся приобретения новых колониальных владений, а с другой – против национально-освободительного движения народов колониальных и зависимых стран, стремящихся к свободе и независимости. В связи с обострением противоречий между империалистическими державами и начавшимся после первой мировой войны кризисом колониальной системы колониальный аспект английской внешней политики в период между войнами приобрел особое значение.

Проблема сохранения Британской империи включает в себя не только отношения между Англией и колониями, но также и отношения между метрополией и доминионами, когда-то являвшимися переселенческими колониями, а затем в ходе упорной борьбы добившимися независимости в вопросах внутренней политики. К исходу первой мировой войны доминионы настолько укрепили свои экономические позиции, что заявили требование на признание за ними суверенитета и в области внешней политики. Связи между доминионами и метрополией ослаблялись как под воздействием неравномерности развития капитализма в Англии и доминионах, так и благодаря проникновению в экономику доминионов других империалистических держав, прежде всего США. Поэтому забота о сохранении доминионов в составе Британской империи занимала важное место в английской внешней политике на первом этапе общего кризиса капитализма.

Ведущим принципом английской внешней политики в Европе был и остается принцип «баланса сил». Английские буржуазные политики и историки утверждают, что в основе его лежит исключительно стремление Англии не допустить установления гегемонии на европейском континенте какой-либо державы. На деле же имеется в виду установление английского контроля над европейской политикой путем противопоставления и столкновения одних европейских государств с другими и тем самым их взаимного ослабления.

Таким образом, события, развернувшиеся на международной арене в 1918-1939 годах, имели величайшее значение для судеб не только Англии, но и всего человечества. Они в значительной степени оказались неожиданными для английских правящих кругов, которым пришлось мобилизовать все ресурсы своей дипломатии, чтобы попытаться отстоять позиции Британской империи. Поэтому история английской внешней политики в этот период вдвойне поучительна, в ней причудливым образом сочетались традиционные английские внешнеполитические методы с импровизацией, вызванной действием сил, которые Лондон безуспешно пытался поставить под контроль. Изучение английской внешней политики и дипломатии во время первого этапа общего кризиса капитализма помогает лучше понять современную английскую внешнюю политику.

1. «Коммунистический Интернационал в документах», – М.: Наука, 1985. – 296 с.
2. В. И. Ленин, Доклад о внешней политике на Объединенном заседании ВЦИК и Московского Совета 14 мая 1918 г., Соч., т. 27
3. «Протоколы конгрессов Коммунистического Интернационала. Первый конгресс Коминтерна. Март 1919 г.», Партиздат, 1933
4. «Локарнская конференция 1925 г. Документы», Госполитиздат, 1959
5. K. Ziliacus, *The Mirror of the Past; lest it Reflect the Future*, L 1944
6. В. И. Ленин, Конференция заграничных секций РСДРП, Соч., т. 21,
7. В. И. Ленин, Империализм, как высшая стадия капитализма, Соч., т. 22
8. В. И. Ленин, Государство и революция, Соч., т. 25
9. N. Angell, *Preface to Peace*, L., 1925
10. H. W. V. Temperley (Ed.), *History of the Peace Conference of Paris*, vol.I, L., 1920
11. Давид Ллойд Джордж, Военные мемуары, т. V, Соцэжгиз, 1938
12. H. W. V. Temperley (Ed.), *History of the Peace Conference of Paris*, vol.I, pp. 217—218; M. A. Hamilton, Arthur Henderson: a Biography, L., 1938
13. В.И. Ленин. О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме», Соч., т. 23
14. L. Broad, Sir Anthony Eden. *The Chronicles of a Career*, L., 1955
15. R. G. Hawtrey, *Economic Aspects of Sovereignty*, L., 1930

АТЫҒАЕВ А.А.,

С.А.Ходжиков атындағы №39 мамандандырылған лицейдің тарих пәнінің мұғалімі.
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

1861-1865 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚШ-ҒЫ АЗАМАТ СОҒЫСЫ

Америкадағы азамат соғысы (1861 – 65) XIX ғ. II жартысында АҚШ-тың солтүстігінде жалдама еңбек пен оңтүстік штаттардағы құл еңбегі арасындағы қайшылықтардан туған соғыс. 1861 жылдың басында екі соғысушы жақтар бір-біріне қарама-қарсы тұрды. Құрама штаттардың 31 миллион халқының 3/2-сі Солтүстікте өмір сүрді.

1861 жылдың 15 сәуірінде құлиеленуші конфедерацияның әскері Оңтүстік Каролинадағы Самтер фортын күштеп басып алды. Оңтүстікпен Солтүстік арасындағы құлиеленуші плантаторлар бастаған Азамат соғысы осылайша басталды. Құлиеленушілер өз жеңістеріне толығымен сенімді болды. Соғыстың басталған кезінде үкімет басында тұрған либерал буржуазия өкілдері еңбекшілер мен «қаралардың» белсенділігінен қауіптеніп, Одақты қалпына келтіруді өздерінің негізгі мақсаты етіп қойды. Құлдықты жою мәселесін айналып өтіп отырды. Солтүстік халық бұқарасы мұнымен келіскісі келмеді, наразылығы күшейді және үкіметтен соғыстың мақсаты мен оны жүргізудің әдісін өзгертуді талап ете бастады. Жұмысшы табы өздерінің жиналыстарында азаттыққа тек құлдықты батыл жою арқылы ғана қол жеткізуге болатынын мәлімдеді. Ел ішінде радикалды талаптар қоюдың күшеюі және майдандағы сәтсіздіктер Авраам Линкольннің үкімет саясатын өзгертуіне түрткі болды. Ол 1861 жылы шілдеде жау тыңшысының әрекетін жоюға бағытталған бірқатар шешімдерге қол қойды. Конгресс үкіметті құлатуға бағытталған бүлікке қатынасушыларды жазалау туралы, Солтүстіктің үкіметіне қарсы әрекет жасап отырған бүлікшілердің мүлкін тәркілеу туралы шешімдер қабылданды. Бүлікшіл газеттерді жапты. Бас қолбасшылықты Авраам Линкольн өз қолына алып 1862 жылы 27 қаңтарда жаппай шабуылға шығу туралы бірінші бұйрығын берді. [1.434-435 б.]

Линкольн әскери күштердің қозғалысынан кейін бірінші күні-ақ шекаралық штаттардың мәселелеріне килікті. Шекаралық құлиеленушілік штаттар-Миссури, Кентукки, Мериленд және Дэлавер конфедерация құрамына кірген жоқ. Бұл көтерілісшілердің ірі жеңілісі мен Линкольн басқармасының табысы болды. Көтерілісшілердің біркелкі құлиеленуші фронты құрып, оны Солтүстікке қарсы қол аямағаны үлкен саяси маңызға ие болды. Конфедерацияға кірмеген төрт штат Солтүстік пен Оңтүстік арасындағы буфер болып табылды. Әсіресе, егер Мэриленд штаты конфедерацияға қосылғанда, онда Одақ астанасы көтерілісшілердің аймағында болар еді. Шекаралық штаттардың ахуалы өте қауіпті болды. Күрес тоқтаусыз жүріп отырды.

1862 жылдың ортасына дейін созылған соғыс және депрессия жұмысшылардың жағдайын төмендетті. Жұмысшылардың жағдайын жақсарту үшін тез арада шара қолдану керектігін Балтимор шаруалары Линкольнға жариялады. Мұндай талаптар басқа қалаларда да болды. 1861 жылы Филадельфия жұмыссыздарының митингісі болды. Бұған қатысушылар Шығыста 1 миллионға жуық адам жұмыс іздеп жүргендігін айтты, ал батыста жұмысшы қолдардың жетіспейтіндігі белгілі болды. Қатысушылар жұмысшыларды тез арада батысқа өткізуді ұсынды.

Азамат соғысының басталғанына небәрі бірнеше ай болды, бірақ осы қысқа уақыттың ішінде жұмысшылардың сана сезімі біршама жоғарылады. 1861 жылы 31 шілдеде билік органдарына қарсы әрекет жасағандар үшін жазалау заңдары қабылданды, ал 1861 жылы 6 тамызда көтерілісшілер мен құлдардың билікке қарсы соғыс үшін қолданылатын мүліктерін конфескелеу заңы қабылданды. 37-інші конгрестің 1-ші сессиясының шешімі бойынша тікелей салық салу заңы үлкен рөл атқарды. Бұл кезде билікке қарсы шығатын бірнеше газеттер жабылды. Линкольннің шешімімен демократиялық партияның заңсыз ұйымдары көтерілісшілерді ашық түрде қолдаушылар тұтқындалды. Сатқындарды тұтқындау мен сынау шаралары эпизодтық характерге ие болды. Алда Линкольн билігінің саясатының өзгеруі үшін үлкен күрес күтті.

Егер де осы уақытқа дейін солтүстік халқы бәсекелестерді болдырмауға ұмтылған болса, онда оңтүстіктегілердің агрессиясы ұлттық жалауды алып тастауы, солтүстік халқының мазасын алды. Солтүстіктегілер шын көңілімен республиканы бөлгендерге, қарсылық білдірді. Линкольннің армия үшін 75 мың адамды шығару ұсынысына 3 мың адам қарсы шықты. Солтүстік немесе басқа ұлт өкілдерінен тұрған иммигранттардың отрядтарынан негізгі полктер құрылды. Үкіметті жақтаған әсіресе Солтүстік буржуазиясы, оның ішінде кредиторлар, оңтүстіктегілердің қарыздарының жойылуын сезіп, олар да қарсы шықты. Солтүстіктегі демократиялық партияның біраз бөлігі, «әскери демократтар» деп аталынған тобы, үкіметке әскери күштерімен көмегін көрсетті.

Солтүстіктің талантты қолбасшысы Дэвид Фарагут табысты екі операцияны жүзеге асырды. Ол Миссисипи мойнағына эскадра енгізіп, Оңтүстіктің ең ірі қаласы Жаңа Орлеанды тізе бүктірді.

Мобил бухтасына өтер жолды қоршап тұрған қорғанысты айналып өткен Д. Фаррагут конфедераттардың бронды кемелерін қолға түсірді және портты блокадаға алды.

Солтүстіктер Миссисипи өзені алқабында үздіксіз жеңістерге жетіп отырды. Алғашқы уақытта олар Теннеси штатындағы Конфедерацияның шекаралық шебін бойлай бұзып, оның барлық батыс бөлігін иеленді. Миссисипидегі стратегиялық маңызды Мемфис портын алуымен федерация орталығына қарай 320 шақырым ене алды. Генерал Улисс С. Грант басшылығындағы әскер шабуылдап отырып Теннеси өзеніндегі Шайло қаласын алды. Тың күштер келіп жетіп конфедераттардың қоршауын бұзғанға дейін қалада бекініп, қаһармандықпен қорғады. Екі жақтың да шығыны 10 мыңнан асып түсті. [2. 227-230 б.]

Алайда федералды әскер Виргинияда үздіксіз сәтсіздіктерге ұшырады. Әсіресе конфедераттардың астанасы Ричмонд түбінде жағдай қиын болды. Конфедераттардың екі үлкен артықшылыққа ие болды. Біріншіден, Вашингтон мен Ричмонд аралығындағы күшті қорғаныс айлағы (көптеген өзендер) болуы болса, екінші басымдылық «тас қорған» атанған Роберт Э.Ли және Томас Дж. Джексон сияқты талантты генералдардың басшылық жасауы еді. Бұл екеуі де Солтүстіктің атақты генералдарының өзінен бір бас жоғары тұрды. Солтүстік генералы Джордж Маккеллан Ричмондты басып алу жоспарын баяу жүзеге асыра бастайды. Алайда, жеті күндік (25.06-1.07.1862) ұрыс нәтижесінде екі жақта үлкен шығынға ұшырайды, Солтүстіктегілер бас сауғалап қашуға мәжбүр болды. Үкімет соғысушы штаттардың теңіз блокадасын (қоршап алу) жариялады. Құрлықтағы алғашқы соғыс 1861 жылы шілдеде Булл-Ран бұлағы маңында болып өтті, солтүстіктегілердің жеңілуімен аяқталды.

Оңтүстік армиясының ұйымдастырылуы күштірек және офицерлер құрамы жоғары маманданған болып шықты, негізінен америкалық армияның офицерлер кадрлары оңтүстіктің адамдары болған. Самтер құлағаннан кейін Конфедерация өзіне тағы 4 штатты қаратып үлгерді. Булл-Рандағы екінші жеңістен соң, генерал Ли Потомак өзенінен өтіп, Мэрилендке енді. Роберт Э. Лидің өз армиясын екіге бөлгендігі және сол қанат күшінің әлсіз екендігі жөнінде мәліметі бола тұра Солтүстіктің бас қолбасшысы Маккеллан батыл әрекет жасай алмады. 17 қыркүйек 1862 жылы қос армия Антитам түбінде (Мэриленд) шайқасты. Екі жақтың жалпы шығыны 4 мың адам өлідей және 18 мың адам жаралыға жетті. өзінің сандық басымдығына қарамастан Маккеллан генерал Ли әскеріне тегеурінді соққы бере алмады. Ол өз күштерін сақтай отырып, Потомакқа шегінді.

Антитам түбіндегі шайқас әскери көзқарас тұрғысынан шешуші болмағанмен, оның маңызды салдары болды. Оңтүстік штаттардың конфедерациясының режим дайын тұрған Ұлыбритания мен Франция ойларын кейінге қалдырды, бұл Оңтүстікті көптен үмітпен күткен Еуропа елдерінің дипломатиялық және экономикалық қолдауынан айырды.

Булл-Раннан кейінгі жағдайда солтүстіктегілер өз армиясын ұйымдастыру үшін белсенді шараларды қолданғанымен, шығыстағы соғыс өзінде тұрақты сипатқа айналып қалды және соңына дейін сақталып жатты. Вашингтон қаласы барлық уақыт ішінде майданды қала болып қалаберді, Оңтүстіктегілер соғыстың аяқталуына дейін диверсияларды өткізді, ал астананың қорғанысы солтүстіктегілердің тактикалық жоспарларындағы бастапқы орын алып жатты. Соғыстың алып жатқан территориясының үлкен емес бөлігінде Виргиния мен Мэриленд, Пенсильванияны алып 4 жыл ішінде кезекті соғыстармен қан-төгістер өтіп жатты, бірақ еш нәтиже бермеген. Бұл әсіресе соғыстың алғашқы кезеңдерінде айқындалды және солтүстіктерінің мықты стратегиясымен байланысты болған. Билік басында тұрған либералды буржуазия, актер мен қаралар массаларының белсенділігінің дамуынан қорқып, соғыстың басты мақсаты одақтың қайта құрылуы деп жариялады, оның бұрынғы қалпында, яғни конституция негізінде құлиеленушілік құрылымда болды. Құлдардың босатылуы олардың жоспарларына жатпады. Осыған сәйкес армия да нәтижелі соққыларды бермеуге тырысты. Офицерлердің ішінде оңтүстіктегілердің жасырын жақтаушылары болды. Солардың қатарына көптеген адамдар жоғарғы қолбасшылығы генерал Мак-Клелланды да жатқызды. Көктемде 1862 жылы бұл генерал конфедерацияның астанасы Ричмондке басып кіру ұмтылысын өткізді. Бірнеше айға созылған бұл қантөгіс сәтсіз аяқталды. [3. 121-123 б.]

Солтүстік әскерлері Ричмондтан шығып кетті, ал Вашингтон сол қалпында қарсыластардың рейдтері астында қала берді: Бұл компанияның Антитам төңірегіндегі тұңғыш жеңісінен кейін де Мак-Клеллан, талқандалған оңтүстіктегілерді әрі қарай қуған жоқ. Ол әскери басшылығынан, яғни соғыстың болуына жақтаушылардың талаптарына сәйкес босатылды. Ал батыстағы соғыс операциялары басынан бастап табыстырақ болып табылды. Соғыс операциялары Миссисипи өзенімен Теннеси штаттарын алып жатты. Мұнда 1862 жылдың алғашқы айларында генерал Грант басында тұрған армия батыс Теннесиді қарсыластардан босатып, ал кейін Миссисипи өзені маңындағы Мемфис қаласын басып алды. 1862 жылы сәуір айында Фаррагут адмиралының эскадрасы Мексикан шығанағынан Миссисипидің басындағы Оңтүстіктің ірі портына Жаңа Орлеанға кірді. Бұл қаланың құлиеленушілік көпестік «қауымдастығы» одақ әскерін қарсылықпен қарсы алды,

сондықтан бұл әскерлердің басында тұрған генерал Батлерге қатаң шараларды қолдануға мәжбүр болды. Ал қаланың жұмысшы топтары әскерге, керісінше жақсылықпен қарсы алған. «Тек төменгі қабаттардағы адамдармен ғана федералистер өзінің жақтаушыларын тапты»-деп мәлімдеді Жаңа Орлеандағы Ресей консулы. Батлер Жаңа Орлеандық негрлерден қаруланған отрядты құрды. Генерал Хантер, Оңтүстік Каролинадағы басып алған аудандарда жасағандай, Фримонд, Миссури құлдарын босатқандағы жасаған істері сияқты Батлер де өзінің еркімен бір жағынан қорқыныштан да отрядты құрды. Үш генералдың бұйрықтарына Линкольн рұқсат бермей қойды, Линкольн ол кезде жеңіл саяси буржуазия сипатында қызмет еткен.

Оңтүстіктің экономикалық артта қалу жағдайында жеңіске деген үміттері тек тәуелсіздікке ғана емес сонымен бірге Одақтың иеленуіне жеткісі келген негізінен Халықаралық есепте негізделген сипатта болған. Оңтүстіктің басшылары, ағылшындар мен француздар американдықтардың мақтасынсыз жүре алмайды деген үмітте болып, олардан Конфедерацияның жағына өтеді деп ойлаған. Бірақ бұл үміттер сәтсіз болды.

Соғыс басталған кезде Англия мен Францияда мақта өндіруші өндірістік орындары мен мақта шикізатының кіші қоры болған еді. Әрине фабрикалар жабылып қалды. Бұдан зардап шеккендер тек қана жұмысшылар болды, ал фабриканттар мақта құнын көтеруді есептей бастады, ал кейін төлемақыны төмендетуді ойлады. Негізінен мақтаның жетіспеушілігі Еуропада тек қана екі жылдан кейін сезіле бастады.

Оңтүстіктің саясаткерлері ең маңызды жерлерде қателесіп қалған, олардың ойлауы бойынша ағылшын жұмысшылары Англия үкіметінен мақта үшін соғыс талап етеді деді. Бірақ көптеген шығындар мен тоқыма фабрикаларының жабылуына қарамастан, ағылшындар Солтүстіктегілердің құлиеленушіліктегі қарсылығына едәуір жақтасты. Бұл күресте қатысқан К.Маркс былай деп жазды «Басшылықта тұрған даналардың әсеріне байланысты емес, Англия жұмысшы класының қарсыласуы, Батыс Еуропаны Атлант мұхитының сол жағындағы құлеленушілікті тарату масқара (позор) идеясынан құтқарды». Англияның басшы кластары Оңтүстіктегілердің жағдайына түсіністікпен қарап, яғни ағылшындар мен олардың арасындағы экономикалық және саяси байланыс сипатында болды, ағылшындықтар көмек беруге талпынды. Англияның жерлерінде Оңтүстіктегілер үшін әскери кемелердің құрылысы салынып дайындалды, ол американың теңіз саудасына үлкен әсерін тигізді, бірақ бұл ағылшындықтардың көмегі соғыс қозғалысында Оңтүстікке еш өзгертулерді ендірмеді. Керісінше, солтүстік штаттарының әскері әлсіз еді; Бүлікшілер өз жоспарында шет елдердің соның ішінде Англияның көмегіне сеніп отырды. Англия буржуазиясы АҚШ-тың әлсіреуі мен құлдырауына қызығушылықпен қарады.

Оңтүстік штаттар Англия өнеркәсібіне мақта жеткізушісі болып еді. Англия буржуазиясы оңтүстік штаттарында өз экономикалық орнын сақтап қалуға үміттенді. Солтүстікте 20 млн-ға жуық халық болса, ал Оңтүстікте небәрі 12 млн халық еді. Оңтүстікте өнеркәсіп саласы мүлдем болмады десе де болады. Мұнда оның экономикасында тек мақтаға көңіл бөлінгені соншалық, халыққа қажетті тамақ өнімдері, соның ішінде нан өнімдері де жеткілікті мөлшерде де өндірілмеді. Бұдан бөлек, Солтүстік штаттар Оңтүстік штат теңіз жағалауларына қоршау жасап тастады, осымен Оңтүстікке қажет болған тауарлар мен тамақ өнімдерін жеткізілуіне шек қойылды.

Алайда Солтүстік штаттар өздерінің болашақ жетістіктеріне қол жеткізу мен жоспарларын жүзеге асыруы үшін оларға ең алдымен бар күшін салып, осыған қажетті уақыт табуы керек болатын. Ал Солтүстік буржуазиясы мұндай әрекетке қатты қызығушылық таныта қоймады. Осының нәтижесінде Солтүстік әскері соғыстың бірінші кезеңінде ылғи сәтсіздіктерге ұшырап отырды. Ағылшын үкіметі соғыстың алғашқы күнінен бастап Оңтүстікке қолдау көрсетуді ойластырды: ол құлиеленуші конфедерацияны соғысушы жақ ретінде мойындап, енді тек қана осы Азамат соғысына кедергі болатын жағдайларды іздестірді. Кейіннен мұндай сылтау табылды. 1861 жылдың күзінде Солтүстік флотының капитаны Уилкс теңізде «Трент» атты ағылшын кемесін ұстап, ол жерден Еуропаға дипломатиялық тапсырмамен бара жатқан конфедерацияның екі агентін тұтқындады.

Америкадағы Азамат соғысының жүру барысын бақылауға алған Маркс Солтүстіктің бастапқы әскери сәтсіздіктерін көрсетті. Маркс: «Линкольн үкіметі құлдыққа қарсы күрес сипатын бере алмады», деп жазды. Генерал Фремонд Миссури штатында құлиеленушілерге қарсы көтеріліске шыққан құлдарға босату туралы жарлық шығарғанда Линкольн үкіметі оны жарамсыз етті. Солтүстік әскерлерінің басқаруымен жасалған стратегиялық жоспарда көптеген кемшіліктер болды. Бұл жоспарды Маркс пен Энгельс сынға алды. Маркс: «Қара тәнділерден құралған полктің өзі Оңтүстіктіктердің жүйкесіне едәуір әсерін тигізді», -деп жазды. Линкольн егер де соғысты жүргізу әдісін өзгертпесе, онда АҚШ-та революция орнауы мүмкіндігін де Маркс атап көрсеткен болатын. [4. 171-172 б.]

Соғыс АҚШ-тың экономикалық дамуына өзінің кесірін тигізді. Соған қарамастан Азамат соғысы кезінде де Американың өнеркәсібі (кен өндіру, металлургия, теміржол салу т.б.) мен ауыл шаруашылығы өзінің даму қарқынын тоқтатпады.

XIX ғасырдың соңғы ширегіне қарай бүкіл ел штаттар мен территорияларға бөлініп бітті. Батыста қоныстануды тездеткен 1862 жылы гомстедтер туралы акт болды. Ол бойынша жерді өңдеп, қоныстану шарты мен азаматтарға 64 гектар көлеміндегі жер тегін таратылды.

Батысты қоныстандыруда теміржолдар да көп қызмет атқарды. 1862 жылы конгресс "Юнион пасифик рейл-роуд" фирмасына Айова штатындағы Каунси-Блафса қаласынан батысқа қарай теміржол жүйесін салуға рұқсат қағазын берді. Осылайша елде теміржол құрылысы кең етек жайды. Трансконтинентальді теміржол торабы тоқтаусыз өсе берді де 1884 жылға қарай 4 магистраль Миссисипи өзенінің орталық бөлігін Тынық мұхиты жағалауымен қосты. Ол ішкі рыноктың және өндіргіш күштердің дамуына әсерін тигізді. [5. 118-119 б.] 1862 жылдың қаңтарында солтүстік әскерлері шабуылға шықты. Миссисипи өзені бойымен генерал Гранттың әскері Оңтүстікке қарай сәтті жылжып бара жатты. Бір мезгілде теңіз десанты және құрлықтан келген Жаңа Орлеан алынды. Алайда Ричмондтағы фронттың орталық бөлігінде Мак-Клееланның басқаруындағы Солтүстік әскері сәтсіздікке ұшырады. 1862 жылдың наурыз айында Мак-Клеелан ығыстырылды. 1862 жылдың орта шенінде Линкольн үкіметі халық қысымы нәтижесінде соғыстың шиеленісіне әкелген шараларды қабылдауға мәжбүр болған. Президент Линкольн 1862 жылы 20 мамыр күні АҚШ азаматтарына батыстан 160 акрдан жер алуға мүмкіндік беретін гомстед туралы заң қабылдады. Бұл заң бір көзге қарағанда әскери сипаттан біршама алшақ болғанмен соғыс нәтижесіне және оның өтуіне едәуір үлесін тигізді, әрі маңызды болды. Ал ең маңызды шараларының бірі құлдарды босату туралы президенттің прокламациясы болып табылады. 1862 жылдың 22-қыркүйегінде Линкольн 1863 жылы 1 қаңтарынан бастап бүлікшілердің қол астында болған барлық құлдарды босату туралы үкім шығарды. Бұл шешім мемлекет үшін үлкен мәнге ие болды, американдықтар мұны жақсы ниетте қабылдады. Линкольн үкіметінің іс-шаралары Азамат соғысы тарихындағы жаңа революциялық кезеңнің бастамасын білдірді. 1862 жылы 30 желтоқсанда Авраам Линкольн құлдарды азат ету туралы Прокламацияға қол қойды. [8. 33-34 б.] Бұл Прокламацияға сәйкес 1863 жылдың 1 қаңтарынан барлық соғысқан штаттардың құлдары босатылды. Сөйтіп, президент Линкольн құлдықты жою туралы Прокламацияның алғашқы нұсқасын жариялайды. Ол бойынша, 1863 жылдың қаңтарынан бас көтерген штаттардың құлдар еркіндік алатындығын мәлімдеді. Прокламация күрделі өзгеріс тудырмағанымен, саяси жағынан соғыстың мақсаты Одақты сақтап қалу ғана емес, сондай-ақ құлдықты жою керек екендігін көрсетіп берді. [9. 80-82 б.]

Солтүстіктің халықаралық беделі көтерілді. Ал, Солтүстіктің экономикасы дамыды заводтар мен фабрикалар жұмыс істеді, фермерлер мол астық жинап, өнімді Еуропаға жіберді, ал адам саны иммигранттар есебінен толығып отырды. 1863 жылы орыс флотының екі эскадрасы Нью-Йорк және Сан-Франциско қалаларына кіріп келді. Оларды үкімет те, халық та достық сипатта күтіп алды. Бұл эскадралардың Америкаға келуі Ресеймен Америка қатынасының дамуына оң әсерін тигізді: американдықтар мұны АҚШ үкіметіне Ресейдің жанашырлық әрекеті деп қабылдады.

Солтүстіктің ірі буржуазиясы Азамат соғысынан үлкен табыстарға жетті. Американдық миллионерлердің көптеген әулеттері Азамат соғысы жылдарында өз дәрежелерін одан әрі жоғарылатты. Сол кездегі капиталистер пайдаға батып жатқан кезде қарапайым халық барлық қиындықтары бастан кешірді, ал бай адамдар әскери қызметтен бос еді: заң оларды әскерден 300 доллар жарна берген жағдайда босатты. [6. 211-213 б.]

1863 жылы 1 қаңтарында қара тәнділерге Солтүстік әскерінде қызмет етуге рұқсат берілгеннен бастап, қара тәнді әскерлердің саны 186 мыңға жетті. (олардың 134 мыңы құлиеленуші штаттардан шыққан болатын). Одан бөлек, 30 мың шамасындағы қара тәнді халық флотта қызмет етті. Линкольн қара нәсілді халықтың соғыстағы маңызды рөлін мойындаған болатын.

Әскери операциялардағы шиеленіс 1863 жылы жаздың соңына дейін жетті. Шілде айының басында Геттисберг маңында Пенсильванияда, генерал Лидің оңтүстік әскерлердің және генерал Мидтің солтүстік әскерлері арасында үш күндік соғыс болып өтті. Оңтүстік армия жеңіліп ысырылды. 1864 жылдың қыркүйек айында Шерманның армиясы Атлантаға Оңтүстіктің әскери өндірісінің орталығына басып кірді. Одан кейін теңізге қарай жылжи бастады. Желтоқсан айында солтүстіктегілер Саванны, ірі Атлантикалық портын басып алды. Конфедерацияның орталық аудандары қиратылды, ал оның ресурстары таусылды. [7. 393-395 б.]

1864 жылы қарашада Линкольн президенттікке қайта сайланды. Құлиеленушілер 1864 жылғы президент сайлауына үлкен үміт артты. Линкольннің кандидаттығына Мак-Клеелан кандидаттығы қарсы қойылған еді. Демократиялық партияның сайлау бағдарламасы құлдықтың сақталуын қарастырды. Линкольн 4 жылға қайта сайланды.

1865 жылдың 14 сәуірінде Линкольн қатты жарақат алып, ертесіне қаза тапты. Мұны құлиеленушілер мен олардың одақтастары әдейі жасаған болатын. Халық қатты қайғырып, А. Линкольн өмірі туралы өлеңдер шығарып, оны мәңгілік есте сақтайтындықтарын білдірді.

Авраам Линкольннің өлтірілуі құлиеленушілердің өз биліктерінен оңайлықпен айырыла қою ойы жоқ екенін көрсетті, бұл жағдай әсіресе қайта құру жылдарында айқын көрініс тапты. Қорыта айтқанда, Авраам Линкольн Америка тарихы мен оның халқының есінде жақсы әрекеттерімен қалды. Оңтүстіктегі бірқатар ұрыс қимылдары әлі де бірнеше айға созылғанымен Генерал Улисс С. Гранттың Оңтүстік қолбасшысы Роберт Э. Лиді тұтқындаумен 600 мың адамның өмірін әкеткен азамат соғысы аяқталды. [2. 388-392б.] XIX ғасырдың алғашқы ширегінде басталған құлиеленушілік мәселесі сол екінші жартысында үлкен саяси дағдарысқа ұшырап, елдің енді ғана тұралап келе жатқан экономикасына едәуір кері әсерін тигізді. Көп жылдардан бері келе жатқан саяси шиеленістер нәтижесінде, американ қоғамы екіге (біріншісі құлиеленуші плантаторлар, екіншісі капиталистер мен буржуазия өкілдері) бөлініп бір-бірімен соғысады. Бұл соғыс АҚШ тарихында 1861-1865 жылдардағы Азамат соғысы немесе екінші Американ революциясы деген атпен қалды.

1. Егер. О. Всемирная история. Москва 1999 С. 634-638.
2. Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и Гражданская война в США Москва 2004 С. 446
3. Иванов Р. Ф. Гражданская война в США. М. 1960.
4. Всемирная история VI том Москва 1959. С. 460-476.
5. Альтер Л. Б. Буржуазная политическая экономия США Москва 1961 С. 158-168
6. Хрестоматия по новой истории Москва 1990 С. 211-231
7. История США. М. 1987 С 539
8. Куропятник. Г. П. Вторая американская революция. М. 1961.
9. Иванов Р. Ф. Дипломатия Авраама Линкольна М. 1987

МҰХАНОВА Н.Ж.,

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 1-курс магистранты,

МҰХАТОВА О.Х.,

тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мұрағат ісінің қоғамдық маңыздылық деңгейі мұрағат саласындағы құқықтық және заңнамалық реттеулерге байланысты [1]. Алғаш рет тәуелсіз Қазақстан тарихында ұйымдардағы іс-қағаздарын жүргізу мен мұрағат ісіне байланысты нормативті-құқықтық актілер жоғары деңгейде бекітілді. Бірден бір маңызды құжат «Құжаттама және құжатты басқаруда ассоциацияларда (бизнес), Қазақстан Республикасының барлық ұйымдық-құқықтық нысандары формасындағы мекемелер мен ұйымдарда, 1992 жылғы 30 маусымға дейінгі №562 Қазақстан Республикасының Министрлер Кеңесінің қаулысымен аталған негізгі ережелер бекітілген [2]. Қазақстандағы мұрағат қызметіне байланысты барлық қызмет түрлері тәуелсіздік кезеңінде үштұғырлы міндетті шешуге бағытталды: мұрағат құжаттарын қабылдау, сақтауды қамтамасыз ету және пайдалану. Бұл мәселелерді шешу үшін мұрағат саласының нормативті-құқықтық базалық қызметін құру қажет болды [3]. Бірінші база Қазақстан Республикасының мұрағат саласының барлық қызметін реттейтін нормативті-құқықтық акт 1998 жылы 22 желтоқсанда №326-1 ҚР Президенті Н.Назарбаевтың қол қоюымен «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағат туралы» Заң бекітілді, ол Қазақстан Республикасы Конституциясына негізделген. [4]. Заң 6 тарау, 27 тармақтан тұрады. Бірінші тарауы «Жалпы ережелер» деп аталады, мұнда аталған Заңның негізгі түсініктері ашылған, ведомстволық мұрағат, мемлекеттік мұрағат, Ұлттық мұрағат қоры және басқалар. Заңға сәйкес «Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры Қазақстан халқы тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады және Қазақстан Республикасының ұлттық мұрасы ретінде мемлекеттік қорғауға алынады» [5]. Екінші тарау «Ұлттық мұрағат қоры» деп аталады. Мұнда Ұлттық мұрағат қорының құрамы анықталған, оған құжаттардың әр түрлі 7 түрі кіреді: заңнамалық актілер және басқа да ресми құжаттар, басқару, ғылыми-зерттеу, жобалық-конструкторлық, технологиялық, патентті-лицензиялық, картографиялық, геодезиялық, телеметриялық және басқа да әлеуметтік, тұрақ бағдарлық (машиноориентированная) және аудиовизуалды құжаттама, тарих мен мәдениеттердің құжаттық ескерткіштері, жеке ата тек бойынша құжаттама және басқа ұлттық бағалылықты көрсететін құжаттар, басқа да Қазақстан Республикасының меншігіне алынған құжаттардың сақтандырылған көшірмелері кіреді. Үшінші тарау мемлекеттік есеп, сақтау, қорғау, құжаттарды Ұлттық мұрағат қорына тұрақты сақтауға жіберу

бойынша сұрақтарға арналады. Құжаттарды пайдалану мәселелері төртінші тараудың бірінші тармағында қарастырылған. Мемлекеттік реттеу және мұрағат ісін басқару елеусіз қалдырылған жоқ, оған арнайы бесінші тарау тиесілі. Алтыншы тараудың тармақтары халықаралық байланыс және контактілер, шарттар, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға мұрағаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін шарттар қарастырылған. Жетінші тарау – бұл қорытынды ережелер.

Қазақстанның мұрағаттары туралы осы заңның негізінде сақтау, толықтыру және ұлттың зердесі – Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қорының құжаттарын пайдалану жалғастырылуда. ҚР «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағат туралы» Заңымен құжаттарды сақтау, қорғау және пайдалану мәселелеріне толық туралау жұмыстары жүргізіліп, олар құрылған жалпы құжаттар санының шағын ғана бөлігін құрап, Ұлттық мұрағат қорының құрамына кіргізілді. Сонымен бірге 2009 жылдың ортасына дейін құжаттамамен байланысты басқару қызметтері мен құжаттардың жұмысын ұйымдастыру мәселелері толықтай реттелген жоқ. Сондай-ақ, құжаттамалық қамтамасыз ету басқармасында нормативті-құқықтық базаның жетіспеушілігінен оның бағыты мемлекеттік құрылымдарда басымдық танытты. Нәтижесінде мемлекеттік емес құрылымның үлкен бөлігі, дәлелдеме сұрағы үшін, әр уақытта нормативті құқықтық актілердің қызметтік аумағына түспей, құжаттардың заңдық күші бірінші кезектегі маңыздылықты білдірді [6]. Бұл алдыңғы актілерді қайта қарау қажеттілігін тудырды және «Қазақстан Республикасының құжаттамалық қамтамасыз ету сұрақтары бойынша бірнеше заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңының қабылдануы осы кемшіліктерді жоюға мүмкіндік берді.

«Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңда 3 топтан тұратын өзгерістер мен толықтырулар енгізілген және олар мұрағат саласына байланысты мына сұрақтарды қамтиды: мұрағаттар, мұрағат қорлары және Ұлттық мұрағат қоры құрамындағы коллекциялар және оны толықтыру көздері, мемлекеттік реттеулер және іс-қағаздарының жай-күйінің мемлекеттік бақылаулары мен мемлекеттік меншікке жатқызылатын құжаттарды ведомстволық сақтау мәселелері.

Қоғамды толық деректік базамен қамтамасыз ететін және оның өсуін барлық жағынан ерекшелеп көрсету әрбір тарихи уақыт кезеңінде еліміздегі мұрағат мекемелерінің ең маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан да құжаттардың құндылығына сараптама жасау үдерісінде болған өзгерістер неғұрлым толық көрсетіліп, таңдалынып сақтауға алынады [6.46]. Бұл мақсатта құжаттардың құндылығын мемлекеттік сараптама арқылы жүргізу нақты 3 бағыттағы критерилер негізінде жасалады: шығу тегі, мазмұны, ішкі ерекшеліктері, сонымен қатар құжаттың физикалық күйі. Бұдан басқа құжаттың құндылығына сараптаманы өкілетті ұйым немесе жергілікті атқарушы ұйымдар бекіткен сараптама тексеру комиссиясы жүргізетіні нақтыланған. Қазіргі уақытта бұндай орган Алматы және Астана қаласындағы, облыстардағы мұрағат және құжаттаманы басқаратын мәдениет және ақпарат Министрлігі болып табылады [6.47]. Сонымен қатар ұйымдардағы – жергілікті немесе өкілеттігі бар атқару ұйымдардың келісімінсіз жеке меншікте орналасқан, Ұлттық мұрағат қорын толықтыру көздері, құжаттарды жоюға жол берілмейтін норма қалыптасты. Осы норма мемлекет үшін ерекше тарихи, ғылыми, экономикалық, саяси және мәдени маңызы бар құжаттарды қоғамдық меншік нысаны болуына қарамастан қорғауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, бұл норма құжаттары мемлекеттік емес ұйымдарға қатысы бар. Ол Ұлттық мұрағат қорының келісімімен мұрағат ісі саласында және басқару қызметін құжаттамалық қамтамасыз ету бойынша сәйкес қарым-қатынас туралы келісімшарт арқылы немесе ынтымақтастық нәтижесінде іске асады [6.47].

Заңның 17 және 18 тармақшалармен толықтырылуы негізгі маңызға ие. Олар өкілетті ұйымның стандартын әзірлеуге мүмкіндік береді, құжаттаманың және мемлекеттік ұйымдардың құжаттамасын басқарады және оның типтік ережелерін бекітеді, сонымен қатар мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың қызметтерінде қалыптасқан стандартты құжаттар тізімін мақұлдайды. Осы ереженің жүзеге асырылуы жалпы мемлекеттік дәрежедегі ұйым жұмыстарында құжаттарды бірыңғай қалыптастыруда және ұйым жұмыстарының құжаттарымен әлеуметтік-экономикалық және мемлекеттің қоғамдық өміріндегі барлық ұйымдармен қамтуда талаптар қояды. Ерте кездегі құжаттарды жоймауды, біріктіру және құжаттарды стандарттау және олармен жұмыс жасау технологиясы сәйкес халықаралық стандарт ИСО 15489 ұсынымымен «Ақпарат және құжаттама. Құжаттаманы басқару» болып бекітілді. Бұл сұрақтардың реті болмауы тек басқару қызметінің тиімділігінде кері әсерін берген жоқ, сонымен қатар заңдық талаптар мен азаматтардың қызығушылығын қанағаттандыру болды. Мысалы, республиканың мұрағат мекемелерінде сақталған құжаттардың негізінде, жыл сайын орташа, әлеуметтік-құқықтық сипаттағы азаматтардан алынған 300 мыңнан көп сұранымдар орындалады. Олардың үштен бір сұралымдарына дұрыс емес жауап беріледі. Себептері әр түрлі, олардың ішінде басқару қызметіндегі құжаттама негіздерін ұйымдастыруды білмеу, құжаттардың сақталу мерзімін білмеу, сонымен байланысты құжаттардың сақтау уақыты біткен соң жою мәселелері бар [6.48].

Сондай-ақ, өзгертулер «Электронды құжат және электронды цифрлық қолтаңба» Заңының 7-тармағына енгізілді. Онда электрондық құжаттың құрылуындағы, жіберудегі, бекіту және сақтаудағы негізгі талаптар баяндалған, тек негізгі Заңда әрекет етуші редакция болған жоқ [6.48]. «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар» туралы Заңына енгізілген толықтырулар мен өзгерістер бір жағынан мұрағат ісінің дамуы мен жетілдірілуіне, екінші жағынан ұйымдық-құқықтық құрылым мен меншік нысандарының біліктілік дәрежесіне қарамастан барлық ұйымдарда бірыңғай құжат қолдануды жасауға, үшіншіден, азаматтардың өздерін қызықтырған қажет ақпаратты алуға және құқықтарын қорғауға мүмкіндік берді.

Мұрағат ісінің нормативті-құқықтық базасының жетілдірілуі қазіргі уақытта республикада жүргізіліп жатқан реформалардың бөлігі болып табылады. Осылайша, мысалы, 2009 жылы 29 желтоқсанда 185-номерімен «Ұлттық мұрағат қоры құжаттарын пайдалану, тіркеу, сақтау және алудың бірыңғай ережелері» бекітілді. Ол 6 тарау және 67 параграф, 57 бағдарламалардан тұрады [7]. Ұлттық мұрағат қоры құжаттарын алу, сақтау, тіркеу және пайдаланудың бірыңғай ережелері Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңымен сәйкестендіріліп жасалған. Ереже Қазақстан Республикасының сәйкес заңнамаларымен жүзеге асырылып, мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік мұрағаттарға таратылады және Ұлттық мұрағат қорында құжаттардың тұрақты сақталуына, сонымен қатар таратылған ұйымдардың қабылдауымен басқа да мұрағат құжаттарын уақытша сақтауды жүзеге асырады.

2010 жылы шілдеде ҚР Президенті қол қоюымен «ҚР кейбір заңнамалық актілерінің компетенция сұрақтарын өкілетті ұымдарда және Қазақстан Республикасы Үкіметінің қайта қарауымен нормативті-құқықтық актілерді қабылдауда талаптарды орындаушы субъектілер арқылы құзыретін қарау сұрақтарына толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы», «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне рұқсат берілген құжаттарды қысқарту және мемлекеттік ұйымдардың қадағалау функциялары мен бақылауын оңтайландыру қызметіне толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» Заңы бекітілді [8]. Республикада ҚР байланыс және ақпарат Министрлігіне қарайтын ақпарат және мұрағат Комитеті құрылды. Тікелей әкімшіліктің Комитеті республикалық бюджет қаржыландырған 7 мемлекеттік мұрағат мекемесінде орналасқан. Сонымен қатар Комитет 14 облыстық, 2 қалалық (Астана және Алматы қк.) мұрағаттар мен құжаттамаларын басқарып, жетекшілік жұмыстарын үйлестіреді және де 220 облыстық, қалалық, аудандық мемлекеттік мұрағаттар мен олардың филиалдарын жергілікті бюджеттің есебінен қаржыландырады. «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар» туралы Заңға сәйкес Комитет ұйымдастырушылық-әдістемелік басқару мен іс-қағаздарының және орталық мемлекеттік мұрағаттарды толықтыру көзі болып табылатын 1000-жоғары республикалық мемлекеттік органдар мен ұйымдардағы ведомстволық мұрағаттардың, ұлттық компаниялар, акционерлік қоғамдар және т.б. күйін бақылауды жүзеге асырады [8.27].

2011 жылы республикада «Ұлттық мұрағат қорының, басқа мемлекеттік мұрағат құжаттарын және арнайы мемлекеттік мұрағат құжаттарын алу, сақтау, тіркеу және пайдалану шарты» бекітілді. Бұл республикада қабылданған және бекітілген нормативті құқықтық актілер арасындағы ең маңызды құжат болып табылады. Бірінші рет Қазақстанда және мүмкін барлық посткеңестік кеңістікте дамыған құжат, ведомстволық (жеке) мұрағат жұмысындағы ұйымдар басқаруымен бірге, ғылыми-техникалық, аудиовизуалды және электрондық құжаттама нормалары бар. Ережеде ұйымдардағы мұрағатта, құжаттың бағалылығын сараптаудан өткізу және сараптау нәтижелерін өңдеу құжаттарды қабылдау тәртібінде жүргізіледі. Шартта құжатты сақтау режимі, түрі және ақпаратты тасушының ерекшеліктеріне әсері, ұйымның ведомстволық (жеке) мұрағат қызметінде материалдық-техникалық қамтамасыз ету талаптарына байланысты нормативтік параметрлері жазылған. Ғылыми және практикалық мақсатта қолданылатын құжаттардың түрі және ретіне байланысты сұрақтарын жазғанда ерекше назарға алынған, сонымен бірге Ұлттық мұрағат қоры құрамына қатысты мемлекеттік мұрағатқа сәйкес тұрақты сақталынатын құжаттарды жіберетін ұйым туралы да ерекше айтылған [2.57].

Жаңа редакцияда мұрағат анықтамаларын беретін мемлекеттік қызмет Стандарты қосымшаларымен бекітілген. Құжаттаманың және құжаттамалық басқарудың Үлгі ережесі қосымшасымен бірге мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда, сонымен бірге Ұлттық мұрағат қорының және басқа мұрағат құжаттарын ведомстволық және жеке мұрағат құжаттарын қабылдау, сақтау, тіркеу және оны пайдалану Ережесі бекітілді. Осы Ереже арқасында құқықтық орнықтырудың байланыстары мұрағат ұйымдарымен – толықтыру көздерімен өзекті мәселелер шешілді [1.49]. Типтік ережеде нормалар, құжаттарды рәсімдеу мен дайындау заңдылықтары келтіріледі, 3 түрлі бланкіде ұйымдастырушылық және әкімшілік құжаттар енгізілді, құжаттардың реквизиттері талаптарды белгілейді. Өте көп тараған құжаттарды дайындау мен ерекшеліктері айрықша ескертіледі. Олар: бұйрық, хаттама, акт, анықтамалар және хаттар. Ұйымдардағы, құжаттарды қалыптастыру және тіркеу, оларды оперативті сақтау және ұйымның ведомстволық (жеке)

мұрағатына жіберудегі жұмыс номенклатураларын құру ретіне арнайы орын бөлінген [2.56]. Осы Ереженің жаңалығы келесідей қорытындыланады: ведомстволық және жеке мұрағат құрамына ғылыми-техникалық және аудиовизуалды құжаттама кіреді, сонымен қоса электронды тасушыдағы құжаттар, электронды құжаттардың бағалылығын сараптау тәртіптері бойынша сұрақтар қарастырылады, электронды құжаттаманы тіркеу мен тіркеуді жөнге келтіру және анықтамалық базалық деректер туралы сұрақтар қарастырылады. Бірақ, қазіргі таңда Қазақстан Республикасының нормативті-құқықтық құжаттары электронды құжаттармен жұмыс үдерісінде пайда болған барлық сұрақтарды кең реттей алмайды [3.44-45].

2013 жылы ҚР «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңына 15 жыл толды. Осы уақыт аралығында мұрағат ісінің нормативтік базасы құрылды. Дегенмен нормативті базаларға және оның алдағы жетілуіне сараптама жасауға болады.

Қазақстан Ұлттық мұрағат қорының жалпы көлемі 2012 жылдың 1 шілдесіндегі жағдайы бойынша 20 миллионнан жоғары сақтау бірлігін құрады. Республиканың мұрағат мекемелері 2011 жылы және 2012 жылдың бірінші жартыжылдығында мемлекеттік қызметтермен қамтамасыз етуде әлеуметтік-құқықтық сипаты бойынша 450 мыңнан жоғары азаматтарға мұрағат анықтамалықтарын берді, оның ішінде 1476 шет ел мемлекеттерінің азаматтары мұрағат құжаттарын проапостилиндірді. 37 мыңнан аса саяси, экономикалық, республиканың және оның аймақтарының мәдени өсу бойынша сұрақтарға сауалнама жүргізілді. Көптеген ақпараттар оның құралдарында жарияланды және 1500 мақалалар мен теле-радиобағдарламалар жүргізілді. 15 мың құжаттар жинағы шығарылды. Оқу залдары арқылы 1 млн. іс қолданушыларға берілді. Осы аталған бір жарым жылда шамамен 93 мың іс қалпына келтірілді, мемлекеттік сақтауға беруге 440 мың іс дайындалды, мемлекеттік сақтауға 520 мың іс қабылданды [8.27].

Осылайша тәуелсіздік жылдарындағы республика мұрағат саласының нормативті-құқықтық реттелуін халықаралық талаптарға сәйкес жүргізілгендігін байқауға болады. Мұрағат ісінің заңнамалық негіздері ХХ ғасырдың соңынан бастап қалыптаса бастағанды және оның бірнеше бағыттарда жүргізілген. Мұның өзі мұрағаттардың қызметіне серпіліс беріп, жаңа бастамаларға ұмтылдырды.

---

1. Данник Л. Правовое и методическое обеспечение центрального государственного архива г. Алматы // Вопросы документооборота. – 2013, №6. – С.49.

2. Адельгужин А. О новых нормативных правовых актах в области делопроизводства и архивного дела//Делопроизводство в Казахстане. – 2012, №2. – С. 54.

3. Жусупов Е. Некоторые вопросы нормативно-правового регулирования и передачи электронных документов на государственное хранение//Вопросы документооборота. – 2011, №12. – С.42.

4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995.

5. Ұлттық мұрағат қорлары және мұрағаттар туралы. Қазақстан Республикасының 1998 жыл 22 желтоқсандағы Заңы. №326-1// Егемен Қазақстан. – 1998 жыл, 29 желтоқсан.

6. Жусупов Е. Комментарий к закону РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам документационного обеспечения»// Делопроизводство в Казахстане. – 2009, №7. – С.46.

7. Единые правила комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда. – Астана, 2010.

8. Архивы Казахстана: современное состояние, проблемы и перспективы развития// Вопросы документооборота. – 2012, №10. – С.25.

ӘЛБЕКОВ С.Б.,

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 1-курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ШИНН ФЕЙН ПАРТИЯСЫ: ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАСЫ

Ирландия XVI ғасырдан бастап Англия корольдігінің, ал 1707 жылдан бері біріккен Британ корольдігінің үстемдігінің астында ХХ ғасырдың басына дейін болды. 1801 жылы Ирландия біріккен Британия мемлекетінің үш мүшесінің бірі болып жарияланды, Англия және Шотландия мен қатар. Дегенмен, Ирландия XVI-XX ғасырларда отар ел болды. Оның Азия, Африка және Америкадағы отарлардан ерекшелігі, Ирландия өзі батысеуропалық христиан мемлекеті бола тұра өзі секілді батысеуропалық мемлекет тарапынан жаулап алынып отарланды.

Осы отарлық кезеңдегі уақыт ішінде ирландықтар өздерінің тәуелсіздігі мен еркіндігі үшін күресті тоқтатқан емес. Алайда ХХ ғасырдың басына дейін тәуелсіздікті алу талпыныстары сәтсіз аяқталып отырды, дәл осы кезеңде ирландықтардың күрестерінде жаңа серпін орын алды, жаңа ұйымдар мен партиялар құрыла бастады. Сондай партиялардың бірі Шинн Фейн партиясы. Шинн

Фейн партиясы Ирландияның тәуелсіздік жолындағы күресінде маңызды рольге ие болды, сол себепті осы партияның құрылу тарихын және бағдарламасын талдау маңызды зерттеу болып келеді.

Шинн Фейн (аудармасы «Біз өзіміз») партиясы ұлтшыл ұстанымдағы қозғалыс болды, оның ресми құрылған уақыты 1905 жыл болып келеді. Партияның негізін қалаушы Эдинбургте дүниеге келген ирландық журналист Артур Гриффит (1872-1922 жж.). Гриффит Шинн Фейн партиясының негізгі ресми хабаршысына айналған бірнеше газеттерді шығарды, олар «Юнайтед айришмен» және «Шинн Фейн» басылымдары. Шинн Фейн партиясы Граттаның ескі концепциясына қайта оралды, олар Дублинде жеке Ирландия парламентін құрып осы парламент арқылы Вестминстерге қарсы тұруды көздеді, яғни парламент мүшелері негізінен ирланд ұлтшылдарынан құралып Вестминстерге бойкот жариялау керек болды. Бұл ұсыныс үлкен қолдауға ие болмады, алайда ирландықтардың осы ұсынысқа қатысты пікірлері әр түрлі болды. Шинфейнерлер ағылшын-бур соғысында британдықтар жеңіліп жатыр деп есептеді және жеңілгендерін қалады, бірақ 1900 жылы ирландықтар Дублинге келген королева Викторияны жақсы көңілмен қарсы алған болатын. Тіпті «Юнайтед айришмен» халық королеваны «жақсы қарсы алғанын» мойындауға мәжбүр болды [1].

Осы жәйттан кейін Шинн Фейн партиясының басшылары өздерінің тәуелсіздік үшін күрестегі тактикаларын өзгерте бастайды. Партия 1905 жылы ресми құрылғаннан үш жылдан кейін, яғни 1908 жылы, елдің тарихында алған рет партиялық бағдарлама ретінде жеке қаржыға сүйенген еркін экономикалық даму платформасын қалыптастырып ұсына алды.

Шинфейнерлер тарапынан гомрулерлердің абай, сақ ұстанымдары қатаң сынға ұшырады, протекционистік тарифтердің қорғауымен қарқын өндірістік даму талаптарының жоспары, ұлттық банктік және сақтандыру жүйелерін құру, өз сауда флотын, жергілікті табиғи ресурстардың икемді игеру және т.б. талаптары Шинн Фейн партиясына отаршылдық эксплуатацияның қатаң қарсыластарының көңілін аудартты [2].

Шинн Фейн партиясының бағдарламалық пункттерінің көбісі отарлық езгіні жою, Ирландияның жеке тәуелсіз өнеркәсібін қалыптастырып және дамытуға арналды, осы арқылы олар ирланд халқының шын мәніндегі тәуелсіздік алғанын қалады, тек қағаз жүзінде тәуелсіз болып экономикалық тұрғыдан Британияға тәуелді болғанын қаламады.

Шинфейнерлердің басшылары азат Ирландия елін құруды ойлады, бірақ метрополимен саяси қатынастарды үзбей, яғни Англия мен Ирландияны бір басшы билігіндегі монархия қылу көзделді, монарх британ королі болуы тиіс болды. Осылайша олар юнионшыл топтардың қолдауына ие болғылары келді. Шинн Фейн мүшелері өз мақсаттарына жету үшін жаппай күшсіз қарсыласу кампанияларын ұйымдастыру арқылы жетуді көздеді [2].

Шинфейнерлердің бұл қадамдары, яғни өз ықпалын арттыру үшін басқа да ирланд қозғалыстарының қолдауына ие болу мақсатымен біріккен корольдік құрамында қалу ұсыныстары логикалық тұрғыдан дұрыс болды. Себебі, жоғарыда айтылғандай, жалпы халық ішінде британ монархиясына деген жағымды көзқарас кең тараған еді, оны тіпті шинфейнерлердің ресми басылымы «Юнайтед айришмен» мойындауға мәжбүр болған еді. Осы себепті шинфейнерлер тәуелсіздікті алу жоспарын біраз өзгертілген түрде ұсынды, Британиядан мүлде бөлініп кетудің орнына кең түрдегі автономды, британ монархын өз ел басшысы ретінде мойындайтын мемлекет құру көзделді. Бірақ дегенмен бұл мемлекет ирланд халқының жеке ұлттық мемлекеті болуы тиіс еді.

Шинфейнерлер жұмысшылардың өздерінің әлеуметтік хұқықтары үшін күрестеріне, таптық күреске қарсы болды. Олар бұның орнына таптардан жоғарырақ идеяны ұсынды, ол бөтен британ үстемдігіне қарсы ирландықтардың «жалпы ұлттық бірігу» идеясы [2]. Шинфейнерлер ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі Ирландиядағы ұлт-азаттық күрестің көшбасшыларына айналады. Өз ықпалын арттыру мақсатындағы юнионистерге Британиямен бір монархия қарамағында қалу идеясын ұсынғандарына қарамастан, олар парламентаристік, республикашыл ұйым болды, бұл ұсынысты тактикалық әрекет деп қарастыруымызға болады. Осыдан кейін көптеген юнионистер шинфейнерлер қатарына қосылып оның оңшылдар тобын құрады, осылайша партия құрамында біртіндеп келіспеушіліктер мен қайшылықтар туа бастады. Оның негізгі себебі партияның көптеген мүшелері Ирландияның бір тұтас, яғни бүтін Ирланд аралын қамтитын ұлттық мемлекет болғанын қалады және британ үстемдігіне қарсы болды. Алайда шинфейнерлер арасында ұстанымдары жұмсақтау адамдар да болды, олар Британия мен қарым-қатынаста ондай қатты радикал және ұлтшыл болмады [3]. Шинфейнерлер құрамындағы осы оңшыл топ өкілдері 1921 жылы ағылшын-ирланд келісіміне қол қойған болатын, бұл келісім бойынша Ирландияның солтүстік аймақтары әлі де болса Британияның бақылауында қала берді, қалған Ирландия болса бөлек жеке Ирландия мемлекеті деп жарияланды, алайда әлі де болса Британия мен байланысын үзбеді. Бұл жағдай Шинн Фейн партиясының көптеген мүшелері ұнамады, себебі ол партияның тұтас, бөлінбес Ирландия мемлекеті түсінігіне қайшы келді [4]. Осы мәселеге байланысты Шинн Фейн партиясы бөлініп бұрынғы тұтастығын жоғалтады, алайда тұтас Ирландия идеясы сақталып қалды [5].

1. Ирландия: История страны / Питер Невилл ; пер. с англ. Н. Омелянович под ред. К. Ковешникова. – М.: Эксмо; СПб.: Мидград, 2009. – 352 с.
2. История Ирландии / Отв. ред. Л. И. Гольман. – М.: Мысль, 1980. – 390 с.
3. // http://www.endic.ru/enc_sie/Shinfener
4. Dillon M. 25 years of Terror. The IRA's War against the British. London, 1994.
5. Alvin Jackson. Ireland 1798-1998: War, Peace and Beyond. 2nd Ed. Wiley-Blackwell, Oxford, 2010.

КАРИМОВА Д.К.,

магистрант II – го курса, Факультет истории, археологии и этнологии,
КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

ВЛИЯНИЕ КОЛОНИАЛЬНОГО ПРОШЛОГО НА ПРОЦЕСС НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА ИНДИИ

В новейшее время для жизни и самосознания народов важное значение приобретает понятие нация. Возникновения наций – это формирование национального государства. Национальное строительство – это основополагающий компонент любого государства, условие его стабильности и самостоятельности. Появление общей идентичности и духа патриотизма, разделение всеми гражданами страны чувства сопричастности к судьбе своей страны, означает, что они являются нацией на основе единого гражданства. Особый интерес в этом отношении представляют истоки нациестроительства в Индии. На данный момент современную Индию называют страной с самой большой демократией мира.

Более века Индия была колонией Британской Империи, добившись независимости в 1947 году, она вступает на новый путь, где пост-колониальное прошлое до сих пор продолжает играть важную роль в процессе нациестроительства страны.

Индийская нация сложилась в политической борьбе с английским колониальным владычеством. Для ее создания потребовалось теоретическое обоснование, которое было выработано, по словам К. Янга, группой индийских интеллигентов – националистов «благодаря истолкованию истории в духе нового прочтения прошлого с точки зрения современных представлений» [1, с. 95]. Авторитетный текст, который дает такое истолкование, был написан в 1944 г., первым премьер-министром Индии Дж. Неру и назывался «Открытие Индии», книга была написана им в тюрьме, в момент, когда борьба за освобождение страны от колониального владычества близилась к победному завершению. В данном труде, автор рассказывает об истории освободительной борьбы, о культуре, религии, быте и традициях Индии. Также, автор выделяет важнейшие проблемы в жизни индийского народа [2].

Британское правление транслировало политические идеи, концепции и модели. Концепция правового государства, как модель демократической политической системы, основанная на разделении властей, и утверждающее свободу и достоинство верующих и неверующих людей, являются условия формального равенства личных прав, свободы самоорганизации. В основе этого лежит стремление верующих общин и их лидеров, в сохранении автономии и глубины веры [3, с. 177]. Состояние колониальной зависимости от Британии, развитой экономически и политически, стимулировало национальное самоопределение и идентичность, которые вывели на первый план индийскую политическую мысль категории нации. Ускорение развития политических процессов и политической мысли связаны с началом роста националистических настроений. Движение за свободу Индии, по замечанию Шошибхушона Чоудхури, было порождено реакцией против западного влияния желанием национального самоутверждения [4, с. 152].

Таким образом, необходимо отметить, что Британская модель демократической политической системы, нашли отражение в современной индийской Конституции, в которой говорится не только о свободе вероисповедания, но также, отмечаются равные права всех религий. Индийская Конституция дает возможность всем меньшинствам, определяемым по признаку религии или языка, создавать свои образовательные учреждения.

В 1935 году был принят Акт об устройстве Индии (Government Of India Act 1935), которой был направлен на создание сильной исполнительной власти и двух палат одинакового значения: нижняя палата олицетворяла единение народа, вторая, его многообразие и многонациональный характер. В акте подробно оговорено четкое разделение компетенции центра и штатов [5, с. 172]. Текст конституции 1950 года содержал значительную часть положений акта 1935 года.

Сейчас, Индия является федеративной республикой, состоящей из двадцати девяти штатов, шести союзных территорий и Национального столичного округа Дели. Все штаты и две союзные

территории (Пудучерри и Национальный столичный округ Дели) имеют собственное избираемое правительство. Остальные пять союзных территорий управляются администратором, назначаемым центральной властью, и, следовательно, находятся под прямым управлением президента Индии. [6]

Колонизация региона Южной Азии, Великобританией, которая началась в 18 в., и продолжавшаяся, в течение двух веков – вплоть до августа 1947 г., оказала огромное влияние на судьбы народа Индии. Одним из наследий, оставленных англичанами, здесь явился английский язык. Языковая политика Англии в Индии была разработана лордом Т.Б. Макколем, которая в 1835 г., получила статус закона. Согласно этому документу официальным языком колониальной администрации, образования, особенно на её высших ступенях и ряда других сфер, являлся английский язык. Это способствовало тому, что ко времени провозглашения независимости Индии в 1947 г. английский, занимал очень прочные, практически незаменимые позиции во всех высших структурах власти. Это и явилось основным фактором того, что в конституции Индии официальным языком наряду с хинди до 1965 года провозглашался английский. В 1956 году индийские штаты были реорганизованы согласно языковому признаку [7].

В сентябре 1957 года был создан Парламентский комитет по государственному языку, председателем которого утвержден министр внутренних дел Г.Б. Пант. Комитет должен был сообщить свое мнение президенту республики по поводу отчета Комиссии по государственному языку. Отчет Комитета был представлен президенту в апреле 1959 года. В нем предлагалось после 1965 года, когда хинди станет «основным государственным языком», сохранить английский язык в качестве государственного «вспомогательного языка для целей, которые должны быть определены парламентом, и на срок, являющийся необходимым» [8, с.524]. Комитет рекомендовал поручить центральному правительству, разработку плана перехода от английского языка к хинди. Однако, стало ясно, что 15-летний период, срок которого истек в 1965 году, недостаточен для замены английского языка языком хинди. На сессии парламента 1962 года было объявлено решение правительства о продлении срока замены английского языка на неопределенный период [8, с.525].

В настоящее время позиции английского языка, по сравнению с первыми пост – колониальными годами, еще более укрепились. Сегодня английский язык в Индии обладает высоким фактическим статусом. Он является основным языком в работе Централных (федеральных) и провинциальных институтов власти, судебных органов высшего звена, в школьном и, особенно, в высшем образовании. Основные официальные, деловые, финансовые и иные документы осуществляются на этом языке. Он занимает ведущие позиции в сфере науки, высоких технологий, коммуникации, средствах массовой информации. В городах резко возросло количество частных школ, где преподавание полностью ведется на английском языке. Сейчас в Индии практически нет такой отрасли, где бы широко не применялся английский язык. Есть еще один важный момент, который также способствует сохранению за английским языком прочных позиций – это наличие весьма влиятельной элиты, которые состоят из англоязычных чиновников, не желающих терять свою монополию в высших и средних эшелонах власти. Именно поэтому, они энергично выступают за то, чтобы сложившийся статус английского языка в языковой иерархии Индии оставался неизменным.

Первый парламент, на хинди называется Сансад (Sansad) был избран в апреле 1952 года, после первых всеобщих выборов 1951-1952 годов. Нижняя палата получила название Совет Штатов или Лок Сабха (Lok Sabha), а верхняя, Палата Народа или Раджая Сабха (Rajya Sabha). На данный момент «Раджая сабха», имеющая постоянный состав, состоит из 245 членов, чей мандат длится 6 лет. Большинство депутатов избираются в ходе непрямого голосования законодательными органами индийских штатов и территорий, пропорционально их населению. 543 из 545 депутатов «Лок сабхи» выбираются прямым всенародным голосованием на срок 5 лет. Остальные два члена назначаются президентом из англо-индийской общины в том случае, если президент полагает, что община не представлена в парламенте должным образом [9, с.129].

Исходя из вышесказанного колониальная политика Британской Империи, подарила Индии хорошо зарекомендовавшую себя на британских островах систему организации государственной власти. Необходимо отметить, что в индийском парламенте проявились все принципы деятельности парламента Великобритании [9, с. 127].

Конституция Индии была принята Учредительным собранием в конце 1949 года, через два года после достижения Индией независимости и вступила в силу 26 января 1950 года [10, с. 4]. Она является самой большой по объёму конституцией в мире. В конституции, Индия определяется как суверенная, социалистическая, светская либерально-демократическая республика, имеющая двухпалатный парламент, функционирующий по Вестминстерской парламентской модели. Государственная власть разделена на три ветви: законодательную, исполнительную и судебную. [11, с.28]. Главой государства является президент Индии, который избирается электоральной коллегией сроком на 5 лет путём непрямого голосования. Главой правительства является премьер-министр,

которому принадлежит основная исполнительная власть. Премьер-министр назначается президентом и, как правило, является кандидатом, поддерживаемым политической партией или политической коалицией, имеющей большинство мест в нижней палате парламента [12, с.116].

Таким образом, новый этап в истории Индии начался с того, что после достижения независимости в 1947 году, она выбрала демократическую форму государственного и общественного устройства. В связи с нациестроительством необходимо отметить, что проект собирания индийской политической нации на территориальных основаниях приобрел общенародный смысл благодаря активной работе лидеров Индийского Национального Конгресса. Фактически, источником нациестроительства Индии выступило право, история, религия и народная религиозная культура. Нация, как общность юридически равных граждан стала и нацией-семьей, нацией-общиной, нацией-домом, которая выражает религиозно-культурную самобытность. Влияние колониального исторического прошлого сыграло важную роль в становлении Индийского национального единства, которое впоследствии стало восприниматься как единство в многообразии, обретенное во многом через солидарность традиционного общества.

1. К.Янг «Диалектика культурного плюрализма: концепция и реальность» // Этничность и власть в полиэтничных государствах: Сб. статей. М.: Наука, 1994
2. Дж. Неру «Открытие Индии»: М.: Издательство иностранной литературы, 1955., с.681
3. Е. Б. Рашковский На оси времен. Очерки философии истории. М., Прогресс-Традиция. 1999.
4. Studies in the Bengal Renaissance / Ed. by A. Gupta. Calcutta: Jadavpur University, 1958.
5. К.А. Антонова История Индии. – М.: 1977.
6. <http://www.webcitation.org/6174V7WHm>
7. States Reorganisation Act, 1956. Constitution of India
8. K.M. Matthew Manorama Yearbook 2003. — Malayala Manorama, 2006.
9. Gledhill Alan. The Republic of India: The Development of Its Laws and Constitution. — 2nd edition. — Stevens and Sons, 1964
10. Pylee Moolamattom Varkey. The Longest Constitutional Document // Constitutional Government in India. — 2nd edition. — S. Chand, 2004.
11. K.C. Wheare Federal Government. — 4th edition. — Oxford University Press, 1964.
12. Sharma, Ram (1950). «Cabinet Government in India». Parliamentary Affairs 4 (1)

ЖОЛДАСОВ А.Т.,

дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

БӨКЕЙ ЖӘНЕ ЖӘНГІР ХАНДАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРЫНЫ: АЛҒАШҚЫ МҰРАҒАТ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Бөкей хандығы құрылып, дамыған XIX ғасыр жалпы қазақ қоғамы өмірінің күрт өзгерістерге ұшыраған кезеңі. Бұл уақытта қазақтың дәстүрлі көшпелі өмірінің шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуындағы күрделі өзгерістер алдымен, Бөкей хандығының XIX ғасырындағы тарихынан көрініс тапты. Хандық тарихына қатысты материалдар оның территориялық аумағындағы әлеуметтік-экономикалық өмір тынысының бастауларын Кіші жүздің XVIII ғасырдағы тарихына бойлап енуді қажет етеді.

1801 жылы құрылған Бөкей хандығында ішкі-сыртқы факторлар әсерінен әлеуметтік қатынастар өз дамуының жаңа түріне ене бастады. Хандық халқының көз алдында өзгеріп жатқан ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі қоғамның дәстүрлі белгілерінен қазақтардың бас тартуы өте қиындықпен жүрді. Капиталистік тауар-ақша қатынасының дендеп енуі, жерді тартып алушылық, тағы басқа көріністер шаруашылықта дағдарысты күшейтіп, көшпелілердің тұрмыс деңгейін құлдыратты, нәтижесінде дәстүрлі қоғамдық құрылымды дағдарысқа ұшыратты. Отаршылдық саясаттың экстенсивті көшпелі мал шаруашылығына килігіп араласуы, хандық қазақтарының әлеуметтік дамуына әсер етті.

Әлемдік дамудың қазіргі кезеңіндегі үлкен өзгерістер, әсіресе рухани салада ерекше өзгерістер болып жатыр. Халықтар тарихындағы мәдениеттің маңызы мен ролі қайта зерделенуде. Адамзат гуманистік дамудың басты негізі мәдениет екенін түсінуде. Қазақстанның қазіргі жалпы ұлттық мәдениетінің дамуы мен қайта өрлеуі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін түсіну арқылы, халықтың тарихи және этномәдени жадын жаңғырту арқылы жүзеге асады. Бұл салада Бөкей хандығының мәдени мұрасын зерттеудің тарихи маңызы зор. Шындығында да XIX ғасырда Бөкей хандығы материалдық және рухани мәдениетінің дамуымен ерекшеленеді. Бөкей хандығы Қазақстандағы бүкіл мәдени ұжымдардағы істердің қолға алынуына негіз болды.

Бөкей хандығындағы мәдени өмірде “Қару – жарак палатасының” орны зор болды. Бұл қару – жарак үлгілері жиналған мұражай тектес бөлме еді. Қару – жарак палатасын ұйымдастыру туралы ой ханға 1827 жылы Петербург қаласында болып, астана мұражайларын көргеннен кейін туған еді. 1828 жылы хан Жанқұста 23 бөлмеден тұратын сарай салды. Оның бір бөлмесі мұражайға бөлінді. Хан әр түрлі сирек заттарда, тарихи жәдігерліктерді әсіресе отбасы үшін қымбат заттар мен қару-жарақтарды сұрап тума-туысқандарына хат жазады. Жәңгір ханның әкесі Бөкей хан әулеттің үлкені ретінде, отбасылық жәдігерліктерді, қымбат сыйлықтарды сақтаған екен. Бөкей ханның мұралары “Қару -жарак палатасының” негізін құрады. Ханның замандастарының айтуынша қару-жарак палатасының төрінде қызыл ағаштан жасалған кең шкаф тұрды. Оның ішінде әр түрлі қару-жарак түрлері, винтовка, семсер, қылыш, қанжарлар ілініп тұратын. Бұлардың ішінде екі қылыш болды. Қымбат тастармен әшекейленген бұл қылыштар патша сыйлығы болатын. Сонымен қатар мұнда жылқы әбзелдері, ер-тұрмандар, күнделікті өмірде сирек кездесетін күміспен, қымбат тастармен әшекейленген заттар тұратын. Архивте мұражай коллекциясының бағасы туралы мәлімет бар; мылтық және суық қару – 6415 сом 75 тиын күміс, ат әбзелдері 1600 сом күміспен. Хандықтағы бірінші штаб-лекарь Александр Сергачев. Ол Қазан университетінің медицина факультетін аяқтап 1832 ж. көктемінде хан Ордасына келді. 3 жылдан кейін ол Саратов губерниясының ояздық дәрігері болып тағайындалды. Ал 1838 жылы қайтадан Ішкі Қырғыз Ордасы ханының дәрігері болып бекіді. 1840 жылдардың басында оны лекарь Евланов ауыстырды. 1848 жылы Орда дәрігері болып А.Г. Тунорев бекіді. Қазақ даласындағы бірінші дәрігерлік пункт осылай қалыптасты. 1840 жылы ханның кепілдемесі бойынша Бөкей хандығына мал дәрігері Константин Петрович Ольдеков жіберілді. Ол Санкт-Петербургтегі дәрігер – хирургиялық академиясының толық курсы тәмамдаған еді. Мал дәрігерлік қызметте және ағарту ісінің тарихында көптеген жақсы бастамалар осы кісінің атымен байланысты. 1848жылы хан Астраханнан шешекке қарсы егуші татар Абдулмамак Юсуповты шақырды. Ол қазақ жастарын шешекке қарсы егуге үйретті [1]. Ішкі Ордадағы игілі істердің негізін қалаған тұлғалар Бөкей мен оның баласы Жәңгір туралы, олардың тұлғалық бейнесін танытуды жөн көріп отырмыз.

Белгілі орыс этнографы П.И. Нобельсон: «Бөкей тапқырлығымен, зеректігімен және бұрын соңды болып көрмеген ақылдылығымен ерекшеленетін», – депті. Бөкей – адамгершілігі мен кісілігі, тапқырлығы мен ерлігі сай, шынмағнасында ел көсемі, бастаушысы болған тұлға; ол тек өзінің соңынан ерген халықты ғана емес, отарлық саясат ұстанған патша үкіметінің алдында беделі жоғары, керекті сәтінде олармен тіл табыса білген мәмлегер, шебер саясаткер болған. Оған өзінің хандық құрған жерінің бір бөлігінің әуелден атамекеніміз екенін дәлелдейтіндей, болашақ ұрпаққа мұра етіп тарихи құжат қалдыруы айғақ. [2,406] Бөкей хан 1815 жылы 21 мамырда Еділдің теңізге құяр жерінде қайтыс болып, денесі Астрахан губерниясының Бәйбек деген жерінде, Сейт баба қорымына жерленген. Хан тағы мұрагерлік жолмен Жәңгірге өткенімен оның жасына байланысты билік Бөкейдің інісі шығай сұлтанға тапсырылды.1823 жылға дейін Астрахан губернаторы Андреевскийдің үйінде тәрбиеленіп, еуропаша білім алды.Жәңгір туралы кеңес Үкіметі кезінде жаңсақ түсініктердің болғаны рас. Алайда Жәңгір хан тұңғыш рет шешекке қарсы егу ісін (1826ж) ұйымдастырып, Бөкей хандығының жағрафиялық картасын жасатқаны (1828), сусыған құмды тоқтату үшін ағаш отырғызғаны (1831), үлкен сауда жәрмеңкесі (1832), мешіт (1835) қалыптастығаны шындық. 1838 жылы алғашқы дәріхана, 1840 жылы ветеринарлық пункт, пошта байланысы іске қосылып, сонымен қатар мал тұқымын асылдандыру қолға алынды.1841 жылы 6 желтоқанда Хан ордасында мектеп ашылды. 1843 жылы патшалақ Ресей генерал-мойор атағын берсе, 1844 жылы 9 мамыр Қазан университетінің ғылыми кеңесінің мүшесі болып сайланды. 1852 жылы Ордада тұңғыш рет аурухана, 1862 жылы кітапхана ашылды. Сауда саттықты реттейтін «казначейство» мектебі ашылып, 1887 жылы банк қызметін атқарды. 1870 жылы Ресейден ауарайын болжайтын аппараттар әкелініп, меторолгиялық станция қосылды. 1890 жылы Нарын орман шаруашылығы құрылып, 1908 жылы Орал орман шаруашылығы мекемесі жанынан питомниктер жабдықталады. 1910 жылы орманшылар мектебі ашылады. 1908 жылы оба індетіне қарсы күрес станциясы, 1910 жылы оның жанынан лабаротория, 1911 жылы қазақ баспасөзі қараылғаштарының бірі «Қазақстан» газеті жарық көрсе, 1913 жылы Ордада тұңғыш рет сот дәрігері қызыметі бекітіліпті. Алғаш рет «Қазақстан» атауыда осы Ордадан қалыптасқанын байқадық. Тізе берсек, қазақ, қазақстан тарихында тұңғыш рет деген атауды иемденген нәрселер бұл ордада жетерлік [3,96] Тарихшы, ғалым Т. Омарбеков Жәңгір ханның бейнесін суреттей отырып: «Жәңгір хандықты басқаруда елеулі реформа жүргізді. Ол бәрінен бұрын хандық басқару әкімшілігін жаңа жасақтады. Енді әкімшілікке хан депудаты, хан кеңесімен бірнеше адам жұмыс жасайтын болды», – деп ханның жаңа жүйелі реформатор екенін көрсетеді.[4,26]]Бұл істер негіз болған Жәңгір хан болды. Өзі тірісінде және қайтыс болғаннан соң жалғасқан игі істерін қазіргі ұрпақ әлі жалғастырып келеді.

Мақаламызға негіз болып отырған осындай іргелі істердің қатарына Ішкі Ордада ашылған мұрағатты жатқызуға болады. Тұңғыш қазақ тарихында ашылған 200 жылдық мерзімі бар бұл мұрағат қазақтағы заманауи мәдениеттің ертеден басталғанын байқатады. 550 жылдығы бар Қазақ хандығы тарихының соңғы кезеңінде қалыптасқан бұл мұрағат қазақ тарихы жайында үлкен мәліметтер қорын сақтаған. Бағалы бай материалдар, құнды мәліметтер беретін құжаттар т.б жақсы сақталған. Дегенмен неге көшпелі қоғам немесе арғы Ғұн, Түрк кезеңіне бармай-ақ қойық бертіндегі Қазақ хандығы тұсында мұрағат ісі пайда болып, жүйелі түрде жұмыс істемеді? Мүмкін толық зерттелмеген борлар? Алайда бұлай деуімізде бұл мәселені аша алмайды. Бір сәт «отарлық» ұғымын естен шығарып көрсек, қазақ халқының өте үлкен жетістіктерге қол жеткізгенін білеміз. Отарлық немесе осыған негіздес саяси ойынның біздің халқымыз үшін ауыр екені белгілі. Алайда, біздің өркениет патша отарлығының барысында өте әлсіз халде тұрғанына тарих куә. Адамзат мәдениетінің бір негізі жазу өнерінде деп қарастырсақ, көшпелі халықтарда түрк руна жазуынан кейін ешқандай өзіндік жазуы болмағанын байқаймыз. Кейінгі қолданған шағатай жазуы болса да мұрағат немесе құжаттық қорлар жинау қалыптаса қойған жоқ. Осы негіге қарап отырсақ патшалық Ресейдің қазақ жеріне келіп, одан көшпелі қазақтардың біршама мәдениеттерді істерді меңгергенін байқаймыз.

Мұрағат – адамзат дамуының айғағы болатын бірден бір іс. Мұраға ісі алғашында ежелгі Қытай, Римде, Иранда жақсы дамыды. Кейінгі орта ғасырда еуропада алғаш қолға алынып, жүйелік негізін қалаптастырды. Солардың қатарына патшалық Ресейді жатқызуға болады. 1724 жылы тұңғыш рет Ресей тарихында заңды түрде алғашқы мұрағат ашылып, оның құрамына ассессор – П. Курбатовтың басқаруымен штаб құрылып, онда алты адам жұмыс істеді. Ол Сыртқы істер коллегиясы Мәскеу мұрағаты деп аталды. Алғашқы мұрағаттың сақтау жүйесі айтарлықтай жақсы күйде болмады. Дегенмен 1736 жылдан бастап мұрағаттар тастан, темір жақтауларымен тор терезелер қойылып салына бастады. 1845 жылы «Губернаторды басқару» заң бойынша алғаш рет әлемдік тәжірибеде мұрағат ісінде ісқағаздар тіркеліп, өз ішкі комплекстік жүйесін қалаптастырды. Тек билікке Николай I келіп «керектерін сақтап, қалғандарын жоң керек» деген жарлығына байланысты көптеген мұрағат құжаттары жойылған болатын. Осыған орай мұрағат жүйесі өзгеріп, «ғұмырлық» яғни өте керек, мемлекеттік маңызы бар істер. Келесі уақытша құжаттар тек 5 тен 20 жж. аралығында сақталды. Қысқа мерзімді құжаттар 1-3 жыл аралығында болды. Осыған орай қазақ тарихы үшін кейбір бағалы мұрағат қорлары өртелініп немесе қағаз фабрикаларына өткізіліп отырды. Мұрағатты қорғау 1918 жылдың апрелінде мұрағатты басқару туралы және Орталық Атқару Комитеті 1918 жылы 1 июньде Халық Комиссарлар Кеңесі «РСФСР мұрағаттарын орталықтандыру» туралы заңына орай, Біріңғай Мемлекеттік Мұрағаттық Қор (БММК «СГАФ») құрылып бір орталақтанған жүйе қалыптасты.[5.8,9 б.] Патшалық Ресейде мұрағат ісі алғаш қалаптасқанымен, оның жойылуы да жылдам жүріп жатты. XIX ғ. Министрліктерде біршама құнды құжаттар сақталды. Кейін оларда өз елдеріне тратылып, біршамасы жойылды. Дегенмен, патшалық билік тұсындағы мұрағат ісі арнайы маманданбағанымен, бізге жеткен құжаттардың саны да баршылық. Ол кезде мұрағатты т сақтау қоймалары, оны қорғау енді қалаптаса бастады. Бұл жүйенің ішінде Қазақстан мұрағаттары да кірді.

Қазақстандағы алғашқы мұрағат ісі 1794 жылы Нарын құмында, Бөкей Ордасында құрылды. Бөкей Ордасы Ресеймен шекаралас Еділдің төменгі ағысы мен Оралда орналасты. Бөкей Ордасының неғұрлым қарыштап дамыған кезі Жәңгір хан (1824-1845) билік еткен кезбен сәйкес келеді. Жәңгір еуропа және шығыс білімін алған, еуропа мемлекеттеріндегі және патшалық ресейдегі мемлекеттік басқару ісін қалыптастырды. 1870 жылға дейінгі мұрағат ісі комиссия бақылауынан өтіп, біраз істер жойылды[6.66]

Бөкей Ордасындағы мұрағаттың құрылуына қатысты біраз даулы мәселелер бар. Алайда біз оны 1794 жылы құрылғанын дәлелдеп көрсетеміз. Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін Бөкей губархиви бюросының тұңғыш бастығы Михайл Корнеевич Доцконың «Архивтік деректерге қарағанда бөкей Ордасы мұрағаты 1794 жылы құрылған», – деп көрсетіп нақты айтқан. М.К. Доцкодан кейін болған архив меңгерушісі И.В. Жабин өз баяндамасында «Бөкей Ордасының архиві ішкі қырғыз ордасы кезінен бері, яғни, 1794 жылдан бастап ұйымдастырылды. Бірінші болып архивті хан құрды. Ол хан жаныда болды» – деді. Тек, Қазақстан егемендігін алып, кейін Орал обылысының мемлекеттік архиві қызметкерлері В.А. Иночкин мен М.Ащығалиевтің Астрахан архивінен «Бөкей архиві ішкі қырғыз ордасында 1794 жылы ханның кезінде ұйымдастырылды» – деді. 1797 жылы 10 қарашада архивариус Михеевтің ішкі орда хан ставкасында өрттен қауіпсіз «отқа жанбайтын» архив құрылысының смета бойынша біткендігі туралы хабарламасы, құрылыс құны 10999 сом 34 тин болды. Осы сметаға губернелік инженер-архитектор Карл Мотвеевскийдің жинаған жоба сызбаларын қоса тіркеп есептеуге болады. Осы арқылы Бөкей Ордасы мұрағатының 1794 жылы хан Бөкейдің тікелей қолдауымен құрылған деп айтуға болады. Қазақстан Өлкелік Мұрағат меңгерушісі А.А. Меликов 1925 жылы 31 наурызда ҚазАтКом президиумында «Ордадағы мұрағат апатқа ұшырау жағдайында..

Оны құтқарудың жалғыз жолы – Орынборға тездетіп жеткізу» – деді. [7,33 б] 1917 жылы Ішкі Орда мұрағат құжаттары Орынбор, Түркістан, дала генерал губерниясында, шекара комиссиясында, ішкі істер министірлігі және халақ ағарту министірлігінде сақталды. 1921 жылы ол құжаттардың біразы Қазақстан мұрағаттары қорына өтті. 1926 жылдың 1 қаңтарынан бастап Бөкей уездік мұрағаты жұмыс жасауын бастады. Айта кететін жайт, Бөкей Орда территориясында Қазақстанның алғашқы мұрағаты пайда болған болатын. Хан Ордасы мұрағатының есебі 1784 жылдан бастап жүргізіле бастады. ҚазОрталықМұрағаты уәкілетшісі Н.Я.Болотниковтың 1927 жылдың 10 наурыздағы қызметтік хаты негізінде аталған құжаттар алынып, Орталық мұрағатқа жіберілген болатын.Облыстың әкімшілік-аумақтық бөлінісін жетілдіруге қатысты мемлекеттік мұрағат қызметінің аталуы өзгерді. Губерниялық мұрағат бюросы 1928 жылдың 15 тамызынан бастап округтікке алмастырылса, 1930 жылдың 1 қаңтарынан бастап ауданаралық мұрағат деп атала бастады. Ал, 1932 жылдың 1 сәуірінен облыстық бөліністі енгізуге байланысты облыстық мұрағат бюросы деп аталды. Осы уақытта мұрағат бойынша 412 қор, 108667 сақталу бірлігі, 87 газет кешені болып, штат бойынша 5 адамды құрады.[7. 29, 30 б] Ханның жанындағы концелярия қазақ, орыс және татар тілдерінде жұмыс істеді. Концелярияға басқарушы, көмекші, арнайы зерттеуші, іс қағаз жүргізуші, қырғыз-қазақ мәселелерін қарайтын аудармашы және екі-үш жазушы отырды. [8.141б.] Құжаттар екі нұсқада жазылып, біреуі арнайы мұрағат үшін сақталынып отырған. Құжаттарды сақтаудың маңызын жете меңгерген қос саясаткер көсемдер, оны сақтау болашақ үшін маңызды іс екенін білді. Мұрағат қорында өте құнды мәліметтер кездестіруге болады. Олардың қатарына: 1733 жылы Ресей елшісі майор Угрюмовтың жоңғар ханы Қалдан Церенге барған сапары жөніндегі жазбалары; Ресейдің қазақ даласын отарлау саясатына қатысты деректер; С. Датұлы, И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлының сұлтан Медет Шөкіұлына хаты, Е Көтібарұлы, туралы және 1836 жылғы көтерілістің себептері; Сол кездегі әкімшілік басқару жүйесі; К.Қасымұлының Шекті руының билерін көтеріліске шақырғаны туралы хаты т.б Қазақстан тарихы үшін құнды құжаттардың қатарына кіреді.

Қорта келгенде Қазақстан тарихында тұңғыш мұрағат ісінің қалыптасуына негіз болған Бөкей мен Жәңгір хандар қазақ мәдениетінде үлкен орны бар. Келешек ұрпақтың осы арқылы сабақ алып, ата жолын жалғастыруда ерекше қолдау берері сөзсіз.

1. Бөкейорда тарихы. Жауапты ред. Рысбеков Т.З. – Орал. – 2001.
2. Орамах Ж. Қазақ тарихы: ғылыми әдістемелік журнал. 2010 № 6(105) 40б
3. Рахымжанов Н. \ \ Егемен Қазақстан 2015№ 160 22 тамыз. 9 б
4. Т. Омарбеков. Жәңгір хан // Ана тілі-2015– 27 тамыз-24 қыркүйек (34) 2б
5. Астафьева. М Архивоведение: учеб. пособие. Астана: фолиант, 2010. – 8, 9 стр
6. Сариева Р., Абдуллина А. Очерки по истории организации архивного деол в Казахстане (1918-1945). Алматы: Арыс, 2006. – 6б
7. Сариева. Р.Х. Мұрағат және тарих (мақалалар, баяндамалар). Архив и история (статьи и выступления) Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 33 б
8. С.Зиманов. Полное собрание соч. 10-томов. Алматы: «Медия корпорация «Заң» . 2009. VI-том. – 141 б

AKBARI M.Q.,

Master degree student of the 2nd course Department of History, archeology and ethnology,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE UNITED STATES AND AFGHANISTAN RELATIONSHIP

Before the World War II, the US policy was a compound of cooperation and isolation towards the world affairs and the US has no direct link in Southwest Asia and this area was under British influence. The main reason was lack of American commercial interests in Afghanistan and the role of Britain as guardian of Afghan foreign affairs, which obviated an early meaningful relationship between the two countries. So the history of US-Afghan relations is not very long and the efforts of the Afghan government for establishing relationship were not cherished up until 1934 and formal diplomatic relations were established in 1942. Afghanistan continued its traditional and preferred role as a buffer state, which prevented it from going into the orbit of any superpower or joining any military alliance. However, the Soviet influence increased and the Soviets provided military training and arms supply to Afghan army. The US adopted flexible approach in its relations with the Soviets, which resulted in increasing influence of communism and ultimately, Soviet troops invaded Afghanistan on December 27, 1979, which totally altered the geo-strategic situation. Pakistan became a frontline state and the US made arrangements to supply military assistance to resistance groups without its direct involvement. In 1981, President Reagan took power with his tough anti-communist stance and made Moscow pay a high military and political price for the intervention in Afghanistan. The Soviet left Afghanistan after signing Geneva Accords in February 1989. In the absence of a central government, a civil

war erupted which brought the Taliban in power. The paper will explore historical events which led to the events of 9/11 and war on terrorism in Afghanistan. The foreign policy of the United State is largely shaped by its geographical and historical considerations. Its political and social systems as well as economic and military powers determine its position in the world politics. The policies of other states and international environment are influenced by its power. Before the World War II, the US policy was a compound of cooperation and isolation. The lack of American commercial interests in Afghanistan and the role of Britain as guardian of Afghan foreign affairs obviated an early meaningful relationship between the two countries. So the history of US-Afghan relations is not very long, though both states gained their independence in the same period, nearly two hundred years ago. The paper shall analyze the historical perspective of those events which appeared in the form of 9/11. The United States extended recognition to Afghanistan in 1934 but formal diplomatic relations were established in 1942. George Washington, the first president of the United States, advised his nation to avert “entangling alliances” while delivering his farewell address and the US adopted this policy [1]. The United States changed its policy of isolation in the beginning of the twentieth century as the address of President William McKinley showed the new role of America that “God and men have linked nations together, no nation can longer be indifferent to any other” [2]. The next half-century passed in planning for seeking American political engagement in world affairs to promote a stable international order favorable for the US interests. As for as the US interests are concerned, Afghanistan had never been important for it. So, the efforts of the Afghan government for establishing relationship were not cherished. However, the former King Amanullah of Afghanistan (1919-29) made rapid efforts in this direction and sent personal emissary to explore the possibility of establishing friendly relations with the US.

In July 1921, another Afghan mission visited the United States to provide ample opportunities for American businessmen to invest in Afghanistan but Charles E. Hughes, the US Secretary of State, rejected this offer because he considered Afghanistan under the British sphere of influence [3]. The other reason was friendly relations of Afghanistan with Germany. This country fought against America in the World War I, so it did not look with favour on Afghan-German activities.

The United States has a long and varied history of engagement with Afghanistan. But through all the tortuous turns and ups and downs, the relationship, from the U.S. perspective, has almost always been a transactional one. Given its “front line” status, Afghanistan has usually been a pawn in a bigger strategic game, initially between the Communist bloc and the capitalist countries in the region (including Iran under the shah, Pakistan, and India) and subsequently between the secular world and radicalized Islam. Afghanistan’s current status as a ward of the United States and international community is unusual and will not last. This report suggests that regardless of whether a bilateral security agreement (BSA) is signed between Afghanistan and the United States, and assuming Afghanistan does not again become a haven for terrorism targeting the United States, the U.S. interest will diminish. So too will U.S. resources invested in the country—whether military, economic, developmental, or diplomatic? Neighboring powers, such as India, Iran, and Pakistan, who have an immediate stake in a secure, stable Afghanistan, will become more important players. Long memories, the need for strategic depth, and the fear that Afghan soil will once again become a battleground for proxy warfare will militate against the realization of the Afghan government’s vision of the country as the peaceful and prosperous “heart of Asia”. A brief review of the relationship between the United States and Afghanistan is instructive. Following World War II, the United States and the Soviet Union competed to maintain influence with Afghan rulers, as the British and Russian Empires had done in the previous century, using modest levels of technical, military, and development assistance—the Great Game once again played out in Afghanistan [4]. After the invasion of 1979, the United States sought to undermine Soviet power by supporting the mujahideen, using Pakistani security forces as the delivery mechanism. Once the Soviet Union left in 1989 and the Najibullah regime collapsed in 1992, Afghanistan dropped off the U.S. radar until the Taliban swept into Kabul in 1996. Then followed a period in which the United States had an ambivalent relationship with Afghanistan: not recognizing the Islamic emirate that controlled 90% of the country, but intermittently engaging with its authorities through intermediaries on specific issues; providing some humanitarian support through the United Nations and the Red Cross/Red Crescent; encouraging private-sector interest in a pipeline across the country; and expressing concern about women’s rights. All that changed with September 11. Having decisively ejected the Taliban in a lightning military campaign, the United States promoted a Western and largely multilateral agenda to stabilize and reconstruct the country and rebuild its institutions and economy. But by 2006, as the Taliban reasserted their presence and security began once again to deteriorate, the United States had moved to a counterinsurgency approach. By 2009 and the Obama administration’s “surge,” this had mushroomed into a full-blown military and state-building campaign with an annual price tag over \$120 billion—perhaps the most ambitious the world has seen in the last 50 years. U.S. engagement in Afghanistan will continue to evolve. In the short to medium term, much depends on whether a BSA between Afghanistan and the United States is signed. As for the longer term, predictions are unwise, but the country’s strategic importance to the United States is likely

to diminish unless Afghanistan once again becomes an incubator for transnational terrorism. Afghanistan with a BSA. If a BSA is signed, there is no guarantee that Afghanistan will continue to be a recipient of exceptional levels of U.S. assistance – currently higher in per capita terms than any other country excepting Israel but the prospects will be stronger that the administration will have enough political support to honor the pledges it made in Chicago and Tokyo for military and civilian support, respectively, until 2016. With continued financial and technical support for its armed forces and levels of aid commensurate with the needs of a country of 30 million people, which includes millions of refugees and displaced persons, Afghanistan has a good chance of being able to “muddle through.” Its neo-patrimonial political system, underpinned by an elite consensus that has an interest in security, law, and order, will stay in place, and the central government is likely to reach accommodations with local and provincial powerbrokers to meet basic security needs, facilitate trade and business, and deliver services to the population. Recovery from 35 years of conflict will be slow and uneven, and the country will continue to see diverse elements of Afghan society, from reformers and technocrats to tribal and ethnic powerbrokers, vie for power and influence. The many negative media reports often obscure the transformations that have taken place, albeit at a high price, over the last 12 years, whether in terms of infrastructure; the economy; social media and freedom of speech; access to services such as health and education, including for women and girls; and above all politics. Elections, though imperfect and limited, are now embedded as a means of transferring power and authority—a far cry from the situation 10, 20, or 30 years ago and a source of optimism for the country’s future.

Experts warn that rapid international disengagement from Afghanistan the likely result of failure to sign a BSA might plunge the country back into chaos as unpaid security forces disintegrate; insurgents, warlords, and profiteers have freer rein; and the government soon finds itself unable to meet the most basic needs and expectations of a rapidly growing, demographically young population. The argument that continued investment in Afghanistan is essential—not only to help secure the expensive political, social, and development gains and ensure a return from the sacrifices made over the last twelve years but also as an insurance policy against the resurgence of a lawless vacuum in Central Asia—will lose what potency it has. U.S. engagement is likely to shift its center of gravity in the region, with Pakistan as a source of concern and India as a source of opportunity. The long term, an unstable Pakistan is far more threatening to U.S. interests. Pakistan has a population at least five times that of Afghanistan; possesses nuclear weapons; is home to multiple insurgencies, some led by extremists with far more ambitious international objectives than the insurgents in Afghanistan; and has a much bigger diaspora, including in the United States. Pakistan’s nuclear capacity, perennial tensions with India, political instability, and stark economic inequality make an ugly combination. The United States’ principal interest in Afghanistan will be preventing further attacks like those that occurred on September 11, with a secondary concern being to curtail the country’s role as an exporter of other forms of insecurity, including narcotics. One issue is what the United States needs in order to protect and advance this core interest—for example, whether a physical military presence is necessary, given the long-range and remotely controlled technological capabilities of U.S. forces. Few assert that a significant civilian presence is needed, perhaps unwisely. Experience suggests that human intelligence and cultural knowledge are essential elements of successful foreign policy in Afghanistan. There would be wider consequences of an unstable Afghanistan, not just for the Afghans themselves but for their neighbors, and in particular Pakistanis. Instability would affect economic development; services such as education, healthcare, and law; and more broadly, local, national, and regional security. These outcomes could have a very serious and negative impact on affected populations, but they are unlikely to resonate with the American public at a level that would result in a decision to risk more American lives and money. Other interests are unlikely to outweigh this realpolitik. Economic considerations—for example, developing Afghanistan’s much-vaunted natural and mineral wealth, including oil, gas, copper, and iron ore—do not carry much weight. The country’s insecurity, rugged terrain, and landlocked location do not make it the most attractive investment destination. While the United States, particularly under another Clinton presidency, would continue to express concerns about human rights, especially for women and girls, such rhetoric would be unlikely to result in a significant application of resources.

The United States as super power has tended to have multiple goals in a single engagement, such goals often being contradictory to each other. A prime example of such situation is the US policy towards the Taliban in Afghanistan. Before this, Afghan policy was of getting the Soviet Union out during the 1980, the US had flooded the region with mass of weapons. The arm culture led to the emergence of a large number of warring factions who failed the international efforts to bring peace to the region.

Apparently, there is peace but the western strategists need to ask either the new regime is capable of managing the country. The future of peace and security in the region is obscure because the vacuum left by the Taliban is being filled by megalomaniac warlords, local bandits, drug barons and opportunistic crooks. Moreover, “Bush Doctrine” has not offered any solution for this situation as it was only for war against terrorism. American government and opinion makers are denouncing terrorism everywhere ignoring the

civilian deaths and rehabilitation of the Afghans. The horrible combination of annihilating air attack and the push on the ground destroyed the military power of the Taliban, as they were not equipped with modern weapons and there was not a single state or group ready to favour them except Osama and his organization Al Qaeda. While on the other side the US and its allies were determined to continue the bombing till the elimination of the Taliban. For Americans, the campaign could not be considered successful till the two men are captured or killed, particularly Osama Bin Laden.

Speculations are made about their presence that had left the US and its allies embroiled on two fronts manhunt, one for Mullah Omar and other for his guest, Osama. Mullah Omar welcomed Osama because he had plied his host with money, gifts and other favours and ignored his role for using Afghanistan as a kind of organized breeding ground for militants.

-
1. Parker, Henry Bamford. (1955). *The United States of America: A Histor.* New York: Alfred A. Knopf, p. 110.
  2. Ruggie, John G. (1997, Spring). The Past as Prologue. *International security*, Vol. 21 (4), p.89-90.
  3. Gregorian, Vahram. (1969). *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reforms and Modernization.* Palo Alto: Stanford University Press, p.69-70.
  4. Xenya Dormandy and Michael Keating. *The United States and Afghanistan: A Diminishing Transactional Relationship.* *Asia Policy*, vol.8, p.8.
  5. Kux, Dennis. (1996, Spring and Fall). *American Changing Outlook on Afghanistan.* *Pakistan Journal of American Studies.*

МОХАММЕД И.М.,

магистрант II курса, Факультета истории, археологии и этнологии, КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан

ПОЛИТИКА РОССИИ В АФГАНИСТАНЕ В 2001–2011 ГГ.

Последний этап российской политики в Афганистане связан с вмешательством США в афганский конфликт. Поддержка международной военной интервенции под американским командованием позволила России избежать угрозы создания религиозными экстремистами форпостов на границе со среднеазиатскими республиками. В те же годы Москве пришлось с нуля воссоздавать дружественные отношения с официальным Кабулом и механизмы влияния на афганскую внешнюю политику. В наступившем десятилетии перед Россией встают уже новые, более сложные задачи на афганском направлении.

Российско-афганские отношения имеют давнюю историю. В XX в. Советскому Союзу удалось стать одним из приоритетных иностранных партнеров Афганистана. Однако в 1990-е годы российские позиции на этом направлении значительно ослабли. Падение социалистического режима Наджибуллы после взятия Кабула отрядами моджахедов стало одновременно причиной и следствием трансформации политики России в отношении Афганистана. Само падение Кабула было во многом предопределено отказом руководства постсоветской России от поддержки афганских коммунистов, прекращением поставок продовольствия и топлива, политической переориентацией на вооруженную оппозицию. В 2011 г. была сформирована российско-афганская межправительственная комиссия по торгово-экономическому сотрудничеству. С российской стороны ее возглавил министр энергетики Сергей Шматко, с афганской – министр финансов Омар Захелвал. В июне 2011 г. состоялись их первые официальные переговоры.

Характер подобной политики и ограниченность ее целей во многом обусловлены тем, что в последнее десятилетие России пришлось с нуля воссоздавать дружественные отношения с официальным Кабулом и механизмы влияния на афганскую внешнюю политику.

Причем с первых лет новых отношений требовалось не только добиться стабилизации ситуации в Афганистане, но и не допустить в Афганистане образования политической системы, полностью зависимой от США и НАТО, превращения ИРА в плацдарм для закрепления США в регионе.

Ключевым механизмом влияния России на ситуацию в Афганистане стала материальная поддержка режима Х. Карзая. В 2002–2005 гг. Афганистану была оказана военно-техническая помощь на сумму более 200 млн долл., включавшая поставки аэродромного оборудования, комплекса ПВО для защиты аэропорта г. Кабула, средств связи, автомобильной техники. Сюда же входил ремонт 8 вертолетов и 4 военно-транспортных самолетов ВВС Афганистана, а также обучение в России более 300 афганских военнослужащих [1].

Однако этот подход оказался недостаточно эффективным. Препятствиями к укреплению российского влияния в Афганистане стали, предположительно, противодействие США и их союзников по МССБ, а также русофобия немалой части афганской политической элиты – следствие

высокой политической активности «моджахедов», участников войны 1979–1989 гг., настроенных антироссийски. При этом, например, в первой половине 2000-х годов моджахеды составляли большинство в нижней палате афганского парламента .

По всей видимости, именно политической неэффективностью было обусловлено то, что в 2005 г. Москва прекратила военно-техническую помощь, хотя формально российские дипломаты объясняли этот шаг желанием «избежать дублирования с действиями американцев» [2].

Новая основа российско-афганского сотрудничества была определена в рамках двусторонних встреч на высшем уровне в Москве (2005 г.) и в Астане (январь 2006 г.). Москва обязалась списать долг Афганистана перед СССР, а Кабул гарантировал российскому бизнесу определенные преференции в Афганистане . Диалог о величине долга и сроках списания продолжался вплоть до завершения процедуры в 2007 г. В итоге Россия отказалась от права взыскивать с Афганистана задолженность на сумму более 11 млрд долл.

Результатом этих мер стала активизация российско-афганского экономического взаимодействия. В феврале 2007 г. при Торгово-промышленной палате РФ был создан Российско-Афганский деловой совет, а в октябре того же года Афганское инвестиционное агентство и Торгово-промышленная палата России подписали Меморандум о развитии сотрудничества [3]. В 2010 г. в Москве появился Афганский деловой центр – своего рода экономическое посольство Афганистана . В 2011 г. была сформирована российско-афганская межправительственная комиссия по торгово-экономическому сотрудничеству. С российской стороны ее возглавил министр энергетики Сергей Шматко, с афганской – министр финансов Омар Захелвал. В июне 2011 г. состоялись их первые официальные переговоры.

В 2008 г. Россия активизировала экономическую помощь Афганистану, безвозмездно поставив в Кабул 15 тыс. т пшеницы, а также оказав финансовую помощь на сумму 4 млн долл. В общей сложности с 2001 по 2009 г. Россия предоставила Афганистану гуманитарную помощь на сумму 40 млн долл.

Кроме того, Россия добилась вовлечения Афганистана в ряд международных организаций. Кабул получил статус наблюдателя в ШОС [4]. Обсуждается вопрос о вступлении Афганистана в ряд других международных объединений с целью укрепления взаимодействия со странами СНГ.

Несмотря на значительное «потепление» между Москвой и Кабулом, России не удастся компенсировать американское влияние в регионе. США проводят курс на долгосрочное военное присутствие в Афганистане. В стране планируется создать несколько военных баз, формально именуемых афганско-американскими . Эта перспектива вызывает серьезные возражения у МИД РФ однако прочность позиций США подкрепляется финансовой зависимостью Кабула от Вашингтона. В отличие от Ирака Афганистан, располагая значительными запасами полезных ископаемых, не имеет развитой добывающей промышленности, поэтому Кабул не сможет в ближайшей перспективе формировать собственный бюджет без финансовой помощи иностранных спонсоров [5].

Вопрос об использовании Россией афганских внутривластных механизмов для воздействия на политику Афганистана пока еще недостаточно изучен. По имеющимся сведениям, в стране не сформированы пророссийски ориентированная партия или политическое лобби. Изучение этого вопроса затрудняется тем, что от имени России порой выступали совершенно иные политические силы. Например, иранские дипломаты заявляли в частных беседах, что «представляют также интересы Москвы», используя таким образом в своих целях «виртуальное» влияние России. Подобная ситуация зачастую создавала почву для различных слухов, версий о несуществующих политических партнерах России в ИРА. В частности, крайне негативный резонанс имело участие в конференции «Российско-афганский форум», проведенной одной из российских НПО в мае 2009 г., группы афганцев, подозреваемых в связях с талибами. Это породило в Афганистане домыслы, будто Россия, негативно оценив перспективы официального Кабула, пытается наладить взаимодействие с афганскими экстремистами . Так или иначе, вопрос о поиске и формировании пророссийских кругов в Афганистане открыт и весьма актуален.

Следует упомянуть, что в борьбе за влияние на афганскую политику Россия сталкивается не только с США и их союзниками, но и с рядом конкурентов из числа региональных держав. Так, Пакистан имеет рычаги воздействия на афганский Талибан . Значительными экономическими ресурсами в Афганистане располагают Китай, Иран и Индия, что увеличивает их политический потенциал в стране . Наконец, нельзя не учитывать роль среднеазиатских постсоветских республик в восстановлении и современной политической жизни ИРА [6].

Сейчас наметилась тенденция к сотрудничеству между Россией и Индией в «афганском вопросе», идет выработка общей стратегии и механизмов такого сотрудничества. В 2011 году прошла серия консультаций между Нью-Дели и Москвой по афганскому вопросу, обсуждаются возможности

совместных экономических проектов в ИРА . Возможно совместное строительство каскада ГЭС российскими и индийскими компаниями.

Кроме того, в настоящий момент есть основания для «модернизации» геополитических целей и задач российской политики в регионе. Возможен отказ от сугубо «оборонительной» политики, направленной исключительно на стабилизацию ситуации в Афганистане, снижение угрозы постсоветскому пространству и борьбу за афганский нейтралитет. Обсуждается вопрос о том, не стоит ли России попытаться увеличить свое влияние в афганском вопросе и использовать его для привлечения Кабула к процессу комплексного решения более широких региональных проблем, в том числе связанных с пакистано-индийским противостоянием. В свою очередь, это могло бы потребовать большего вовлечения Афганистана и других региональных государств в работу ШОС и ОДКБ, что также является дискуссионным [7].

На текущий момент одной из главных политических задач России на афганском направлении является обеспечение нейтрального статуса Афганистана, недопущение подчинения страны чьему-либо единоличному внешнему влиянию . Это заставляет искать пути сохранения регионального баланса, и ограничения влияния иностранных государств на афганскую политическую жизнь.

-
1. Statement per Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov // RIA "Novosti", December V, MMXI.
  2. Groshkov. Russia in Afghanistan serioetpermanenter [colloquium cum institutionisrectoreSecundo Asia Department of Foreign Russian Ministry A. Maryasova] // NezavisimayaGazeta, March V, MMVII.
  3. Wilder A. domus? Analysing in MMV Afghan Elections. Kabul: et Afghanistan Research Election Unit, December 2005.
  4. P. 5. Iskandarov K. Parliamentum Afghanistan: Praeteritumetpraesentissimum // Afganistan.ru, XX September MMVII.
  5. Luzianin S. Afghanistan – Centralis Asia – Russia: periculosa transit et interaction parametri (2005-2008.) // Afganistan.ru, October XXX, MMVI.
  6. Memo ISAF (regionesquasproducuntetaccinctusproeliabitur ante con- tingentium) as of May XVI, 2011. Source: Lorem website / URL
  7. Medvedev DA Dmitry Medvedev misi ad eoslegationem ad Afghan President Hamid Karzai // Site of Praeses Russian Foederatio. [No date accessed 12/12/2011].
  7. Afghanistan Opium Survey 2011. Summary invenit. October 2011. Kabul: UNODC, MMXI.

МАЗМУНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС/ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Г.М. Мутанов Вступительное слово	3
--	---

БАЯНДАМАЛАР/ДОКЛАДЫ

Жумадил А.К. Активизация внешней политики ойратов в Казахстане в 30-90-х годах XVII века	4
Жумагулов К.Т. Значение источников Ватикана в исследовании истории тюркского мира.....	7
Әбжанов Х.М. Ұлттық және ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясы.....	9
Омарбеков Т.О. Тарақ таңбалылардың түркілік тарихы.....	17
Калыш А.Б. Роль внутрисемейных отношений в стабильности брака	22
Кокебаева Г.К. Лига «Прометей» и тюркская эмиграция в Европе.....	25
Мирзаев Д.З. Нация как феномен исторического процесса: европейский опыт, советское наследие, современный дискурс	28

БІРІНШІ СЕКЦИЯ/ПЕРВАЯ СЕКЦИЯ

**«ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚТЫҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАРЫН ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ
ЖАҢА ӘДІСТЕМЕЛІК ТҮРҒЫЛАРҒА САЙ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУ»**

**«ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОКОВ ЕВРАЗИЙСТВА В КОНТЕКСТЕ
АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ В СООТВЕТСТВИИ С НОВЫМИ
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМИ ПОДХОДАМИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ»**

**«INVESTIGATION OF THE HISTORICAL ORIGINS OF EURASIANISM IN THE CONTEXT
OF THE URGENT PROBLEMS OF OUR TIME, IN ACCORDANCE WITH THE NEW
METHODOLOGICAL APPROACHES TO HISTORICAL SCIENCE»**

Қожақеева Л.Т. Н.Ә. Назарбаевтың еуразияшылдық бастамасының Қазақстан мен ТМД елдері тарихындағы ролі ..	31
Жумагулов К.Т. ЮНЕСКО и аудиовизуальное наследие	35
Fabio L. Grassi Europa and the greater asia in the past and now	38
Төлебаев Т.Ә. Орталық Азия мен Қазақстандағы ежелгі және ортағасырлық жолдар тарихы туралы жаңа концепциялармен парадигмалар	40
Садықова Р.О., Раймбекова М.Т. Еуразияшылдық тарихын оқу үрдісінде түсіндіру	45
Ислам Қабышұлы Түркі тектес халықтардың тарихи жәдігерлері.....	48
Асылбекова Ж.М.-А. История становления системы миротворчества ООН.....	54
Тастанбеков М.М. Саха халқының шығу тегінің түркілік сипаты жөнінде	57

Наурызбаева Э.К.	
Батыс Қазақстан өңірінде Орынбор шекара комиссиясының құрылуының алғышарттары	60
Брежнева С.Н.	
Освещение причин наступления России на Среднюю Азию в английской и американской историографии XIX-XX вв.	64
Тлеумуратов М., Тлеумуратова Н.	
Из истории этнических связей каракалпаков и казахов.....	68
Суворова Н.Г.	
«Предчувствия евразийства» в российском общественно-политическом дискурсе	69
Кудьярова Т., Тлеумуратова З.	
Исторические взаимоотношения каракалпаков с узбекскими ханствами XVIII - начала XX веков ...	73
Годовова Е.В.	
Методологические подходы в изучении повседневной жизни социальных общностей (на примере казачества)	75
Аметов Т.А.	
Актуальные проблемы методологии преподавания новейшей истории Каракалпакстана.....	78
Курманалина Н.Н.	
Қазақ-жоңғар соғыстарының ағылшын тілді еңбектерінде зерттелуі	81
Судейменова Г.С.	
Внешняя политика Республики Казахстан и ее первые шаги в мировой политике	84
Муханова Ж.Ж.	
Орал және Торғай облыстарында мектеп саясатының жүзеге асырылу тарихынан	86
Аманалы Г.А.	
Ақтөбе өңірі қала халқының 1920-1930 жылдардағы демографиялық дамуы.....	91
Алинов А.А.	
Развития исторической науки Казахстана и России: историография проблемы вхождения Казахстана в состав Российской империи.....	94

ЕКІНШІ СЕКЦИЯ/ВТОРАЯ СЕКЦИЯ
«ТҮРКІ ӘЛЕМІ. (МӘДЕНИ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ
ОРТА ҒАСЫРЛАР, ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН)»

«ТЮРКСКИЙ МИР (КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ
В СРЕДНИЕ ВЕКА, НОВОЕ И НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ)»

«TURKIC WORLD (CULTURAL AND HUMANITARIAN INTEGRATION
IN MIDDLE AGES, MODERN AND CONTEMPORARY TIMES)»

Атыгаев Н.А.	
Казахское ханство в системе международных отношений Евразии.....	98
Мырзабекова Р.С., Беделова Г.С.	
Алтын Орда мен мамлюктік Египет арасындағы дипломатиялық қатынастар	104
Мұхатова О.Х.	
Рум авторлары IV ғасырдағы халықтардың қоныс аударуы, ғұндар және түркі тайпалары туралы...108	
Мырзабеков М.С.	
Қытай Халық Республикасының Орталық Азия елдеріндегі инвестицияларының басты бағыттары және олардың салыстырмалы талдауы	111
Қартабаева Е.Т.	
Мұсылмандық Ренессанс және түркі-ислам синтезі	115
Жаркынбаева Р.С.	
Социально-экономические процессы в Узбекистане накануне распада СССР	119
Нұрпейісова Б.Е., Алпысбаева Н.К.	
Құжатты жариялау – арнайы ғылым, кешегімен бүгінгіні жалғастыратын көпір	124
Хасанаева Л.М., Уразбаева А.М.	
Проблема национальной автономии в рамках мусульманского движения в начале XX века.....	126
Сабденова Г.Е.	
Некоторые вопросы проблемы образования Казахского ханства	131
Мухажанова Т.Н.	
VI-VIII ғғ. авар қоғамында билеушінің рөлі	134
Әбділдабекова А.М., Телеуова Э.Т.	
Дала тарихындағы жоғары билік тәртібінің ерекшелігі.....	138

Шокатова А.К., Ақынова А.П.	
VII-VIII ғасырлардағы авар қағанатының ішкі жағдайы	142
Абдимомынов Н.Т.	
Алтын Орданың орталық Моңғол империясымен саяси қарым-қатынастары (XIII ғ. 40-60-шы жж.).....	144
Махат Д.А.	
Академик Әлкей Марғұлан қорындағы хаттар- тарихи дерек.....	152
Абдукадыров Н.М.	
Осман империясы мен Германияның Берлин-Бағдат теміржолын салу жобалары.....	154
Танзенов Д.Ж.	
Патшалық Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды отарлауы	158
Ахметова А.Р.	
Еділ бұлғарлардың этникалық тарихы	165
Коломийцева М., Мийманбаева Ф.Н.	
Торговые отношения Англии с Османской империей в правление Елизаветы Тюдор.....	168
Касиенова К.М.	
Культурно-гуманитарная интеграция тюркского мира» (средние века, новое и новейшее время)	172
Исенов Ө.И.	
Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсын тарих ғылымы хақында.....	176
Ұлықпанов М.Т.	
Исламдағы сопылық ағымның бастаулары	179

ҮШІНШІ СЕКЦИЯ/ТРЕТЬЯ СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН (ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ)

ТЮРКСКИЙ МИР (КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА, НОВОЕ И НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ) (КРУГЛЫЙ СТОЛ)

THE INTERNATIONAL COMMUNITY AND KAZAKHSTAN IN THE CONDITIONS OF MODERN GLOBALIZATION AND INTEGRATION (ROUND TABLE)

Мәшімбаев С.М.	
Дания-Қазақстан арасындағы саяси-экономикалық байланыстары (1991-2010 жж)	186
Assylbekova Zh. M. A.	
The Soviet Invasion of Afghanistan and the U.S. Response, 1978–1980.....	187
Assylbekova Zh.M.-A., Nadezhuk E.	
Bilateral relations of Kazakhstan and the countries of the European Union: Comparative characteristics	189
Мийманбаева Ф.Н.	
Из истории колонизации Семиречья.....	193
Исаева А.И.	
К истории исследования конфликтных семей в Казахстане.....	196
Мехтиева Н.Д.	
Роль творческих союзов в развитии культурных связей между Азербайджаном и Казахстаном (70-80 годы XX века).....	198
Касымова Д.Б.	
Западная историография проблематики разводов в современном обществе.....	201
Коцанов Б.А.	
На пути к интеграции: из истории создания государственности казахов и каракалпаков в Низовьях Амударьи в 1920-е годы.....	204
Кандов Б.М.	
Глобализация социально-правовых ценностей и перспективы развития демократического государства.....	207
Жакупова Г.Т.	
Некоторые аспекты исторической психологии.....	211
Нурманова А.К.	
Реконкиста и ее влияние на социальное и политическое развитие стран Юго-Западной Европы	214
Әпендиев Т.Ә., Сатов Е.Ж.	
Қазақстандағы неміс диаспорасының тарихы: миграциялық жүйе контексті ретінде	216
Тулешова Ұ.Ж.	
X-XII ғасырлардағы Византияның рухани мәдениетінің даму ерекшеліктері.....	222

Каирмагамбетов М., Мийманбаева Ф. Н.	
Внешняя политика правительства Ллойда Джорджа	226
Атығаев А.А.	
1861-1865 жылдардағы АҚШ-ғы азамат соғысы	230
Мұханова Н.Ж., Мұхатова О.Х.	
Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы және оның маңызы	234
Әлібеков С.Б.	
Шинн фейн партиясы: құрылу тарихы және бағдарламасы	237
Каримова Д.К.	
Влияние колониального прошлого на процесс нациестроительства Индии	239
Жолдасов А.Т.	
Қазақстандағы қоғам қайраткерлерінің мұрағаттану ісіне қосқан үлесі	241
Akbari M.Q.	
The United States and Afghanistan Relationship	244
Мохаммед И.М.	
Политика России в Афганистане в 2001–2011 гг.	247

Ғылыми басылым

**«ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
Халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

19-20 қараша 2015 ж.

Шығарушы редакторлары Е. Жайнақов, Г. Бекбердиева
Мұқаба дизайны А. Қалиева

ИБ №8722

Басуға 18.11.2015 жылы қол қойылды. Формат 60x84 ¹/₈.
Көлемі 21,2 б. т. Тапсырыс №3254. Таралымы 50 дана.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.